

Revista GALEGa
de filoloxía

monografía 2

O idioma galego
no limiar da súa
renacementa

Ramón Mariño Paz

Ramón Mariño Paz

O idioma galego no limiar da súa renacementa

*Estudo lingüístico de textos
pregaleguistas*

Director: Manuel Ferreiro (Universidade da Coruña)

Subdirector: Xosé Ramón Freixeiro Mato (Universidade da Coruña)

Edita: Área de Filoloxías Galega e Portuguesa
Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística

Depósito Legal: C-2712/2003

ISBN: 84-9749-098-3

Distribúe: Baía Edicións

Deseño: Torné Asociados

Maquetación: Antonio Souto

Índice xeral

I. Introducción	13
II. Nivel gráfico	23
1. Ortografía galega e ortografía castelá nos séculos XVIII e XIX	23
2. Acentuación	26
3. O uso e os valores do apóstrofo e do guión	34
4. Representación gráfica do fonema vocálico /i/	38
5. Representación gráfica do fonema consonántico /b/	41
6. Representación gráfica do fonema consonántico /f/	45
7. Representación gráfica do fonema consonántico /ŋ/	50
8. Uso do grafema <h>	53
III. Nivel fónico	55
1. Fenómenos de alteración, subtracción e aumento de vogais átonas	55
2. Os ditongos decrecentes [oj] e [uj]	57
3. A gheada e a gueada	61
3.1. Representacións gráficas e presenza da gheada nos textos pregaleguistas	62
3.2. Gheada e contextos fonéticos	67
3.3. Gheada, gueada e penetración da consoante castelá /x/	71
4. O seseo	77
5. Metátese e outras alteracións da consoante /r/	83
6. Grupos consonánticos tautosilábicos formados por consoante oclusiva ou fricativa labiodental seguida de líquida	85
7. Grupos consonánticos heterosilábicos dos cultismos, semicultismos e préstamos lexicais modernos	87
7.1. As informacións proporcionadas polo Padre Sobreira e por Saco Arce e as solucións actuais	87
7.2. Grupos con consoante oclusiva en posición posnuclear	93
7.3. Grupos con consoante nasal en posición posnuclear	96

IV. Niveis morfolóxico e sintáctico	99
1. O artigo determinado	99
1.1. Representación do alomorfo <i>lo(s)-la(s)</i>	99
1.2. Os artigos <i>el</i> e <i>la</i>	101
1.3. Contracción da preposición <i>a</i> co artigo masculino <i>o(s)</i>	102
2. O pronome persoal	105
2.1. Paradigma e morfoloxía	105
2.2. Significado, funcións e usos	118
2.3. Secuencia de clíticos <i>che se</i>	140
2.4. Interpolación	142
3. O demostrativo	143
3.1. Formas non contractas	143
3.2. Contraccións coa preposición <i>con</i>	146
4. O posesivo	147
4.1. Posesivo de respecto	147
4.2. Posesivos enfáticos ou analíticos	150
4.3. Posesivos distributivos	152
4.4. Estructuras articuladas e non articuladas de posesivo + substantivos que expresan relacións humanas non integradas en vocativos	153
4.5. Posición do posesivo nas cláusulas copulativas predicativas e noutros contextos sintácticos en que son posibles os valores semánticos ecuacional ou predicativo do sintagma con posesivo....	156
4.6. Posición do posesivo nas frases nominais que levan na posición do determinante unha unidade distinta do artigo determinado	157
5. O substantivo e o adxectivo	158
5.1. O xénero	158
5.2. O número	163
5.3. O adxectivo <i>bo ~ bon</i>	177
5.4. Sufixos e terminacións	178
6. O verbo	192
6.1. Morfoloxía verbal	192
6.2. Uso e significado do futuro de subxuntivo	252
6.3. Formas compostas con HABER + participio	253
7. Adverbios de lugar absolutos	257
8. Complemento directo con e sen preposición <i>a</i>	259

V. Niveis léxico e semántico	263
1. Préstamos do castelán	263
2. Préstamos doutras linguas modernas.....	273
2.1. Galicismos	273
2.2. Italianismos	275
2.3. Outros préstamos.....	276
3. Cultismos	277
4. Ampliacións semánticas	279
5. Purismo lingüístico e hiperenxebrismos	281
VI. Conclusións	283
1. Cambios lingüísticos en marcha no idioma galego no limiar da súa renacementa	283
2. Características do galego escrito no limiar da súa renacementa.	287
Fontes exploradas	293
Fontes principais	293
Fontes complementarias	300
Bibliografía	307

*A Xavier Varela, meu amigo, que me animou
moitas veces a escribir este libro.*

E a Manuel Ferreiro, que provocou o parto.

O embrión deste libro é a tese de doutoramento que realicei baixo a dirección de Rosario Álvarez Blanco e que en 1991 defendín na Universidade de Santiago de Compostela: *Estudio ortográfico, fonético e morfolóxico de textos do Prerrexurdimento galego (1805-1837)*. Os traballos de corrección, ampliación e actualización desta tese que desembocaron na elaboración da monografía que agora se publica como anexo da *Revista Galega de Filoloxía* fixénos fundamentalmente entre os anos 2002 e 2003, no marco do proxecto de investigación denominado *Gramática histórica da lingua galega*, posto en marcha polo Instituto da Lingua Galega coa subvención económica da Dirección Xeral de Política Lingüística da Consellaría de Educación e Ordenación Universitaria da Xunta de Galicia.

Compostela, 3 de marzo de 2003

I. Introducción

Todas as análises da historia lingüística de Galicia publicadas nos últimos anos coinciden en sinalar que, do 1.300.000 ou 1.400.000 habitantes con que o noso país contaría arredor de 1800, serían poucos os que usarían acotío o castelán nas súas distintas interaccións lingüísticas, e menos aínda os que poderían caracterizarse como individuos monolingües en castelán. A estrutura social e económica daquela sociedade galega tradicional aínda tardaría moito en verse alterada polas grandes mudanzas que noutras rexións da Europa occidental estaban desencadeando xa, mancomunadamente, a revolución política orixinada en Francia e mais a revolución industrial. O chamado Reino de Galicia era por aqueles tempos un país en que a liña divisoria entre os perceptores e os pagadores de rendas agrarias resultaba aínda determinante, en que as vilas e cidades non constituían aínda grosos puntos que proxectados sobre un mapa se significasen grandemente fronte ao seu contorno rural, en que o clero secular e regular e a fidalguía funcionaban como estamentos que rexían as vidas de multitudes de campesiños, artesáns e mariñeiros, dunha inmensa maioría da poboación que, sumida no duro traballo diario como medio para asegurarse unha difícil subsistencia, vivía case por completo allea ao mundo escolar e ás posibilidades de promocionarse laboral e socialmente.

Daquela falar castelán continuadamente non era en xeral nin posible nin necesario para as maioritarias camadas populares que vivían nestas circunstancias. Non era posible porque non existían medios que puidesen propiciarlles a súa aprendizaxe, e nomeadamente porque a escola primaria estaba aínda nunhas condicións de extrema precariedade de medios humanos e materiais, de modo podería aplicarse ao conxunto das escolas rurais de Galicia o que Juan Antonio Posse, nacido en Soesto (Laxe) no ano 1766, dicía da que el padecera na súa primeira infancia: que nela se ignoraban por completo as boas intencións borbónicas respecto da educación da mocidade, e que a súa miseria mostraba con clareza que “éramos en mi país como si viviésemos en algún arenal del Africa” (in Herr 1984: 18-19). Tampouco lle era necesario falar castelán á maioría daqueles nosos antepasados, inseridos como estaban nun contexto vital de escasa mobilidade xeográfica e social, é dicir, pouco aberto aos desprazamentos fóra dos limitados horizontes dunha determinada comarca rural, e menos aínda á ascensión dentro da rixida pirámide social daqueles tempos.

Neste marco de xeneralizada incompetencia, cando menos activa, en castelán, encontran perfecto acomodo unhas reflexións que entre 1809 e 1810 facía Manuel Pardo de Andrade sobre a resistencia dos galegos a deixárense recrutar para o exército. Entre outras razóns igualmente poderosas, a “diferencia de idioma” —é dicir, a incapacidade ou a dificultade para se expresar en castelán— constituíase nunha razón de gran peso para que moitos evitasen por todos os medios a saída ao exterior:

Pero el gallego no se ofrece tan voluntariamente como otros al servicio militar y, cuando se le obliga, revuelve cuantos arbitrios puede para excusarse y los encuentra en el carácter de sus jueces y escribanos, a los cuales tiene más facultades para corromper y si no puede se entrega los primeros días a la melancolía porque la variedad de su país y de ocupaciones y la cualidad de propietario le da más atractivos y ligaduras; *la diferencia de su mismo idioma* y de sus mismos alimentos no dejan de contribuir mucho (*Semanario Político, Histórico y Literario de La Coruña*, núm. 16, in Saurín de la Iglesia 1991: 361; as itálicas son miñas).

Así e todo, a desfavorable evolución económica que se viñera padecendo desde varias décadas antes xa fora forzando unha maior apertura dos galegos cara á emigración duradeira ou mesmo definitiva, que durante a segunda metade do século XVIII levou máis de 350.000 persoas a destinos ibéricos coma Porto, Lisboa ou Madrid, mais tamén ás distantes terras americanas da Patagonia, o Uruguai e o Brasil. Deste xeito a tradicional emigración temporeira ao centro e ao sur da Península Ibérica, antiga fonte de contactos interlingüísticos para un número de galegos difícil de cuantificar, comezaba a dar paso a un tipo de emigración ben distinta que chegaría ao seu apoxeo entre os séculos XIX e XX.

Alguns indicios da adquisición do castelán propiciada pola aínda escasa mobilidade social e xeográfica da época poden recadarse en varios dos diálogos de personaxes populares que se publicaron en Galicia durante as primeiras décadas do século XIX. No marco de distintas situacións irmandadas polo feito de que o castelán é a lingua en que nelas se expresan individuos ilustrados tales coma curas, avogados e chupatintas, e o galego o idioma utilizado polas clases populares dos barrios de Compostela e de diversas comarcas rurais, singularízanse algúns personaxes que, quer polo relativo progreso social que ostentan, quer polas súas estadías fóra de Galicia (nomeadamente na meca liberal do Cádiz da época), utilizan unha lingua acastrada construída, a meu entender, con evidentes intencións humorísticas. Así, na segunda *Tertulia en la Quintana*, de 1820, o fillo de Andruco, do que se di que entrou no exército “en Granaderos” e que está destinado na Coruña, escribelle a seu pai unha carta redactada nun castelán irrisorio que se asemella coma unha pinga de auga a outra ao castelán que na mesma peza fala o amo de Alberte. Ademais, tamén son castrapeiros Freitoso, o antigo residente en “Cais” que no pri-

meiro *Diálogo en la Alameda de Santiago* (1836) se mostra disposto a axudarlle ao liberal Farruco a escribir as súas opinións en castelán, e mais Antón, criado “en Cais” duns “amos que corran las catro partidas del mundo” e que lle inspiraran os ideais liberais que ao final acabará depoñendo na *Parola de Cacheiras* ante os argumentos dos labregos carlistas con quen bebe e discute na taberna.

A pesar disto, é obvio que todos os datos coñecidos nos obrigan a supoñer para os principios do século XIX un monolingüismo en galego moi estendido, nun contexto diglósico en que o castelán sería lingua dominante pero minoritaria. Nesta situación, o galego era unha lingua en que raramente se escribía¹ e en que máis raramente aínda se publicaba o pouco que se escribía. Ao escenario sociolingüístico da Galicia de 1800 poderíanselle aplicar sen estridencias unhas palabras que o Padre Sarmiento escribira na década de 1740, e pouco habería que matizalas para aplicarlhas tamén ao escenario de 1840:

Los Gallegos de hoy tienen su propio dialecto, diferente del Castellano. Háblanle todos, así señores, como rústicos. Pero en cuanto á comunicacion por escrito, unos, y otros usan del Castellano, ó afectan lo posible para escribir en ese idioma dominante (Sarmiento 1775: 119).

A meu parecer, os matices que a esta declaración habería que facerlle para poder referila á situación sociolingüística de 1840 eran unha das consecuencias dos inicios da desintegración do Antigo Réxime no Reino de España, irreversible, a pesar das involucións absolutistas de Fernando VII, trala Guerra da Independencia contra os franceses. Se o alzamento contra os invasores alentou xa a elaboración dunha literatura de circunstancias escrita en galego, maiormente destinada a captar a vontade das masas populares para a resistencia ou a homenaxear a súa resposta durante as accións guerrilleiras de 1809, o enfrontamento entre liberais e absolutistas durante a transición desde o Antigo Réxime ata a constitución do moderno estado español centralizado librouse con virulencia no escenario da prensa escrita, que entón cobrou unha enorme importancia e se situou no camiño que había de conducir ata o lugar que hoxe ocupa na nosa sociedade.

¹ Por iso resulta insólita a *Carta-Representación* que en 1805 lle dirixiron ao rei Carlos IV os veciños da Pontedevea ourensá, asinada por un tal Pedro Cima de Vila. Trátase dun alegato contra a imposición da obriga de pagar catro maravedís por cada neto de viño que se vendese nas tabernas e, en xeral, contra a excesiva presión fiscal que, ao entender de quen a escribiu, estaban a soportar as clases populares do país. É certo, segundo Artaza (1993: 132), que no dito ano de 1805 se lle dirixiron ao rei desde a provincia de Ourense varios recursos cos que se lle solicitaba que se anulase a nova imposición sobre o viño, así como que en 1806, en vista de que eses recursos non obtiveran resposta, o representante de Ourense pediu a axuda da Xunta do Reino de Galicia. É probable que a carta-representación de Pedro Cima de Vila fose un daqueles recursos de 1805, pero resulta evidente que o uso do galego nun documento destas características nos inicios do século XIX supón unha anomalía e constitúe un enigma que actualmente eu non estou en condicións de resolver.

A mensaxe de animación patriótica e de chamada á loita durante a francesada transmitiuse a través de follas, pasquíns e outras formas publicitarias de vida efémera, polo que non é raro que hoxe só conservemos o texto do romance titulado *Un labrador que foi sarxento aos soldados do novo alistamento* (1808)². Da mesma época, aínda que de distinto carácter, é un diálogo titulado *Proezas de Galicia* que en 1810 se publicou na imprenta coruñesa de Manuel María de Vila. Esta “conversación rústica de los dos compadres Chinto y Mingote” era obra de José Fernández Neira, un mozo de familia acomodada que nacera en 1790 na Coruña e que en 1809, cando traballaba na contaduría da fábrica de tabacos daquela cidade, abandonou a súa casa para participar na loita guerrilleira contra o invasor. As *Proezas*, concibidas como unha homenaxe ás forzas populares que en 1809 expulsaran os exércitos napoleónicos do noso país, semellaban responder a un anhelado expresado por J. J. Caamaño y Pardo, conde de Maceda, no seu *Manifiesto sobre la Reconquista de Galicia* (1809):

Debeis escoger entre vosotros mismos uno que componga la completa historia de vuestra conmoción y defensa particular detallada con todas sus circunstancias, en Puente de San Payo, Caldelas, Lugo, en donde fueron atacados, batidos, y huyeron del animoso Mahy que dirigió la accion, y los demas parages en que han sido arrolladas, á garrotazos echadas las Aguilas, las aves de rapiña (Caamaño y Pardo 1809: 41).

Podemos afirmar, en fin, que a francesada dos inicios do século XIX estimulou a produción de pezas literarias de distintos xéneros destinadas ás camadas populares e redactadas, lidas ou declamadas en lingua galega. Ben clara era a este respecto a observación que Eugenio Carré Aldao, persoa sen dúbida ben informada sobre a literatura galega do século XIX, facía na súa *Memoria crítico-bibliográfica del teatro regional* (1913):

Cada noticia de un feliz éxito de nuestras armas era seguida de jubilosas demostraciones del mas exaltado patriotismo. El entusiasmo se desbordaba en los pechos y una de las formas en que se exteriorizaba era con la representación de piezas dramáticas adecuadas, loas, diálogos y cuadros alegóricos y alusivos al fausto acontecimiento que se conmemoraba y a los personajes que en él habían intervenido (in Tato Fontañña 1999: 16).

O galego converteuse en instrumento de axitación e propaganda política no marco dos debates suscitados pola celebración das Cortes de Cádiz. O lixeirísimo incremento da moi minoritaria publicación de textos na nosa lingua que entón se pro-

² Este romance non será estudado nesta monografía porque carecemos do manuscrito orixinal e só o coñecemos a través de versións que se publicaron durante o Rexurdimento.

duciu obedeceu a razóns pragmáticas sobradamente coñecidas. Daquela conseguiu un éxito notable o xénero das tertulias en que un autor culto simulaba reproducir conversacións oídas por el en que individuos pertencentes ás camadas populares defendían, segundo os casos, os ideais liberais ou os absolutistas. Noutras ocasións este mesmo fin perseguiuse por medio da carta supostamente escrita por un humilde cidadán, ou por medio de inflamadas e sonadas proclamas en verso, coma as compostas polo activista liberal Manuel Pardo de Andrade. A lectura destas obras en voz alta facilitaríaa a difusión destas ideoloxías entre as clases populares, segundo puxo de manifesto Lorenzo González Perabeles en *El Ciudadano por la Constitución* do 28 de xullo de 1813 e do 31 de xullo, onde realizaba unha severa crítica dun artigo aparecido o día 25 anterior no absolutista *El Postillon del Exácto Correo de España en La Coruña*:

En el Postillon de ayer 25 pone como artículo comunicado el lance que se finge pasó en Santiago con un aldeano que yendo á ganar el jubileo del año Santo entró á desayunarse en un café, y habló con un liberal, quien le dixo que no habia tales indulgencias, que eran invenciones de clérigos y frailes. [...] El artículo está escrito en el language del pais, como queriendo hacer creer que le escribe un pobre labrador, pero de pronto el jornalero se muestra instruido en la Historia Griega, habla de los treinta tiranos de Atenas, y amenaza à nuestro Gobierno con el fin que tuvo el hijo de Dionisio. Cualquiera conoce que esto no es propio de un aldeano, luego si pasó el lance, no fue con aldeano; *el escribirlo en el language vulgar de las aldeas, lleva la mira de que en ellas se lea y se publique la atroz calumnia de que nuestro Gobierno trata de desterrar los curas y frailes* (in Saurín de la Iglesia 1997: II, 603; as itálicas son miñas).

Entre 1812 e 1814 destacou a *Gazeta Marcial y Política de Santiago* como medio difusor dos ideais liberais a través de textos escritos en galego. A *Gazeta*, saída dos talleres do famoso impresor Manuel Antonio Rey, o chamado *Rey chiquito*, foi un dos foros ao redor dos cales se congregaron conspicuos liberais coma Antonio Benito Fandiño, Manuel Acuña Malvar ou Antonio Rúa Figueroa. Calquera deles puido ser o autor dos textos en galego difundidos entón a través da *Gazeta*, e non teño motivos para negar a posibilidade de que estes fosen elaborados por distintas persoas. Baseándose en certas concomitancias ortográficas e fonéticas, Carvalho Calero (1984) conxecturou que quizais houbo un único autor que para el puido ser Antonio Rúa Figueroa; esta autoría resultaría especialmente probable para a “Conversacion entre los compadres Bértolo y Mingote” (9–2–1813) e mais para a conversa no adro da igrexa (1–4–1813), que aparecen asinadas por F.R.A e F.R., respectivamente.

Mais o publicista liberal máis significado por aqueles tempos en Galicia foi Manuel Pardo de Andrade, nacido na casa fidalga de Xaz (Oleiros) en 1760 e morto no exi-

lio parisino en 1832 despois dunha azarosa vida que o levou por moitas cidades da Europa occidental. Aínda que, baixo o pseudónimo de León de Parma, xa publicara un soneto en galego no *Diario de Madrid* en 1797, as historias da literatura galega recórdano case exclusivamente polos seus *Rogos d'un gallego* (1813), duro alegato contra a Inquisición que alcanzou unha grande difusión grazas entre outras cousas a que, como con intención denigratoria se dicía na absolutista *Estafeta de Santiago* do 31 de xullo de 1813, foi repartido de balde polas tabernas e lido publicamente en lugares en que se congregaban numerosas persoas dispostas a oílo. Durante os primeiros meses de 1814 Pardo de Andrade colaborou con outros textos en galego no papel liberal coruñés chamado *El Ciudadano por la Constitucion*, e compuxo o romance titulado *Os servís e os liberás*, que en marzo de 1814 se vendeu no despacho da devandita publicación coruñesa (cf. Saurín de la Iglesia 1997: II, 1048) pero que hoxe só coñecemos a través dunha edición bilingüe galego-castelá que en 1820 saíu da imprenta madrileña de Vega y Compañía.

Só teño coñecemento dun texto absolutista en galego que se dese a coñecer entre 1812 e 1814. Trátase dunha virulenta carta a un liberal inserida o 23 de xuño de 1813 na *Estafeta de Santiago*, fundada e dirixida por Manuel Freire Castrillón, delator e confidente do Santo Oficio e probable autor da dita carta.

Restablecida a liberdade de prensa en 1820, non tardou a propaganda liberal en voltar á escena a través do xénero das tertulias. Datan deste mesmo ano a primeira e a segunda *Tertulia en la Quintana* e mais o *Diálogo entre Dominjos e Farruco*, que diversos especialistas no xornalismo da época atribuíron, xunto con outras pezas de 1836 e 1837, á autoría de Manuel Acuña Malvar (1757-1845) (cf. Carvalho Calero 1984: 728-729; Pena 1991: 592; Pena 1995: 119). Este crego liberal e cóengo compostelán, sobriño do famoso arcebispo Sebastián Malvar y Pinto, significouse como tenaz antiabsolutista durante a época das Cortes de Cádiz, polo que tivo que padecer prisión de 1814 a 1820.

Entre abril e outubro de 1820 discorreu a efémera vida de *El Heráclito Español y Demócrito Gallego*, un periódico bisemanal dirixido en Compostela por Antonio Benito Fandiño (1779-?), fillo dunha familia de Mesía (A Coruña) que era dona dunha considerable facenda. Durante a súa novelesca vida desenvolveu Fandiño unha infatigable actividade publicista de inequívoco signo liberal e dunha visceral violencia contra todo tipo de autoridades, o que lle custou a persecución e a cadea tras a reacción absolutista de 1823 (cf. Barreiro Fernández 2000). A el se debe a peza teatral titulada *A Casamenteira*, escrita no cárcere de Santiago en 1812 pero publicada por primeira vez na cidade de Ourense en 1849, a cargo do impresor Juan María de Pazos.

Desta mesma imprenta saíra en 1841 a segunda edición dun texto de 1823 que ela mesma publicara e que escribira o liberal Pedro Boado Sánchez, natural de Coles

(Ourense) e xefe político daquela provincia entre 1822 e 1823. Tratábase de *O Tío Farruco*, un *Diálogo entre dos labradores gallegos, afligidos, y un Abogado ins-truido, despreocupado y compasivo* en que se denunciaban os abusos que moitos sacerdotes cometían ao esixiren os denominados “derechos de estola y pie de altar”. Do impresor Pazos hai que subliñar, con Barreiro Fernández (2000: 32), que na década de 1840 publicou tres obras de importancia para a cultura galega: a segunda edición de *O Tío Farruco*, as poesías do segundo cura de Fruíme en dous tomos e *A Casamenteira* de Fandiño.

Durante o Trienio Constitucional de 1820 a 1823, ademais dos textos xa mencionados e dalgúns outros de menor entidade, publicáronse dous poemas en galego dedicados aos insurreccionados e ás comadres do Val de Burón que están datados en xaneiro e febreiro de 1823. Inseríronse no *Diario Constitucional de La Coruña*, que saía da imprenta do liberal Sebastián Iguereta, que fora caixista do xa mencionado Manuel Antonio Rey.

Tras recobrase a liberdade de imprenta en 1836, saíron decontado os tres *Diálogos en la Alameda de Santiago*, as dúas *Tertulias de Picaños* e, xa en 1837, o *Encuentro y Coloquio [...] na pontella da Chainsa*, probablemente obra do mesmo autor liberal das *Tertulias en la Quintana* e do *Diálogo entre Dominjos e Farruco*. Da mesma época é a absolutista e carlista *Parola de Cacheiras*, un extenso diálogo ateigado de reflexións históricas, morais e teolóxicas que aínda no día de hoxe permanece inédito e que, por tanto, pouca influencia, lingüística ou doutro tipo, puido exercer no seu momento. Outros textos deste período son o *Diálogo entre Gorecho e Mingos*, que formaba parte da propaganda electoral de signo liberal que se facía de cara ás eleccións de procuradores para Madrid, a *Tertulia dos Concheiros*, que non é tan marcadamente absolutista ou liberal coma as demais, e seguramente tamén *O pleiteante gallego*, unha nova queixa contra os espolios de que eran obxecto os labregos por parte dos funcionarios encargados de administrar xustiza.

Da rápida revisión ata aquí feita creo que se deduce sen discusión que a meirande parte das colaboracións en galego aparecidas na prensa galega do primeiro XIX procede dos círculos liberais de Santiago e A Coruña. Estes círculos estaban formados por escritores coma Antonio Rúa Figueroa, Manuel Acuña Malvar, Antonio Benito Fandiño e Manuel Pardo de Andrade, por impresores afectos á mesma causa coma Manuel Antonio Rey, José Fermín Campaña y Aguayo, Sebastián Iguereta e José Núñez Castaño. En Ourense publicaron o escritor Pedro Boado e o impresor Juan María de Pazos. Podemos aínda precisar un pouco máis os perfís deste grupo liberal e talvez pregaleguista: os que naquel tempo salientaron na publicación de textos en idioma galego foron os escritores Fernández Neira, Fandiño e Pardo de Andrade e, de se confirmaren as hipóteses sobre a autoría dalgúns textos que certos estudiosos teñen lanzado, tamén Antonio Rúa Figueroa e Manuel Acuña Malvar; os impresores Manuel Antonio Rey, José Fermín Campaña y Aguayo e

Juan María de Pazos; e o xornal santiagués chamado *Gazeta Marcial y Política de Santiago*. Finalmente, habería que agregarlles a estes os nomes dalgúns poetas da época, entre os que eu salientarei o de Vicente Turnes (1786-1865), o de Nicomedes Pastor Díaz (1811-1863) e o de dous sonados compositores mindonienses de vilancicos: Antonio María de Castro y Neira (1771-1826) e Luis Corral Rodríguez (1784-1830).

As persoas citadas eran intelectuais ou profesionais procedentes da fidalguía rural ou da burguesía urbana acomodada, é dicir, daqueles sectores sociais que en xeral xa abandonaran o galego como lingua de uso habitual ou estaban en vías de abandonalo. É obvio que, salvo moi improbables excepcións, as obras anteriormente mencionadas non puideron escribilas os individuos monolingües en galego daquel tempo, entre os que, como xa dixen, imperaba o analfabetismo. Paréceme probable que todos estes escritores estivesen dispostos a subscribir unha loa da lingua galega coma a que publicou Manuel Pardo de Andrade nos números 15 e 16 do *Semanario Político, Histórico y Literario de La Coruña* (1809-1810):

Los que [la] examinen filosoficamente sin preocupación no pueden dejar de hallar la lengua gallega muy dulce al oído y si los diptongos eran una de las propiedades de la griega pocas lenguas tienen más que la gallega. No tiene letras guturales, y el vulgo usa de muchas antítesis en las vocales para dar más variedad y armonía a las palabras, como *Bárbora, Boltasar, Romedios, atero, pentiparado, famoleal, delores, secorro*, etc. (in Saurín de la Iglesia 1991: 359).

Desde logo, non creo que ningún deles asentise aos desprezos do idioma galego pronunciados por persoas coma o tío de Juan Antonio Posse, párroco de Las Muñecas (León) que en 1779 se mostraba avergonzado “de la gerigonza de su país”, única lingua que daquela podía falar o seu sobriño adolescente, recentemente chegado ás terras de León desde a casa familiar de Laxe (cf. Herr 1984: 21). Porén, non me atrevo a pronunciarme categoricamente sobre o concepto que aqueles escritores terían verbo das relacións entre o galego e o castelán, aínda que coido que estimarían atinados os textos en que o Padre Sarmiento negaba que o primeiro fose un dialecto ou variedade rexional e vulgar do segundo, nin antiga nin modernamente (cf. Sarmiento 1974: 20). Como xa dixen noutra ocasión (cf. Mariño Paz 2000b: I, 41-42), non pretendo con isto afirmar que entre os galegos do final do XVIII e dos inicios do XIX había un alto grao de consciencia lingüística a prol do idioma propio de Galicia. Esta afirmación entraría en flagrante contradición con todo o que hoxe sabemos ao respecto. O mesmo feito de que unha parte importante dos textos escritos e publicados en galego por aquel tempo se nos presente sistematicamente como producida por individuos pertencentes ás camadas populares (participantes en tertulias ou produtores de cartas labregas) é un bo indicativo das

limitadas perspectivas de proxección social e funcional que os seus autores debían de contemplar para a nosa lingua, acaso condenada para eles a recluírse no uso oral das clases populares e inservible para con ela abordar os xéneros nobres da literatura de creación e do xornalismo. Necesaria como instrumento na pugna xornalística entre absolutistas e liberais, na utilización da lingua galega por parte de certos escritores do Prerrexurdimento houbo moitísimo máis de estratexia ca de reivindicación, se é que algo de reivindicación houbo nela. De feito, cómprenos recoñecer que, obxectivamente, o galego era daquela unha variedade lingüística con grandes limitacións funcionais, situada nos máis baixos niveis da elaboración formal (ou sen elaboración formal ningunha), politicamente non reivindicada e só tímida e emocionalmente defendida por contados individuos que talvez non se mostrarían moi proclives a promocionalo social e institucionalmente con miras a superar o estado de prostración en que se encontraba. As ideas socialmente dominantes naquel momento eran con seguridade as mesmas que décadas antes se aplicara a combater, en case absoluta soidade e sen proxección social, o Padre Sarmiento; as mesmas que décadas despois habían de combater de novo Juan Manuel Pintos, Valentín Lamas Carvajal, Juan Antonio Saco Arce ou Manuel Murguía. Con todo, coido que os testemuños aquí reunidos moven a pensar que, fronte a aqueles que no galego non vían máis ca unha vergoñenta *gerigonza*, entre o XVIII e o XIX había tamén un certo número de ilustrados protogaleguistas —Manuel Pardo de Andrade, Juan Antonio Posse, Francisco del Valle Inclán— que en xeral vivirían algo máis liberados deste preconceito e que, de feito, fixeron unha tímida “defensa e loor da lingua galega” antes de que este xénero se comezase a cultivar máis asidua e lucidamente durante o Rexurdimento.

No terreo das ideas lingüísticas é necesario lembrar que Francisco del Valle Inclán (1736-1804), propulsor de *El Catón Compostelano* no ano 1800, defendeu por aquel tempo, seguindo o ronsel deixado polas obras do Padre Sarmiento, que o portugués era un dialecto do galego orixinado pola separación política que a partir do século XII fora convertendo o río Miño nunha fronteira:

Galicia y Portugal mientras formaron una sola Provincia, no tenían ni necesitaban de otra lengua que la Gallega, que era comun de los dos; pero luego que este se separó y formó distinta Monarquía, y redujo su lengua vulgar á arte y escritura, compuso un diccionario tan voluminoso, como es el de Bluteau; y es el caso, que haviendo esta Nacion adoptado el sistema de fixarse con leyes y escritos patrios, no há discurrido hasta ahora letras equivalentes á las vocales *obscuras*, y acentos *nunaritos y dentales*, de que abunda este nuevo idioma, valiendose para expresarlos de una mezcla y convinación de letras que á todos aburre. Mas si le llamo nuevo, es por el inmediato principio que se le alcanza, no siendo sinó un nuevo dialecto de nuestro Gallego, que se conserva y conservará puro, mientras no se escriba (V[alle] Y[nclan] 1800: 51-52).

A pegada de Sarmiento nestas opinións de Francisco del Valle Inclán é patente non só no tocante á consideración do portugués como dialecto do galego, senón tamén no relativo á convición de que as linguas que só se falan son superiores ás que, ademais de se falaren, se escriben, xa que estas, a cambio de iren incorporando unha multitude de voces estrañas para poder tratar con elas sobre os temas máis diversos, van ineluctablemente desvirtuando as súas esenciais. En todo caso, o certo é que, como veremos, os escritores pregaleguistas ignoraron o portugués como posible fonte de enriquecemento para o galego. Desde logo, ideas comas as de Sarmiento e Francisco del Valle Inclán, baseadas nun indisimulado desdén polo portugués, non favorecerían aproximacións á lingua de Portugal feitas coa intención de depurar ou arriquecer o galego.

É insignificante o que sabemos sobre a formación lingüística dos autores dos textos en galego examinados neste libro. Debemos limitarnos a supoñer que, sobre a base dunha común experiencia escolarizadora e aculturadora en castelán, cada un deles tería un peculiar dominio do idioma galego, maior entre os que tiñan raíces aínda frescas no medio rural e menor entre os máis urbanizados. É probable, por exemplo, que a competencia activa en galego do coruñés José Fernández Neira fose inferior á doutros escritores do seu tempo, dada a significativa presenza nas *Proezas de Galicia* de notables castelanismos de diverso tipo, e nomeadamente de castelanismos léxicos encadrables nas esferas do vocabulario nuclear (relacións de parentesco fundamentais, partes do corpo, fenómenos atmosféricos comúns, etc.). Non me consta que ningún destes autores tivese coñecementos de galego medieval e, como máis adiante veremos, o estudo dos textos que elaboraron non revela precisamente que os tivesen. Finalmente, non se debe esquecer que todos eles escribiron con total carencia de gramáticas e dicionarios do idioma galego, pois, que eu saiba, o único material deste tipo que se produciu durante os principios do século XIX e que hoxe se conserva redúcese a dous pequenos vocabularios que no seu tempo non foron entregados ao prelo (cf. Pensado 1958; Ferreiro 1994), como tampouco o foran os traballos de Sarmiento, Sobreira, Cornide e outros precursores do Século das Luces.

Os textos en galego escritos e publicados entre o final do século XVIII e o ano 1840, convencional punto de partida do movemento galeguista, constitúen un tesouro aínda pouco estudado polos especialistas. Analízalos desde a dupla perspectiva da gramática histórica e da historia do galego escrito é a tarefa que me propuxen realizar con esta monografía. Contéñense nela datos e reflexións sobre unha selección de fenómenos que me pareceron particularmente dignos de atención. Coma toda selección, está aberta ás críticas dos que nela crean advertir ausencias inxustificables ou presenzas superfluas. En todo caso, é a *miña* selección, e dela respondo.

II. Nivel gráfico

1. Ortografía galega e ortografía castelá nos séculos XVIII e XIX

En 1868, ao falar na súa *Gramática gallega* sobre os acentos e outros “signos de la ortografía gallega”, remataba Saco Arce (1868: 230) aquela breve sección con estas palabras: “Además de estos signos son aplicables al gallego los de la escritura castellana”. A análise dos textos pregaleguistas que aquí escolmei púxome de manifesto que os seus autores adoptaron basicamente o mesmo criterio que décadas despois postularía o gramático ourensán. Por seren todos eles, con toda a certeza, persoas alfabetizadas en castelán e seguramente por non atoparen diferenzas fonolóxicas insalvables entre o galego e o único idioma daquela oficial en Galicia, tenderon inercialmente a escribir a lingua popular que oían ou falaban coas regras de ortografía que lles ensinaran para aplicar á única que entón se escribía e estudaba formalmente na escola, a única que se empregaba na inmensa maioría das publicacións da época, a única admitida para o desempeño das funcións formais tanto no mundo civil coma no eclesiástico. As solucións gráficas especificamente galegas só lles resultaban imprescindibles a estes escritores alí onde os inventarios fonolóxicos galego e castelán diverxían (consoante fricativa prepalatal xorda, consoante nasal velar, etc.), e aínda así non poucos deles buscaron no idioma de prestixio algunha sorte de inspiración que os iluminase no transo de solucionar estes problemas. En casos coma o de Saco Arce (e talvez tamén no dalgún escritor do principio do século) había de certo, ademais dunha práctica ortográfica galega impulsada pola inercia, unha reflexión que movía a actuar así conscientemente³.

³ González Seoane (1992a: 51-57), pensando sobre todo nos escritores e gramáticos galegos da segunda metade do século XIX, advertiu neles un certo “seguidismo espontáneo” (p. 52) con relación á ortografía do castelán, xa que, na súa opinión, “existe unha influencia de feito que non se pode esquecer, e que se manifesta nalgúns puntos febles do sistema ortográfico en que os escritores e gramáticos se deixan arrastrar pola convención gráfica que mellor coñecen” (p. 55). De todas as formas, é obvio que non se está falando dun simple transplante da ortografía do castelán para o galego, cousa que non existiu na época do Rexurdimento como evidencian, entre outros feitos, o uso xeneralizado do apóstrofo e do guión do enlace —sobre os que xa chamou a atención Lorenzo (1986b: 32)—, os chamamentos a empregar , <v> e <h> con criterios etimolóxicos e as advertencias de Saco Arce contra a utilización de <y> nos ditongos decrecentes situados en posición final de palabra (cf. González Seoane 1992a: 659).

Pois ben, se se confronta a grafía dos textos galegos dos primeiros anos do século XIX coa que desde 1726 fora propoñendo a Real Academia Española a través das sucesivas edicións da súa ortografía, verase que hai unha fundamental coincidencia no relativo a diferentes aspectos. Téñase presente que a institución académica española, aínda que oficialmente non pasou a ser autoridade na materia ata 1844, xa fixera pública unha proposta ortográfica, en principio de uso interno, ao publicar a primeira entrega do *Diccionario de Autoridades* no devandito ano de 1726, á que seguiu en 1741 un tratado editado de maneira exenta. Esta ortografía da RAE foi coñecendo ao longo do setecentos sucesivas edicións coas que se foi camiñando cara a un progresivo abandono de posicións etimoloxicistas e cara a unha paulatina simplificación de tendencia fonoloxicista, mais sempre sen romper abruptamente co usos gráficos establecidos⁴. Finalmente, no ano 1815 publicouse unha oitava edición en que as normas ortográficas estaban xa moi próximas das que rexen para o castelán actual.

Na análise que segue utilizarei como referencias principais dous tratados ortográficos da RAE que hoxe conserva a Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela: a sexta edición da *Ortografía de la lengua castellana* (RAE 1779) e a terceira do *Prontuario de ortografía de la lengua castellana* (RAE 1850). O primeiro deles debeu de ter unha certa importancia na formación dos que escribiron e/ou publicaron en galego durante os anos finais do século XVIII e os iniciais do XIX, e hai que supoñer o mesmo da *Gramática de la Lengua Castellana* de 1771 (RAE 1771), declarada de uso obrigatorio nas escolas de España en 1780. O *Prontuario* era unha publicación divulgativa aparecida ao abeiro da disposición oficial pola que o 24 de abril de 1844 se prohibía que nas escolas públicas do Reino de España se ensinase outra ortografía que non fose a da Real Academia Española; non se introducía nel ningunha modificación importante respecto do establecido no mencionado tratado de 1815. Obviamente, a ortografía proposta pola institución académica, aínda que non atinxise rango oficial ata 1844, tivo que exercer algunha influencia no soamente sobre os escritores galegos daquel tempo, senón tamén sobre os tipógrafos que se encargaron de materializar a publicación das súas obras.

⁴ Para algúns esta viaxe cara a un relativo fonoloxicismo resultaba excesivamente longa e demorada. Valentín de Foronda, un liberal vasco que entre 1811 e 1815 viviu en Galicia asumindo un gran protagonismo en medios publicísticos antiabsolutistas, era dos que, sendo partidarios da escrita fonoloxicista, atacaban as que consideraban excesivas cautelas da RAE: “Estoy persuadido á que no debe haber mas regla para la ortografía, que la pronunciación, y que es incombible con la razón pretender, se tenga presente *el uso constante y el origen*; pues de aquí resultaría, que sería rarísimo, el que pudiera escribir con corrección ortográfica” (Foronda 1818: 4). Foronda avogaba pola supresión de <v> e o uso exclusivo de e polo abandono de <ge, gi> para /xe/ e /xi/ (sempre <j>: *ja, je, ji, jo, ju*), de <gue, gui> para /ge/ e /gi/ (sempre <g>: *ga, ge, gi, go, gu*) e de <h>. Propoñía tamén que *examen, exequias, éxtasis* ou *sintaxis* se escribisen con <s>, e non con <x>. Tamén é apropiado recordar aquí, con González Seoane (1992a: 58-59), a proposta de reforma ortográfica de inspiración fonoloxicista que en 1823 presentou o venezolano Andrés Bello.

Non obstante, debemos gardarnos de supoñer que a corrección e a uniformidade ortográficas que hoxe en día impera en xeral nos textos impresos imperaba tamén no período histórico que aquí estamos a considerar. Naquel tempo as regras ortográficas dispostas pola Real Academia Española non tiñan ao seu dispor os potentes axentes socializadores que aseguran o seu espallamento nunha sociedade desenvolvida coma a actual. Non só carecían, como é obvio, das grandes posibilidades que na actualidade ofrecen os modernos medios de comunicación, senón tamén dun sistema educativo de calidade e amplamente implantado que garantise unha alfabetización eficiente dun número elevado de persoas e unha extensión razoable dunhas determinadas normas ortográficas. Máis aínda: ata 1844, como xa dixeran, faltou incluso a obriga de que nas escolas públicas se ensinasen as normas da Real Academia Española. Se a isto lle engadimos a escasa importancia que entón se lle concedía a este aspecto da formación lingüística dos individuos e a secular tradición que, cando menos desde Nebrija, consideraba a ortografía como materia opinable, comprenderemos cabalmente o panorama que en 1779 describía a institución académica española:

Pero sin embargo de tantas utilidades se ha considerado por lo comun esta materia [a ortografía] como cosa de poco momento y puramente arbitraria: y bien hallados los mas con la variedad han seguido en lo escrito su particular opinion, ó su capricho, ó la errada costumbre que adquirieron cuando aprendieron a escribir: porque los maestros de escuela, persuadidos á que el fin de su oficio en esta parte es solo la buena formacion de las letras, esto es lo que procuran, y esto lo que enseñan, sin atender á que las palabras vayan escritas con sus propias y precisas letras, ni que lleven los espacios, puntos y comas convenientes: de que se originan en los niños algunos vicios en la pronunciación y en la escritura, tan dificultosos de corregir y enmendar, que suelen durar toda la vida. Este es el motivo por que se hallan tan poco observadas las reglas de la buena escritura, *aun en obras de hombres eruditos*, que ellos mismos escribiéron; pues no se puede creer ignorasen la propiedad con que debian escribir: cuyos inconvenientes no llegáran á remediarse del todo, aunque sean muy acertadas las reglas que se dieran, mientras no fueren inteligentes y capaces de enseñarlas los maestros de primeras letras (RAE 1779: IV-VI).

Quere dicirse que, á altura de 1779, cincuenta e tres anos despois de facer públicas as súas primeiras propostas ortográficas, a Academia Española era perfectamente consciente de que aínda non conseguira evitar “del todo la variedad que subsiste en lo escrito y en lo impreso” (RAE 1779: III). Esta variedade, esta falta de fixación e uniformidade, víñase en realidade arrastrando sen solución de continuidade desde as mesmas orixes medievais da escritura en romance castelán (cf. Rosemblat 1951).

Dado que o mal que denunciaba seguía sen encontrar solución, a RAE foi reiterando a súa queixa entre o XVIII e o XIX. Pasados seis anos desde a publicación

da Real Orde sobre ensino da ortografía de 1844, repetíase unha vez máis o inverteado lamento:

Por el vituperable descuido de muchos maestros en dedicarse al estudio y enseñanza de este importante ramo de la Gramática y de la buena educación, vemos personas de cuenta llegar al término de sus días sin saber escribir su propio nombre, y los pocos que avergonzados de ignorancia tan grosera, se empeñan en reformar su viciosa ortografía, tienen que acudir al embarazoso manejo de diccionarios y de otras obras, sin que tal vez consigan después de gran trabajo y esmero perder los resabios de la escuela que tan tenazmente suele arraigar la costumbre (RAE 1850: IV).

Pois ben, se a mediados do século XIX o idioma castelán aínda padecía severamente do mal da falta de fixeza e uniformidade ortográficas, peor aínda rodarían as cousas para o galego durante o período en que se produciron os textos que neste libro se estudan. Non se daba, como é evidente, o conxunto de condicións políticas, sociais e culturais que puidesen asegurar certa regularidade gráfica nin nos manuscritos nin nos impresos redactados en lingua galega. E, conforme ía aumentando o número de publicacións na nosa lingua e progresando o nivel de preocupación pola corrección e uniformidade con que debía utilizarse, foron aflorando tamén as chamadas a atallar o mal da anarquía ortográfica. Este é xustamente o sentido da “Protesta” con que Juan María de Pazos abría a edición da *Casamenteira* dada ao prelo en 1849: “nuestro dialecto gallego no tiene según debiera arregladas una ortografía y una prosodia peculiares, resultando de aquí la gran variedad en escribirlo, faltando muchas veces á la propiedad, alterando otras el significado de las voces y dejando la pronunciación sin reglas fijas al arbitrio del que lee” (in ABF5: 112). En realidade, esta falta de fixeza e de rigor foi a servidume de toda a ortografía galega ata hai ben pouco, e só na actualidade, como consecuencia sobre todo da introdución do ensino regular da lingua galega no sistema educativo no ano 1979, comeza a percibirse unha certa seguranza en sectores cada vez máis amplos da nosa comunidade lingüística. É perfectamente natural, por todo o dito, que na segunda metade do século XIX fose facéndose oír na prensa do país galego un coro de voces que pedía con insistencia crecente a creación dunha academia que contase coa autoridade necesaria para normativizar e unificar a ortografía galega (cf. Alonso Montero 1988).

2. Acentuación

Nas páxinas que seguen limitareime a sinalar algunhas tendencias visibles nos escritos do Prerrexurdimento galego que parecen inspiradas no proposto pola RAE para a ortografía do castelán da época, renunciando a toda va pretensión de exhaustividade neste terreo. Estou convencido de que a realización dunhas poucas calas

abondará para mostrar que hai neles un apego esencial ás regras de acentuación do castelán acompañado dunha falta de rigor xeneralizada á hora de aplicalas e que nalgúns textos poida que haxa tamén certas peculiaridades acentuais baseadas en determinadas características que diferencian o galego fronte ao castelán.

Comezarei sinalando que, mentres que a Real Academia Española só contemplaba o uso do acento agudo (cf. RAE 1779: 109), en moitos dos textos galegos que aquí analizo conviven os acentos grave e agudo indicando cal é a sílaba tónica, pero resulta sumamente difícil, se non imposible, deducir, aínda a partir dun estudo concienzudo das obras, cal é a diferenza, se é que a hai, entre os usos e valores do acento agudo e os usos e valores do acento grave. Tamén hai textos en que o agudo e o grave conviven co til circunflexo, e en xeral non parece haber criterios firmes que impoñan a colocación dun ou doutro sobre as vogais tónicas ou sobre certos monosílabos. En troques, como veremos na alínea II.6, adoita haber unha notable regularidade naquelas obras en que o acento circunflexo se coloca sobre as vogais que van despois do grafema <x> para aclarar que o valor deste é /j/, e non /ks/ nin /x/ (caso, por exemplo, de *dixô*).

Pasando xa a cuestións máis concretas, observarei en primeiro lugar que a Real Academia Española, logo de establecer como norma xeral que non se marcasen con til os monosílabos, dispoñía que en castelán se acentuasen “las vocales *a, e, o, u* [...] cuando se hallaren solas formando partes de la oración, á fin de que no se pronuncien como unidas á la vocal que precede, ó se sigue” (RAE 1779: 111); a norma permanecía en vigor no prontuario de 1850 (cf. RAE 1850: 25). Convén lembrar ademais que no proemio ortográfico do *Diccionario de Autoridades* a RAE (1726–1739: vol. 1, LXIV) aínda lle reservaba ao acento grave a función de indicar cando as vogais <à, è, ò, ù> eran “voz separada de otras” e facían “cabál sentido por sí sola[s]”. Consonte isto, os que escribiron ou publicaron en galego durante o período de tempo que é obxecto deste estudo tenderon tamén a acentuar monosílabos como o *a* e o *o* artigos ou pronomes persoais, o *e* conxunción copulativa, o *é* do presente de indicativo do verbo *ser* e diversas contraccións, alternando neste uso os tiles grave, agudo e mesmo o circunflexo, sen que se poidan sinalar con seguranza os criterios que moveron ao uso ou ao cambio duns por outros, se é que tales criterios existiron realmente. Na táboa 1 consigno as diversas posibilidades rexistradas no conxunto dos textos revisados, incluída a representada polas formas inacentuadas, e ofrezco tamén as representacións correspondentes a formas de plural en <-s> para facer posibles os contrastes e dar así unha información máis completa⁵. Cómpre aclarar que en case todas as obras alternan, se non todas, si polos menos varias destas formas de tratar graficamente certos monosílabos.

⁵ A esta táboa débesele engadir o dato de que tamén é frecuente que estes monosílabos, especialmente o *é* do verbo *ser*, vaian escritos con <h>, seguramente para reforzar o seu escaso corpo gráfico, que podería desconcertar tanto o lector coma o propio escritor, probablemente pouco afeitos aínda a ler ou escribir en galego. En certos casos tamén parece evidente o valor diacrítico que asume este grafema.

A (artigo)	a	á	à	â
Á (A prep. + A art.)	a	á	à	â
AS (artigo)	as	ás	às	âs
ÁS (A prep. + AS art.)	as			âs
O (artigo)	o	ó	ò	ô
AO (A prep. + O art.)	o	ó	ò	ô
OS (artigo)	os	ós		
AOS (A prep. + OS art.)	os	ós	òs	
A (preposición)	a	á	à	
A (pronome)	a	á	à	
AS (pronome)	as			
O (pronome)	o	ó	ò	ô
OS (pronome)	os	ós		
É (verbo)	e	é	è	
E (conxunción)	e	é	è	

Táboa 1. Acentuación dos monosílabos.

En vista desta maraña de formas, non estraña en absoluto que Saco Arce (1868: 230), lector sen dúbida de textos en galego, fixese a advertencia de que “de omitir ó confundir los acentos, pueden resultar en el sonido de la frase notables ambigüedades, que conviene poner cuidado en evitar”. Con este fin el propoñía que se utilizase o acento agudo para indicar a sílaba tónica ou dándolle un valor diacrítico, mentres que reservaba o circunflexo para avisar da abertura de certas vogais, especialmente a das resultantes de contracción. En concreto, Saco recomendaba practicar as seguintes distincións:

<i>a</i> (artigo)	<i>e</i> (conxunción)	<i>o</i> (artigo)
<i>á</i> (preposic.)	<i>é</i> (verbo)	<i>ô</i> (<i>á</i> + <i>o</i>)
<i>â</i> (<i>á</i> + <i>a</i>)		

A proposta de Saco Arce era razoable e necesaria. Só un estudo de detalle poderá dar a coñecer en que medida chegou a ser asumida polos escritores do seu tempo.

A xeito de reflexo imperfecto do disposto para o castelán pola RAE, nos textos pre-galeguistas téndese a non acentuar as palabras agudas rematadas en <-n>, mentres que en xeral levan til as que acaban en vogal e mesmo, contra a norma da RAE⁶, as que o fan en <-s>: *abolison* (CAI), *aló* (DAS2), *aquí* (MPA3), *autoridás* (DAS1), *averiguacion* (DAS3), *consilasion* (DAS1), *consilason* (DAS1), *consilasiós* (DAS1), *consistirá* (DAS1), *mañá* (OTF), *mañan* (OTF, DAS3), *papès* (DDF), *xûes* (DAS1), etc. Mais a realidade é que custa ben pouco encontrar exemplos de signo contrario: hai voces agudas rematadas en vogal que non se acentúan (coma *alo* en DAS2, de par do *aló* do mesmo texto; ou *merce*, en OTF); hai palabras agudas terminadas en <-s> que non se acentúan: *bolatis* (DGM), *capos* ‘capóns’ (MPA2), *ningus* (DAS1), *portuges* (DAS1), *xentis* (MPA2), *xûes* (DAS1), etc.; e hai voces acabadas en <-n> que si se acentúan: *elecson* (CBM), *rasón* (TQ1), etc. Ademais, mesmo os exames máis superficiais abundarán para detectar incoherencias intratextuais coma, por exemplo, as de DAS1 (*autoridás*, *novedás*, *reás*, *xûes* / *ningus*, *portuges*).

No caso dos vocábulos terminados no hiato /ia/ (e outros) a Real Academia Española contemplaba varias posibilidades (cf. RAE 1779: 114-117). En primeiro lugar, non se deberían acentuar as palabras bisílabas graves rematadas en hiato, coma *nao*, *cae*, *brea*, *via*, *tía*, *lie*, *rio* ou *mío*; a esta norma deben de obedecer, nos nosos textos galegos, *día* (DAS3, PC, ECCh, ABF5, CL, OTF, RVP, etc.) ou *tía* (OTF, TP2, ABF5) e a completa ausencia de *día* e *tía*, con til. En castelán, de acordo coa Academia, acentuárianse as trisílabas ou polisílabas graves rematadas nos hiatos *ee*, *ia*, *ie*, *io*, *ua*, *ue*, *uo*, coa excepción de “las primeras y terceras personas de singular de los pretéritos imperfectos de indicativo y subjuntivo que acaban en *ia*, como *yo convenia*, *aquel convenia*, *yo tomaria*, *aquel tomaria*, en las cuales no se acentuará la penúltima vocal, por ser siempre larga [é dicir, tónica] y esta clase de voces muy numerosa” (RAE 1779: 117). Unha vez mais, observamos unha imperfecta acomodación desta norma aos textos galegos que analizamos. Por unha banda, contra a norma da RAE non levan til *alegría* (PG), *Caballería* (DAS2), *compañía* (PG), *cortaduría* (ECCh), *estrallería* (PG), *montería* (PG), *Pavía* (PG), *Pescadaria* (PC), *portería* (PC), *Villagarcía* (TP1), etc., pero tamén abundan as voces deste tipo que o levan, con contradicións intratextuais coma nos casos de PG, DAS2 ou TP1: *Abadía* (OTF), *agardentería* (DAS2), *artillería* (PG, DAS2), *caballería* (PG), *Capitanía* (TP1), *Pavía* (PG), etc. Por outra, no tocante ás P1 e P3 dos

⁶ Na sexta edición da *Ortografía* dicíase que non se acentuárian as voces agudas rematadas en consoante (*almidon*, *tambien*, *compas*, *reves*, etc.), salvo no caso das formas verbais: *amarás*, *serás*, etc. (RAE 1779: 119-120); as palabras bisílabas, trisílabas ou polisílabas rematadas nunha vogal non se acentuárian no caso de seren graves, pero si de seren agudas ou esdrúxulas: *allá*, *café*, *dexó*, *amaré*, *amará*, *ridículo*, etc. (RAE 1779: 112-113). No prontuario de 1850 mantíñase o mesmo para as voces acabadas en vogal, pero introducíase o matiz de que coas terminadas en consoante se admitía a omisión do til só cando fose notorio o seu significado: *almidon*, *compas*, etc. (RAE 1850: 26).

copretéritos e pospretéritos hai bastante flutuación: abonde con dicir que en DAS3 se recollen *debía, diría, fasía e había*; que en TP1 temos *decía, había e xûraría* ou que en ABF5 lemos *adoecía, había, quería, sabía e sería*. En troques, en PG obsérvase moita firmeza na omisión dos acentos para estas formas verbais: *abía, acabaría, adoecía, ardía, barria, bía* ‘vía’, etc.

No “Discurso Proemial de la Orthographia de la Lengua Castellana” que acompañaba a primeira entrega do *Diccionario de Autoridades* (1726) dicíase o seguinte sobre o uso diacrítico do acento agudo:

Fuera de estos fines tiene otro mui conveniente y oportuno, que es de evitar la equivocación en la pronunciación de algunos tiempos de los verbos, señalando quando es presente, ò preterito, quando es indicativo, ò subjuntivo, &c. como *Enséño, Enseñó, Amára, Amará, Deseáre, Desearé, Aparejáre, Aparejaré*, y para distinguir los nombres de los verbos: como *Cántara, Cantára, y Cantará*, que puesto sobre la antepenúltima es nombre, sobre la penúltima verbo, y señala un tiempo, y colocado sobre la última denota otro (RAE 1726–1739: vol. 1, LXIV-LXV).

Limitando a nosa cala a unha destas oposicións sinaladas en 1726, logo descubrimos que na *Gramática de la Lengua Castellana* de 1771 a RAE acentuaba na primeira conxugación *amára, amáras, amára e amáran* no pretérito imperfecto de subxuntivo e *amará, amarás e amarán* no futuro de indicativo (cf. fundamentalmente RAE 1771: 93-94 e ss.). Pois ben, en varios textos pregaleguistas publicados en Santiago de Compostela nos anos 1836 e 1837 (DAS2, DAS3⁷, TP1, TP2, ECCh) rexistro aínda unha distinción paralela entre formas do antepretérito e do futuro de indicativo que, salvando algún posible descoido do autor ou do tipógrafo, se practica sistematicamente: *acordára* (ECCh), *aloumiñára* (DAS2), *cantára* (DAS2), *criára* (DAS), *chamára* (ECCh), *estoupára* (DAS3), *falára* (ECCh), *mandára* (DAS3), *pajára* (DAS2), *pensára* (ECCh), *predicáran* (DAS2), *roubára* (TP2), *sacára* (ECCh), *sacáran* (DAS3), *señaláran* (DAS3), *traballára* (TP1), etc. / *achará* (TP1), *arregrará* (TP2), *durará* (ECCh), *encontrará* (TP2), *entrarán* (TP2), *estarán* (TP1), *falará* (ECCh), *farán* (DAS1), *levará* (TP1), *marchará* (TP1), *pensará* (DAS3), *subiránche* (DAS2), etc. Tal coincidencia neste uso diacrítico do til é un argumento formal que aboa a hipótese de que todas estas pezas dialogadas de 1836 e 1837 saíron dunha única pluma, que puido ser tamén a que compuxo as dúas tertulias na Quintana de 1820. Respecto destas hai que dicir que, mentres que en TQ1 parece practicarse un uso diacrítico do til parangonable ao descrito anteriormente (coa única salvidade de que se usa o acento agudo no ante-

⁷ Seguramente se seguiría o mesmo criterio en DAS1, pero neste diálogo só se rexistra un futuro de indicativo (*estarán*), polo que non se pode facer o contraste.

pretérito e o grave no futuro: *falára / farà, ganaràn*), en TQ2, a pesar de o texto saír da mesma imprenta (a de Manuel Antonio Rey) e no mesmo ano ca TQ1, seguiu-se unha regra diferente: *chegará, estaràn, probará, recramarán / aconsellaran, durara, quitara*. Finalmente, semella igualmente que se adaptou ao galego a norma da RAE nun texto de 1812 (RGS, con só un exemplo de cada tempo verbal: *andarà / chegarà*).

Coma no castelán da época (cf. RAE 1779: 107-121), os escritores do noso Prerrexurdimento tenden a acentuar sempre as voces esdrúxulas: *ásperas* (PG), *bárbaro* (TC), *Bértolo* (CBM), *béspora* (CBM), *canónejos* (CBM), *endrómínas* (DGM), *Málaja* (TP2), *Mártere* (CAI), *pedàneo* (CBM), *prùbica* (TQ1), *última* (CAI), *viñéchedes* (DAS2), etc. Mais, desde logo, non faltan tampouco as voces esdrúxulas inacentuadas: *bagoas* (CAI), *canones* (CAI), *capitalo* (DAS1), *parroqueas* (CBM), *Santísima* (PG), etc. Nalgúns casos a falta de til poderíase fundar no feito de se tratar de formas verbais graves incrementadas por un clítico (*abrironche*, en PG; *acusandoos*, en DAS2; etc.), pero non é difícil encontrar textos en que se fai o contrario, como pode ser TP1: *bállate* ‘vállate’, *vállame*. A RAE (1779: 113), nestes casos, dispoñía xustamente que se acentuasen as formas verbais graves que pasasen a ser esdrúxulas ou sobresdrúxulas debido á adición de un (*mírame, díxose, sépase*) ou dous clíticos (*búscamelo, díxosenos*); é dicir, a institución madrileña aconsellaba a práctica seguida polo autor ou o impresor de TP1.

Ora ben, de par destas e doutras concomitancias na acentuación naqueles casos en que a proximidade entre o galego e o castelán as facía posibles, existían e existen certos trazos diferenciais do galego que esixían dos seus escritores propostas e prácticas de acentuación diferenciadas. Estoume a referir á existencia de catro graos de abertura no sistema vocálico do galego para a posición tónica, con oposicións entre /e/ e /ɛ/ e entre /o/ e /ɔ/ descoñecidas en castelán. Xa no século XVIII o Padre Sarmiento e o Padre Sobreira, conscientes da existencia destas oposicións fonolóxicas no idioma galego, arbitraran distintos sistemas para as reflectiren nos seus escritos (cf. Mariño Paz 1995a: 20-24). Mediado o setecentos, o monxe pontevedrés adoptara en principio un sistema á portuguesa cando se puxo á tarefa de facer o glosario das coplas do seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos*: til circunflexo para /e/ e /o/ e til agudo para /ɛ/ e /ɔ/. No final do século, o frade bieito de Beade decidira utilizar o acento grave para /e/ e /o/ e o agudo para /ɛ/ e /ɔ/, ao paso que o circunflexo lle serviría para representar a contracción entre a preposición *a* e o artigo *o(s)*. Pouco importa agora que tanto un coma o outro puidesen utilizar nalgún momento algún outro sistema, ou que nos seus escritos sexa fácil detectar incoherencias, non poucas veces imputables máis aos seus copistas ca a eles mesmos; importa, si, deixar constancia de que esta cuestión recorrente da historia do galego escrito xa foi motivo de reflexión cando menos para estes dous bieitos do século XVIII.

O certo é que, con ou sen contradicións internas, as recomendacións de Sarmiento e de Sobreira non puideron ser tidas en conta por boa parte dos escritores do XIX, pois as obras dos dous frades aínda non se divulgaran naquel tempo. Unicamente algúns homes de letras coma Juan Manuel Pintos ou Juan Antonio Saco Arce, activos nas épocas provincialista e rexionalista do galeguismo, deberon de chegar a ter coñecemento delas, pero non me consta que o mesmo acontecese con algún dos autores dos textos pregaleguistas⁸. De feito, o analista destas cuestións pescudará inutilmente nas obras das primeiras décadas do oitocentos buscando posibles regras de acentuación para marcar a diferenza entre os fonemas vocálicos /e/, /e/, /o/ e /o/, pois non chegará a conclusións sólidas. Nalgúns casos poderá conxecturar que o acento, agudo ou grave, podería estar representando un ou outro grao de abertura en palabras como *dèr* (TQ1), *bès* (TQ1), *falèmos* (TQ1), *sufremènto* (TQ1), *tén* (PC), *vé* (PC; de *ver*), *vén* (PC; de *ver*), etc., pero non poderá aseguralo, pois nin sequera se observa que en cada texto o acento grave poida representar sempre un determinado grao de abertura e o agudo outro. A certeza de que nalgunha destas obras se intentou diferenciar mediante tiles o carácter aberto ou fechado das vogais grafadas con <e> e <o> só a temos para a *A Casamenteira*, que na súa edición ourensá de 1849 levaba unha “Protesta” inicial en que o editor advertía de que “para diferenciar las vocales con el sonido abierto ó cerrado, que tienen distintos significados, en algo se ha variado de lo que se propuso el autor” (in ABF5: 112). Lamentablemente, non só non se nos aclara qué foi o que Antonio Benito Fandiño, o autor, propuxera, senón que tampouco se nos di cales foron as disposicións que se tomaron para a edición de 1849, polo que novamente nos vemos abocados á conxectura. Así, nesta pequena peza teatral observamos que levan acento agudo algunhas palabras con /e/ ou /o/ na totalidade ou na maioría das falas galegas modernas, como *démos* ‘díaños’ (3, 271), *esquénce* (168), *mullér* (17, 294, 346, 422), *ninguén* (105, 257, 347), *pós* (123), *quén* (92, 362, 363), *quéres* (172), *quér* (132, 273, 278, 446), *qués* ‘queres’ (80, 129, 239), *revés* (260), *séntea* (106), *tés* (81, 206, 240),

⁸ Convén sinalar que, se das primeiras décadas do século non coñecemos ningunha proposta para a diferenciación gráfica dos fonemas vocálicos /e/, /e/, /o/ e /o/, a partir do decenio 1850–1860, ao írense incrementando a redacción e a publicación de textos en galego e sobre o galego, empézanse a suceder varias delas, non sempre concordantes entre si nin coas de Sarmiento e Sobreira. En primeiro lugar mencionarei a de Juan Manuel Pintos (1853: 69), que reservaba o acento grave para indicar vogal aberta e o agudo para representar as pechadas: “Abre el acento grave las vocales / Y las cierra el agudo en ellas puesto / De modo que si bien no se distinguen / Se trueca en disparate un buen concepto”. Pola súa parte, Cuveiro Piñol (1868: 1) propuxo indicar con acento grave as vogais pechadas e non poñer til ningún sobre as abertas. Valladares Núñez (1970 [1892]: 12-14), coma Pintos, era partidario de usar o acento agudo para marcar as vogais pechadas e o grave para as abertas, pero xa se decatou de que o feito de que en galego haxa numerosas voces que non teñen en todo o territorio a mesma vogal tónica dificultaría, ou mesmo imposibilitaría, a introdución desta norma na nosa ortografía: “Ocurrirá y ocurre desde luego que las vocales que se pronuncian abiertas en unas localidades, en otras se pronuncian cerradas y al contrario. Dificultad grande es esta que tarde, ó nunca, se vencerá” (p. 16). Para máis información e maiores precisións sobre as propostas de acentuación gráfica presentadas na segunda metade do século XIX e nos inicios do XX, cf. González Seoane (1992a: 173-186).

tivér (79), etc., pero tamén outras con /e/, como *aldéa* (150, 174), *crér* (426), *choér* (77), *morrér* (144), *revéte* (215; de *rever*), *tér* (267, 457), *toléo* (43), *traguér* (88), *véte* (215; de *ver*), etc. En *ôvos* (149) é probable que o acento circunflexo represente /o/, pois é moi rara a metafonía nesta palabra, cando menos na sincronía actual (e presumiblemente tamén na da primeira metade do oitocentos). Finalmente, non se entende por qué se acentúa *crér*, *choér* ou *moér* e non *comer* (78, 91), *oler* (429) ou *saber* (25). Creo, pois, que todas estas incoherencias do texto da *Casamenteira* frustran o propósito de marcar clara e inequivocamente as diferenzas do grao de abertura das vogais grafadas con <e> e con <o>, expresado na “Protesta” inicial da edición de 1849.

Finalmente, debemos revisar os usos que se lle deron nos textos deste período ao acento circunflexo. Comezarei sinalando que en moitos deles aparece sobre a vogal que segue ao fonema /j/ cando este se representa graficamente por medio da letra <x>: *deixâ* (TP2), *igrexâ* (CBM), *oxê* (TQ1), *Rexência* (CAI), *xâ* (ABF5), *xâsticia* (DAS1), etc. Trátase dun uso gráfico moi común sobre o que me estenderei na alínea II.6.

Outros usos do acento circunflexo só se detectan nun número limitado de textos. En AMCN3 funciona como o que semella ser marca de contracción en *ô* da preposición *a* e o artigo *o*, co obxecto directo introducido pola preposición: *verédes ô Mesías*. En LCR1 (v. 6) rexístrase o mesmo uso (*Cantemos ô Rey dos Ceos*), que alterna no vilancico coa colocación do mesmo til sobre unha forma de artigo non contracta: “Mingos lebe as castañolas, / ô seu pandeiro Pascuala” (vs. 4, 48); ora ben, é inescusable advertir que, mentres que os versos 4 e 48 de LCR1 foron lidos persoalmente por min na catedral de Mondoñedo, para o verso 6 da mesma composición teño que atermar á lectura de Cotarelo (1926), pois non coñezo a súa versión manuscrita orixinal. Na CL temos illadamente o til circunflexo sobre o artigo *ô*: “quixo montar â artilleria”.

Na *Parola de Cacheiras* o til circunflexo indica unhas veces contracción, elisión ou síncope dunha vogal: *âs* (preposición *a* + artigo *as*), *cô(s)* (preposición *con* + artigo *o(s)*), *cô(s)* (‘que o(s)’), *dâ* (preposición *de* + artigo *a*), *dâs* (preposición *de* + artigo *as*), *prâ*, *prâ* ‘para a’, *prâs* ‘para as’, *prô* ‘pero’, etc. Noutras ocasións encontrámolo sobre formas non contractas do artigo ou do pronome, ambas representadas da mesma forma: *ô*. A miúdo aparece tamén indicando a vogal tónica, sobre todo se esta é o resultado dunha antiga crase xa consolidada: *abôs*, *asî*, *atendê*, *contribuzôs*, *cuartês*, *facê*, *feudâs*, *razôn*, etc. Por último, atopámolo tamén sobre unha vogal átona e sen ningunha función clara en *sêñor* e, tamén sen función clara, sobre a semiconsoante velar de *poûco*. Son, sen dúbida, demasiados valores para un único signo que, ademais, é utilizado na *Parola* de par dos acentos agudo e grave, cos que adoita compartir funcións. Todo isto crea no lector un irritante desconcerto.

Na *Casamenteira* (ABF5), onde a consoante /j/ se representa por medio de <x^>, tamén vemos o til circunflexo sobre formas como as contraccións *prô* ‘para o’, *â*, *âs* e *ô*. E xunto a isto detectamos tamén formas diferentes de representar estas contraccións, como *a-as* (preposición *a* + artigo *as*: 333) ou *o-o* (preposición *a* + artigo *o*: l. 334).

En definitiva, creo que todo o ata aquí exposto conduce necesariamente á conclusión de que aquilo que mellor e máis exactamente define os sistemas de acentuación empregados nos textos analizados é, por unha banda, o apego xeneralizado a certas normas emanadas da RAE para o castelán que podían ser transplantadas sen maiores problemas para o galego e, pola outra, unha xeral desorientación e falta de rigor á hora de colocar os tiles, tanto se estes estaban inspirados nas normas da RAE coma se nacían da propia industria do escritor. O posible descoido de copistas ou tipógrafos puido agravar sen dúbida esta falta de rigor. Por outra parte, o propósito de marcar con tiles o grao de abertura das vogais medias só nos consta para *A Casamenteira*.

3. O uso e os valores do apóstrofo e do guión

Non me propoño neste epígrafe facer unha descrición pormenorizada do uso que destes dous signos gráficos se fai no corpus pregaleguista que examino nesta monografía. Coido que abondará cunha non moi extensa exposición para que o lector se decate de cales son as principais pautas que rexen este uso, pautas que en xeral non son moi diferentes das que poden deducirse da análise dos textos decimonónicos máis tardíos, tanto literarios coma gramaticais.

Partirei dunha afirmación que me parece necesaria para contextualizar debidamente non todos, pero si bastantes destes usos: sen caer en magnificacións falseadoras, pódese afirmar que durante as primeiras décadas do século XIX se observa en galego unha circulación bastante fluída entre a fala e a escrita, de tal modo que moitos fenómenos propios da lingua oral pasaron sen grandes trabas aos textos escritos. Esta circunstancia viuse propiciada polas esixencias de verosimilitude que imponía o propio xénero a que boa parte das obras escritas e/ou publicadas pertencían (o dos diálogos entre personaxes populares), mais tamén é certo que o galego era daquela unha lingua en que aínda non operaban con rigor as convencións que desde había xa moito tempo funcionaban para o castelán ou para o portugués escritos. O apóstrofo e o guión foron recursos gráficos con que a miúdo se intentou reflectir no papel fenómenos fonéticos característicos da lingua oral.

Nos textos pregaleguistas o apóstrofo utilízase como marca gráfica en casos diversos e bastante numerosos de encontro vocálico e elisión: *benll'á conto* (OTF), *d'alambre* (TC), *d'ir* (ABF1), *estand'os novios* (OTF), *facers'outro* (OPG), *hasta qu'ô*

dia (OTF), *nunc'ô-preguntéy* (OTF), *oíronch'eles* (OPG), *parola k'houbó* (PC), *ponte d'Argalo* (ECCh), *pux'as vestiduras* (OTF), *sey-q'ainda* (OTF), *un q'outro* (PC), *xa s'acabaron* (CL), etc. Con todo, para os distintos fenómenos de fonética sintáctica existe tamén a posibilidade de prescindir por completo das marcas gráficas, plasmando directamente a fusión: *est aquí* ‘está aquí’ (DDF), *xâ malembro* (TQ2), *non chestá* (TQ2), *tamen teu oin* (PC), *notamos cos que biñan atrás se dirixsiron ò conbento de Tenorio* (PG), *à non ser kas berzas das suas ortas cagasen onzas d'ouro!* (PC), etc. Nas *Proezas de Galicia* e na *Parola de Cacheiras* a ausencia de apóstrofo e de guión pode suplirse mediante un til grave ou circunflexo que indica contracción: *que lle deron à noticia de cò seu marido abia morto nun ataque!* (PG), *é sabido còs cartos logo se ván* (PC), etc. En OTF, un texto pródigo e moi asistemático no uso do apóstrofo e do guión, poden mesmo combinarse ambos os signos gráficos, como acontece nas seguintes secuencias para marcar a xeración do alomorfo *lo* do pronome átono complemento directo despois do substantivo *veces* e do cuantificafor *todos*: *bastantes veces l'-o-dixera*; *cand' entrou no curato, com' iba de novo todo'-lo foron á ver*.

O guión é un recurso empregado nalgúñas ocasións —e nomeadamente en OTF— para indicar a pronuncia alveolar, e non velar, da consoante nasal en que rematan certos adverbios e pronomes relativos seguidos de pronomes acusativos de terceira persoa: *ni-n-o* (OTF), *no-no* (OTF, DAS3, TP1, ECCh), *non-o* (ABF5), *no-na* (OTF), *que-n-as* (OTF). A mesma función poden cumprila o apóstrofo ou a fusión gráfica, con ou sen interposición de espazo en branco: *ni no* (TP2), *nina* (CAI), *ni'na* (PC), *nono* (PG, CAI, TQ2), *no no* (DGM, DAS1, DAS2, TP1, TP2, PC, CL, AMCN3), *nona* (PG, CAI, PB1), *no na* (CAI, TP2, XM, MPA2), *nonos* (RVP), *no nos* (PG, OTF, PC, CL, LCR2), *no nas* (MPA2), *que no* ‘quen o’ (RGS), *queno* ‘quen o’ (PC), *quen'as* (PC), *tameno* ‘tamén o’ (ECCh).

É frecuente o emprego do guión cando se quere indicar a presenza do segundo alomorfo do artigo determinado nalgúñas distribucións:

- a) Despois de formas verbais, por veces interpretando a consoante inicial do artigo como consoante final da forma verbal: *foza-la terra* (OTF), *abri-los ollos* (OTF), *sabel-o caso* (OPG; no manuscrito, *sabelo caso*), *pieital-o pelo* (OPG; no manuscrito, *pieitalo o pelo*), *poñel-os òsos* (OPG; no manuscrito, *poñelos òsos*). En textos distintos de OTF e OPG practícase a fusión gráfica sen marcas ou cun espazo en branco entre a forma verbal e o artigo: *perdelo tempo* (DGM), *pagalas armas* (DAS1), *facela mastrugada* (PC), *metela cisma* (PC), *somo los homes* (PC), *tocálo Rianxo* (MPA5).
- b) Tras a preposición *por*: *po-lo* (OTF, DAS2, DAS3, TP1, TP2, ECCh, ABF5), *pó-lo* (OTF), *po-la* (OTF, DAS2, DAS3, TP1, TC, ECCh,

ABF5), *pó-la* (OTF), etc. Neste caso tamén é frecuente que o artigo se separe da preposición por un espazo en branco ou ben que ambos elementos se fundan graficamente: *po lo* (PG, XM), *po lo* (OTF; 2ª ed. *po-lo*), *pó lo* (CBM), *polo* (PG, CAI, TQ1, DAS1, PC, RVP, RGS, XM, ABF2, etc.), *pólo* (CL), *pòlo* (CL), etc.

- c) Despois da conxunción copulativa (*e*) *mais* ou (*a*) *mais* na primeira edición de OTF, pero non na segunda: *é may-la filla* (2ª ed. *amais á filla*), *e may-lo Alcalde* (2ª ed. *e mais ó Alcalde*). Neste texto o trazo alterna co apóstrofo para o desempeño da mesma función: *é may'l'a ofrenda* (2ª ed. *amais á ofrenda*), *é may'l'os feligreses* (2ª ed. *amais os feligreses*), *e mai'la obrata* (2ª ed. *amais á obrata*).
- d) Despois do cuantificador *todos* en OTF, alternando coa omisión do guión: *todo-los que fan ó mesmo*, *todo-los dias*, *todo los dias* (2ª ed. *todolos dias*), *todo-los que del viñesen*.

A interposición dun espazo en branco nos casos de secuencias de clíticos ou de xeración do segundo alomorfo do artigo determinado é tamén un claro indicio de segmentación de unidades, parangonable nos seus efectos coa utilización do trazo: *hé como bo lo conto* (TQ2), *todo los dias* (OTF), etc. Cando se trata da énclice pronominal, a omisión de marcas con fusión directa é a norma (*alembbracheme*, DDF; *arrendollela*, TQ1; *escuitademe*, MPA3; *chamaballes*, TP2; *mallounos*, MPA6; *nomeouno*, TQ2; *queimalos*, DDF; *tráguelle*, OPG, 45; etc.), mais non sen excepcións: *oín-vo-las* (ECCh), *estou-no* (DAS2), *está-vos* (ECCh), *he-vos* (DAS2), *hai-che* (FPVS13), etc. Por veces o guión xebra os constituíntes das secuencias clíticas preverbaís: *todo lle-lo deixou* (OTF), *quen che-lle dera* (TP2), *tamen che-lle tomou tirria* (ECCh), etc.

En OTF o guión tamén se interpón ocasionalmente entre o primeiro alomorfo do artigo determinado e o núcleo da frase en que se insire, talvez para marcar graficamente a unidade fónica e sintáctica que conforman: *ó-mais que ll'ay*, *ó-rey*, *ó-señor*, etc. No mesmo texto o trazo sitúase tamén entre un pronome átono proclítico e a forma verbal de que aquel depende: *nunc'ó-preguntéy*.

Así mesmo, hai diversidade á hora de plasmar graficamente os encontros de distintas preposicións con artigos, pronomes persoais tónicos, demostrativos ou indefinidos. Para non caer nunha estéril casuística, proporcionarei a este respecto unha información selectiva pero, a meu parecer, suficiente.

Para marcar a contracción da preposición *con* co artigo masculino *o(s)* é moi frecuente a soldadura gráfica entre os dous elementos: *co* (PG, CAI, TQ1, MPA5, RGS, etc). Esta opción aparece mesmo en OTF e CL, dous textos en que tamén se

emprega o apóstrofo para cumprir a mesma función: *co* (OTF; 2ª ed. *co-ó*), *còs* (CL), *c'o* (CL), *c'ó* (OTF; 2ª ed. *co-ó*), *c'ó* (OTF).

A fusión gráfica completa tamén prolifera cando os elementos contraídos son a preposición *con* e o artigo feminino, mais neste caso con notable seguimento doutras dúas alternativas, que son a interposición dun guión e a interposición dun espazo en branco: *coa* (PG, DAS2, PC, MPA2, MPA5, XM), *còa* (MPA2), *coà* (PG), *co-a* (OTF, ABF5), *co-á* (OTF), *co-a* (OTF; 2ª ed. *co-á*), *co a* (PC), *co á* (DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, ECCh, RGS), *co à* (PG), etc.

O espazo en branco é o recurso máis empregado cando a preposición *con* perde a súa consoante nasal ante un pronome persoal tónico de terceira persoa ou ante un demostrativo: *co el* (PG), *co él* (PG), *co ela* (DAS2), *co eles* (PG, CL), *co elès* (PG), *có elles* (PG); *co esta órde* (RVP), *có estas cousas* (PG), *co esas langostas* (PG), *co esto* (PG). En ABF5 optouse nestes casos polo guión: *co-el*, *co-él*, *co-ela*.

As contraccións entre a preposición *de* e os pronomes tónicos de terceira persoa *el(es)*, *ela(s)* e *elo* márcanse maioritariamente con fusión, e máis raramente con guión: *del* (PG, TQ1, OTF, DAS1, PC, PB1), *dela* (PG, CAI, TQ1, PC, RGS, MPA2), *deles* (PG, CAI, TQ1, DGM, DAS1, DAS2, TP2, PC, RGS, XM), *delas* (CAI, DAS1, PC; MPA2), *delo* (PG), *de-la* (DAS3, TP2), *de-les* (DAS3), etc. En OTF úsase tamén o apóstrofo, en alternancia coa fusión: *del*, *d'eles*. Outra opción é a de xebra a preposición da segunda sílaba do pronome, coma se o /e/ resultante da contracción fose unicamente da preposición: *de lo* (PG), *de les* (PG, CBM, TP1).

A gama de posibilidades é a mesma cando o encontro se produce entre a preposición *de* e un demostrativo, mais agora cun uso algo máis frecuente de apóstrofo: *deste* (CAI, TQ1, DDF, TP1, PC), *d'este* (OTF, OPG), *dese* (CAI, DDF, DAS2, PC), *daquel* (TQ2, PC), *da-quel* (TP2), *d'aquel* (PC, OPG), *da quel* (PG), *desta* (PG, DGM, MPA2), *desta* (OTF; 2ª ed. *d'esta*), *d'esta* (OPG), *desa* (CAI, DDF), *d'esa* (NPD), *daquela* (OPG), *d'aquela* (OTF, PC), *destos* (PC), *déstos* (XM), *deses* (DAS1), *d'eses* (OPG), *daqueles* (DAS1), *d'aqueles* (OTF, OPG), *da queles* (PG), *dá queles* (PC), *destas* (PG, RVP), *d'estas* (LCR2, NPD), *desas* (PC), *da que-las* (PG), *desto* (PG, CAI, TQ1, TQ2, PC, XM, ABF5), *désto* (XM), *deso* (CAI, TQ1, DAS3, TP1, TP2), *d'eso* (OTF), *d'esso* (OTF), *de-esso* (OTF; 2ª ed. *d'eso*), *da quero* (PG) e *d'aquelo* (ABF5).

Coa preposición *en* os resultados da pesquisa non son moi diferentes: *nel* (PG, CAI, DAS2, PC), *nél* (CAI, DAS3), *n-él* (ABF5), *nela* (PG, DAS1, MPA2), *n'ela* (AMCN4, LCR2), *ne-la* (DAS3), *ne la* (TP1), *neles* (PG, DAS2, PC, ABF5) e *nelas* (PG, TQ1); *neste* (PG, TQ2, PC, MPA2, AMCN4), *n'este* (ABF5), *nese* (PC), *ne se* (PG), *n'ese* (OPG), *naquel* (PG), *na quel* (DAS2, TP1, RGS), *na-quel*

(ECCh), *n'aquel* (PC), *naquil* (RVP), *nesta* (PG, CAI, TC, OPG, RGS, XM), *n'esta* (OPG, AMCN4), *n'esa* (CL), *naquela* (TQ2), *na-quela* (DAS3, ECCh), *n-a-quela* (OTF; 2ª ed. *n-aquela*), *nestos* (PG), *nesos* (PG), *na queles* (PG), *nestas* (ECCh), *nesas* (OPG), *na quelas* (PG), *nesto* (DAS3, RGS, CL), *neso* (CAI, DAS1, OPG), *n'esso* (OTF) e *n-eso* (ABF5).

Na maioría dos textos tamén prevalece a soldadura completa cando os elementos contraídos son a preposición *pra* e o artigo determinado masculino ou feminino: *pro* (CBM, CAI, DAS2, PC, RVP), *pra* (DAS2, CL, RVP, l. 38), etc. Esta opción dáse tamén en OTF, un diálogo onde ademais se utiliza o apóstrofo, o guión ou mesmo a combinación de apóstrofo e guión: *pro* (2ª ed. *pr'ó*), *pr'ó*, *pr'á*, *pr'as*, *pr'-ò* (2ª ed. *pr'ò*), *pr-ó* (2ª ed. *pr'ò*), *pr'-ó* (2ª ed. *pro-o*). En idéntico contexto emprégase o apóstrofo en *pr'os* (NPD).

Ademais de todo isto, o guión tamén se utilizou como enlace no dígrafo <n-h>, que nalgúns textos representa a consoante nasal velar en posición intervocálica: *un-ha*. Así mesmo, coa función de marcar unha fronteira silábica, úsase ás veces no artigo *un-a* e nos cuantificadores *algu-a* e *ningu-a*.

En conxunto pode dicirse que, en comparación co que había de ocorrer poucas décadas despois⁹, o uso do apóstrofo e do guión nos textos pregaleguistas resulta moderado, mais en xeral asistemático, pouco coherente. Especialmente pródigo e caótico no tocante ao emprego destes dous signos gráficos resulta o diálogo *O Tío Farruco* (OTF), de Pedro Boado Sánchez, onde son múltiples e a miúdo coincidentes as funcións que desempeñan un e outro. Poderíase dicir que bastantes dos textos literarios do Rexurdimento lles deron continuidade a certas pautas de emprego do apóstrofo e do guión que décadas antes se manifestaban, salvo excepcións, de maneira máis moderada.

4. Representación gráfica do fonema vocálico /i/

Para representar graficamente a vogal /i/ utilízanse nestes textos pregaleguistas dúas grafías: <i> e <y>. As dúas poden alternar libremente en moitos contextos, pero tamén se advirten doadamente certas frecuencias de uso, así coma a existencia dalgunhas distribucións en que parece haber acordo no rexeitamento de <y>. Mais, antes de pasar ao exame dos textos que nesta monografía se analizan, convén recordar o que estaba estipulado pola Real Academia Española para o castelán

⁹ Segundo González Seoane (1992a: 187), os escritores do Rexurdimento utilizaron con “xenerosidade” o apóstrofo e o guión, e fixérono avalados por “un consenso case que xeral entre os gramáticos do momento, que, coas lóxicas prevencións fronte a algúns usos abusivos, non só os admiten senón que recomentan empregarlos”.

da época. Esta sería a principal referencia ortográfica para uns escritores galegos que, salvo improbables excepcións, descoñecerían en xeral o galego medieval, aínda non divulgado nos inicios do século XIX.

Na sexta edición da súa *Ortografía* a RAE (1779: 51-56) dispoñía que se evitase o uso de <y> por etimoloxicismo nas voces que orixinalmente o tiñan en grego; xa era raro daquela escribir *Gerónimo*, *lyra* ou *pyra*, pero este uso deberíase abandonar definitivamente. Este grafema empregaríase en caso de ser representación de consoante e “herir vocal” (*playa*, *sayo*, *yerro*, *rayo*) e nos ditongos decrecentes en posición interior e final de palabra (*ayre*, *Reyna*, *hay*, *ley*, *hoy*...). En atención ao uso establecido, exceptuábanse os ditongos decrecentes das P5 verbais (*amabais*, *veis*...) e <ui> (*cuidado*, *descuido*), salvo no substantivo *buytre*, consagrado polo costume. Para a maiúscula utilizaríase <Y> no manuscrito (*Ysla*, *Yglesia*), pero non no impreso. Podemos dicir que entre o XVIII e o XIX a Academia Española estaba inmersa nun proceso conducente á progresiva redución dos contextos en que a letra <y> podería representar o fonema vocálico anterior de abertura mínima; este proceso culminaría na oitava edición da *Ortografía* (1815), en que se estipulaba o uso de <y> cos ditongos decrecentes situados en posición final de palabra (*soy*, *estoy*, *muy*, etc.) e, fronte a isto, o emprego sistemático de <i> nos que se dan en posición interior (xa non só con *amabais*, *cuidado*, etc., senón tamén con *aire*, *reino*...). Con todo, intentouse que estas reformas non rompesen violentamente cos usos establecidos, e, así, no prontuario ortográfico de 1850 aínda non se reprobaba o emprego de <y> no substantivo *Reyna* e recomendábase utilizar <I> co nome propio *Ignacio*, pero sen condenar *Ygnacio* (RAE 1850: 10, 11).

Nos textos do Prerrexurdimento galego predomina sen dúbida ningunha a utilización de <i> para a representación deste fonema no núcleo silábico: *aqui* (DAS2 1), *Cristovo* (DAS1), *Chainsa* (ECCh), *choíla* (DAS3), etc. Con todo, en CL, PC e RVP faise un uso esporádico de <y> como núcleo silábico, pero sempre en minoría respecto de <i>: *Yba* (PC), *Yglesia* (PC), *Ygle[s]ia* (PC), *yglesias* (PC), *Yglesias* (PC), *Ygrexe* (CL), *Yguela* (RVP), *Yncas* (PC), *yngleses* (PC), *Ysabel* (PC), *Ysac* (PC), *Ysraël* (PC). En CL este uso contraviña o recomendado pola RAE, pero non en RVP nin en PC (aquí, coas excepcións de *yglesias* e *yngleses*), que son obras manuscritas que no seu tempo non chegaron á imprenta.

O /i/ núcleo silábico represéntase exclusivamente por <i> cando é tónico e vai en posición intervocálica: *caia* ‘caía’ (PG), *caian* ‘caían’ (PG), *caíanlle* (OTF), *caianlle* ‘caíanlle’ (CAI), *oía* (OTF), *oía* (TQ1), *saia* ‘saía’ (PC), *traia* ‘traía’ (ECCh), *traían* (CAI).

Cando a vogal se sitúa na marxe o emprego de <y> para a representar é moito máis frecuente. En moitos dos textos ambos os grafemas alternan en proporcións non moi dispares na posición posnuclear interna e na posnuclear final de palabra.

Temos <i> en *calarei* (PC), *cortafeira* (CAI), *cuitelo* (CBM), *diñeiro* (TQ2), *fai* (DGM), *feira* (PG, CBM), *gastei* (CAI), *libeiral* (MPA6), *meiciñas* (PC), *moi* (MPA6, OPG), *nomearei* (CBM), *pai* (RGS), *preitear* (DAS1), *proveito* (DDF), *queimaban* (OTF), *queixâ* (TQ1), *seica* (DGM), *seis* (TP1), *saquei* (TQ1), *tratei* (PG), *xeito* (RGS), etc. Rexistramos <y> en *aseyte* (TQ1), *boy* (PG), *eydo* (MPA1), *hay* (DDF, PC, MPA3), *ley* (TQ1, DGM, MPA2, MPA3, etc.), *leyto* (MPA1), *meygas* (MPA2), *monteyra* (TP2), *muy* (CAI), *pay* (TP2, MPA1), *paysano* (PG), *preytos* (CBM), *rey* (CBM, RGS, MPA3), *reyno* (RGS), etc. Así e todo, pódense facer algunhas precisións. Por exemplo, en OTF, nos tres diálogos na Alameda de Santiago, en TP2 e en ECCh hai un triunfo absoluto ou case absoluto de <y> en posición posnuclear final de palabra: *espricarey* (DAS2), *ley* (DAS1), *Nay* (DAS3), *notey* (ECCh), *paguey* (OTF), *Rey* (TP2), etc.; son excepcións *foi* (DAS1), *nomearéi* (DAS3), *Pai* (DAS2), *sei* (OTF; 2ª ed. *sey*) e poucas palabras máis. En troques, na mesma posición os autores ou os impresores de ABF5, CL e XM preferiron <i>: *caléi* (ABF5), *encarguei* (ABF5), *paguei* (CL), *tomei* (XM), etc.

En posición prenuclear intervocálica hai un claro predominio de <y> que sintoniza co uso establecido para o castelán en voces coma *playa* ou *rayo* —en que, non o esquezamos, <y> tiña e ten valor consonántico e non vocálico—: *caya* (ABF5), *croyo* (DAS3), *fayado* (ECCh), *lacayos* (RGS), *Mayo* (TQ1), *mayor* (CAI), *Noya* (DGM), *oya* (TQ1), *oyeu* (PG), *Payo* (PC), *rayo* (RVP, ABF5), *sayo* (DAS3, MPA3, MPA4), *vaya* (DDF, TP2 6, OPG), *váyades* (TP1), *vayan* (CBM), *xoya* (MPA2), etc. Porén, non faltan casos de <i> nesta distribución, nin moito menos, e na *Parola de Cacheiras* son incluso maioritarios: *Baia* (PC), *caio* (PC), *feio* (MPA6), *maiore* (TQ1), *oio* (PG, NPD), *vaia* (PC), *xôias* (TQ1), etc. Ora, se o uso gráfico de <y> neste contexto era con certeza un tributo máis que se lle pagaba ao castelán, non hai por que pensar o mesmo a propósito do valor consonántico que a RAE lle atribuíu a esta letra nesta posición. Obsérvese que nos textos galegos examinados este grafema se emprega a miúdo non só nesta distribución, senón tamén noutras en que soamente cabe adxudicarlle un valor vocálico. Por outra parte, véxase que o <i> tamén aparece de vez en cando na posición prenuclear intervocálica. A pronuncia consonantizada do tipo de [raʝo], hoxe bastante estendida aínda que condenada desde instancias que prescriben sobre o uso correcto da lingua galega (cf. Álvarez/Xove 2002: 35), podería coñecerse xa nos inicios do século XIX, mais en todo caso tendería a circunscribirse aos idiolectos do reducido grupo de individuos que terían un contacto asiduo co castelán. Actualmente carezo de datos que me permitan dicir moito máis sobre a historia desta innovación fonética en galego.

En posición prenuclear non intervocálica só se rexistra <i>: *ciudà* (CL), *oficio* (RGS), *parroquia* (PC), *pasiensia* (TC), *Santiago* (TQ1), *silenciosa* (NPD), *tercio* (XM), *visiós* (MPA2), etc.

5. Representación gráfica do fonema consonántico /b/

Tanto no galego coma noutros romances do norte da Península Ibérica debeu de funcionar antigamente unha oposición fonolóxica entre unha consoante oclusiva, bilabial, sonora e oral (procedente do /b/ latino en posición forte e mais do /p/ latino en posición intervocálica ou entre vogal e /r/) e unha consoante aproximante, bilabial, sonora e oral (resultante da consonantización plena da semiconsoante velar latina e mais da transformación de /b/ e /f/ en posición débil¹⁰). Con esta oposición corresponderíase a distinción gráfica que no século XIII consagrou na Coroa de Castela o rei Afonso X o Sabio, válida tanto para o romance castelán coma para o galego ou aínda para outros: usárase para representar o fonema /b/ (*beuer*, *pomba*, *cebola*) e <u> ou <v>, ademais de poderen utilizarse por /u/, poderían representar /β/ (*ueer* ou *veer*, *laur* ou *lavar*, *amaua* ou *amava*, *deuesa* ou *devesa*). Con todo, esta distinción gráfica perdeu a súa apoiatura fonolóxica xa na propia Idade Media, posto que tanto en Galicia coma noutras zonas da península triunfou a desfonoloxización da antiga oposición entre dúas consoantes bilabiais, orais e sonoras. Non obstante, durante moito tempo este cambio fonolóxico non foi acompañado dunha reforma ortográfica que tentase poñer orde no uso dos grafemas , <v> e <u> e que, avalada por algunha persoa ou institución con autoridade recoñecida, tivese posibilidades de se estender socialmente. Deste xeito, no medio de dificultades crecentes e dunha notable inseguridade, as normas de orixe afonsina ou medieval fóronse mantendo no castelán escrito ata o século XVIII, cando a Real Academia Española comezou a preocuparse pola reforma e a posta ao día da ortografía. Por outra parte, dado que a evolución fonolóxica do galego fora neste punto converxente coa do idioma da corte, non houbo dificultades para que nos textos daqueles que escribiron algo en galego durante os séculos XVI, XVII e XVIII aflorasen os usos gráficos de , <v> e <u> vixentes naquel tempo para o castelán; a este efecto de arrastre nin sequera se subtraeu por completo o Padre Sarmiento, quen, a pesar de declararse e mostrarse partidario do mellor acordo posible entre o respecto á etimoloxía e a atención aos usos visibles na documentación medieval conservada, tamén pagou tributo ao castelán na grafización de formas do paradigma do verbo *volver* (co lexema escrito *volb-* ou *bolv-*) ou do topónimo *Riveiro*, así como no rexeitamento da combinación <vr> (*braña* e non *vraña*, malia postular para este substantivo unha etimoloxía relacionada con VERANU) (cf. Mariño Paz 1997a).

¹⁰ É probable que /f/ en posición débil dese previamente /v/, como consecuencia da previsible sonorización en casos coma DEFËNSA > *devesa* ou PRŌFËCTU > *proveito*. Este fonema consonántico, presente nun reducido número de voces, non tardaría en ser absorbido por /β/, moi semellante a el acústica e articulatoriamente e integrado nun elevado número de palabras (cf. Mariño Paz 1998a: 113-115).

No “Discurso Proemial de la Ortographia de la Lengua Castellana” que abría, xunto con outras pezas, a primeira entrega do Dicionario de Autoridades, a RAE (1726–1739: vol. 1, LXXI-LXXII) asignáballe a <u> un valor exclusivamente vocálico e a <v> un valor exclusivamente consonántico para, a seguir, ordenar o uso de e <v> de acordo cun criterio etimolóxico: para as voces que na súa orixe se escribisen con ou con <p> e <v> para as que no seu étimo levasen <v>; os vocábulos aos que non se lles puidese sinalar un étimo certo grafaríanse con , por ser “mas connatural à nuestra manera de hablar la pronunciación de la B, que de la V”. A aplicación desta norma esixía desterrar hábitos gráficos moi arraigados, de tal modo que a Academia tomaba particular interese en advertir que as terminacións dos copretéritos da primeira conxugación debían escribirse con (*amaba*, *enseñaba*, etc., e non *amava* nin *enseñava*) e que había que acabar co uso que esixía evitar a concorrencia de dous ou de dous <v> na mesma palabra: o correcto sería *barba*, *beber*, *barbaridad*, *volver* e *vivir*, e non os *barva* ou *varba*, *bever* ou *veber*, *barvaridad* ou *varbaridad*, *bolver* ou *volber* e *bivir* ou *vibir* que tanto se estilaban.

Mais vencer as inercias e as resistencias endurecidas polo costume foi empresa longa e difícil que non se puido realizar sen facer concesións. Así, a forza do uso secularmente establecido impediu que se removesen solucións gráficas coma *abogado*, *barrer*, *boda*, *maravilla* ou *vizcocho*, ou dificultou seriamente o desterro definitivo de *aver* (cf. RAE 1779: 30, 77; 1850: 4)¹¹. Mediado o século XIX, o prontuario ortográfico da RAE disposto por Real Orde para ser usado nas escolas públicas aínda tiña que insistir na erradicación de certos hábitos:

Empléase la *b* sin excepcion alguna en todos los tiempos del verbo *haber* y en los pretéritos imperfectos de indicativo de la primera conjugacion; como *amaba*, *cantaba*, *desempedra*ba. Tambien se escribe con *b* el pretérito imperfecto de indicativo del verbo *ir*; *iba*, *ibas*, etc. [...] Se escriben tambien con *v* los pretéritos, así de indicativo como de subjuntivo, del verbo *estar*, y lo mismo los del verbo *tener* y sus compuestos, como *tuvo*, *retuvo*, *sostuviera*, *contuviere*, *mantuviese*, etc. (RAE 1850: 3-5).

Os usos gráficos que a Academia Española se esforzou por extirpar do castelán durante o XVIII e o XIX afloran a miúdo nos textos do noso Prerrexurdimento, producidos ou publicados por escritores e editores que probablemente os asimilaban desde a súa infancia, é dicir, desde os anos da súa alfabetización. Móstrase moi consolidada a escritura con dos morfemas modo-temporais dos copretéritos da primeira conxugación, pero non sen moi esporádicas excepcións: *faltava* (PG), *pri-*

¹¹ “Aunque algunas voces hayan de escribirse con *v*, según su origen, —diciase en 1815—, ha prevalecido el uso comun y constante de escribirlas con *b*, como *abogado*, *baluarte*, *borla*, *buitre*” (RAE 1815: 26).

vavan (TQ2). Menos esporádicos son os casos de formas do verbo *haber* grafadas con <v>, aínda que o uso estipulado como correcto pola RAE para este verbo tamén evidencia xa un alto grao de aceptación: (*d*)*a-velos* (DAS3), *avemos* (MPA5), *houve* (PC), *houvo* (PC), *ouvo* (PC), *houvéronme* (TP2), *houvera* (RGS), *ouvera* (MPA2), etc. Aínda que con carácter excepcional, unha forma do copretérito de *ir* escrita con <v> detéctase nun diálogo publicado en 1837 en Compostela: *iva-vos* (ECCh). Son aínda frecuentes os pretéritos de *estar* e *ter* (e tamén de *andar*) grafados con , sobre todo nas *Proezas de Galicia*, un texto en que o uso de merecerá comentario particularizado: *estiben* (PG, PC), *estibo* (TQ1, OTF, DAS3), *estíbo* (TQ2), *estubo* (PG, OTF), *estubemos* (PG), *estibera* (RGS), *estibese* (PC), etc.; *tiben* (PG, OTF, PC), *tuben* (PG), *tibeche* (TQ2), *tibeches* (PG), *tibo* (OTF, DAS2), *tibemos* (PG), *tiberon* (OTF), *tuberon* (PG), *tibera* (PG, OTF), *tibesen* (OTF, PC), etc.; *andiben* (RGS), *andibo* (DAS2), *andubo* (PG, DAS3, ECCh), *andibéron* (TQ2)¹². *Volver* e os seus derivados escríbense comunmente con dous <v>, pero na *Casamenteira*, peza teatral escrita en 1812 e publicada en 1849, afloira aínda o uso antigo: *bólvome* (ABF5), *embolvedora* (ABF5). Ademais, en PG e en TQ1 lense tamén formas coa opción gráfica *bolb-*.

En xeral, o lector dos textos pregaleguistas aquí sometidos a exame observará que son frecuentes os casos de apartamento respecto da norma etimolóxica que desde 1726 se viña preconizando para a única lingua daquela oficial no Reino de España. E é lóxico que así fose, porque durante a primeira metade do século XIX esta norma ortográfica, coma todas as outras, carecía aínda do necesario grao de socialización que só un sistema educativo solvente e universalmente estendido podería chegar a darlle. Así, temos no canto de <v> en voces como *bacas* (DDF), *baite* (CAI), *balen* (DDF), *baso* (CAI, DAS1), *bello* (TQ1, TQ2), *bellos* (AMCN1), *ben* ‘vén’ (TQ1 2), *berdujos* (CAI), *béspora* (CBM), *bestidos* (DAS2), *bindo* (PC), *bou* (DDF, MPA6), *bustede* (OPG), *catíbo* (TQ1), *corbos* (MPA 6), *leaban* (DDF), *lebe* (LCR1), *nobas* (FPVS6), *nobedás* (TQ2), *nobo* (PC), etc. Encontramos <v> por algo máis raramente: *cavían* (DAS3), *governantes* (DAS1), *Governo* (DAS1), *prove* (DAS1), *proves* (DAS1), *travallo* (MPA1), *vando* (MPA2), *vén* ‘ben’ (AMCN3), *véns* (PC), *voi* (PC), *vos* (PC), etc.

Por outra parte, son frecuentes as contradicións internas dentro dun mesmo texto ou na obra dun mesmo autor. Así, en CBM alternan *sabedes* e *savédes*. En OTF lemos, xunto a *leba* e *lebo*, *levo*, *leve*, *levar*, *levouna*, *levaban*, etc.; ao lado de *ven* ‘ben’, *ben*. O autor dos *Diálogos en la Alameda de Santiago* escribiu *Cristovo* en DAS1, pero pasou para *Cristobo* en DAS2 e en DAS3: claro que este cambio quizais tivese que ver co propio cambio dos impresores encargados de publicar os folletos, pois mentres que DAS1 saíu da imprenta de J. Núñez Castaño, DAS2 e

¹² Na segunda edición de OTF, de 1841, estas formas aparecen xa con <v>.

DAS3 producíronse na de José Fermín Campaña y Aguayo. En ECCh lemos *andubo* e *anduvo*, *iva-vos* e *iba*, *ibamos* e *iban*. En RGS alternan *roubaron* e *rouvarnos*, así como *oubo*, *houvera* e *habido*. En XM temos *bustede* e *vusté*. En fin, fronte a todo isto, merece destacarse o feito de que en PC o verbo *buscar* se escribe sempre con <v>: *vuscar*, *vuscala*, *vuscâs*, *vuscaban*, *vusquen*, *vuscâ*.

En varios textos hai unha clara tendencia a grafar con o pronome persoal átono *vos*, especialmente se vai en posición enclítica. Nos casos das tertulias compostelás esta concomitancia entre varias delas aboa a hipótese de que algunhas se deban á autoría da mesma persoa. Vexamos: *dalabarbos* (CAI), *boubos* (CBM), *chamarbos* (MPA3), *contábabos* (CAI), *darbos* (CAI), *desíabos* (CAI), *dixôbos* (CBM), *ebos* (TQ1), *embestirbos* (MPA3), *estábabos* (CBM), *estanbos* (CBM), *fámbos* (TP2), *fixêchédebos* (CAI), *foibos* (CBM, CAI), *haibos* (TQ1), *tenbos* (TQ1), *tembos* (CAI), *vinbos* (CBM). Con todo, tamén se escriben ás veces con o *vós* tónico ou o *vos* átono en posición proclítica: *bos* ‘vós’ (CAI), *bola* ‘vola’ (CAI), *bolo* ‘volo’ (CAI), *bos* ‘vos’ (CBM, CAI), *xâbos* ‘xa vos’ (CBM), etc. En CBM alternan *evos* e *ebos*. Rexistramos *sentabos*, *decírvos* e *seivos* en TP1. PB1 presenta, xunto a *parecebos*, *presentavos* e *vos*; en PB2 conviven *alegrádevos* e *donairádebos*.

Mención á parte merecen as *Proezas de Galicia* (PG), onde ao lado das omnipresentes contradicións internas detecto un uso abundantísimo do usurpando posicións que en principio, de acordo coa norma etimolóxica e castelá que tendía a impoñerse na época, estaban reservadas para o <v>. Falo de *abanzadas*, *badear*, *Baldeorras*, *banchese*, *bay*, *baya* ‘vaia’, *belos* ‘velos’, *bellos*, *bendome* (de *ver*), *bento*, *beñen*, *ber*, *berdad*, *berme* (de *ver*), *bes* (de *ver*), *bexso*, *bimos* (de *ver*), *bin* (de *ver*), *biña*, *biño*, *biñesen*, *bisita*, *boar*, *bolbemos*, *bolbenche*, *bolbin*, *bolta*, *boucheme*, *Celanoba*, *Conbento*, *chobendo*, *escrabitud*, *fabor*, *lebaran*, *nobe*, *nobecentos*, *prebencion*, *rebolto*, *tentatibas*, *tiben*, *tibo*, etc. Así e todo, Fernández Neira non abandonou por completo a letra <v>, e mesmo a empregou antietimoloxicamente en formas como *cavalo*, *faltava*, *ven* ‘ben’, *visarma* ou *volsillo*. Algo semellante sucede nas *Proezas* co uso do grafema <h>, do que se prescinde en numerosos casos pero non sempre, chegando incluso a utilizarse de maneira antietimolóxica.

Foi seguramente este comportamento o que levou Andrés Martínez Salazar a caracterizar a ortografía da obra de Fernández Neira como inconstante e incoherente (polimórfica) e, ademais, como marcada por unha tendencia para a escritura fonética que, lastrada precisamente pola incoherencia e o polimorfismo, non chegou a verse felizmente culminada: “los que actualmente escriben en este idioma —observaba Martínez Salazar (1893: 17)— no tienen tampoco que envidiar al autor de esta obrita, en lo que se refiere al empleo de un sistema ortográfico racional y constante; pero se observa, sin embargo, en la ortografía adoptada por el autor cierta tendencia al foneticismo”. Como veremos, a mesma impresión despréndese do que se observa neste texto respecto do emprego de <h>.

6. Representación gráfica do fonema consonántico /ʃ/

A pesar de a maioría das falas galegas careceren de par sonoro para esta consoante talvez incluso desde a Baixa Idade Media, boa parte dos escasos e esporádicos escritores da Idade Moderna continuaron practicando a tradicional distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>, que, segundo as posibilidades e coñecementos de cada un, podía basearse en modelos coma o latín, o galego medieval, o castelán, o portugués ou outros idiomas románicos, mais case sempre con non poucos resultados que non podían ser avalados por ningunha destas referencias. Ata onde eu sei, a solución simplificadora consistente en empregar unicamente <x> (*xenro*, *xacer*, *deixar*) aparece en público por primeira vez nas obras completas de Diego Antonio Cernadas y Castro, publicadas en Madrid entre 1778 e 1781, aínda que pode rastrexarse xa nos manuscritos daquela inéditos deste autor, onde o uso de <g> e <j> co valor de /ʃ/ é ocasional e asistemático: *foluge* (CF7), *ja* (CF6), *Josès* (CF6), *queijes* (CF7), etc.¹³ A meu parecer, a imprenta madrileña de Joachin Ibarra, editora da obra de Cernadas, debeu de encontrar no uso exclusivo de <x> para a consoante galega /ʃ/ unha fácil acomodación dunha regra ortográfica que a RAE mantiño para o castelán desde 1741 ata 1815¹⁴: permitir o uso de <x> para representar o fonema fricativo velar xordo (*dexar*, *mexor*), pero obrigando a empregar <x> seguido de vogal con til circunflexo para significar o grupo consonántico /ks/ (*exácto*). As correspondencias galego-castelás entre /ʃ/ e /x/, non sistemáticas pero si frecuentes, achandarán o camiño cara a esta solución, que progresou rapidamente nos medios xornalísticos e literarios de Galicia (cf. Mariño Paz 1998a: 292-294).

Entre os textos pregaleguistas que se estudan neste libro xa son ampla maioría aqueles que, impresos ou manuscritos, evidencian que os seus autores non tiveron intención ningunha de practicaren a antiga e tradicional distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>. Isto é o que se observa nas *Proezas de Galicia*, en todos os diálogos publicados en Compostela (CBM, CAI, TQ1, TQ2, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, TC, ECCh), na maioría dos textos en prosa ou verso da *Gazeta Marcial* y *Política de Santiago* (XM, DC) e da *Estafeta de Santiago* (CL), nas obras de Manuel Pardo de Andrade, de Antonio Benito Fandiño, de Nicomedes Pastor Díaz, de Antonio María de Castro y Neira, de Luis Corral Rodríguez e de Vicente Turnes (LLG) e, finalmente, en RVP, en PB1 e PB2, en OPG e mais en FPVS. Nalgúns destes textos, dada a inequívoca vontade dos seus autores de empregaren un único signo gráfico para /ʃ/, os ocasionais usos de <g> ou <j> deben lerse /x/ e interpretarse como mostras da introdución desta consoante castelá a través de cas-

¹³ Debo aclarar que non estou certo de que todos estes manuscritos sexan autógrafos do cura de Fruíme.

¹⁴ Probablemente os impresores madrileños contarían para isto co consentimento de Mateo Taboada e Vicente Móñez, recompiladores das obras completas de Fruíme.

telanismos léxicos ou de nomes de persoa casteláns: *Borja* (CAI), *dulgenseas* ‘indulgencias’ (CBM), *Geromeno* ‘Jerónimo’ (DAS2, DAS3), *imaginacion* (MPA2), *injusticia* (DAS1), *Jesucristo* (DAS1), *Jesus* (PG), *José* (CAI), *lejajos* ‘legajos’ (DAS2), *magestad* (PG), *majadera* (ABF5), *majadero* (TC), *ojalá* (CAI), *paisanage* (PG), *religion* (TP2, MPA2), *renequajos* (PG), *sangenistas* ‘jansenistas’ (TP2), *sargento* (TP1), *Virgen* (DAS2, falando castelán acastrapado), etc. Por outro lado, en CBM o grafema <x> utilízase en diversas ocasións para representar a gheada, valor con que alterna de maneira arbitraria con <g> e <j>: *alfondexa*, *canonejos*, *canónejos*, *carjo*, *fatija*, *loxo*, *Santiajo*, *tragela*, *trager*, *trajar* e *xalós* ‘galóns’; deste xeito, neste diálogo non se producen colisións entre <x^>, que ten o valor de /j/, e <g, j, x>, que ocorren en formas con gheada e no castelanismo *dulgenseas* ‘indulgencias’. En xeral, o fenómeno da gheada, que adoita aparecer nestes textos, represéntase neles por medio de <g> ou <j> e recoñécese de maneira doada, sen se provocaren case nunca casos de lecturas dubidosas.

Os recursos gráficos que se empregan para representar a consoante fricativa prepalatal xorda nos textos que non practican a distinción gráfica son os seguintes: 1) <x> + acento circunflexo sobre a vogal seguinte; 2) <x>; 3) <x> + acento grave sobre a vogal seguinte; 4) <x> + acento agudo sobre a vogal seguinte; 5) <xs>; 6) <xi>; e 7) quizais <x> + un punto sobre a vogal seguinte. Tanto a colocación de marcas diacríticas sobre a vogal que ocupaba o núcleo silábico coma a combinación de dous signos (<xs> e <xi>) evitarían a posible lectura de <x> como /x/, á que se verían arrastrados os lectores galegos polos hábitos adquiridos en relación cos textos en castelán. Estas prácticas iríanse facendo innecesarias conforme se ía abandonando en castelán o emprego de <x> para representar a consoante /x/, achandándose así no terreo do galego o camiño cara ao progreso claro de <x> durante o Rexurdimento, progreso que, con todo, non se produciu sen notorias e ben coñecidas controversias¹⁵.

A combinación <x^>, maioritaria no corpus explorado, utilízase en CBM, CAI, TQ1, TQ2, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, ECCh, XM, DC, MPA3, MPA6, ABF4 e ABF5: *Catuxâ* (TP1), *igrexâ* (CBM), *ouxêto* (DAS1), *tolaxâda* (ABF5), *trouxêra* (CAI), *xâcer* (XM), *xâcobinos* (MPA3), *xêneràs* (TQ1), *xêrro* (ECCh), *xîringou* (DC), *Xûdas* (ABF4), *xûdio* (MPA6), etc. Este recurso gráfico predomina entre os textos publicados en xornais e imprentas compostelás. Só *A Casamenteira* non se publicou en Santiago, senón en Ourense, pero débese ter en conta que Juan María de Pazos, editor da obra en 1849, respectou neste punto a grafía utilizada polo autor, Antonio Benito Fandiño, que durante moito tempo traballou en Santiago e que compuxo a peza teatral estando preso no cárcere de Compostela no ano 1812:

¹⁵ Encontrárase abundante información sobre elas en Hermida (1987) e González Seoane (1992a: 65-129).

Respetando [...] la pericia y buen criterio del insigne gallego que produjo este Sainete, se siguió para su impresion el mismo método con que escribió el original, con muy pocas escepciones. Sin duda le pareció de mejor efecto adaptar la *x* seguida de la vocal circunfleja para la pronunciación que nos es tan peculiar y solo de viva voz puede esplicarse bien, separándose en esto de los idiomas portugués y francés, que en iguales casos usan la *j* y la *g* (in ABF5: 112).

Dous aspectos merecen salientarse desta nota introdutoria de Juan María de Pazos. En primeiro lugar, presenta o uso de <x^> para /j/ como unha “adaptación”, o que con certeza quere dicir que o interpretaba como unha asignación dun valor galego a un signo gráfico ao que a RAE lle asignara a representación de /ks/ en castelán entre 1741 e 1815; esta adaptación non creaba graves problemas porque nos textos galegos da época era moi infrecuente o mantemento dos grupos consonánticos heterosilábicos e, por conseguinte, eran habituais formas do tipo de *ésito* ou *esaminar*. Por outro lado, Pazos mencionaba explicitamente o portugués e o francés como posibles referentes para a ortografía galega no tocante a esta cuestión en particular, aínda que fose precisamente para rexeitalos; en consecuencia, inclínome a pensar que os escritores e impresores que si utilizaron <g>, <j> e <x> puideron tomar en consideración, entre outras cousas, os modelos representados por estas dúas linguas ou por algunha outra da familia románica.

Os datos e reflexións anteriores móvenme a supoñer que en imprentas santiagueñas coma as de Manuel Antonio Rey, José Núñez Castaño e José Fermín Campaña y Aguayo, das que saíron moitos destes textos que representan o /j/ por medio de <x^>, houbo un acordo neste sentido. TC, CL e LLG, que se valen de <x> sen acento circunflexo posterior, aínda que publicados en Compostela non foron dados á luz por ningún dos establecementos antes mencionados, senón polos de José María Paredes, da *Estafeta de Santiago* e de Juan Francisco Montero, respectivamente. O único texto que se alza como excepción á norma antes apuntada é RGS, un artigo con distinción <g / j / x> publicado pola *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, que durante 1812 e 1813 saíu da imprenta de Manuel Antonio Rey.

Por outro lado, tamén é certo que esta coincidencia na representación gráfica do fonema /j/ é un factor que se vén a sumar a outras concomitancias linguísticas (o seseo, a gheada, as grafías <nh> ou <n-h> para a consoante nasal velar, etc.) para reforzar a hipótese de que, se non todos eles, si polo menos algúns dos textos sinalados que se publicaron anonimamente puideron ser obra de un único autor: talvez Antonio Rúa Figueroa para CBM e CAI e, segundo diversos estudiosos, Manuel Acuña Malvar para TQ1, TQ2, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2 e ECCh.

En CAI temos nunha ocasión a grafía <x> (*REXENCIA*), excepción que probablemente se debe a que as imprentas —quizais, algunhas imprentas— non poderían

daquela poñer o acento circunflexo sobre as letras maiúsculas. En TQ1 e TQ2 rexistramos cadansúa excepción á súa norma xeral (*deixa, deixan*); seguramente non son máis ca erros de imprenta ou descoidos do propio autor. Finalmente, é posible que en ECCh, ao lado do maioritario <x^>, se utilizasen outras representacións que o estado de conservación do exemplar que manexei non sempre permite presentar como seguras: 1) <x´>: *vexó*; 2) <x`>: *deyxàron*; 3) <x>: *fixen-che*; e 4) quizais <x> + punto na vogal seguinte: *dix[ó]*.

A letra <x> co valor de /j/ sen ningunha marca diacrítica sobre a vogal seguinte exprégase maioritariamente ou en exclusiva nun grupo de textos tamén numeroso: RVP, CL, varias das obras de Pardo de Andrade (MPA2, MPA4, MPA5, MPA6), os vilancicos mindonienses (AMCN1, AMCN2, AMCN3, LCR2), LCQ, a *Letrilla* de Vicentes Turnes (LLG), a *Alborada* de Nicomedes Pastor Díaz (NPD), os poemas aos insurreccionados e ás comadres do Burón (PB1, PB2), unha tertulia compostelá (TC), OPG¹⁶ e FPVS: *Conxo* (LLG), *deyxar* (RVP), *elixide* (MPA6), *haxa* (PB2), *òxe* (AMCN2), *paxariños* (NPD), *puxeron* (LCQ), *vexo* (CL), *xilgariños* (MPA2), *xoya* (FPVS1, FPVS17), *xuntanza* (TC), etc. Nos *Rogos d'un gallego* (MPA2) aparece nunha ocasión *xia* ‘xa’, cunha fórmula gráfica <xi> que Pardo de Andrade xa ensaiara no soneto en galego que publicara no *Diario de Madrid* en 1797 e que resultaba insatisfactoria cando o núcleo silábico da sílaba iniciada por /j/ era /i/¹⁷: *baixiar* (MPA1), *xia* (MPA1), *vixiosa* (MPA1). En todo caso, en MPA2 o habitual é que /j/ se represente por <x>, mentres que, consonte a norma da RAE vixente en 1813 para o castelán, <x^> asumía o valor de /ks/: *exòrtacion* (v. 584). Por último, en *xà* (MPA2, AMCN1), *xá* (MPA5, LLG) e *deixóu* (MPA5) inclínome a crer que o til é unha simple marca de tonicidade, e non que conforme unha grafía especial xunto coa letra <x> que o precede.

Nas *Proezas de Galicia* optouse polo dígrafo <xs>: *aloxsado*, *bagaxse*, *baixsar*, *rexistraron*, *xsudiadas*, etc. A única excepción, *fluxian*, probablemente non pasa de ser un descoido ou un erro de imprenta. Este dígrafo, utilizado tamén en DGM, é o mesmo que en 1801 recomendaba Jovellanos (1898: II, 209) para a representación do /j/ na lingua asturiana, xustificándoo con argumentos acústico-articulato-

¹⁶ A edición deste texto que Antonio María de la Iglesia incluíu no *Album de la Caridad* (1862) presenta os tres grafemas <g>, <j> e <x>.

¹⁷ Paréceme que estamos ante unha tentativa de representación gráfica de base impresionista ou aproximativa, sobre a que pode dar algunha pista a seguinte noticia proporcionada por Fernández González (1981: 72-73): “R. Castellano, Catalán Menéndez Pidal y Martínez Alvarez, entre otros, [...] señalan, frente a su correlato francés, que la /s/ asturiana es, se realiza, sin labializar y ‘mojada’ ([sj], [sj]), como /s/ + yod superpuestas, más que embebidas en la /s/, mientras que en la francesa el contagio ya no existe, toda vez que la yod está completamente absorbida por la palatal. Lo propio ocurre en el hablante ancarés, quien tiene tal conciencia de la persistencia en su pronunciación de un apéndice semivocálico o semiconsonántico que, en la correspondencia que con ellos he mantenido, siempre transcriben *xi* o *ix* (*baixo*, *eil’mbaixo*, *roxio*, *aléixo*, *goxia*, etc.) según los casos”.

rios: “Siendo el sonido de la *j* asturiana una especie de silbo oscuro, que tiene fuerza media entre el de la *s* y la *x*, parece que la nueva letra podría ser un compuesto de estas dos”.

Unicamente rexistro catro textos que permiten afirmar con certeza a vontade dos seus autores de practicaren a tradicional distinción gráfica entre <g>, <j> e <x>, aínda que con notoria tendencia ao emprego maioritario de <x> ou <x^>, sobre todo na PC. Trátase de RGS, OTF, PC e LCR1¹⁸. Como anteriormente avancei, as observacións de Juan María de Pazos contidas na edición de *A Casamenteira* de 1849 invitan a supoñer que estes escritores tentarían seguir o exemplo de idiomas como o portugués ou o francés —en que a devandita distinción ortográfica tiña e ten un fundamento principalmente fonolóxico—, aínda que sen unha perfecta relación biunívoca entre os respectivos sistemas fonolóxicos e ortográficos no que atinxe a esta cuestión. Considero algo máis improbable que se tratasen de guiar directamente por criterios puramente etimolóxicos ou, aínda máis, que intentasen reproducir a situación dos nosos textos medievais, dos que naquel tempo só terían coñecemento suficiente algúns contados eruditos. O certo é que ningún dos autores dos textos antes mencionados foi quen de evitar os que, desde un punto de vista etimolóxico e/ou por comparación coas linguas románicas con oposición /j/ ¹⁹, debemos considerar erros. Tampouco faltan as contradicións internas: *aloxaron* (PC), *axa* ‘haxa’ (PC), *axustada* (RGS), *axuste* (OTF; 2ª ed. *ajuste*), *desconxuro* (RGS), *despoxaron* (PC; pero cf. *despojo*, e *despojar*), *egempro* (OTF; 2ª ed. *exempro*), *geada* (LCR1), *jeneral* (RGS; pero cf. *general*), *lonxe* (PC), *oxe* (OTF, PC), *prote-xidos* (PC; pero cf. *protegidas*), *sexa* (RGS, LCR1), *suxeto* (RGS), *sugetos* (PC), *véxase* (OTF; 2ª ed. *véjase*), *xa* (OTF; 2ª ed. *ja*), *Xacobe* (PC), *xemer* (RGS), *xente* (PC; pero cf. *gente* e *gentes*), *xogou* (PC; pero cf. *jogador*), *xudios* (PC; pero cf. *judia*), *xunta* (OTF; 2ª ed. *junta*), *xuntos* (OTF; 2ª ed. *juntos*), *xuntos* (PC; pero cf. *juntos*), *xusticia* (OTF; 2ª ed. *justicia*), *xusticia* (PC; pero cf. *justicia* e *justiza*), etc. Na segunda edición de OTF é probable que os non poucos casos de *baijar*, *deixar* e *queijar* con que se corrixiron as respectivas formas da primeira estivesen inspirados nos modelos casteláns *bajar*, *dejar* e *quejar*: *baijar*, *deixaban*, *dejar*, *deixárase*, *déijase*, *deijasen*, *dejou*, *queijándose*, *queijar*, *queijaron*.

¹⁸ A. Cotarelo (1926), propietario e editor dun manuscrito que contiña LCR1, fixo o seguinte comentario: “É intresante a ortografía da presente [cántiga], nin un apóstrofo sô, nin un sô guion de enlace. O autor non-os percisou. Do mesmo xeito debe repararse como o soído de *x* escríbese con *x*. Non embar-gante as verbas *geada* e *Angeles* aparecen con *g*”.

¹⁹ Non parece tampouco que o castelán funcionase como modelo de referencia fundamental para os autores destes catro textos á hora de representaren o /j/. Poderíase esperar que empregasen <g> e <j> para as palabras que en castelán levasen estes grafemas, reservando <x> para os casos dúbidosos e para aquelas voces que en castelán levasen <s>; isto é o que a finais do século propuxo Marcial Valladares (cf. Hermida 1987; González Seoane 1992a: 121-124). Pero a lectura de RGS, OTF, PC e LCR1 non permite tirar esta conclusión, con poucas excepcións.

Un problema particularmente difícil de resolver para estes autores que ensaiaban a distinción entre <g>, <j> e <x> era o que levantaban os temas de perfecto dos verbos irregulares *fac*er, *pó*rlpoñer e *quer*er, para os que non encontrarían orientación nin no latín nin nos idiomas románicos máis próximos e coñecidos. En OTF para o tema de perfecto de *fac*er dubídase entre <fig->, <fij-> e <fix-> e para o de *poñ*er vacílase entre <puj-> e <pux->; se na edición de 1823 predomina claramente o uso de <x>, na segunda introducíronse en varias ocasións <g> ou <j>: *figese* (2ª ed. *fixese*), *fixera* (2ª ed. *fijera*), *fixese*, *fixesen*, *fixo*, *fixo* (2ª ed. *fijo*), *pux'as* (2ª ed. *puj'as*), *puxo*. En troca disto, o tema de perfecto de *quer*er escribiuse nas dúas edicións sempre con <x>, como tamén o de *dic*ir, que si contaba con inapelable fundamento etimolóxico: *dixera*, *dixese*, *dixo*, *díxolles*, *díxome*, *díxonos*, *quixera*, *quixese*, *quixo*. En RGS e PC os temas de perfecto destes verbos ou dos seus derivados van sempre grafados con <x>, mentres que en LCR1 non se rexistra ningún caso: *dixo* (PC), *fixera* (PC, RGS), *fixo* (PC), *puxose* (PC), *quixer* (RGS), *quixera* (RGS), *quixo* (PC), *opuxesen* (PC), etc.

Talvez haxa tamén un intento de practicar unha oposición gráfica semellante en DGM, onde se empregan dúas graffias distintas para representar a consoante fricativa prepalatal xorda: <xs> e <g>. Esta última utilízase nas palabras *angel*, *colegio*, *General* e *rigirnos*. É certo que todas elas tiñan <g> nos seus étimos e que se escriben con <g> ou con <j> en idiomas coma o portugués ou o francés, pero, polo menos con *general* e *angel* teño sospeitas de que poida tratarse de castelanismos léxicos con /x/. Neste diálogo o dígrafo <xs> utilizouse indistintamente en vocábulos aos que, etimoloxicamente ou por comparanza con outros idiomas románicos, lles correspondería <g>, <j> ou <x>: *deixsa*, *deixsache*, *déixsaos*, *dixsen*, *feixse*, *puixseches*, *puxseron*, *quixsera*, *rebaixsa*, *vexso*, *xsa*, *xsente*, *xsentes* e *xsuicio*.

7. Representación gráfica do fonema consonántico /ŋ/

En posición explosiva medial de palabra a consoante nasal velar xerouse en galego como consecuencia da desnasalización da antiga vogal /ũ/, orixinariamente nasalizada por unha consoante nasal heterosilábica (ŪNA > ũa > *unha*) (cf. Mariño Paz 2002). Para min, a xeración desta consoante ten sen dúbida raíces medievais, aínda que o máis antigo testemuño inequívoco da súa existencia non o temos ata mediados do século XVIII, no rico viveiro de informacións lingüísticas que é a obra do Padre Sarmiento (CVFG 165). As representacións gráficas que o frade bieito defendeu e empregou para esta consoante (<m-h>, <m h> ou <mh>) por considéralas —erroneamente— as propias ou máis comúns dos instrumentos notariais medievais, modelo para el da “verdadeira ortografía galega”, non foron nin as únicas nin as maioritariamente preferidas polos escasos escritores dos nosos Séculos Escuros. Xunto aos ensaios de opcións do tipo de *ua*, *uma* ou *una*, desde o primei-

ro terzo do século XVII foron sendo cada vez máis os autores que elixiron o dígrafo <nh> para o desempeño desta función. Nos textos pregaleguistas que neste libro se estudan esta é tamén, con diferenza, a solución maioritariamente empregada, a mesma que, segundo González Seoane (1992a: 155), concitou a práctica unanimidade dos escritores galegos durante a segunda metade do século XIX.

O dígrafo <nh> (*unha*, *algunha*, *ningunha*) úsase en cartas, tertulias, poesía e teatro. Aparece, por tanto, na obra de autores diversos e tanto en manuscritos (PC, RVP, AMCN2, AMCN3, LCR1, LCR2) coma en impresos da época (CBM, CAI, TQ1, TQ2, OTF, DGM, DAS1, OPG, RGS, XM, CL, LLG, ABF1 e ABF5). A solución <n-h> encóntrase en diálogos e tertulias publicados en Compostela en 1836 ou 1837: DAS2, DAS3, TP1, TP2 e ECCh. En terceiro lugar, <n h> rexístrase en ECCh e mais en CL, pero xa moi escasamente: *algun ha* (ECCh), *un has* (CL). Na *Parola de Cacheiras* hai un caso de *umha* e outro de *ninguha*; o segundo non debe de ser máis có resultado dun descoido de quen redactou o manuscrito.

A solución representada por <n> (*una*, *alguna*, *ninguna*) semella non ser outra cousa cá reasignación do valor galego de /ŋ/ ao signo gráfico que nestes casos representa en castelán a consoante /n/; é o que vemos en PG, DGM, DC, MPA3 e PB1. Pódense considerar variantes desta opción as fórmulas <n-> (*un-a*, *algun-a*, *ningun-a*), utilizada moi a miúdo en PG e en DDF, e a máis infrecuente <n > (*un a*), da que só teño dous testemuños: *algùn as* (PG) e *un á* (RGS). Por último, a omisión de toda marca gráfica (*ua*), ocasional en DDF (*aljuas*), é propia das obras de Manuel Pardo de Andrade (MPA1, MPA2, MPA3, MPA5). Non parece, á luz dos datos que nos achega a biografía deste precursor do xornalismo galego (cf. Saurín de la Iglesia 1991), que debamos interpretar esta escolla como o desexo de reflectir na escrita as variantes que hoxe son propias da área asturiana e dalgún punto do leste de Ourense (cf. Fernández Rei 1990: 69), cousa que si podería facerse cos esporádicos *algu-a* (PG) e *ningù-a* (PG) das *Proezas de Galicia*, unha obra que, como veremos en repetidas ocasións, está manifestamente aberta a acoller non poucas mostras da diversidade dialectal da lingua galega, con singular atención para as do seu bloque oriental.

Son bastantes os textos que utilizan unha única solución gráfica. Mesturas fanse en PG (*una*, *un-a*, *un a* e *ua*, con avantaxe para a primeira), MPA3 (dous casos de *una* fronte a dous de *ua*), DDF (*un-a* e, nunha ocasión, *ua*), DGM (*unha* e *una*), PC (*unha* —a máis abundante—, *umha* e a probable errata *uha*), ECCh (*un-ha* e *un ha*, con clara preferencia pola primeira), RGS (*unha* e *un á*, preferentemente a primeira) e CL (*unha* e *un ha*). OPG presenta sempre <nh> no impreso, mais no manuscrito conservado aparece por veces <n>. Obsérvese, por outra parte, que os traballos publicados na *Gazeta Marcial* y *Política de Santiago* entre 1812 e 1813 (CBM, CAI, RGS e XM) tenden a presentar <nh> en exclusiva ou preferentemente e que DC, cunha soa documentación (*una*), constitúe a única excepción dentro desta

serie. Da mesma maneira, convén facermos notar que, se efectivamente as tertulias e diálogos na Quintana, na Alameda de Santiago, en Picaños e na pontella da Chaínza son obra do mesmo autor, este optou preferentemente polo dígrafo <n-h>, aínda que tamén empregou as variantes <nh> e <n h>. Dá a impresión de que, despois de publicar TQ1, TQ2 e DAS1 usando <nh>, el ou o impresor José Fermín Campaña y Aguayo decidiron introducir un guión para separar os dous membros do dígrafo (<n-h>), que só falta nunha ocasión en ECCh, onde probablemente non temos outra cousa ca un erro non advertido. Finalmente, tamén hai constancia na utilización de <nh> nas obras de Antonio Benito Fandiño (ABF1 e ABF5) e mais nos vilancicos mindonienses de Castro y Neira e Corral Rodríguez.

Creo que os dígrafos <m-h>, <m h>, <n-h> e <n h>, con separación entre as dúas letras que os constitúen, responden a un desexo de representar unha percepción da consoante nasal velar como consoante implosiva. Deixando agora de lado o debate sobre o silabeo de *unha*, *algunha* e *ningunha* (cf. Dubert García 1998), limitáreme a afirmar que non debe estrañarnos que bastantes escritores dos séculos XIX e XX percibisen impresionistamente a consoante nasal velar como implosiva e, no desexo de reflectiren isto claramente na escrita, decidisen indicar unha fronteira silábica mediante algún dos dígrafos anteriormente sinalados. Esta percepción foi tamén a dun lexicógrafo e un gramático que se expresaron sobre este particular non moito tempo despois de que se escribisen os textos que neste libro se analizan. Así, Francisco Javier Rodríguez (1863: s.v. *um-ha*) afirmaba o seguinte no seu *Diccionario gallego-castellano*:

Um-ha. Una. Se escribe *m*, y no *n*, porque el gallego pronuncia de mala gana la *n*, entre dos vocales; por cuya razón se suele poner *m*, y *h*, para dar á entender que debe pronunciarse con la que le antecede para que se pueda decir *umha* y no *uma*, como se diría si no mediara la *h*. Sarm.

En realidade, Rodríguez ofrecía unha xustificación das grafías utilizadas e recomendadas por Sarmiento, e facíao ademais con palabras en que resoaban fortemente as que xa utilizara o mestre beneditino no século XVIII. Para min, o verdadeiramente importante do parágrafo do lexicógrafo decimonónico anteriormente transcrito é a afirmación de que se escribe “*m*, y *h*, para dar á entender que debe pronunciarse con la que le antecede”, é dicir, porque se está convencido de que a consoante nasal vai en posición implosiva, como xa afirmara uns cen anos antes o Padre Sarmiento: “se había de escribir *um-a*, y pronunciar no *u-ma* sino *um-a*” (CVFG, 165). Con esta opinión de Sarmiento e de Rodríguez concordaba en 1868 Saco Arce, que buscaba un dígrafo que indicase claramente que /ɲ/ non forma sílaba con /a/: “La *h* de *unha* y sus compuestos *algunha*, *ningunha*, representa la pequeña aspiración ó esfuerzo que es preciso hacer para impedir que la *n* forme sílaba con la *a*” (Saco Arce 1868: 26). Parece, pois, que o parecer de que a conso-

ante nasal velar ocupa a posición implosiva nestas dicións estaba no século XIX bastante estendida entre a xente preocupada pola escritura en galego, coa única excepción de Manuel Rodríguez Rodríguez, xa sinalada por González Seoane (1992a: 159-160)²⁰. O <h> de dígrafos como <nh> ou <mh> introduciuse co propósito de impedir que “o *n* formase sílaba co *a*” ou, dito máis exactamente, para evitar as realizacións alveolar ou bilabial a que levarían os grafemas <n> e <m> en posición intervocálica.

8. Uso do grafema <h>

En 1726 a Real Academia Española, consciente de que, quitando as aspiracións que moitos andaluces e extremeños lles daban a voces coma *hambre* e *hilo*, a letra <h> non tiña correspondencia fónica ningunha en castelán, dispoñía un emprego dela baseado nun criterio etimolóxico, mais, iso si, atemperado pola debida atención ao uso establecido, que pedía o mantemento das formas *hueco*, *huebra*, *huevo* e *huela* (RAE 1726–1739: vol. 1, LXXV). Deste xeito as sílabas iniciais destas voces podían distinguirse graficamente, xa que non na pronuncia²¹, das que presentaban <g> no seu étimo e sílaba /gue/ na lingua moderna (*agüero*, *pingüe*, etc.). Esta doutrina da norma de tendencia etimolóxica contrapesada pola atención ao uso cando esta se considerase oportuna mantívose nos anos e décadas que seguiron, engadíndose algunhas outras excepcións á regra xeral fundadas no respecto aos hábitos secularmente transmitidos (*aborrecer*, *arpa*, *armonía*, etc.) ou na atribución a <h> do valor de marca de hiato (*albahaca*). Así mesmo, explicábase que *hueso*, *huevo* e outras voces con ditongo [‘we] comezaran no antigo a grafarse con <h> inicial para evitar que *uevo*, *ueso*, etc. se lesen coma se fosen *vevo*, *veso*, etc. (cf. RAE 1779: 46-48; 1850: 9).

Coma no caso das letras e <v>, dá a impresión de que os escritores do noso Prerrexurdimento verteron no galego as normas e hábitos que para o emprego de <h> rexían no castelán que estudaran na súa aprendizaxe escolar e que despois leron e escribiron ao ingresaren na madurez. A este modelo imperfectamente etimolóxico do castelán responden, con certeza, palabras galegas escritas con <h> como *hacho* (ECCh), *hasta* (TP2), *hastra* (DAS1, DAS2, DAS3, TP2), *hermanda-*

²⁰ No seu traballo “Declinación gallega”, publicado en *Galicia. Revista Regional* entre 1892 e 1893, Rodríguez Rodríguez afirmaba o seguinte: “La mayoría de los escritores gallegos opinan que el artículo indefinido *unha* se escribe colocando una *h* entre la *n* y la *a*, para indicar que la primera debe formar sílaba con la *u*, y que la segunda forma otra sílaba por sí sola; esto no es exacto, porque no hay regla ortológica, que ordene que una consonante, que se halla entre dos vocales, constituya sílaba con la segunda, pues se opone á las leyes de la *fonación*” (apud González Seoane 1992a: 160).

²¹ Segundo a RAE (1726-1739: vol. 1, LXXV), as sílabas escritas con <güe> e con <hue> eran “unas en el modo de pronunciarlas”.

de (PC), *hirman* (DAS2, ECCh), *hirmanar* (CBM), *hirmans* (TP2, PC), *hirmás* (DAS3) ou *hovos* (DAS3), inspiradas nas castelás *hallo*, *hasta*, *hermano* e *huevo*. Non faltan tampouco nin os haches antietimolóxicos non inspirados polo castelán, nin a omisión antietimolóxica do hache, nin as contradicións internas: *abilidade* (MPA2), *ahinda* (TP2) e *ainda* (TP2), *axâ* (TQ1, XM), *ei* ‘hei’ (ABF4), *ey* (OTF), *handan* (RGS), *he* (DDF, TP1), *henchen* (CBM), *hibades* (CAI), *hide* (TP1), *hir* (CAI), *hó* (CAI; artigo), *ho* (CAI; pronome), *hun* (TP1), *irexe* (MPA2), *irexes* (MPA2), *oubera* (DAS1), *oxe* (OTF, PC, LLG, PB1), *òxe* (AMCN2), *oxê* (TQ1, XM, ABF5), *oxi* ‘hoxe’ (MPA), *uchas* (LLG 92), etc. Coa P3 do presente de indicativo do verbo *ser* o uso de <h> podía ter un valor diacrítico fronte a *e* conxunción copulativa: *he* (CAI, DAS3, TP1, TP2, ECCh, MPA3, ABF1, ABF5), *hé* (CAI, TQ2), *he-che* (ECCh).

Coa palabra *home* a vacilación é particularmente digna de ser salientada: *hom* (PC), *home* (PG, CAI, TQ1, OTF, DGM, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, TC, PC), *ome* (PG, TQ1, DDF, DAS1, MPA3), *homes* (PG, CAI, DGM, TP2, TC, PC, ECCh, CL, MPA2, RGS), *omes* (PG, MPA3, MPA5, MPA6), *domes* (PC). Hai que recordar que *ome*, *omne* e *ombre* xa eran frecuentes no castelán antigo, que tamén o era *ome* no galego medieval e que o hábito de grafar esta palabra sen <h> inicial debeu de perdurar ata tempos relativamente recentes.

Unha vez máis, as *Proezas de Galicia* esixen comentario á parte. Observamos neste texto unha tendencia a prescindir antietimoloxicamente do <h> sobre todo en formas do verbo *haber*, que esixiron da RAE grande perseveranza no labor de extensión da norma etimolóxica: *abendolle*, *abia*, *abiamos*, *abian*, *as*, *ora*, *oras*, *oubera*, *oubo*, *uchas*, etc. Porén, Fernández Neira non só non chegou a prescindir totalmente do <h>, senón que incluso en ocasións o empregou onde etimoloxicamente non lle correspondía, ás veces como probable marca de hiato: *crehin* ‘crin’, *hosos* (calcado sobre o castelán *huesos*), *sahimos*, *sahirian*. Recórdese que, xunto a este comportamento co emprego do <h>, o uso privilexiado de a custa do de <v> e talvez algún outro detalle fixeron pensar a Andrés Martínez Salazar que nas *Proezas* había un intento de escritura fonética viciado pola incoherencia e a inconsistencia.

III. Nivel fónico

1. Fenómenos de alteración, subtracción e aumento de vogais átonas

As vogais átonas, por seren producidas con menos forza articulatoria cás que ocupan a posición tónica da palabra, teñen de seu un carácter inestable e un timbre vacilante. Nas linguas normalizadas con sólida tradición escrita os fenómenos de alteración, subtracción e aumento que as afectan adoitan non trascender os límites da fala e son inusuais na escrita formal e, desde logo, nos rexistros orais coidados. Por contra, nos idiomas que por razón da súa historia carecen desa tradición escrita e viviron durante moito tempo case unicamente en estado de fala é preciso, chegado o momento da súa elaboración, facer unha selección de variantes que conduza á consagración das que ao final se terán por correctas ou prestixiadas. Estes procesos de selección, guiados por individuos ou por institucións de autoridade recoñecida, o galego non os coñeceu en rigor ata o treito final do século XX, cando a oficialización do idioma esixiu perentoriamente a súa elaboración consciente e planificada. Antes disto, o desexo de afirmar a súa independencia respecto do castelán moveu moitos escritores e oradores a procurar no diferencialismo unha fuxida do que non sen razón se percibía como un serio perigo: a disolución da lingua dominada no seo da dominante, posible en razón da similitude das súas estruturas e do feito de compartiren unha parte importante do seu léxico (nomeadamente os cultismos de orixe grecolatina vinculados aos mundos da cultura, da ciencia e da técnica, que a nosa lingua, ausente nas grandes citas do Renacemento, a Ilustración e a Revolución Industrial, incorporou a través do castelán). No galego escrito dos séculos XIX e XX as alteracións, subtraccións e aumentos de vogais átonas constituíronse en recursos asiduamente explotados para introducir diferenzas entre voces galegas e voces castelás, mais non se debe esquecer que xa nos nosos textos medievais, producidos nunha época en que a lingua tamén se escribía en ausencia de grandes referencias unificadoras, é constante a alternancia de variantes fonéticas en xeral, e de alteracións do vocalismo átono en particular.

Os textos do primeiro XIX que analizamos non se ven libres nin do polimorfismo xeral que caracteriza os textos galegos de todas as épocas, nin en particular do frecuente recurso ás alteracións, subtraccións e aumentos do vocalismo átono. O feito de que moitas destas pezas escritas fosen diálogos entre personaxes populares ou

os padres Sarmiento e Sobreira nos proporcionan nas súas obras apuntan a que entre a década de 1740 e o final do século XVIII os usos da comarca de Pontevedra, de Ribadavia e doutras terras do sur e o occidente de Galicia no relativo a estes ditongos eran xa basicamente os mesmos ca hoxe (cf. Mariño Paz 1995a: 27-30).

Nos distintos textos e xéneros en que se cultivou o galego durante as primeiras décadas do século XIX predominan ostensiblemente as solucións con <oi> nas voces que orixinariamente presentaban o grupo -ŮLT-. *Moito, moita, moitos, moitas* son abundantísimos, e xunto a eles deben anotarse *moyto* (OTF, FPVS8), *moyta* (OTF), *moytos* (TQ1, OTF, RVP) *moytas* (OTF), *moitisimos* (TP1), *moitisimas* (PC), *escoita* (DAS1, ABF5), *escoitâ* (PC), *escoitamos* (DAS1), *escoitando* (DAS2), *escoitar* (DAS1, ABF5), *escoitarémolo* (DAS2), *escoitaremos* (AMCN4), *escoite* (OPG), etc. As solucións con <ui> son moi características de dúas obras de Pardo de Andrade (MPA2 e MPA3), aínda que non exclusivas delas: *muito* (MPA2, DDF, FPVS17), *muitos* (MPA2, MPA3, DDF), *muíta* (DDF), *muitas* (MPA2, MPA3), *cuitelo* (CBM), *escuitamos* (MPA2), *escuitades* (PB1), *escuitademe* (MPA3), *buitre* (MPA2).

En xeral hai bastante coherencia en todos os textos, pois os que presentan o resultado <oi> tenden a mantelo sempre, da mesma maneira que os *Rogos d'un gallego*, onde se impón <ui> para -ŮLT-, non coñecen outro resultado; polo contrario, no romance *Los serviles y liberales*, onde predomina <ui>, si hai algún caso con <oi>: *moita* (MPA3, v. 10). Así e todo, temos que facer notar unha particularidade digna de atención: son moi numerosas as formas apocopadas *mui* e *muy*, que incluso chegan a superar en número a *moi* e *moy*. O normal é que os textos con predominio de *moito* presenten, e mesmo prefiran, as apócopes en -ui. A meu entender, a atonicidade en que se encontra a forma apocopada facilita enormemente a inflexión de [o] para [u] provocada polo contacto con [j].

Contamos con escasos testemuños para os grupos -ŮCT- e -ŮCT-. Do primeiro deles procede o <oi> de *loitar* (DAS1). Canto ao segundo, aínda que as formas detectadas nestas fontes do século XIX son moi poucas, podemos dicir que, contrariamente ao que ocorre nos outros, neste caso dominan lixeiramente os resultados <ut> e <uit> sobre <oit>: *frutos* (PC, XM), *luito* (MPA2, MPA5), *luitosa* (MPA3), *luitosas* (MPA3), *froita* (PG). Aínda que é certo que a maioría dos anteriores testemuños pertence a MPA2 ou a MPA3, tamén o é que o /u:/ tónico latino de -ŮCT- conducía regularmente ás solucións galegas ['ujt] e ['ut], e non a ['ojt], de modo que formas coma *froita* ou *froito*, comúns nos textos medievais ao pé das tampouco nada raras *fruíta* e *fruíto* (cf. CSM: II, sv.; Lorenzo 1975/1977: II, s.v.), semellan a consecuencia da extensión analóxica de ['ojt] a grupos aos que etimoloxicamente non lles correspondía. Concorro, por tanto, coa opinión expresada a propósito disto por Clarinda Maia (1986: 558-559):

A coexistencia, na Galiza, de formas com [oi] e com [ui] durante o período medieval tería levado à alternância desses dois ditongos e à generalização dessa alternância a palavras que tinham originariamente o ditongo *ui*, formado por vocalização de *k* do grupo -KT- precedido de *u* (< Ū do latim clássico). E, assim, pelo menos desde o século XIII e princípios do século XIV, se encontram os dois tipos de variantes.

Ora ben, no actual galego popular (cf. ALGa 3, mapa 6; GVGH) dáse un predominio de *fruta*, *fruto* e *luto* sobre *froitalfruíta*, *froitolfuíto* e *loitolluíto* que parece vir de lonxe. Nas fontes dos séculos XVII e XVIII abundan os testemuños de -ut- e -uit-: *luto* (JGT; CVGR, 280.3, 288.2), *lutos* (CVGR, 206.2, 369.4), *alutado* (PDG, s.v.), *alutamento* (PDG, s.v.), *alutar(se)* (PDG, s.v.), *fruto* (JGT; PDG, s.v. ALOUREARSE), *fruíta* (CVGR, 21.4), *fruítas* (CVGR, 32.4), *fruítos* (CVGR, 104.2). As documentacións recadadas nos textos dos principios do XIX, aínda que escasas, están en liña con esta tendencia e, na segunda metade do século, Saco Arce (1868: 232), a pesar de que non consideraba *fruta* e *luto* como solucións propias do galego en xeral, si as presentaba como características do que el consideraba galego meridional, o que probablemente quere dicir que daquela gozaban xa dunha fortuna que o gramático ourensán, carente do suficiente volume de datos, non puido precisar con acerto.

Salvo en moi contados casos, o resultado patrimonial que se rexistra para o grupo -ŮCT- é <oit>, habitual na documentación escrita de todas as épocas e maioritario na panorama dialectal actual: *anoiteceu* (PG), *anoitecer* (PG), *anoitecian* (PG), *desaoito* (DDF), *noite* (PG, CAI, DAS1, TP1, PC, XM, AMCN2, AMCN4, LCR1, LCR2, NPD, ABF5), *noites* (TP1), *noyte* (DAS2, TP2), *noytes* (TP1, TP2, ECCh), *noitiña* (PG), *noytiña*, (ECCh), *oitenta* (OPG), *oito* (PG, CAI, TQ2, DDF, ABF5), *oyto* (DAS3), *oytenta* (OTF), *oitocentos* (PG), *oitosentos* (DDF), *oytocentos* (RVP), *oyto centos* (OTF, l. 668), *doito* (CAI). Como simple curiosidade cabe mencionar o caso de *octenta* (LCQ), que aparece como *oyxenta* (sic) na versión deste texto publicada en 1835. Nos *Rogos d'un gallego*, onde vence <ui> en todos os grupos, temos a única solución <ui> documentada para unha voz con -ŮCT- no seu étimo: *nuite* (MPA2)²⁴. Finalmente, rexístrase un claro castelanismo moi estendido no actual galego popular (cf. ALGa 2, mapa 299): *ochenta* (DDF, DAS1).

Salvo en MPA2, detectamos unha clara tendencia ao resultado <oir> para os grupos latinos -ŮRĭ-, -ŮRĭ- e -ŮRĭ-: *agoiro* (ABF5), *agoirarán* (ABF5), *casoiro* (ABF5), *coíro* (CL), *coyro* (ECCh), *coireiros* (XM), *en coiro* (PC, AMCN1), *encoiro* (CAI), *en coiros* (OTF), *metedoyro* (TP2), *Obradoiro* (TQ1), *soscadiuro* (MPA2).

²⁴ En OPG hai un caso de *nuite* (v. 214) na edición do *Album de la Caridad*, mais no manuscrito lese *noyte*.

Fronte a todo o anterior, obsérvase un predominio de <ui>, non circunscrito a MPA2 e MPA3, no caso do substantivo *coita/cuíta*, probable derivado do antigo verbo *coitar/cuitar*, tomado do occitano antigo *coitar*, *cochar*, que procede probablemente do latín vulgar *CŌCTARE (cf. DCECH): *cuítas* (LCR2), *cuítadas* (MPA2), *cuítadiño* (MPA2, FPVS17), *cuítadiña* (DAS3), *cuítadiños* (PC), *cuítado* (MPA3), *coitado* (DAS2). A súa condición de préstamo contribúe a explicar que nesta voz e no adxectivo *coitado* non se estabilizase desde antigo a solución con <oi>, aínda que si é maioritaria desde as fontes do século XIII (cf. CSM: II, s.v.; Lorenzo 1975/1977: II, s.v.).

En definitiva, nos textos das catro primeiras décadas do século XIX temos unha supremacía xeral do resultado <oi> para os grupos estudados neste epígrafe, aínda que en dous deles (-ŪCT- e -ŌCT-) chega a haber maioría de <u(i)>. Canto a palabras sometidas tamén á oscilación entre os ditongos [oj] e [uj] pero que non teñen nos seus étimos ningún dos grupos anteriormente sinalados, obsérvase, en primeiro lugar, que as formas verbais *foi* ou *foy* se impoñen case que absolutamente a *fui*, forma que só se documenta en dúas obras de Pardo de Andrade (MPA2 e MPA3). No entanto, son clara maioría as solucións en <ui> para os substantivos *coidado* e *descoido* e para os verbos *coidar* e *descoidar*: *cuidado* (PG, CAI, OTF, DGM, ECCh, OPG —manuscrito e AC. *coidado*—), *cuydado* (OTF; 2ª ed., *coidado*), *cuidan* (MPA2), *cuidar* (CAI), *cuidamos* (PG), *cuidabamos* (PG), *cuidaban* (PG), *cuidey* (OTF), *cuidarás* (PG), *cuidará* (DDF), *cuide* (MPA5), *cuiden* (MPA2), *cuidando* (PG), *descuido* (PG), *descuidan* (PG), *descuidada* (PG), *coidado* (ABF5, OPG —manuscrito *cuidado*—), *coidar* (RGS), *coidan* (RGS), *coidaba* (RGS).

En xeral, xemella que a maioría dos textos analizados acolle con bastante fidelidade as solucións dialectais propias da zona en que se escribiron ou onde naceron ou residiron os seus autores. Nas tertulias compostelás, na *Letrilla* do santiagués Vicente Turnes (LLG), na carta dos veciños da Pontedeva ourensá (onde temos trazos inequivocamente lucu-aurienses: *naquil*, *istes*), e nos vilancicos mindonienses rexistramos un claro predominio de <oi>, acorde co que aínda hoxe é común tanto no suroeste ourensán coma nas zonas de Santiago e Mondoñedo (cf. Fernández Rei 1990: 118). Fronte a isto, os *Rogos d'un gallego* e o romance titulado *Los serviles y liberales*, compostos por Manuel Pardo de Andrade en 1813 e 1814, presentan curiosas singularidades. Encontramos neles case exclusividade na solución <ui> para todos os grupos latinos considerados neste epígrafe (coa excepción de *moita*, MPA3, v. 10) e, ademais, superioridade numérica de *fui* sobre *foi* en MPA2 e soamente *fui* en MPA3. Na actualidade, formas como *nuite* (MPA2, v. 245) e *soscaduiro* (MPA2, v. 441) só se empregan na que Francisco Fernández Rei (1990: 48-51, 118) denomina “subárea de Xallas”, incluída dentro da “área fisterá”, no oeste coruñés; esta é ademais aproximadamente a mesma zona en que se usa a P3 *fui* no canto de *foi* (cf. ALGa 1, mapa 361). Pardo de Andrade, o autor de

MPA2, era natural de Xaz (Oleiros) e viviu longas tempadas na cercana Coruña, así como en distintos lugares de Galicia, de España e de Europa. Desde logo, resultaría extraordinariamente aventurado concluírmos, a partir destes insuficientes datos, que a principios do século XIX as isoglosas de *nuite* / *noite* ou *cuíro* / *coiro* corrían máis ao leste ca hoxe. Hai incluso unha información do Padre Sobreira que me inclina a desbotar tal suposición. Trátase da documentación da forma *sucadoyro*, que el sitúa nas Encrobas a finais do século XVIII (PDG, p. 458, s.v.)²⁵. As Encrobas, como é ben sabido, sitúanse ao oeste de Oleiros e, por tanto, están máis próximas da devandita “subárea de Xallas”. É probable, pois, que o infatigable xornalista de Xaz optase consciente e decididamente polas variantes dialectais con [uj] para as voces que na maioría das falas galegas se presentarían xa no seu tempo, coma hoxe, con [oj]. Ignoro os motivos que puideron levalo a tomar tal decisión.

3. A gheada e a gueada

A gheada e a gueada son dous fenómenos caracteristicamente galegos para os que temos documentación segura bastante anterior aos inicios do século XIX. Para a primeira pódense citar, entre outros testemuños, o *prolojos* do romance galego con que Juan Correa Mendoza y Sotomayor concorreu ao asunto segundo do certame das Festas Minervais compostelás de 1697 (FM, 37), o “*estrujas y estruas*” que o Padre Sarmiento recolleu na Pontevedra de mediados do século XVIII (CVVVGDV, 110) ou o *baja* ‘baga’ que Sobreira anotou nunha das súas papeletas ao final da mesma centuria (PDG, 349)²⁶. Para a segunda creo que valen casos ben coñecidos coma as *higüelas* e *aguas* dun documento en castelán de 1652, a *religión* dun texto de de Fr. Benito Mosquera de 1699, as *ogas de migo*, o *pagal* (por *pajar*) e a *tega* (por *teja*) que se len nun documento da parroquia de San Salvador de Coiro (Cangas do Morrazo) datado en 1727 (cf. Mariño Paz 1994: 211-212) ou a non menos coñecida lembranza autobiográfica de Frei Martín Sarmiento que remite ao ano 1716:

Hace ya *cuarenta y dos años* que a otro que quiso reírse de mí, porque su hábito era reírse de todos los gallegos a causa de la *Ge*, *Gi*, le dejé con un palmo de su boca abierta, probándole que no él, sino los gallegos, pronunciaban mejor la *Ge*, *Gi*, y le cité el *Arte* de *Nebrixa*. También soltó su ignorante risa al oír cita semejante. Púsele el *Arte* en la mano, y le di registrado aquel pasaje en que *Nebrixa* dice que la pronunciación de los castellanos en las sílabas *Ce*, *Ci* y *Ge*, *Gi* es una corrupción, pues se deben pronunciar como si fuese con K, v.g., *Ka*, *Ke*, *Ki*, *Ko*, *Ku*, y la G como si tuviese U liquesciente: *Ga*, *Gue*, *Gui*, *Go*, *Gu*.

²⁵ A definición que Sobreira dá desta voz é a de “arado para *sucos* tirado de un[o]s pares”.

²⁶ Recentemente Álvarez (2002: 81-84) sinalou outras mostras de gheada na obra do Padre Sarmiento: *moexa* ‘moega’ e *Nerija* (por Punta Nariga, en Malpica).

Los latinos jamás pronunciaron la G como *Je*, *Ji*, pues no tenían letras *gutturales*. Los griegos de hoy no pronuncian la voz *angelus* como *anjelos*, sino muy suavemente, como *anguelos* no sonando la U. [...] Espero que los gallegos que se hicieren cargo de estos papeles tendrán bastantes materiales para tapar la boca de los baladrones, que sólo hablan su lengua como papagayos, y que, no como racionales, sino como papagayos chocarreros, se rien de lo que no entienden (OELG, II, 38-39).

3.1. Representación gráfica e presenza da gheada nos textos pregaleguistas

Os grafemas empregados nestes textos para a representación explícita da gheada son <j>, <g> e <x>. O primeiro deles chega a utilizarse diante de todas as vogais e, ademais, ante a consoante líquida vibrante simple: *afojase* (DAS3), *ajilloando* (DAS2), *aljuns* (DAS3), *jrasiás* (DAS3), *enemijo* (TP1), *Rejera* (DAS2), *sorréje-os* (DAS3), *verjonsa* (DAS3), etc. Esta grafía alterna con <g> diante de <e, i>: *Egía* (DAS2; ‘Eguía’, capitán xeneral de Galicia baixo o reinado de Fernando VII), *tragía* (TQ2), *ningen* (TP2), *tragedes* (DAS2), etc. En CBM <j> e <x> empréganse indistintamente para representar a gheada ante <a> e <o>: *alfondexa*, *canonejos*, *carjo*, *fatija*, *loxo*, *Santiajo*, *trajár*, *xalós*; verbo deste uso de <x>, hai que recordar que se produce nun momento, o ano 1813, en que a Real Academia Española aínda lle mantiña a este grafema a posibilidade de representar a consoante /x/ en castelán.

Lóxicamente, existe a posibilidade, non remota, de que as grafías <ga, go, gu> (*gato*, *fago*, *gume*) e <gue, gui> (*guerra*, *guisar*) estean en certos casos ocultando gheadas intencionalmente previstas por certos autores, pero, en vista de que discutir sobre isto non nos conduciría máis que a inútiles especulacións, voume limitar a traballar sobre aqueles casos en que, dada a ocorrencia dalgún dos tres grafemas antes sinalados, a presenza do fenómeno que estudamos é indubidable²⁷. Actuando, pois, con este criterio, podemos establecer tres grupos de textos segundo o grao de presenza que a gheada acada neles.

A representación explícita do fenómeno está completamente ausente da maioría das fontes: cartas e artigos (RVP, RGS, XM, CL), algúns diálogos (PG, OTF, DAS1, TC, PC, OPG), as obras de Pardo de Andrade (MPA1, MPA2, MPA3, MPA4, MPA5, MPA6) e Antonio Benito Fandiño (ABF1, ABF3, ABF4, ABF5), o resto da poesía explorada (DC, PB1, PB2, LLG, NPD, AMCN1, AMCN2, AMCN3, AMCN4, LCR1, LCR2) e FPVS. Cómpre aquí chamar a atención sobre as formas

²⁷ É posible que as formas do verbo *traer* grafadas con <-h-> estean representando gheada. Ante a dúbida, non as vou considerar nesta alínea.

portuges (DAS1), *page* (DAS1), *gangea* (FPVS17), *gregescos* (XM) e *chegedes* (MPA2), así como sobre as seguintes sete formas do manuscrito de OPG: *pageillo*, *tragello*, *chegei*, *pegei*, *pagei* e *sigen*. Como nos textos en que ocorren transparece unha clara vontade de non representar explicitamente a gheada, inclínome a pensar que o que temos nesas palabras son simples erros consistentes na omisión do <u> despois do <g>. No castelanismo *gregescos* (XM) podería faltar ademais a diérese sobre o <u>: *gregüescos*.

Entre os que conteñen mostras manifestas do fenómeno cómpre facer distincións. En primeiro lugar, en CAI e mais en DGM só se documentan algúns casos illados: *berdujos* e *persegido* en CAI, o que supón un 5 % de formas con gheada sobre o total de formas posibles; e *santiajesa* e *amijos* en DGM, é dicir, arredor dun 4 % de palabras con gheada sobre o total de casos posibles.

En ECCh, con nove documentacións, quedámonos aínda no 9 %: *chejan*, *ergido*, *fogetes*, *Santiajo*, *sejuro*, *sejuros*, *vervi-jrasia*, *Villajarsia* (2 veces). En TQ2, con once (que tenden a concentrarse nos fragmentos en castrapo), chegamos ao 14 %: *ajora*, *aljen*, *canonejo*, *canonejos* (4 veces), *faja*, *justo*, *tragía*, *trajer*. TP1, con catorce casos, lévanos xa ao 16 %: *ajora*, *canonijos*, *crejo*, *dijo*, *Egía* ‘Eguía’, *enemijo* (2 veces), *ergedores*, *fájolle*, *lojo* (3 veces), *trajo*, *virvi-jrasia*.

Porcentaxes máis altas e significativas témolas xa nos seis textos restantes: un 29 % en TP2, un 31 % en CBM, un 40 % en DAS3, un 49 % en DAS2, un 51 % en TQ1 e, finalmente, un 79.5 % en DDF. Citar aquí todos estes casos de gheada resultaría prolixo e creo que non engadiría información útil ou novidosa respecto da que acabo de dar.

Finalmente, en ABF2 e mais en LCQ, dada a ausencia de voces en que puidese darse o fenómeno, non se pode ditaminar a presenza ou a ausencia de gheada, aínda que se debe sinalar que, como axiña se verá, o fenómeno non se marcou nos textos poéticos.

De compararmos estes datos cos que máis adiante se expoñerán sobre a acollida do seseo nestes mesmos textos, advertiremos que existen certas concomitancias nas tendencias observadas, pero con diferentes proporcións. Como ocorre co seseo, apréciase unha clara asistematicidade á hora de levar á escrita a gheada. En ningún dos corenta e cinco textos analizados²⁸ se representa este fenómeno de maneira constante e sistemática. Naqueles en que acha cabida, o trazo non serve para caracterizar en exclusiva a fala de ningún personaxe, quer porque as ocorrencias son tan escasas que non o permiten, coma en CAI e DGM, quer porque todos aqueles que

²⁸ Tánase en conta que un deles (FPVS), aínda que sexa computado como un, é realmente unha colección de dezasete pequenos fragmentos.

participan no diálogo vacilan entre a gheada e a realización oclusiva ou fricativa de /g/. Así, en ECCh detectámoslles gheadas a Pepe (*chejan, fogetes, Santiago, sejuero, Villajarsia*), a Pedro (*ergido, Villajarsia*) e mais a Gurumete (*sejueros, vervi-jrasia*), pero a todos eles se lles encontran tamén intervencións que conteñen voces escritas con <g>: a Pepe, *Abogados, gustoume*, etc.; a Pedro, *alegro, Gurumete*, etc.; a Gurumete, *argallar, gastou*, etc. Ao Bértolo de CBM lémoslle *alfondexa, canónexos* e *loxo*, pero tamén *cregos, fagamos, preguntarlle*, etc. Unha mesma palabra pode ser realizada con gheada ou sen ela por un mesmo personaxe; é o caso do Andruco de TP1, a quen se deben *logo* e *lojo*, ou do Farruco de DDF, a quen lle lemos *sanjre* e *sangre*. Ás veces conviven na mesma liña a presenza e mais a ausencia do fenómeno: *fãgome de carjo* (CBM), *siguisen pajando* (DAS3), *amijos do lugar* (TP2). Así pois, a separación nítida entre o sistema con gheada e o sistema sen el só se dá nos trinta e dous textos en que está totalmente ausente o fenómeno, mentres que nos once en que comparece o que temos é unha interpenetración máis ou menos acusada. Coma no caso do seseo e e coma en tantos outros, creo que este dato hai que interpretalo á luz das circunstancias sociolingüísticas en que o galego vivía daquela, semellantes nisto ás que caracterizaron un importante treito de toda a súa historia. Falto de recoñecemento social e de presenza nos ámbitos administrativos, educativos e culturais, o galego carecía tamén de toda norma que puidese reducir e reconducir á uniformidade da escrita a variación propia de toda oralidade, exacerbada no caso das linguas abandonadas á súa sorte, condenadas a unha situación de dominación e practicamente ágrafas²⁹. Froito disto é o polimorfismo que rexistramos en textos nosos de todas as épocas e, en concreto, nestes de principios do século XIX. Loxicamente, a asistematicidade de que antes falei, esperable no contexto a que acabo de referirme, afectaría tanto a escritores coma a impresores, pois non poderían guiarse por normas solidamente establecidas e xeralmente acatadas nin os primeiros no momento de escribiren nin os segundos á hora de compoñeren e editaren os textos que lles chegasen.

Mais a grande diferenza entre os resultados obtidos na análise da gheada e os acadados na do seseo estriba, como antes dixer, no relativo ás proporcións. Así, mentres que o seseo aparece, en maior ou menor medida, nun 65.5 % dos textos estudados, a gheada só accede a un 25.5 % deles (11 de 43, deixando de lado ABF2 e LCQ). Entre estes once, ademais, van incluídos tres (CAI, DGM e ECCh) en que

²⁹ Dos principios do século XIX a hoxe mudou moito a sociedade galega en xeral e a compostelá en particular. Na actualidade a incidencia do castelán sobre os galegofalantes é moito máis intensa e ten moita máis capacidade transformadora, de modo que inflúe poderosamente sobre o galego inclinándoo, entre outras cousas, a ir camiñando cara a un sistema sen gheada a través de situacións con distintos graos de alternancia ou interpenetración entre o sistema con gheada e o sistema sen ela. Esta é a situación que Dubert García (1999: 49-52) encontrou no actual galego de Santiago de Compostela, a comarca en que transcorrerían as vidas dos personaxes que desfilarían polos diálogos, tertulias, parolas e coloquios das primeiras décadas do oitocentos.

o fenómeno se documenta en menos do 10 % dos casos posibles, un en que esta porcentaxe non chega ao 20 % (TP1) e outros dous en que anda rondando só o 30 % (CBM e TP2). Especialmente significativa resulta esta confrontación en TQ2 e mais ECCh: nestas dúas fontes temos máis dun 98 % de formas con seseo fronte a só un 14 % de gheada en TQ2 e un 9 % en ECCh. Polo contrario, en DDF son moi elevadas tanto as porcentaxes de seseo (86 %) coma as de gheada (79.5 %).

Queda aínda outro aspecto que creo paga a pena comentar e que nos levará tamén a facer consideracións sobre semellanzas e diferenzas. Do mesmo xeito que o seseo chega moito máis doadamente a aqueles textos que teñen unha clara vocación de *oralidade*, é dicir, de recoller e transcribir con certa fidelidade a fala popular, tamén a gheada é mellor admitida neste tipo de documentos que noutros escritos en prosa ou en verso, literariamente máis traballados e menos receptivos respecto da lingua cotiá e espontánea. Unha rápida ollada aos datos que máis arriba se expuxeron abondará para se decatar de que só atopará gheada o lector de once diálogos ou tertulias, mentres que quen se achegue a algunha das demais obras aquí estudadas non a achará en absoluto. Se agora avanzamos na comparanza do comportamento observado ante a gheada co observado ante o seseo, veremos que mentres este último fenómeno só está ausente dun dos diálogos ou tertulias (en concreto, de DGM) e chega mesmo a aparecer, en maior ou menor medida, en artigos periodísticos como RGS e XM, en poemas como MPA2, MPA3, MPA5, AMCN1, DC e LLG e seguramente tamén nunha peza teatral como ABF5, a gheada está ausente de seis tertulias (PG, OTF, DAS1, TC, PC e OPG) e, ademais, de todos os restantes textos. É certo que certas obras en prosa ou en verso proxectadas para seren lidas en voz alta a grandes masas de analfabetos (pénsese sobre todo en MPA2 e MPA3) podían implicar unha pronuncia aspirada para <ga, gue, gui, go, gu>, mais o mesmo pode pensarse para <za, ce, ci, zo, zu> e o seseo e, non obstante, este fenómeno si se marcou ás veces explicitamente en textos en que non se fixo o mesmo para a gheada.

Creo, en definitiva, que estes datos aquí recadados, limitados no tempo ao período que vai de 1797 a aproximadamente 1837, apuntan exactamente na mesma dirección cá sinalada por Fernández Rei en 1990 e corroboran a súa tese: os escritores galegos do XIX e o XX, sen dúbida actuando como transmisores do sentimento lingüístico da sociedade en que naceron, sempre acolleron de mellor grado o seseo cá gheada, aínda que ningún dos dous fenómenos pasou facilmente ás súas obras. Como indica Fernández Rei (1990: 209-210),

a aspiración do g non se marca graficamente; [...] este fenómeno foi tradicionalmente considerado un vicio de linguaxe (ou simplemente, un dialectalismo) polos gramáticos e rexeitado polos escritores, o que contrasta coa consideración do seseo, especialmente entre os escritores.

A este respecto é ben significativo o que se observa nas *Proezas de Galicia*, de 1810. José Fernández Neira, o seu autor, colocou a seguinte advertencia entre os seus preliminares:

La diversidad que se observa en la pronunciacion y significacion de términos en cada una de las siete Provincias del Reyno de Galicia, me ha precisado á omitir muchos, que ciertamente no se entenderian, y solo me valí de aquellos mas claros aunque del país, á fin de que con la mayor facilidad puedan todos comprender su lectura (PG, 4).

Polo que vemos, Fernández Neira abría a súa obra coa observación de que existía no galego do seu tempo unha diversidade dialectal que el situaba nos planos fónico e morfofonolóxico (“la pronunciacion”) e mais no léxico-semántico (“significacion de términos”). Na súa viaxe por Galicia con motivo da guerra contra os franceses de 1809 o combatente coruñés tivo que se decatar de que había zonas onde se falaba con gheada e outras onde non, áreas en que se seseaba e áreas en que xa se coñecía o fonema fricativo interdental xordo na marxe prenuclear e/ou na marxe posnuclear da sílaba. Seguramente observou tamén outras variacións dialectais relacionadas coa entoación e cos sistemas fonolóxico e morfolóxico. ¿A que outra cousa se podía referir cando falaba de “diversidad [...] en la pronunciacion”? Non obstante, nese galego común ou “máis claro para todos” que el buscou para as súas *Proezas de Galicia*, do que desterrou os elementos quizais máis difíciles de entender e en que só lles deu cabida a “aquellos mas claros aunque del país”, non encontraron un lugar nin a representación explícita da gheada nin, quitando algúns esporádicos casos, a do seseo. Este autor, que non tivo reparo ningún en facer alternar os plurais do tipo *-óns/-ós/-ois* para os nomes rematados en *-ón* no singular ou en darlle entrada a certa diversidade dialectal da nosa morfoloxía verbal, non representou explicitamente a gheada no seu galego escrito e fixo practicamente o mesmo co seseo.

Como xa sabemos, esta tendencia confírmase polo xeral no resto dos textos pregaleguistas aquí analizados. A meu parecer, para valorarmos correctamente o que isto supón para o fenómeno da gheada, debemos ter en conta que a súa marcación clara e inequívoca entrañaba pequenas pero inevitables complicacións dos sistemas gráficos empregados, mais tamén que, sendo a principios do século XIX un trazo propio da maioría das falas galegas, pesaba xa sobre el unha forte estigmatización social. É evidente que os que escribiron en galego nas primeiras décadas do oitocentos, seguros coñecedores do fenómeno, negáronlle á representación explícita da gheada o paso a toda obra literaria que quixese ir máis alá da transcripción máis ou menos fidedigna da fala popular; e aínda en varios textos deste tipo foi tamén desbotada. Tampouco lle deron cabida nas súas composicións os autores dos séculos XVII e XVIII, non sendo nalgún esporádico caso anteriormente mencionado.

Parece, por tanto, que a gheada, sendo o que adoita denominarse unha “mudanza desde abaixo”, foi axiña rexeitada para o galego escrito e, andando o século XIX, chegou a ser obxecto de virulentos e coñecidos deostos (cf. Fernández Rei 1990: 177-179; Freixeiro Mato 1998: 144-150). Os autores que laborearon no limiar do Rexurdimento non se preocuparon de dignificala, aínda que algúns a recollisen en diálogos e tertulias coas que intentaban propalar a “auténtica voz do pobo”.

3.2. Gheada e contextos fonéticos

Encaremos agora o fenómeno desde outro punto de vista. Vou ofrecer a seguir información sobre as porcentaxes de representación explícita da gheada nos contextos fonéticos máis significativos, contrastándoas coas porcentaxes dos casos en que tal representación non se produce. Por suposto, as táboas 2, 3 e 4 están elaboradas única e exclusivamente a partir dos once textos en que aparece algún testemuño do fenómeno que estamos a analizar. As porcentaxes que se ofrecen calcularonse non sobre o número de formas con ou sen marca gráfica inequívoca de gheada, senón sobre o número das súas ocorrencias; así, por exemplo, se o infinitivo *trajer* aparece en catro ocasións, computaranse catro casos de gheada e non soamente un.

	Tras /ɲ/	Tras /r/	Tras /l/
+	10.75	36	31.25
–	89.25	64	68.75

Táboa 2. Porcentaxes de representación explícita da gheada en posición posconsonántica interior de palabra.

	En sílaba tónica	En sílaba átona
+	34.50	38.50
–	65.50	61.50

Táboa 3. Porcentaxes de representación explícita da gheada en posición intervocálica interior de palabra.

	/gr/	/gl/
+	13.25	0
–	86.75	100

Táboa 4. Porcentaxes de representación explícita da gheada en grupos consonánticos tautosilábicos.

Para comprendermos a importancia que estes diálogos e tertulias compostelás poden ter para o estudo histórico da xénese e a expansión da gheada, temos que pensar que constitúen o único corpus con certa entidade que se encontra relativamente próximo no tempo á época en que esta mudanza fonolóxica se impuxo na maior parte das falas galegas. Antes destas pezas non atopamos máis que casos illados, a miúdo discutibles, ou anfibolóxicas informacións que aclaran pouco. Estes textos, en troques, conforman un pequeno bloque que permite facer unha análise exhaustiva e bastante fiable. En todo caso, non se debe esquecer en ningún momento que se trata de obras de creación, non de gravacións ou reproducións de actos de fala reais.

En primeiro lugar temos que dicir que en todos os contextos fonéticos estudados a porcentaxe de ausencia de gheada supera a de presenza. Non debe estrañarnos. Sabemos que no corpus que estamos a analizar hai unha clara maioría de textos que renuncian a plasmar graficamente o fenómeno e, aínda máis, cóstanos que entre os once que o rexistran soamente dous, TQ1 e DDF, chegan a superar o 50 % de presenza, exiguamente o primeiro, con máis folgura o segundo. Convén, por tanto, que, dando isto por sentado, concentremos o esforzo na análise da ocorrencia da gheada nos principais contextos en que minoritariamente se rexistra.

As porcentaxes máis elevadas danse, en orde decrecente e con curtas distancias entre unha e outra, en posición intervocálica átona, en posición interior tras /r/, en posición intervocálica tónica e en posición interior tras /l/; en todos estes casos se supera o 30 %. Os niveis máis baixos, con sensible diferenza respecto dos catro contextos anteriormente mencionados, danse no grupo homosilábico /gr/, en posición interior tras /ŋ/³⁰ e no grupo tautosilábico /gl/. Da revisión deste conxunto de datos a primeira impresión que se tira é a de que a gheada se representa máis resoluntamente nas posicións fracas que nas fortes. O que acontece cos grupos consonánticos tautosilábicos merece comentario á parte.

Respecto do grupo /gr/ sorprende, en principio, o baixo nivel de presenza de gheada que nel se detecta. Se prescindimos dos casos en que o grupo vai en posición inicial absoluta (DAS2: *gracias, grandes*; TQ1: *grasias*), en posición interior tras

³⁰ O 10.75 % de gheada consignado na táboa 2 para este contexto baixa ata aproximadamente o 10 % se computamos tamén dous casos en que /ŋ/ forma parte do prefixo *en-*: *engrandecer* (TP1), *engaspante* (DAS2). Dado o particular interese dos datos relativos a este contexto fonético, presento a seguir as formas con e sen marca explícita do fenómeno que rexistrei para el. Con gheada temos as seguintes: TQ1: *ninjun*; DDF: *Dominjos, sanjre*; DAS2: *ninjún*; DAS3: *venja* (en fala acastrapada); TP2: *ningen*. E sen ela, estas: CAI: *domingo, Minguño* (5 veces), *ninguen, pingo* (2 veces), *sárganos, vingar, xirín-gado*; CBM: *ningun* (2 veces); TQ1: *Domingos, Ingal[a]terra, longo, ningunha* (2 veces); TQ2: *Minguño, ninguén, ningun, ningunha*; DDF: *ningun, ningun-a*; DAS2: *mangueyro*; DAS3: *Mingota*; TP1: *ningun*; TP2: *engañosos, Ingalaterra, [n]ingun, ningun-ha*; DGM: *Mingos* (passim), *Minguños* (4 veces); ECC: *Domingo, engaños, Minguño, ninguén* (5 veces), *vengatable*.

/ŋ/ (TP1: *engrandecer*) e en posición inicial tras /ŋ/ (CBM: *un gran chasco*; DAS2: *con grande gusto, fasian gran papel*; TP1: *en gracia*), o seu 13.25 % modificaríase un pouquiño á alza, mais seguiría sendo baixo. Fronte a este dato, o mapa *Agradezo* do *Atlas Lingüístico Galego* mostra que na actual Galicia con gheada a realización fricativa faringal xorda domina indiscutiblemente para a primeira consoante deste grupo, aínda que tamén se pode dar, minoritariamente, unha fricativa larínxal xorda ou unha fricativa uvular sonora (cf. ALGa 1: I, mapa 85). Para sabermos en que medida a mostra que estamos a analizar podería ser representativa de certas tendencias do galego oral dos inicios do século XIX necesitaríamos contrastala con outros datos que lle estivesen próximos no tempo. E velaquí o problema. Se miramos para atrás, batemos co pozo dos Séculos Escuros, en que as documentacións deste fenómeno, coma tantas outras cousas, son tan escasas que o simple feito de descubrir unha nova supón sempre un pequeno acontecemento. Se avanzamos cara adiante, atoparemos a mesma escaseza de gheadas nas obras escritas ou publicadas despois de 1840, probablemente porque os seus autores acataron a sanción xeral que proscribía esta pronuncia e que, indirectamente, refreaba a súa plasmación gráfica explícita. Só podemos rexistrar gheadas a oito no *Compendio de gramática gallega-castellana* de Francisco Mirás (1864). Alí, nos abundantes textos que se inclúen na obra, non só non se oculta esta característica pronuncia galega, senón que case se fai ostentación dela, nunha evidente vontade de mostrar o galego compostelán tal como era daquela. Pois ben, o lector deste libríño encontrará doadamente formas como *nejro, jrau, sjros, jrulla*, etc., é dicir, rexistrará de maneira constante formas gráficas que remiten a unha realización con gheada para o grupo consonántico que estamos considerando. Como a gramática de Mirás soamente é unhas décadas posterior aos diálogos e tertulias compostelás aquí estudados, e dado que os datos proporcionados pola dialectoloxía actual apuntan no mesmo sentido, creo que se debe concluír que nas primeiras décadas do século XIX a oralidade da contorna de Santiago de Compostela caracterizaríase, entre outras cousas, por presentar gheada sistemática ante /r/ tautosilábico ou, polo menos, gheada realizada cunha sistematicidade moi superior á que deixan albiscar estes textos. Para min, a hipótese que permite encontrar unha explicación máis verosímil para o seu baixo nivel de representación explícita é a de que os autores da época, alfabetizados na ortografía castelá, sentirían como insólita e rexeitable a combinación gráfica <jr>, inexistente no único idioma oficial da Galicia daquel tempo. E máis insólita e rexeitable aínda resultaría, se cabe, a posible combinación <xr>, polo que en CBM, onde o <x> que no castelán de 1813 podía valer por /x/ representa por veces a gheada, non se encontra nunca o fenómeno representado dentro deste grupo consonántico tautosilábico: *alegría, gran, grande, grau, igrexa* (2 veces), *milagre*.

Canto ás rotundas porcentaxes ofrecidas para o grupo /gl/ (100 % de ausencia), cómpre advertir que non son significativas, xa que están calculadas sobre unicamente dúas ocorrencias: *arreglo* (DDF) e *gloria* (TQ2). Os grupos tautosilábicos

con /l/ como segunda consoante son moi escasos nestes textos decimonónicos porque, atentos moitos deles á reprodución máis fiel posible da oralidade popular da época, rexeitan estas combinacións consonánticas propias só de cultismos e de préstamos non adaptados ás estruturas silábicas do léxico patrimonial e semiculto.

No que atinxe a posición interior tras /ŋ/, as porcentaxes de representación explícita da gheada son tamén moi baixas. Mais a propósito disto hai que recordar que, dentro da zona con gheada do espazo galegofalante, son actualmente moi numerosas as falas que descoñecen a pronuncia aspirada /h/ ou fricativa /x/ neste contexto fonético (cf. ALGa 3: mapa 372), de modo que non causa estrañeza o baixo tanto por cento de marca explícita rexistrado nos textos pregaleguistas explorados. Por outro lado, en posición inicial tras /ŋ/ a gheada dáse hoxe regularmente e, en consonancia con isto, a porcentaxe que nesta posición observamos no noso corpus sobe tamén, aínda que lixeiramente (ata aproximadamente o 21 %). O que non atopamos son casos con representación gráfica da realización do tipo [ŋk] (*ancazo*, *dominco*), hoxe común, aínda que non maioritaria, na Galicia con gheada. Habitualmente dise que as primeiras documentacións escritas desta pronuncia non as temos ata a gramática de Mirás (1864: 59, 60), onde se len as formas *abranque* e *abranquen*. Porén, sospeito que este resultado fonético xa se coñecía bastante antes, polo menos xa a finais do século XVIII, cando Sobreira anotaba o seguinte nunha das súas papeletas:

ANGUIUCHO. S.m. Ribadavia. *Anguieyro*, *Anquiocho*. Viento (PDG, 204, s.v.).

Nesta mesma fonte encóntrase pouco antes a entrada *anguiocho* (PDG, 203, s.v.), que se define tamén como certo tipo de vento e para a que se ofrecen as variantes *anguieyro* e *anguiucho*. Resulta evidente, por tanto, que Sobreira presentou *anquiocho* como variante fonética de *anguiocho*. Pois ben, se *anquiocho* é realmente unha mostra do troco de [ŋg] por [ŋk], e eu creo que o é, podemos retrotraer ata o treito final do XVIII a primeira documentación escrita deste fenómeno, documentación que aparece, ademais, nunha palabra especificamente galega. Coido que isto torna pouco crible a hipótese de que /k/ puido ser utilizado como alternativa de /g/ á hora de pronunciaren os galegos as palabras castelás que presentaban o grupo /nx/ (*Angel* > *Ánguele*, *Ánquele*), para despois, xa preto do século XX, ser trasplantado ás propias voces galegas (cf. Pensado 1983: 88-89). Por contra, o dato semella dar a razón aos que pensan que este grupo [ŋk] é resultado dunha evolución autónoma do galego e, ademais, a proba definitiva de que a gheada tamén o é (cf. Santamarina 1980: 248-249).

En definitiva, os indicios recadados en fontes literarias de principios do século XIX apuntan na dirección de que o debilitamento ou espirantización conducente á aspiración de /g/ debeu de comezar a darse nas posicións fracas, desde as que se estendería ata as demais. Por outra parte, estes textos parecen indicar que tamén naque-

la época, coma hoxe mesmo, a gheada tendía a non aparecer en posición interior tras /ŋ/, onde tiña que vencer serias resistencias para se impoñer, pois nunca fora posible nela o alófono débil (aproximante) de /g/, senón só o forte (o oclusivo). Finalmente, a forma *anquiocho* semella indicar que o /g/ do grupo /ŋg/ xa debía de estar ao final do século XVIII no que Santamarina (1980: 248) chamou unha “posición dubidosa”: o probable avance da gheada nas restantes distribucións debía de ir deixando cada vez máis illado o fonema /g/, que pasaría a ter agora unha baixísima frecuencia de uso e que, por isto, en certas comarcas, en certos falantes e en certas palabras acabaría igualándose con /k/ neste contexto para así desaparecer por completo. A voz *anquiocho*, pois, parece confirmar que por terras de Ribadavia había gheada activa cando estaba para rematar o século XVIII.

3.3. Gheada, gueada e penetración da consoante castelá /x/³¹

Velaquí un problema de interferencias lingüísticas que temos que afrontar, unha vez máis, coa prudencia que esixe o tipo de documentos que se están analizar, que son textos que, a pesar da súa incuestionable proximidade respecto da fala popular dos principios do século XIX, teñen ao cabo a condición de creacións literarias e non a de reproducións de actos de fala e moito menos a de tratados sobre o galego da época. O que debemos buscar neles non son probas, senón máis ben indicios.

O triunfo en castelán dunha consoante fricativa velar xorda, completado ao rematar o primeiro terzo do século XVII (cf. Lapesa 1981: 379) supuxo, de seguro, que o vello /ʃ/, confinado nas aldeas e lugares apartados e mantido nas falas non caste-lás, pasou a ser considerado como signo de rusticidade e de falta de cortesanía. Aqueles que, coma os galegos, descoñecían a nova e prestixiosa pronuncia velar foron obxecto certo das burlas dos que se tiñan por modelo do cortesán. A tales pre-xuízos lingüísticos referíase o Padre Feijoo no famoso “Paralelo de las lenguas castellana y francesa”, de 1726:

Dentro de España parece a castellanos y andaluces humilde y plebeya la articulación de *jota* y *g* de portugueses y gallegos. Pero los franceses, que pronuncian del mismo modo no sólo las dos letras dichas, más también la *ch*, escuchan con horror la articulación castellana que resultó en estos reinos del hospedaje de los africanos (Feijoo y Montenegro 1958: 219)³².

³¹ Para escribir as páxinas seguintes partín das opinións que verbo deste tema expresei en Mariño Paz (1994: 213-217), mais maticiei algúns xuízos, suprimín algunhas liñas e parágrafos e engadí algúns datos e reflexións novas.

³² Feijoo parece non reparar na oposición portuguesa e francesa entre /z/ e /ʃ/. Por outra banda, convén recordar que a idea de que o /x/ castelán fora resultado da convivencia con africanos e mouriscos era un tópico de gran tradición e que tivo longa permanencia no século XVIII e aínda máis tarde.

Non moitos anos despois o Padre Sarmiento escribía tamén contra este prexuízo lingüístico con argumentos non moi distintos dos que empregara Feijoo e coa animosidade que o caracterizaba:

La pronunciación que los gallegos dan a la J, G, X, (casi al modo de los franceses) jamás se halló en la castellana; y hoy se burlan de ella los que solo tienen por crítica su lengua (Sarmiento 1732: I, 190)³³.

Bien es verdad que los gallegos se podrán reír también de los castellanos porque no aciertan con la pronunciación gallega, la misma que es común a *italianos, franceses, catalanes, asturianos y portugueses*; en especial en las letras *Ge, Gi, Jota y X*. A un castellano, que chasqueaba a un gallego porque no pronunciaba *Geronymo* a lo moruno, sino *Gueronymo* a la griega y a la *latina*, le dije yo que pronunciase a la gallega estas voces que yo pronuncié antes: *Jorge, axênxos, San Xenxo, alxouxares, desêjo, agergillar*, etc.; y todos se rieron de su ineptitud para pronunciarlas (OELG, 38).

Mais, con certeza, as palabras dos doutos pouco puideron contra a corrente social que estigmatizaba a pronuncia prepalatal xorda como estigmatizaba, en xeral, o idioma galego e todo o que se apartase dos patróns ortofónicos da lingua oficial. Así, nos anos finais do XVIII Sobreira indicaba que a fala de Ribadavia conviña co resto das galegas e mais co portugués “en no tener la letra J, que, aunque la pronuncian algunas veces, es por remedar o imitar el castellano” (EHGBG, 223). Se Sobreira, ao final do século XVIII, afirmaba que os galegos pronunciaban ás veces a consoante castelá /x/, un século despois Marcial Valladares deixaba constancia de algo que, como veremos, xa se advirte tamén nos textos pregaleguistas anteriores a 1840: que en galego xa se introducían “voces castellanais [con /x/]” (Valladares Núñez 1970 [1892]: 20). Para o berciano, Fernández Morales (1861: 10-11) deu testemuño desta penetración en 1861.

A difusión da gheada galega discorreu probablemente tamén entre os séculos XVII e XVIII, coincidindo cos inicios da penetración da consoante castelá /x/ a través da fala das persoas cultivadas castelanfalantes e a través dos castelanismos léxicos. Na miña opinión, é verosímil que, se a gheada fose unha mudanza fonolóxica motivada pola presión do castelán, tivese unha importante fonte de alimentación na penetración daquelas palabras castelás con /x/ que non pertencían ao rexistro popular e coloquial en que desde os inicios da Idade Moderna vivía instalado o noso idioma, senón que estaban vinculadas cos campos semánticos da ciencia, da cultura, da relixión, da administración ou da técnica, entregados en exclusiva ao que daquela era o idioma escrito por excelencia do Reino de Galicia. Así mesmo, parece lóxico

³³ Como pode observarse, Sarmiento incorre no erro de considerar que o castelán nunca coñeceu a pronuncia prepalatal.

pensar que os estranxeirismos non casteláns de recente aparición, que entón eran sobre todo de orixe francesa e case sempre chegaban ao galego a través do castelán, non se adaptarían ao sistema fonolóxico da nosa lingua se esta estivese xa moi castelanizada e os seus falantes tivesen, entre outros, o hábito de introduciren palabras da lingua dominante que contasen co fonema /x/. Haberá que ver se no corpus explorado se encontran indicios de que o galego popular da época xa acollía castelanismos sen tal tipo de acomodación (/f/ por /x/), pero tamén haberá que analizar se se observan entre os escritores daquel tempo actitudes tendentes a practicar a acomodación fonolóxica que talvez xa non se producía espontaneamente entre os falantes menos conscientes (que serían a inmensa maioría). E, finalmente, haberá que ver se os datos recadados permiten establecer algunha conexión entre a recepción destes castelanismos e a xénese e expansión da gheada e a gueada.

Comezarei pasando revista aos textos que non presentan nin gheada nin gueada. En RVP, por exemplo, lese ata catro veces o substantivo *maxestade*, cunha forma gráfica que non invita a pensar na utilización de ningún fonema consonántico alleo ao inventario fonolóxico xenuinamente galego. Nas heteroxéneas *Proezas de Galicia* (PG) temos, por unha banda, castelanismos ou galicismos pasados polo castelán non adaptados ao galego como *Jesus* (2 veces), *Magestad*, *Paisanage* e *renequajos*, ao paso que en correcto galego están *bagaxe*, *Exercito* (10 veces), *Relixion*, *Rexsimento*, *Rexsimentos* (4 veces), *Rexsementos*, *xsefes* (3 veces), *xsenerai* (4 veces), *Xsenerales* ‘xenerais’ e *xsenerales* ‘xerais’. Neste texto de 1810 hai tamén tres castelanismos léxicos que se incorporan ao galego con <x> (é dicir, con /f/), o que poderá ser indicio dunha certa resistencia a introducir o /x/ castelán e tamén da existencia dunha clara consciencia da equivalencia ‘cast. /x/ - gal. /f/’: *Anxel*, *lexsos* (3 veces). Xustamente a alianza entre a interiorización da equivalencia ‘cast. /x/ - gal. /f/’ e o esquecemento ou postergación da regra ‘cast. /x/ - gal. /k/’ é o que provoca formas híbridas como *miaksa* ‘migalla’ e *semexsantes*, que dan pé para sospeitar a presenza na fala dos castelanismos *miaja* e *semejante*. Outras formas híbridas deste estilo son *antoxa* (PC), *calexon* (PC), *calejon* (PC) e *pelexô* (DC). Este tipo de híbridos aflora con certa frecuencia nas fontes do século XVIII³⁴.

Nos *Rogos d'un gallego* (MPA2), onde a única posible pero improbable representación da gheada é a de *chegedes* (v. 177), achamos unha ampla relación de palabras que, aínda estando vinculadas a campos semánticos con forte infiltración do castelán, manteñen o grafema <x> que remite para o /f/ galego: *enxemplo*, *exemprar*, *fraxil*, *imaxe*, *irexe* (2 veces), *irexes* (3 veces), *lexislacion*, *proximo*, *relixion* (4 veces), *rexistro*, *rexistros*, *virxe*, *visaxes*, *xentis*, *Xesucristo* (4 veces). Fronte a isto, só detecto un castelanismo léxico adaptado (*retortixon*) e tres ocorrencias de

³⁴ Véxanse algúns destes precedentes en obras de Sarmiento e de Sobreira: *amortajado* (PDG, 185, s.v.), *amortajar* (PDG, 185, s.v.), *pelejos* (CVGR, 501.4), *pelexo* (CVGR, 711.2, 712.4, 755.2, 760.2, 769.4, 1077.2, 1083.4, 1144.2), *pelexos* (CVGR, 495.4, 1137.2), *vasixa* (PDG, 408, s.v. BOCÓN), etc.

castelanismos sen adaptar: *religion* (2 veces) e *imag[i]nacion*. É digno de salientarse que en MPA2 o léxico relixioso, un dos historicamente máis proclives a sufrir a castelanización por motivos ben coñecidos, preséntase notablemente depurado. Tamén hai un notable grao de vixilancia ante os castelanismos con <j> ou <ge, gi> en MPA3: *irexês, orixê, relixïon* (2 veces), *suxêtos, vasallaxê, xâcobinos* (2 veces), *xêneral* (2 veces), *Xêsucristo*.

Na *Casamenteira* (ABF5) son de interese a forma *Virxên*, o castelanismo adaptado *xûeves* e o non adaptado *majadera*. Lemos *lôxeca, Relixon, teoloxia* e *Xesuchristo* en CL, e *relixon* en PB1. En DAS1, onde só podería haber gheada en *portuges* e *page*, temos sen adaptar as formas *Jesucristo* e *injusticia*. TC presenta *majadero*, por unha banda, e *herexias*, pola outra. Na *Alborada* de Nicomedes Pastor Díaz (NPD) detectamos un *enaxenas* que con toda a seguranza é un intento de traducir o castelán *enajenas*, un vocábulo do rexistro culto que o poeta tería en mente no momento da composición e que dificilmente tería daquela un equivalente galego vivo na fala. Finalmente, en FPVS16 encontramos, sen castelanizar, *Virxen*.

Vexamos agora que é o que ocorre nos textos con gheada e gueada. En CAI predominan con moito as formas que, sendo susceptibles de facelo, non se incorporan co fonema fricativo velar xordo ao galego: *bagaxê, balixâ, correxîlos, exêctutar* (2 veces), *exêrseto, herexês, Rexência* (5 veces), *REXENSIA, rexêntes*; polo contrario, son castelanismos *Borja, Jose* e *ojalá*. CBM presenta, en bo galego, *axênte* (2 veces) e *rexêmento*. En TQ1 rexístranse *privilexîos, proxîmo* e *rixîdor*; en TQ2, *inxurioso*³⁵, *Virxê, Xênerás* e *Xêneral*, pero tamén *imaginaria* e *Engenprares* ‘exemplares’ nun fragmento en castelán agalegado; en DDF, *anxêles, Correxîdores, proxîmo, Rixîdores* e *xêneral*. En DAS2 hai, por un lado, *exêmplo* e *Xêneral* e, polo outro, *Geromeno* (intento de reprodución dun nome “oficial” non galego) e *Virgen* (nunha frase en que un personaxe tenta falar castelán). *Geromeno* (2 veces) reaparece en DAS3. TP1 presenta un neoloxismo sen adaptar, *Sargento*, e tres formas si adaptadas: *Xêfes, Xêneral* e *Xênerás*. En TP2 lese *bagaxês* e *herexês*, mais tamén *Religion* (2 veces) e *sangenistas* ‘jansenistas’. De ECCh mencionarei os non castelanizados *exêcutoria, exêcutorias, Rexidor, Rexîdor, Rexidores, Rex[i]dores, xêneral* e, outra-mente, o híbrido *semexante*. Finalmente, DGM, onde si hai gheada pero moi esporádica, contén sen adaptar as formas *angel* (2 veces), *colegio, General* e *rigirnos*³⁶.

³⁵ No propio texto hai un indicio de que esta voz non pertencía ao vocabulario comunmente empregado polas camadas populares galegofalantes, pois, xustamente despois de empregala Alberte, pregunta Xacobe: “¿E que quer disir, *inxurioso*?” (p. 121). Por tanto, eran altas as posibilidades de penetración do castelanismo *inxurioso* (con /x/).

³⁶ Prescindo nesta recolleita de datos de PC porque, a pesar de que nesta tertulia se tende a utilizar a grafía <x> para representar o fonema fricativo prepalatal xordo, tamén aparecen con bastante frecuencia <g> e <j> presentando probablemente o mesmo valor. Debido a isto, hai certos casos ante os que non se pode estar certo de se se trata de castelanismos ou de intentos de restauración das grafías tradicionais, co emprego de <g>, <j> ou <x>.

Da análise dos anteriores datos parece deducirse, en primeiro lugar, que aínda que efectivamente xa había palabras que se introducían en galego mantendo o fonema fricativo velar xordo do castelán, tamén se coñecía e utilizaba o procedemento acomodatorio de mudar o /x/ castelán polo /j/ galego nos cultismos e préstamos que chegaban a través da lingua en que se tomaban e redactaban as decisións oficiais e en que se executaban as restantes funcións formais no mundo académico, no mundo da administración, no mundo cultural, no mundo eclesiástico, etc. Na mostra de galego escrito anteriormente analizada son algo máis do 20 % dos casos contemplados aqueles en que non se rexistra a adaptación gráfica (trasunto da correspondente acomodación fónica) e algo menos do 80 % os que si presentan tal adaptación. Isto quere dicir que, se non a xeneralidade da comunidade galegofalante (naquela altura composta nunha alta porcentaxe por analfabetos), cando menos os escasos escritores en galego da época si tiñan unha consciencia bastante clara da singularidade e a autonomía do sistema fonolóxico deste idioma e, en lóxica consecuencia, poñían en xogo as regras necesarias para acomodaren a este sistema os cultismos e préstamos que chegaban a través do castelán. Esta consciencia aflorou na xa mencionada “Protesta” inicial de *A Casamenteira*, onde o editor Juan María de Pazos (in ABF5: 112) falaba da decisión de Fandiño de “adaptar la *x* seguida de la vocal circunfleja para la pronunciación que nos es tan peculiar y solo de viva voz puede explicarse bien”, é dicir, para a consoante /j/.

Por outra banda, non se pode establecer claramente unha relación directa entre a presenza de marca explícita de gheada nas obras analizadas e a tendencia a introducir nelas castelanismos léxicos con /x/, xa que estes ocorren tanto nos textos que exhiben a gheada coma nos que non: aproximadamente o 60 % destes castelanismos ocorre nos textos con gheada e o 40 % nos que non a teñen. Respecto de castelanismos léxicos que se adaptan ao galego con <x> (e, xa que logo, con /j/), como *ánxel* ou *lexos*, e de cruzamentos como *miixa* ou *semexante*, a partir dos cales se podería sospeitar a presenza de formas castelanizadas na fala, cómpre sinalar que tales formas aparecen maioritariamente nos textos sen gheada.

Se reflexionamos agora sobre os testemuños de gheada e gueada propiamente ditos, o que acharemos será, ante todo, unha grande confusión. Obsérvase, para empezar, que na fala dos personaxes que interveñen nas tertulias e diálogos composteláns non se advirte unha conexión entre a gueada e a incapacidade para pronunciar o /x/ castelán, talvez —penso eu— porque os que os compuxeron tampouco a percibían na realidade. Un dos individuos que non falta en case que ningunha destas tertulias é aquel que, tratando de falar castelán, o que finalmente fai é perpetrar un castrapo que busca o riso do que le ou escoita ler e que, ademais, se revela como unha posible fonte de información para o estudo do castelán agalegado daquela época. Pois ben, nestes parlamentos cómicos alternan as gueadas coa pronuncia do /x/ castelán implícita tralos grafemas <g> ou <j> e mesmo coa gheada en galego e en castelán. Así, nos fragmentos neste castelán agalegado de TQ2 alter-

nan as gheadas contidas en palabras galegas (*ajora*), as gheadas en voces castelás (*aljen*, *Canónejos*, *justo* ‘gusto’), os vocábulos casteláns transcritos cun grafema que remite a /x/ (*Engenprares*, *imaginaria*) e as gueadas (*degádelos*, *digo* ‘dijo’, *Gudas*, *Gunta*). En DAS2 detectamos no castrapo de Freitoso, xunto a *viego*, *hijo*, *jasto*, *sige*, *sijo* e *valjate*; mais na fala deste personaxe tamén caben as formas castelás non alteradas pola gheada: *aguardar*, *alguién*, *algun*, *algunos* e *empregado*. En DAS3 correspóndenlle ao mesmo Freitoso as formas *alaga* ‘alhaja’, *jastado*, *pajar*, *venja*, *viega* e o correcto *ojo*; con <g> están *abogado*, *algun*, *alguno*, *amigos* e *negros*. En TP1 o personaxe Vilas pronuncia un discurso en castelán e mestura tamén gueadas con gheadas e reproducións máis ou menos correctas do fonema fricativo velar xordo suxeridas polos grafemas <j> <g + e, i>: *Canonijos*, *degarlo*, *giente*, *Güefe*, *gueneral*, *Magestade*, *Magestá* e *mongas*. En TP2 Andruco, que fala galego con gheada, ao pasar para o castelán gueguea ás veces (*heregues*, *religuión*), pero semella que tamén pode pronunciar debidamente o /x/: *Religion*; comportamentos semellantes manifestan os seus compañeiros.

Todas estas documentacións non proban, pero polo menos suxiren que á altura das primeiras décadas do século XIX a gueada non se debía á incapacidade ou ás dificultades de moitos galegos para pronunciaren o fonema fricativo velar xordo do castelán, senón máis ben á confusión producida pola interferencia das dúas linguas en contacto nun sector sen dúbida conflitivo dos seus sistemas fonolóxicos: o das consoantes velares, uvulares, faringais ou laringais, tanto oclusivas coma fricativas. A proximidade de ambos os subsistemas e a crecente tendencia a introducir no galego castelanismos léxicos con /x/ favorecerían estas interferencias, coas que chegaría a facerse frecuente a gheada realizada cun son consonántico idéntico ou moi semellante ao fricativo velar xordo do castelán³⁷. A tales interferencias parece referirse o Padre Sobreira na seguinte observación: “[os galegos de Ribadavia sesean] como los santiagueses, conviniendo con ellos en no tener la letra J, que, aunque la pronuncian algunas veces, es por remedar o imitar el castellano. De aquí resulta el trocarlo todo haciendo Gue de la Je, y Je de la Gue. Su propia letra es la G griega y si las truecan es por la mezcla del castellano” (EHGBG, 223)³⁸.

³⁷ Non pode tomarse como proba irrefutable da existencia de gheada realizada con /x/, pero si se pode afirmar que a iso apuntan as seguintes observacións contidas nun vocabulario galego que se debeu de redactar nas primeiras décadas do século XIX, seguramente antes de 1833: “Las *ges* las pronuncian fuertes como *jotas*: por eg.: UNA PAJA por ‘una paga’, AJUA por ‘agua’” (in Pensado 1958: 279).

³⁸ Tamén o autor dun glosario galego-castelán elaborado entre 1840 e 1858 afirmaba que os galegos “vulgares” de certas zonas de Galicia convertían as articulacións guturais suaves en pronunciacións guturais ásperas (*jaliña* por *galiña*) e, ao intentaren expresarse en castelán, “trastruecan las pronunciaciones y hacen ásperas las sílabas guturales suaves, y a las de este género las hacen fuertes”, o que daba pé para a composición de versos burlescos coma os seguintes: “Al salir de Santiajo / yendo para Congo / he visto un conego / debago de un togo” (in Pensado 1995: 53). Por tanto, este observador falaba de confusións, non de incapacidade para pronunciar o /x/ castelán; afirmaba que algúns galegos “trastruecan las pronunciaciones”, como Sobreira dicía que o que facían era “trocarlo todo”.

Certamente, a pasaxe préstase a interpretacións diversas, mais creo que o bieito se refire primeiro a casos de gueada do tipo de *guefe* (“haciendo Gue de la Je” ao intentar falar en castelán ou ao incorporar un castelanismo léxico con /x/) e despois a gheadas coma a de *jerra* (“[haciendo] Je de la Gue” en galego ou en castelán).

Cabe mesmo a posibilidade de que a gueada, propia nun principio do imperfecto castelán agalegado de certos galegos, acabase por ser asumida por algúns como trazo do galego con valor diferenciador fronte ao castelán. Isto é, como sinalou Pensado (1983: 26), o que semella facer Sobreira cando en varias papeletas anota, coma se fosen xenuinamente galegas, palabras coma *adaguio*, *alisongar*, *andrago* ou *augue*. Sería esta unha singular forma de acomodar ao galego os cultismos e préstamos que chegaban coa intermediación do castelán, mais en todo caso inviable desde o mesmo momento en que a nosa lingua comezase a adentrarse seriamente polo vieiro da selección e a elaboración do léxico non patrimonial necesario para desempeñar con ela un amplo abano de funcións formais.

4. O seseo

Aínda que na segunda metade do século XVI hai xa descrições de varios tratadistas que permiten deducir sen dúbidas que naquela época xa se coñecía a consoante fricativa interdental xorda en certas variedades do castelán, a súa relativa xeneralización non se pode considerar consumada ata bastante máis tarde, na segunda metade do século XVII ou mesmo no XVIII (cf. Lapesa 1981: 373-374; Alonso 1967: I, 337; Alarcos Llorach 1968: 273). Para o galego as primeiras informacións inequívocas proporcionaaas, coma en tantos casos, o Padre Martín Sarmiento, autor de diversas observacións lingüísticas datadas na faixa central do século XVIII en que xa está patente a existencia de galegos que seseaban e galegos que, coma os de Ourense, non o facían (cf. CVFG, 432; Sarmiento 1969: 415). Estas informacións encontran corroboración nunha coñecida pasaxe escrita polo Padre Juan Sobreira en 1794, onde dicía que “[o galego de Ribadavia] *oyzea* como los de Pontevedra, pero *seseando* como los santiagueses” (IDLG, 223). Por conseguinte, os de Compostela e os de Ribadavia seseaban ao final do século XVIII, mentres que outros xa non o facían. En fin, os dispersos datos que temos sobre a distribución dialectal do seseo implosivo e explosivo fan sospeitar que as súas fronteiras debían de estar no século XVIII e nos inicios do XIX máis ao leste ca na actualidade (cf. Mariño Paz 1996: 85-86).

Na mostra de textos pregaleguistas que se analizan nesta monografía son numerosos aqueles en que a marca explícita do seseo alterna coa súa ausencia. Falo, pois, coma no caso da gheada, de marca ou representación explícita, o que esixe facer unha breve aclaración respecto da seguinte cuestión: ¿como temos que ler

as combinacións gráficas <za, ce, ci, zo, zu> e o grafema <z> en posición posnuclear nas obras que conforman o corpus seleccionado?

Na nosa tradición medieval os grafemas <z> e <c> utilizáranse para representar as consoante africadas dentoalveolares sonora e xorda, mais tamén se usarían, en consonancia coas mudanzas experimentadas pola lingua, para representar as fricativas predorsodentais derivadas da desafricación ou xa unicamente a fricativa predorsodental xorda resultante da desafricación e a desonorización. A educación en castelán que os galegos ilustrados foron recibindo desde aproximadamente o principio da Idade Moderna foi creando as condicións necesarias para que, cando un escritor do XVIII ou do XIX empregase as devanditas grafías e combinacións gráficas, tivese en mente a consoante fricativa interdental xorda triunfante en castelán polo menos desde o XVIII. Aboa esta suposición o feito de que, entre os textos pregaleguistas que manexamos, os que mesturan o seseo coa súa ausencia especializan claramente o grafema <s> para a representación explícita do seseo, mentres que para /θ/ reservan xeralmente o <z> e mais <ce, ci>.

Valen con certeza estas palabras como observación de carácter xeral, mais convén volvermos os nosos ollos cara á *Casamenteira* de Antonio Benito Fandiño (ABF5) se queremos considerar esta cuestión coas debidas cautelas. Nesta peza teatral en verso observamos a presenza de certas palabras en posición de rima consoante que nos fan sospeitar que as grafías <z> e <ce, ci> poden ter, polo menos neste texto, o valor de /s/. Véxanse os seguintes casos:

Pro muller, ti non-o ves / o que co-él teño gastado / prá libralo de soldado; /
¿e agora tal altivéz? (vs. 135-138).

Peruchiño: a min me pesa, / que podendo casar ben, / non o fagas: val quen
ten; / n-hai peor mal que a pobreza (vs. 201-204).

Débense facer as mesmas consideracións verbo das rimas *caso / porrazo* (70/71), *rapáz / mans* (76/79), *fas / rapáz* (214/215), *parece / pese* (283-284) e *estás / rapáz* (393/396)³⁹. Desde logo, isto non autoriza en absoluto a concluír que en todos os restantes textos pregaleguistas analizados <z> e <ce, ci> se deban ler /s/, pero si aconsella manter ante eles certas reservas, especialmente se pensamos, con Antón Santamarina, que versos dos *Cantares gallegos* de Rosalía de Castro coma os que a seguir se citan piden unha lectura seseante de *pobreza, nace, riqueza e compra-ce* (cf. Fernández Rei 1990: 201):

³⁹ É certo que as rimas imperfectas non son raras en ABF5: *rapáz / mans* (76/79), *milagre / pague* (115/118), *Teixido / Bavío* (185/186), *desearte / reparáse* (256/259), *teña / ela* (261/262), *quixén / afrixé* (362/365), etc. Mais, por outra parte, tamén son bastantes os casos en que a rima consoante existe o seseo en certas palabras desta peza dramática.

Que triste o rostro da mortal pobreza
que entre ximidos e dolores nace
y hasta hermosura ven cando riqueza
co seu mirar risono nos comprace;
presta o diñeiro encanto e xentilesa
i un Dios o mesmo demo se tornase
se tornando figura do banqueiro
remexese diñeiro e máis diñeiro.

Pasemos agora á análise en detalle dos documentos. En principio, se —salvo no caso de ABF5— lles adxudicamos o valor /θ/ ás formas gráficas <z> e <ce, ci>⁴⁰, podemos afirmar que o seseo está ausente dalgúns textos en prosa (RVP, CL, ABF4), dun diálogo (DGM), de bastantes poemas (MPA1, MPA4, PB1, PB2, AMCN2, AMCN3, AMCN4, LCR1, LCR2, NPD) e de FPVS. Con algunha esporádica excepción, manifestan un indiscutible predominio da omisión de marcas explícitas do seseo tres diálogos (PG, OTF, PC), dúas cartas ao redactor da *Gazeta Marcial* (RGS, XM), varias pezas de Pardo de Andrade (MPA2, MPA3, MPA5, MPA6) e un vilancico mindonienese (AMCN1). En OTF, RGS, XM, MPA3, MPA5, MPA6 e AMCN1 todos os casos de seseo que se rexistran se dan en posición posnuclear, é dicir, naquela en que con máis frecuencia se manifestou graficamente o fenómeno na literatura galega dos séculos XIX e XX (cf. Fernández Rei 1990: 200-210): *Cais* ‘Cádiz’ (RGS), *capas* (OTF; 2ª ed. *capáz*), *dés* (OTF), *desmo* (MPA6), *disque* (OTF), *disque* (OTF; 2ª ed. *din que*), *dis que* (MPA5), *dis qu’ey* (OTF), *jues* (RGS), *pas* (MPA3), *solás*⁴¹ (AMCN1) e *vés* (XM). Nos outros textos mencionados o seseo marcado graficamente con <s> é igualmente infrecuente, pero pode aparecer en posición prenuclear: en PG temos *calis*⁴² e *seca* (“de seca para meca”); en PC, *adeministrason*, *Brandaris*, *dés*, *Estaris*, *fausionismo*, *fausiosos*, *parés* ‘parece’, *parês* ‘parece’, *representasion*, *sencias*, *sensia*, *Vermudes*, *visiño*, e, na fala acastrada de Antón, *sanganos*; e, finalmente, en MPA2, *soscadiro*⁴³.

⁴⁰ Rexístranse tamén algúns casos esporádicos de <z> ante vogal palatal: *entonzes* (PC), *feitizeiras* (MPA2), *Gazeta* (RGS, XM), *retorzidos* (PG), *zimpres* (RGS) e *zizañeiro* (RGS).

⁴¹ Aínda que se trata dunha palabra contida nun dos versos que non puiden ler persoalmente na catedral de Mondoñedo, o feito de que non haxa ningunha lección diferente en ningunha das edicións consultadas proporciona suficientes garantías.

⁴² O contexto en que aparece esta voz é o seguinte: “encontramoslle moitos calis”. Creo que se debe de tratar dun substantivo con sincretismo formal entre singular e plural: *o calis / os calis*.

⁴³ Pardo de Andrade, o autor de MPA2, era natural de Xaz (Oleiros) e viviu longas tempadas na veciña Coruña. Aínda que nacido despois ca el, foi contemporáneo do Padre Sobreira, quen nos deixou unha papeleta en que informa de que SOSCAR era un verbo que se usaba nas Mariñas e mais en Bergantiños coa acepción de “escabar la lumbre con el SOSCADOYRO, si es en el horno, o con otra cosa en la Lareyra” (PDG, 464). A pesar de que o autor dos *Rogos d’un gallego* desbotou en xeral a marca explícita do seseo nas súas obras, a unidade léxica *soscadiro* non lle debeu de resultar aceptable con consoante interdental. Nos procesos de mudanza lingüística son habituais os casos de unidades que por unha ou outra razón escapan ou resístense á corrente que move distintas pezas da estrutura lingüística nunha mesma dirección.

Textos cunha relación algo máis equilibrada entre a representación explícita do seseo e a súa ausencia son os tres *Diálogos en la Alameda de Santiago* e as dúas *Tertulias de Picaños*. As correspondentes porcentaxes indícanse na táboa 5:

	DAS1	DAS2	DAS3	TP1	TP2
+	30	52	34	24	38
-	70	48	66	76	62

Táboa 5. Porcentaxes de representación explícita do seseo nos *Diálogos en la Alameda de Santiago* e nas *Tertulias de Picaños*.

Como pode comprobarse, neste subgrupo son maioría os textos en que a porcentaxe de casos sen marca explícita de seseo é claramente superior. Ora ben, nas cinco pezas o seseo é tanto prenuclear coma posnuclear.

O seseo predomina indiscutiblemente (con porcentaxes de máis do 75 % e por veces cercanas ao 100 %) en varias tertulias de ambiente compostelán (CBM, CAI, TQ1, TQ2, DDF, TC) ou noiés (ECCh) e en dous poemas, dos que un é da autoría do santiagués Vicente Turnes (DC, LLG). Son, por tanto, nove textos, que representan un importante 22 % do conxunto dos que conteñen mostras do fenómeno. Este rexístrase tanto en posición prenuclear coma na posnuclear e as excepcións son contadas: *avezados* (TQ1), *comercios* (LLG), *decer* (CBM), *facer* (CBM, 2 veces; CAI), *Francisco* (ECCh), *graceas* (DC), *gracias* (LLG), *jracias* (DDF), *necesitar* (TQ1), *Rexência* (CAI, 5 veces), *xústicias* (CAI), *Zoláda* (TQ2), etc. Hai case absoluta sistematicidade na representación do seseo nas *Tertulias en la Quintana* (TQ1, TQ2), no *Encuentro y coloquio na pontella da Chainsa* (ECCh) e na *Letrilla* de Vicente Turnes (LLG).

Mención á parte esixe *O Pleiteante Gallego* (OPG), pois no seu caso é posible confrontar un manuscrito, onde a representación do seseo non é sistemática pero si relativamente frecuente (*consensia, desian, talbes* ‘talvez’, etc., fronte a *couces, Lourenza*, etc.), con dous impresos en que se prescindiu deste trazo. Este contraste ponnos na pista das actuacións correctoras que algúns editores ou impresores puideron exercer sobre os manuscritos destinados á publicación que lles chegasen aos seus obradoiros.

Finalmente, dada a ausencia de posibles ocorrencias non se pode ditaminar sobre a presenza ou a ausencia da representación explícita do seseo en catro textos: LCQ, ABF1, ABF2 e ABF3.

Salta á vista que en moitas pezas se dá unha grande asistematicidade na representación escrita do seseo. Os sistemas seseante e non seseante non se manteñen nelas en

dous bandos claramente separados, sen mestura, senón que a miúdo se interpenetran e coinciden na lingua dun mesmo texto e na fala dun mesmo personaxe. Dos corenta e un documentos que conteñen posibles ocorrencias só quince (o 34.5 %) manteñen sen mesturas un sistema gráfico sen marca expresa do seseo, mentres que os que en maior ou menor grao vacilan no tocante á representación deste fenómeno son vinte e cinco (o 65.5 %), e entre eles figuran os máis extensos do corpus explorado. As faltas de regularidade, aínda que moi raras nalgunhas tertulias e mais na LLG, danse en certos textos incluso na mesma liña e, aínda máis, na mesma palabra ás veces. Repárese, por exemplo, nos seguintes casos: *facer é obedeser* (CAI), *necesitar* (TQ1) ~ *nesisitar* (TQ1), *xûes de paz* (DAS1), *faser centinela* (DAS2, l. 160), *verjonsa de decir* (DAS3), *recibir á informasion* (DAS3), *Diputasion provincial* (TP1), *Selenciá* ‘Excelencia’ (CBM), *sensia* (PC) ~ *sencias* (PC, l. 310), etc.

Non se pode dicir tampouco que o seseo se utilice nas tertulias e diálogos para caracterizar a fala de certos personaxes fronte á doutros, pois o máis frecuente é que todos eles, incluídos os de fala acastrapada, coñezan e empreguen as dúas pronuncias alternativamente ou, para sermos máis exactos, arbitrariamente. Ao Farruco de DAS1 débense, por exemplo, as seguintes formas: *consilason, consilasiós, costitusion, constitucional, xûés, xûeses, xûeces*, etc.; ao Cristovo de DAS2 lémoslle *cabeza, desís, desir, decir, vergonza*, etc.; en TP1 débense a Vilas as formas *dicen, Direusion, faselo, rapás, vergonza, Villagarcia*, etc.; na fala acastrapada do Freitoso de DAS3 rexistramos *Cáis* ‘Cádiz’, *calaboso, cársele, carselero, cien, constitucionás, dice, facer, feitiso, mencinas, tropesamos*. Os exemplos poderíanse multiplicar, pero non achegarían información substancialmente nova.

Convén non esquecer, finalmente, que non hai ningún texto en que o seseo se represente de maneira sistemática, sen excepción ningunha, aínda que si se achegan moito a este ideal da regularidade TQ1, TQ2, ECCh e LLG.

Quizais todo isto non faga máis que transparentar unha situación real de polimorfismo e falta de fixación no galego oral das primeiras décadas do século XIX. É certo que tal polimorfismo se pode considerar como unha característica xeral da lingua oral fronte á lingua escrita, mais tamén o é que naqueles sistemas lingüísticos cunha tradición escrita consolidada a volatilidade da fala non pasa tal cal á escrita, senón que debe someterse previamente a certos procesos de regularización e nivelación. Polo contrario, nos sistemas en que tal tradición consolidada non existe os filtros que median entre a fala e a escrita son menos rigorosos, sobre todo en xéneros literarios que aspiran a conseguir unha proximidade respecto da oralidade popular e espontánea. Por outro lado, moitas das variacións detectables nos textos pregaleguistas poden e débense apañar simplemente ao descoido ou á falta de atención dos seus autores ou dos seus impresores, pero tamén é verdade que, en definitiva, se isto fose así, estas persoas poderían non facer máis que reproducir en certa medida a situación lingüística pouco estabilizada en que eles vivían inmersos. A conclusión

final do razoamento, por tanto, sería en todo caso a seguinte: tal como lle sucedeu durante un longo treito da súa historia, o idioma galego, ausente das escolas e das universidades, ignorado e desprezado nas chancelarías das administracións civís e eclesiásticas, falto de todo patrón ou instancia unificadora ou normativizadora, estaba nos inicios do século XIX moi lonxe de ter para a súa escrita referencias claras que consagrasen ou desterrasen usos como a representación explícita do seseo.

Mais tamén convén anotar outra circunstancia que pode resultar igualmente esclarecedora, aínda que, ao meu modo de ver, resulta secundaria respecto da apuntada no anterior parágrafo. Os textos en que se produce a competencia máis forte entre o seseo e a pronuncia interdental son aqueles que conteñen algunhas das máis importantes tertulias ambientadas en Santiago de Compostela: os diálogos na Alameda e as tertulias de Picaños. Aínda que cómpre insistir en que non se trata de reproducións ou transcricións fidedignas de actos de fala reais, creo que se pode admitir que a asistematicidade na representación do seseo que neles se observa pode gardar algunha sorte de leve ligazón co feito —incuestionable— de que nas vilas e nas zonas máis urbanizadas da área ou áreas seseantes de Galicia a pronuncia con /s/ sofre desde hai tempo os efectos da cada vez máis intensa presenza da lingua oficial, que tende a impoñer a realización interdental, e hoxe en día tamén a da forma máis estendida do estándar galego oral, que tampouco é seseante. Talvez sexa esta a luz á que haxa que ler unha papeleta de Sobreira da que parece desprenderse que no seu tempo había seseo en Pontedeume, pero non en Ferrol:

ARPEO y RISÓN. Puentesdeume. Lo mismo que *Arpeu y Rizon* de Ferrol (PDG, 253).

O retroceso do seseo nas vilas e centros urbanos debeu de irse consolidando durante o século XIX e os primeiros tempos do XX, nomeadamente entre os individuos que, en atención ás súas expectativas de progreso social, fosen desprendéndose de todo aquilo que puidese proclamarlos como rústicos⁴⁴. Para os principios da década

⁴⁴ É certo que Cuveiro Piñol (1876: 2) presentaba o seseo como vicio propio do galego das aglomeracións humanas de certa importancia, pero significativamente aclaraba que os que seseaban en tales lugares eran os individuos “da ínfima escala”: “en los pueblos de la costa, en las ciudades y poblaciones de importancia donde parece que en el continuo roce de las personas ilustradas debiera hablarse con más perfección el dialecto gallego, allí se oyen continuamente las geadas, la s por la z... si bien esto sólo acontece entre individuos de la ínfima escala, como por ejemplo pescadores, verduleros, palanquines”. Tamén Valladares Núñez (1884: VI) considerou o seseo, coma a gheada, un abuso de pronunciación: “Las geadas son un defecto de la gente idiota [...] y siendo un defecto, un abuso de simple pronunciación, lo mismo que el decir *berse*, *Visente*, *senteo*, *siudad*, etc. por *berce*, *Vicente*, *centeo*, *ciudad*; y *nabisa*, *sapato*, *sarrapicar*, *soco*, etc., por *nabiza*, *zapato*, *zarrapicar*, *zoco*, etc., en ninguna gramática, en ningún vocabulario pueden hallar cabida, y delustran la, por otra parte, interesante obra del señor Mirás”. É significativo que todos os exemplos da anterior condena o sexan de seseo explosivo, pois, como xa indicou Fernández Rei (1990: 198), Marcial Valladares non rexeitou o seseo implosivo.

de 1940, entre os anos 1942 e 1945, contamos co seguro testemuño da autorizada voz dun lingüista profesional e bastante ben informado. Refírome, claro está, a Alonso Zamora Vicente (1986: 3), que anotaba o seguinte:

El seseo, en los centros importantes, se da muy mitigado, en constante mezcla con la distinción. Así ocurre, por ejemplo, en Santiago, Coruña, Vigo o Pontevedra. Por otra parte, pierde terreno rápidamente ante el empuje de la lengua oficial, de la escuela, la radio, el cine, etc.

Curiosamente, tamén nos diálogos na Alameda de Santiago e nas tertulias de Picaños se dá o seseo “en constante mezcla con la distinción”, non só porque os galegofalantes da contorna de Santiago así o fixesen tamén por volta de 1836, senón fundamentalmente porque os responsables da súa composición e edición carecían de hábitos escriturarios firmes en galego, capaces de reduciren á regularidade o carácter multiforme da expresión oral.

Hoxe na fala de certas zonas e de certos grupos sociais da comarca de Compostela segue dándose o seseo en constante mestura coa distinción, pero é patente que se trata dun fenómeno en recesión, sobre todo en posición prenuclear (cf. Dubert García 1999: 61-70).

5. Metátese e outras alteracións da consoante /r/

A metátese, e en concreto a metátese de /r/⁴⁵, é un dos fenómenos de alteración do consonantismo máis comúns na oralidade galega popular de todos os tempos (cf. García de Diego 1909: 69-70; Rivas Quintas 1989: 354-358). Nunha época non moi distante do primeiro tramo do século XIX o Padre Sarmiento deixou constancia disto en diversas pasaxes do seu comentario das coplas pontevedresas que puxo na boca do rústico Marcos da Portela (cf. CVFG, 177, 400). Nos textos que analiceí detectei a miúdo este fenómeno da metátese, que nos diálogos e tertulias serve para lle dar sabor popular á fala que empregan os personaxes e que en épocas moito máis preocupadas pola autonomización da escrita galega fronte á castelá se converteu para algúns nun recurso utilizable con intención diferencialista. Velaquí algunhas das metáteses localizadas en obras de entre 1797 e aproximadamente 1837, por veces contidas en castelanismos léxicos: *aporveitaba* (TQ1), *Birbiotecas* (DAS2), *birbon* (ABF5), *birbós* (TP2), *cabirtos* (CL), *caratire* (DGM, ECCh), *Catredal* (TQ1, TP1), *cruman* (DAS1, ECCh), *estóutor* (CL), *estrequeyra* (DAS2),

⁴⁵ Tamén a documentamos con outras consoantes no corpus pregaleguista explorado, pero é menos frecuente: *Geromeno* (DAS2, DAS3), *Xeromeno* (PC), *fidagos* (PG). Para min, *sangenistas* ‘xansenistas’ (TP2) é un caso de etimoloxía popular, e non de metátese: *san* (apócope de *santo*) + *genistas*.

frábeca (TQ1), *frábecas* (TQ1, RGS, XM), *frabicas* (PC), *Frebéiro* (PG), *Girgorio* (PG), *Matres* ‘martres’ (RGS), *padricaban* (TQ2), *permeiro* (OTF), *pirmeiro* (PG, DAS1), *probe*⁴⁶ (CAI, DAS2, RGS, RVP, etc.), *prúbico* (ECCh), *republicanas* (PC), *trato* (TP1), *treciopelo* (DAS3), *tresiopelo* (DAS2), *Xêtrudiñas* (ECCh), etc.

As metáteses son frecuentes cando no cambio de posición se combina a consoante vibrante simple coa lateral alveolar: *bulrra* (RGS), *bulrrarse* (PG), *bulrraba* (RGS), *bulrraran* (PG), *bulrrados* (PG), *Calros* (PC), *Calrros* (CAI, DAS1, TP2), *calrrista* (DAS3, ECCh), *calrristas* (DAS3), *flayre* ‘fraile’ (ECCh), *frolida* (ABF5), *melrros* (CBM), *palrra* (DGM), *pelras* (PG), *pelrras* (TQ2, DAS3), etc.

Hai un nutrido continxente do voces en que se advirte unha vacilación *pre-* / *per-*. Para explicar este tipo de flutuacións convén non esquecer nunca o factor da metátese, pero, sen dúbida, en non poucos casos estamos máis ante erróneas identificacións dos prefixos *pre-* e *per-* (latinos ou romances) que ante manifestacións do devandito fenómeno de alteración da posición etimolóxica de /r/. Estes son os casos aos que me estou a referir: *Perbenda* (TQ1), *perdicán* (TQ1) —e *padricar* (ABF5)—, *prefidia* (PC), *perguntar* (OTF, TP2), *perguntarlle* (DAS1), *perguntarlles* (DAS3), *perguntarme* (ABF5), *perguntando* (DAS3), *perguntáballes* (TP2), *perguntas* (TP2), *premitir* (ABF5), *presona* (ABF5), *pertenden* (RGS), etc. En *percurador* (OPG; no manuscrito, *precurador*), *percuradores* (DGM) e *pervisional* (DAS1) haberá que supoñer unha confusión previa dos sufixos *pre-* e *pro-* e, canto ás solucións *perxudicios* (PC), *perxudicial* (PC) e *perxúdica* (TP2), o razoable é supoñer que foi o castelán o que marcou a posición da consoante vibrante.

En *presebe* (< lat. PRAESEPE) cómpre ter en conta que a forma que mantén a colocación etimolóxica de /r/ é a que o leva na primeira sílaba. Por tanto, se facemos unha consideración histórica da cuestión teremos que concluír que a metátese está realmente en *pesebre* (AMCN3, LCR1), e non en *presebe* (AMCN1). Mais é evidente que o castelán favoreceu o uso da variante metatizada en galego.

Hai disimilación de /r/ en *refán* (CAI) e epéntese del en *astra* ‘ata’ (PG), *atrónico* (TQ2, DAS1), *atronito* (DAS2, ECCh), *estraleria* (PG), *hastra* (TQ1, TQ2, DAS1, DAS2, DAS3, TP2, OPG, etc.) e *rústreco* (OTF). En galego a adición dun /r/ non etimolóxico é especialmente frecuente no contexto ‘st + vogal’ (cf. Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 1995: 75), que é xustamente o que temos nos tres últimos casos mencionados anteriormente. Por outra parte, hai que indicar que nestes textos pregaleguistas sempre se conserva a consoante vibrante do grupo *-str-*: *arrastrar* (PC), *arrastro* (TC), *rexistrar* (PG), *rexistraron* (PG), etc.; este é o

⁴⁶ Lémbrese o que dicía o Padre Sarmiento: “*Hum probe labrego. Probe traspueta la R de pauper*” (CVFG, 360). E aínda isto: “Los gallegos no decimos *pobre* sino *probe*, y todo de *pauper*” (CVFG, 440). As palabras do beneditino dan a entender que no seu tempo o uso de *probe* estaba xeneralizado.

resultado xa maioritario nas fontes galegas medievais (cf. Lorenzo 1985: 91, 130, 160; Lorenzo 1986a: 131).

Hai repercusión de /r/ en *Cartedrativos* (DAS2). Finalmente, documéntanse algúns casos de confusión de líquidas: *albitrio* (PG), *discurpa* (DAS1, DAS2), *murmular* (TQ2), etc.

6. Grupos consonánticos tautosilábicos formados por consoante oclusiva ou fricativa labiodental seguida de líquida

Unha característica común a textos galegos de todas as épocas é a alternancia de resultados nas palabras cultas e semicultas e nos préstamos que presentan estes grupos consonánticos. Fronte á tendencia culta que leva a conservar a consoante /-l-/ dos latinismos e dos vocábulos tomados doutras linguas, alzouse sempre outra de carácter popular e de extraordinaria vitalidade que o rotatizou. Como xa suxeriu Veiga Arias (1983: 48), o feito de que nas voces patrimoniais estes grupos se transformasen de distintas formas (PLANU > *chão*, GLANDULA > *landra*, OCULU > OC’LU > *ollo*, etc.) implicaba a perda dos hábitos de pronunciación de [pl], [kl], [fl], etc. e, conseguintemente, a tendencia a substituílos nos cultismos, semicultismos e préstamos doutras linguas polos correspondentes grupos con [r], articulatoriamente próximos e ben instalados no sistema. A pugna entre [r] e [l] como segunda consoante destes grupos tautosilábicos, patente xa nos textos galegos e portugueses medievais, mantívose vigorosamente na literatura galega moderna ata a década de 1980, cando o noso idioma entrou definitivamente polo viero da consagración dun estándar escrito⁴⁷. No galego oral contemporáneo produciuse unha revigorización dos grupos con [l] que indiscutiblemente hai que relacionar coa impetuosa expansión que experimentou o castelán na Galicia do século XX.

A intención popularizante que animou a composición de moitos dos textos galegos dos séculos XVII e XVIII determinou, entre outras cousas, que fose neles moeda corrente transformar os grupos consonánticos tautosilábicos con /-l-/ das voces cultas ou dos castelanismos en grupos tautosilábicos con /-r-/ , adaptándose así as estruturas silábicas destas voces ás que eran daquela usuais no léxico galego patrimonial (cf. Ferreiro 1996: 14; Souto Cabo 1996: 414-415; González Seoane 1997: 126; Mariño Paz 1998a: 296-297). Como era de esperar, os textos pregaleguistas que aquí analizo danlle plena continuidade a esta tendencia, aínda que —iso si—

⁴⁷ Coas diferenzas motivadas pola súa distinta traxectoria sociocultural nos séculos XIX e XX, a mesma pugna coñeceuse tamén no leonés antigo e no moderno (cf. Menéndez Pidal 1962: 81-82; Zamora Vicente 1979: 137-138).

coa falta de sistematicidade que xa fun sinalando a propósito doutros fenómenos. Arredor do 40 % das familias léxicas implicadas nesta variación que teñen representación no corpus pregaleguista explorado presentan unicamente formas con /-r-/ como segunda consoante dos grupos tautosilábicos que analizamos: *afrixir* (LLG), *afrixê* (ABF5); *afroxê* (ABF5); *apricanlle* (MPA2), *apricaba* (TP2), *apricaron* (MPA3); *Aràcreto* ‘Heráclito’ (ABF4); *articro* (MPA2, MPA3); *Birbiotecas* (DAS2), con metátese de /t/; *Brais* (ABF5); *compretar* (OTF), *compreto* (CAI); *copra* (RGS), *copras* (TP2); *crase* (PC); *Cremente* (TC, 2 veces); *dobres* (CAI), *dupricadas* (DDF); *emprástos* (ABF5); *frautas* (AMCN2); *frema* (TQ2); *imposibritado* (PG), con síncope de /l/; *incrinacios* (MPA5); *nobre* (TP1, nun fragmento acastapado; PC; ECCh, nun fragmento acastrapado), *nobremente* (MPA5), *nobresas* (ECCh); *obrata* (OTF, 2 veces); *pran* (PG; MPA3, 2 veces), *prans* (PG); *pranto* (ABF5); *prato* (DGM); *pratón* (MPA2 —AI. *Pruton*; CASTR. *Prutón*—); *praza* (DAS3, TP1; PC, 3 veces; MPA2), *prazas* (TP1, PC), *prasa* (CAI, TQ1); *prigos* (CL, 2 veces; OPG), *prigos* (TQ2), *prijos* (DDF); *prumo* (PG); *pruma* (ABF4, MPA3), *prumas* (MPA2), *desprumado* (CL), *prumistas* (OPG, 2 veces); *répreca* (CAI, 2 veces); *robres* (CL); *sabrazos* (PG); *vocabro* (MPA3), *vocabros* (MPA3, 3 veces).

En troques, só ao redor do 18.50 % presenta exclusivamente grupos tautosilábicos con /-l-/: *blando* (NPD); *clarín* (PG); *clavel* (AMCN3); *clero* (PC); *esclusivo* (TP2); *esplendor* (MPA2); *establecer* (PC, 2 veces), *establece* (TP2), *estableceu* (PC), *establesese* (CAI), *establecendo* (PC), *establecido* (MPA2), *establecemento* (PC), *establecementos* (PC, 2 veces); *globo* (PC); *multiplicados* (DDF); *niebla* (PG); *platica* (ECCh, 3 veces); *reclamalo* (PC); *reflexion* (PC); *resplandecen* (NPD); *soplar* (ECCh); *tinieblas* (PC).

É elevada a porcentaxe de familias léxicas para as que se rexistra variación interna entre grupos con lateral e grupos con vibrante: o 41.50 %. Ora, se circunscribimos a nosa análise a este subgrupo, teremos que indicar que aproximadamente o 67.50 % das ocorrencias adscribíbles a algunha destas familias léxicas contén un grupo tautosilábico con /-r-/ , mentres que só o 32.50 % contén un grupo con /-l-/. Véxanse os casos de *cumprir*, *explicar*, *igreja*, *planta* e *pob(r)o*:

a) CUMPRIR: *cumprir* (CAI, 2 veces; TQ2, OTF, DAS1, CL; ABF5, 2 veces), *compre* (PC), *cumpría* (TQ2), *cumpriame* (DAS1), *cumpréu* (DAS3), *cumpran* (DDF, RGS), *cumprise* (PC), *cumprido* (OTF), *cumplir* (TP2; PC, 2 veces; FPVS2, FPVS13, FPVS13), *cumple* (PC, 2 veces), *cumplimos* (TP2).

b) EXPLICAR: *explicareyme* (TP1), *explicase* (OTF; 2ª ed. *espricase*), *espliativa* (ECCh), *espricar* (PG, 2 veces; MPA3), *espricarlle* (RGS), *espricar-me* (AMCN1), *espricarte* (DGM), *explicar* (XM), *esprico* (TP2, OPG), *espricanos* (CAI), *espriquey* (OTF), *espriqueille* (PG), *espriqueyille* (TP2), *espricarey* (DAS2), *esprique* (DAS1), *espricando* (TQ2).

c) IGREXA: *iglesia* (PG, 3 veces; TQ2, 2 veces; TP2, 5 veces; MPA2, 8 veces), *igrexâ* (CBM, 2 veces; CAI), *igreja* (TC, 6 veces), *igrexía* (MPA3), *Iglesias* (PG, PC), *Iglesario* (TP2), *Ygrexe* (CL), *Iglesia* (OTF, 6 veces; PC, 2 veces; ECCh), *Iglesias* (OTF), *Yglesia* (PC, 6 veces), *Ygle[s]ia* (PC), *yglesias* (PC, 3 veces).

d) PLANTA: *planta* (AMCN3), *pranta* (PC, 2 veces), *prantar* (TQ2; XM, 2 veces), *prantan* (CL), *prantaban* (TQ2), *prantaron* (TQ1, TP1), *prantas* (RGS), *prantado* (ECCh), *pranton* (TQ2).

e) POB(R)O: *pobro* (MPA3, 6 veces; MPA4), *pobros* (MPA3, 2 veces), *Pobra* (PG, 2 veces), *despoblacion* (PC), *poblacion* (PC, 2 veces), *poblazôs* (PC), *poblada* (PC), *poblo* (MPA2, 3 veces), *poblos* (DDF, PB1), *pueblo* (DAS1, TP1; PC, 6 veces; FPVS15), *pueblos* (TP1; PC, 3 veces).

En definitiva, o conxunto dos datos tirados destes textos constitúe unha mostra máis da secular asistematicidade dos escritores galegos no tocante ao tratamento dado a estes grupos consonánticos tautosilábicos. Por outro lado, encóntranse neles indicios suficientes para afirmar con certa seguranza que nos inicios do século XIX debía de ser vigorosa no galego oral a tendencia para mudar en /-r-/ a consoante /-l-/ dos cultismos, semicultismos e castelanismos que a traían no interior de grupos consonánticos tautosilábicos. Tamén no que respecta a este fenómeno se mostraron os escritores da época pregaleguista proclives a reproducir nas súas obras trazos e modos característicos da lingua popular.

7. Grupos consonánticos heterosilábicos dos cultismos, semicultismos e préstamos lexicais modernos

7.1. As informacións proporcionadas polo Padre Sobreira e por Saco Arce e as solucións actuais

A lectura das *Papeletas de un diccionario gallego*, redactadas no treito final do século XVIII, pon de manifesto que o seu autor, o beneditino Frei Juan Sobreira, era consciente das restricións que rexían a constitución das codas silábicas das voces patrimoniais galegas, restricións que, entre outras cousas, implicaban o rexeitamento das consoantes oclusivas nesa distribución. O frade bieito opinaba que no seu tempo a regra que debía guiar a acomodación ao galego dos cultismos e neoloxismos que contasen en orixe cun grupo consonántico heterosilábico con /b/ implosivo era a da conversión desta consoante na semiconsoante velar [w]. En principio, a mesma regra operaría no caso do grupo triconsonántico /bʃt/, en que /b/ implosivo vai seguido de /s/ tautosilábico:

AB Sílabas de muchas dicciones antiguas gallegas, que en el idioma actual de Galicia se pronuncia, y debe escribirse AU, como: *ausolución* y *austinencia* por los nombres antiguos *absolución* y *abstinencia* (PDG, 3).

B. Nunca se halla en fin de dición ni de sílaba, ni sin vocal que hiera.

B. En medio de las dicciones extranjeras, cuando no hiere vocal, se convierte en U, como *Austemio* por *Abstemio* (PDG, 343).

En primeiro lugar chama a atención que, nun tempo en que aínda era moi pouco o que se escribía en galego, Sobreira emitise xa unha opinión sobre o que respecto destes grupos consonánticos debía facerse na escrita: basicamente, reproducir a pronuncia espontánea e comunmente realizada, sen abrir fendas entre a dimensión oral e a dimensión escrita do idioma. Semella que para este observador o galego non estaba aínda para os academicismos que no castelán dezaoitescos xa empezaban a relatinizar os cultismos que séculos antes se introduciran adaptándoos ás estruturas silábicas do idioma, de modo que os *efecto*, *acceptar*, *lección*, *digno*, *columna*, *excelente*, etc. ían sendo preferidos aos vellos *efeto*, *acetar*, *lición*, *dino*, *coluna*, *ecelente*, etc. (cf. Penny 1991: 91-93; Lloyd 1993: 557-559).

Na papeleta sobre AB antes transcrita obsérvase que outra liña opositiva marcada por Sobreira era a que a un lado deixaba as solucións con mantemento de /b/ na coda silábica como “antiguas” e no outro colocaba, como propias do “idioma actual”, as que debilitaban esa consoante implosiva ata convertela en semiconsoante [w]. Esta oposición ‘antigo / actual’ reiterouna con toda a coherencia nas entradas *ausencia*, *ausencias*, *ausentado*, *ausentarse* e *ausente*, onde se catalogaban como antigas as formas *absencia*, *absentado*, *absentarse* e *absente* (PDG, 315-316); e da mesma forma actuou cando cubriu as papeletas de *ausólto*, *aúsolucion*, *ausulucion*, *ausolvedeyras*, *ausolver*, *ausoluto*, *ausuluto*, *ausoluta*, *ausolutamente*, *ausulutamente* e *ausorto*, en que etiquetou *absoluto*, *absolucion*, *absolver*, *absoluto*, *absolutamente* e *absorto* tamén como formas antigas (PDG, 316-317). Os termos desta oposición mantívoos aínda na papeleta de *asurdo* (onde consideraba *absurdo* como antigo) (PDG, 288), mais é claro que con esta voz poñía sobre a mesa outra posible forma de acomodación para os grupos consonánticos heterosilábicos con /b/ posnuclear —a supresión desta consoante— que xa contemplara cando redactou a entrada correspondente á sílaba ABS:

ABS. Todas las dicciones castellanas o gallegas antiguas, que se encuentren con esta inicial, se reducen a las de ÁUS, por lo dicho en AB, o en AS o en ES (PDG, 40).

A ilustración do tratamento eliminador do /b/ viña inmediatamente despois:

ABSCONDER. V.a. ant. Lo mismo que *Esconder*.

ABSCONDIDAMENTE. Adv. m. ant. Lo mismo que *Escondidamente*.

ABSCONDIDO, DA. P.p. ant. de *Absonder* (PDG, 40).

Noutras papeletas, e de acordo co xa exposto, recadaba Sobreira novos exemplos tomados da fala viva en que se patentizaban, sen coincidiren nunca na mesma voz, os dous tratamentos mencionados. Anotábanse *austinencia* e *aústèrse* e conceptuábase *abstinencia* como antigo (PDG, 317); e para *astenido*, *asterse*, *astraherse* e *astrahido* abríanse entradas en que se indicaba que *abstenido*, *absterse*, *abstraherse* e *abstrahido* eran formas antigas (PDG, 286).

É obvio que estas observacións realizadas a propósito de AB- e de ABS- tiñan nesta obra un correlato relativamente fiel nas que se facían verbo da sílaba AC-:

AC. Sílabas de muchas dicciones castellanas, no la hay ni la hubo en la Lengua Gallega, porque ésta no admite sílaba ni dición con letra muda pendiente o final; y dicha AC castellana o pierde la C en gallego, como en *Ación*, o se convierte en AU o en AY, como en *Aución* y *Aución*.

AC. Sílabas de muchas dicciones gallegas antiguas, que ahora se escribe y pronuncia AU, como *Auto* por *Acto* y AY, cuando a su C se sigue otra C en la dición, como *Aycidente* por *Accidente*, y A sola, como *Ación* por *Acción*, para cuyas reducciones *non* hay ley general, ni más regla que el uso, el cual en unas dicciones hace una de dichas reducciones, en otras hace otra, y en otras ha<ce> dos o tres (PDG, 42-43).

Con estas palabras Sobreira reproducía parcialmente e con contradicións internas as opinións que xa emitira a propósito de AB e ABS: as codas silábicas con /k/ eran propias do castelán, pero non do galego do século XVIII; canto ao galego antigo, despois de afirmar que non as coñecera no primeiro dos dous parágrafos anteriormente transcritos, declaraba no segundo que aparecían en “muchas dicciones gallegas antiguas”. Máis alá destas contradicións, desculpables no que non son máis ca anotacións talvez apresuradas e non preparadas para a publicación, interesa subliñar que para os grupos heterosilábicos con /k/ implosivo o bieito non describía unicamente dúas regras de acomodación, senón tres:

1. Supresión de /k/.
2. Debilitamento e conversión de /k/ en [w].
3. Debilitamento e conversión de /k/ en [j].

Fóra do uso establecido, Sobreira non foi quen de identificar ningunha regra que permitise asignarlle a cada grupo un determinado tipo de transformación, mais polo menos parece apuntar —aínda que non moi claramente— que a conversión en [j] só se daba co grupo /k/ (*aycidente*)⁴⁸. Ademais, tivo o acerto de diferenciar para o seu tempo entre as regras que podían operar para os grupos con /b/ e as que podían facelo para os que tiñan /k/, a pesar de que probablemente ignoraba que xa na documentación medieval se observaba que, mentres que nos grupos consonánticos con /k/ implosivo se producían conversións deste en [j] ou en [w] (*oytubro*, *outubro*, etc.), nos que tiñan /b/ en tal posición as transformacións só conducían, polo que eu sei, ata [w] (cf. Mariño Paz 1998b, 1999a, 1999b).

A riqueza das informacións que se poden recoller nas *Papeletas de un diccionario gallego* non se esgota co xa dito, senón que se completa cunha alusión á condena social que naquel tempo merecían as transformacións de consoantes implosivas en [w], que funcionaban como marcadores de rusticidade:

AUCION. Ribadavia. Lo mismo que *Acion*, pero es rústico (PDG, 312).

Esta condena dimanaría en última instancia do feito de as persoas letradas de Galicia teren o castelán como modelo de prestixio desde o final da Idade Media. As acomodacións en [w] encóntranse na documentación galega medieval (*auçon*, *doutor*, etc.) e perviviron mesmo ata a lingua popular actual (*perfeuto*, *reuto*, etc.), mais probablemente desacreditadas desde antigo debido á traslación para o galego da súa antiga proscrición dos rexistros formais do castelán.

Finalmente, para os grupos heterosilábicos con /d/ implosivo Sobreira recolleu na súa obra numerosos casos de adaptación mediante anaptix de /e/ ou de /i/: *ademinicolo*, *adeministración*, *ademeter*, *adequirir*, *adevertencia*, *adiminicolo*, *adiministración*, *adimiración*, *adimitir*, etc (PDG, 74-80).

De par das de Frei Juan Sobreira hai que colocar, ineludiblemente, as tamén iluminadoras informacións que nos legou Juan Antonio Saco Arce na que probablemente constituíu a máis rigorosa reflexión lingüística sobre o galego que se publicou no século XIX, onde a propósito dos grupos consonánticos heterosilábicos inseriu o autor unhas suxestivas observacións:

⁴⁸ En todo caso, esta regra contradiríase coas súas propias anotacións, xa que nas pp. 298-299 das PDG queda constancia das formas *aytivamente*, *aytividad* e *aytivo*, onde o grupo afectado é /kt/. Os tres tratamentos indicados aparecen exemplificados arreo nesta obra: *acidientado*, *acidientarse*, *acidiente*, *aycidentado*, *aycidental* (p. 58, vid. nota 24); *afeucionado*, *afeutamente*, *afeuto* (p. 91); *aficion*, *aficionado*, *aficionar*, *aficionarse* (p. 93); *atricion* (p. 308); *aucion*, *aucionada*, *aucionar*, *aycion*, *aycionar*, *acion* (p. 312); *autivamente*, *autividad*, *autividade*, *autivo* (p. 317); *aycion*, *aycionado*, *aycionar* (p. 333).

No hay en gallego combinaciones de dos consonantes mudas, ni de muda seguida de *m* ó *n*, combinaciones todas difíciles de pronunciar y ásperas al oído. Por esto en las voces que por su origen debían tenerlas, se suprime la primera consonante, prolongando por vía de compensación en diptongo la vocal precedente. Así de *directus* se formó *direito*, derecho; de *octo*, vino *oito*, ocho; de *pectus*, *peito*, pecho, &., y *reuto*, *efeuto*, *perfeuto*, *conceucion*, recto, efecto, &., se han derivado de *rectus*, *effectus*, *perfectus*, *conceptio*, & [...] O bien se intercala una vocal entre las dos consonantes, como sucede en *adequirir*, *adivirtir*, *adimirar*, por adquirir, advertir, admirar [...]. En *indino*, indignus; *iñorar*, ignorare; *año*, agnus, cordero, se suprimió por igual razón la *g*, compensándose en las dos últimas palabras con el cambio de la *n* en *ñ* (Saco Arce 1868: 19-20).

Ante todo debemos aclarar que para Saco as únicas consoantes non mudas eran as que el consideraba líquidas (/l/, /m/, /n/, /r/) e mais a fricativa /s/, “que por la facilidad de su sonido pueden hallarse en cualquier lugar de la dición, y formar parte de toda clase de combinaciones de vocales y consonantes” (Saco Arce 1868: 19). Do dito no fragmento transcrito no parágrafo anterior dedúcese que o gramático ourensán negaba que en galego existisen os grupos consonánticos heterosilábicos, pero debemos supoñer que realmente querría dicir que “no galego oral” non se pronunciaban estes grupos consonánticos e que na escrita, por tanto, non debían representarse. Certamente, tal opinión, idéntica á expresada por Sobreira, descansaba aínda sobre unha concepción do galego como idioma circunscrito fundamentalmente ao rexistro oral popular e carente da posibilidade de pronunciacións coidadas ou cultas que mantivesen as consoantes implosivas dos grupos heterosilábicos. Esta mesma consideración, unida indubidablemente a unha actitude diferencialista respecto do castelán, levou moitos escritores modernos a inzaren as súas obras de palabras cultas cos grupos consonánticos heterosilábicos alterados, a miúdo de forma arbitraria e con pouco respecto ás solucións autenticamente populares.

No fragmento anteriormente reproducido Saco Arce describía catro tratamentos posibles para os grupos consonánticos heterosilábicos das voces cultas que tivesen como implosiva unha consoante oclusiva:

1. Conversión da consoante implosiva en semiconsoante velar [w]. Dos exemplos que ofrece despréndese que a conversión da consoante implosiva en [j] só a contemplaba Saco para as palabras patrimoniais.
2. Anaptix de /e/ ou de /i/ no caso dos grupos que tivesen /d/ como consoante implosiva.
3. Supresión da consoante implosiva no caso do grupo /gn/.
4. Supresión da consoante implosiva e palatalización da explosiva no caso do grupo /gn/. Historicamente a palatalización de /n/ puido deberse á acción exercida por unha probable conversión de /g/ implosivo en [j]. Saco estendía ás palabras cultas un tratamento que só acusan as patrimoniais (*año* → *iñorar*).

Finalmente, en harmonía con todo o anterior, para Saco Arce (1868: 256) o galego caracterizábase por suprimir a consoante nasal no interior do grupo /nʃ/ anteconsonántico: “Por excesivamente nasal, se suprime la *n* ante *s* de las palabras que la tienen en latín y castellano, diciéndose *mostro*, *costante*, *estrumento*, *istante*, *istan- cia*, en vez de monstruo, constante, instrumento, etc.”.

A maioría das regras de acomodación enunciadas por Sobreira e por Saco segue vixente hoxe en día. Na oralidade actual, aínda que sempre é posible a realización máis esmerada e conservadora, as solucións que se documentan son fundamentalmente a omisión da consoante implosiva, a súa debilitación e a súa conversión en [w] (non en [j]) no caso dos grupos iniciados polas oclusivas /b/, /p/ e /k/. Para os vocábulos cultos que conteñen o grupo /gn/ é común a supresión da consoante posnuclear, pero en pronunciacións esmeradas pode aparecer unha consoante aproximante na posición posnuclear ([ɥn]), unha asimilación consonántica parcial ([ɲn]) ou mesmo [gn]; non se dan solucións do estilo de *iñorar* ou *diñi- dade*. Nos grupos iniciados por /d/ é posible a anaptixe (*admirar* > *ademirar*), pero é máis común a perda de tensión da consoante implosiva, que con certa frecuencia chega a facerse fricativa interdental [θ] (*admirar* > *azmirar*). Canto ao grupo /nʃ/ anteconsonántico e outros grupos con consoante nasal posnuclear, dáse adoito a supresión desta nos rexistros coloquiais (*istituto*, *solene*, etc.)⁴⁹. Todas estas posibilidades se inscriben no marco da secular tendencia do idioma galego á debilitación das codas silábicas e, en definitiva, á formación de sílabas abertas (cf. Mariño Paz 1999a: 70-74). Coma en moitos outros idiomas actualmente dotados de rexistros formais, para o estándar escrito do galego de hoxe, en atención á posibilidade de que os grupos consonánticos aludidos manteñan a consoante implosiva nas pronunciacións coidadas, establécese en xeral a súa conservación, non sendo nos casos dos cultismos máis popularizados (*catarata*, *cominar*, *escritor*, *estender*, *tratar*, etc.); cos grupos <ct> e <cc> prescríbese a supresión da consoante cando van precedidos polas vogais <i, u> (*vítima*, *produto*), mais esíxese o seu mantemento nalgúns tecnicismos e palabras cultas de escasa frecuencia (*deíctico*, *dúctil*...).

Dadas, pois, as tendencias históricas que se acaban de describir, creo que aquí interesa pasar revista sobre todo ao tratamento dado nos textos pregaleguistas aos grupos que en posición posnuclear presentan unha consoante oclusiva. Con todo, dedicarei tamén un pequeno espazo a algúns dos que no mesmo contexto teñen unha consoante nasal.

⁴⁹ Sobre as acomodacións que experimentan estes grupos consonánticos no galego actual e sobre as normas que hoxe rexen ou que se propoñen para os estándares oral e escrito, cf. Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (1995: 40-53), Freixeiro Mato (1998: 219-224), Regueira (1998: 70-79) e Álvarez / Xove (2002: 43-45).

7.2. Grupos con consoante oclusiva en posición posnuclear

7.2.1. Grupos coas consoantes /b/, /p/ e /k/ en posición posnuclear

En principio, a seguinte exposición podería e deberíase facer xebrando os datos correspondentes a tres diferentes tipos de textos: os diálogos e tertulias, os textos en prosa e os textos en verso. Posto que en definitiva se trata de tres xéneros discursivos distintos, cabe esperar que o tratamento dado a estes grupos consonánticos difira duns para outros. Ora ben, despois de facer unhas primeiras calas observei que a exposición xebrada destes datos traía como consecuencia que os tirados dos textos en prosa e dos textos en verso resultasen moi pouco significativos, pois son escasas as ocorrencias que nestes dous subgrupos se rexistran. Por conseguinte, decidín facer unha exposición conxunta que, de ser necesario, pode ser matizada con algunha referencia particularizada cando isto sexa desexable e posible.

Os datos relativos aos grupos coas consoantes /b/, /p/ e /k/ en posición posnuclear móstranse na táboa 6. En primeiro lugar cómpre advertir que as que ofrecen máis garantías para a análise son as combinacións ‘/k(ʃ)/ + consoante oclusiva’ e ‘/k(ʃ)/ + consoante fricativa’, xa que as súas porcentaxes están calculadas sobre uns totais de 124 e 62 ocorrencias, respectivamente. Para as restantes combinacións os rexistros son moito máis escasos e non permiten tirar conclusións tan sólidas: contamos con 12 ocorrencias para ‘/p/ + consoante oclusiva’ e para ‘/b/ + consoante fricativa’, 5 para ‘/b(ʃ)/ + consoante oclusiva’ e unicamente 1 para ‘/p/ + consoante fricativa’. As porcentaxes medias son o 43 % para o mantemento da consoante oclusiva posnuclear e o 57 % para as opcións que non a manteñen, quer porque a suprimen (26 %), quer porque a debilitan e converten en [w] (31 %). Ora ben, son máis significativas ca estas as porcentaxes relativas aos dous grupos con abundante documentación antes mencionados. En ambos os casos son tamén maioría as formas que non manteñen a consoante oclusiva posnuclear, mais sobre todo sono cando /k(ʃ)/ vai seguido de consoante oclusiva⁵⁰: *adító* (DAS3), *defeitos* (MPA3), *eletores* (DGM), *eleutores* (ECCh, 3 veces), *escababámoscho* (PG), *escomunión* (TQ1, 2 veces; CL), *escusa* (ECCh), *espricar* (PG, MPA3), *estraño* (TQ1), *obxeto* (MPA2), *pretesto* (PC, MPA2), *redautor* (DGM, XM), *reuto* (TP1), *suxetos* (PC), etc. O baixo grao de conservación gráfica da consoante oclusiva posnuclear cando a consoante que abre a sílaba seguinte tamén é oclusiva pódese considerar en certa maneira como un reflexo aproximativo da dificultade que na emisión oral do discurso entraña a concatenación de dúas oclusións. Desde esta perspectiva, non debe estrañar que as porcentaxes de conservación sexan máis elevadas cando despois de

⁵⁰ Nos *Rogos d’un gallego* hai unha ultracorrección: *expectador* (MPA2, v. 336). Causan estrañeza *octras* ‘outras’ (CBM) e *octenta* (LCQ), que talvez sexan simplemente grallas.

/k/ se sitúa unha consoante fricativa⁵¹ ou cando se trata, sen máis, do propio grupo /kʃ/ heterosilábico, que se mantén moi firme en PC: *exista* (PC), *existe* (PC), *existindo* (PC), *existir* (PC), *exörtacion* (MPA2). Soamente detectei un caso de /kʃ/ seguido de consoante fricativa: o de *escede* (PC), con supresión de /k/.

A omisión da consoante /k/ cando a sucede unha fricativa dáse moi a miúdo cando a vogal que a precede é /i/ ou /u/: *conduson* (DDF, 2 veces), *condusons* (DDF), *des-truzôn* (PC), *jurisdizon* (RGS, 3 veces), *liciôs* (PC), *xurisdicion* (MPA2, 5 veces), *Xsurisdicions* (PG), *xûrisdison* (DDF, 2 veces). Co grupo /kt/ a preferencia pola supresión tamén é patente: *adïto* (DAS3), *contritos* (MPA2), *delito* (PC, MPA2), *delitos* (CAI), *ditame* (CL), *estrutiva* ‘instrutiva’ (XM), *vïtemas* (CAI), *vitoria* (MPA5), *vitorioso* (PG). Polo contrario, a conservación gráfica da consoante oclusiva posnuclear destes dous grupos é infrecuente nestes contextos; só dispoño de exemplos tirados de PC e de MPA2: *conductos* (PC), *dictadores* (PC), *ficcïôs* (MPA2), *victimias* (PC).

Finalmente, non se pode deixar de comentar o feito de que nos textos pregaleguistas analizados non encontrei ningún caso de conversión da consoante oclusiva posnuclear en [j]. Certamente, este dato proxecta dúbidas sobre o crédito que poden merecer as informacións de Sobreira verbo das posibilidades operativas no seu tempo para a acomodación dos cultismos e neoloxismos que contiñan os grupos /kk/ e /kt/, posibilidades entre as que, segundo el, figuraba a conversión da consoante oclusiva posnuclear en [j] (*aición*, *aitivo*). Para emitirmos un xuízo máis solidamente fundado debemos achegar aos anteriores o dato de que nalgúns romances galegos presentados ás Festas Minervais compostelás de 1697 e no *Coloquio de 24 gallegos rústicos* do Padre Sarmiento si se encontran con [j] algunhas voces que hoxe popularmente xa non teñen este tratamento: *perfeito* (CVGR, 1068.4), *respeito* (CVGR, 244.4, 284.2, 417.2, 524.4, 727.2, 844.2, 875.4), *respeyto* (FM, 38), *respeitos* (CVGR, 238.4 —*res-peictos* B—, 603.4, 651.4),), *sojeito* (FM, 50), *sojeita* (FM, 31). Na obra de Sarmiento tales formas poderían derivar simplemente da coñecida vontade que o monxe tiña de rescatar para os seus versos moitas das formas que recolleu en documentos medievais, mais para os casos do volume das Festas Minervais carezo de datos que me permitan emitir unha opinión fundamentada. En todo caso, haberá que engadir ao xa dito que os outros tres tratamentos mencionados para a consoante oclusiva posnuclear tamén se encontran en fontes dos séculos XVII e XVIII:

1. Mantemento: *actiuo* (FM, 49), *afecto* (CVGR, 799.2; *afeuto* nos manuscritos P e MP), *protectores* (AFM, 17).

⁵¹ Estas son as correspondentes documentacións: *direccion* (PG), *eleccion* (RGS, FPVS16), *elección* (CBM), *elecson* (CBM), *elecsós* (CBM, 2 veces), *faccion* (DAS1, 2 veces), *faccioso* (PC), *facciosos* (DAS1, 6 veces), *ficcïôs* (MPA2), *perfeccion* (PC), *proteccion* (MPA2).

2. Supresión: *ato* (CVGR, 804.2), *letor* (PDG, 482), *praticaban* (v. 1036.3; *practicaban* B), *retor* (FM, 36), *sugetos* (CVGR, 467.4). Para o grupo /pt/, *acetou* (CF1, V, 182).

3. Conversión en [w]: *afeuto* ‘amor ou cariño’ / ‘inclinado a algo ou a alguén’ e *afeucionado* (PDG, 91), *afeuto* (CVGR, 799.2 —*afecto* MS—), *afeutos* ‘inclinados’ (CVGR, 802.2), *defeutos* (CVGR, 141.4), *efeuto(s)* (CVGR, 96.4, 1100.2), *preceutos* (CVGR, 322.2), *reuto* (CVGR, 937.2, 966.2, 1062.2), *reutos* (CVGR, 1069.4). Para o grupo /bs/, *ausoluzon* (CF1, III, 318), *ousequios* (CVGR, 804.4, 834.2).

	b(s) + ocl.	p + ocl.	k(s) + ocl.	b + fric.	p + fric.	k(s) + fric.	Medias
Mantemento	80	41.50	21.75	75.00	0	40.50	43
Supresión	20	33.50	63.75	8.50	0	30.50	26
w	0	25.00	14.50	16.50	100	29.00	31
j	0	0	0	0	0	0	0

Táboa 6. Porcentaxes dos tratamentos dados aos grupos consonánticos heterosilábicos con /b/, /p/ e /k/ en posición posnuclear.

No galego popular contemporáneo non é produtiva a transformación de /k/ implosivo en [j] como procedemento para a acomodación patrimonializante dos cultismos co grupo /kt/ ou co grupo /kk/, e a presenza da semiconsoante palatal en certos vocábulos foi punto de discusión entre diversos modelos normativos (*perfeito* / *perfecto*, *respeito* / *respecto*, etc.). Coido que o modelo do castelán debeu de actuar ultimamente (nos últimos dous séculos, ou sobre todo no século XX) como forza contraria á preservación das formas galegas con [j] para este tipo de voces, mais creo que tamén se debe considerar que nesa dinámica puido coaduxar a propia deriva interna da nosa lingua. Apoio esta afirmación nas seguintes dúas consideracións: 1ª) na Idade Media as voces de entrada tardía que presentaban o grupo /kt/, ademais de coñeceren a conversión de /k/ en [j], tamén se podían introducir xa con algunha outra das transformacións que aquí comentamos ou mesmo co mantemento, cando menos gráfico, do grupo <ct> (*auçon*, *suggeçon*, *eslecto*) (cf. Mariño Paz 1999b); e 2ª) no portugués moderno tamén se produciron movementos a favor de certos resultados cultos ou semicultos en substitución das correspondentes formas populares: caso, por exemplo, de *aspecto* (desde o séc. XVI) no canto de *aspeito* (séc. XIV), *re(c)to* (séc. XVI) en lugar de *reyto* (séc. XIII) ou *prote(c)tor* (xa no séc. XV) en troca de *proteitor* (tamén documentado no século XV) (cf. Cunha 1994: s.v.).

En todo caso, o que si se pode afirmar sen reservas é que os autores dos textos pregaleguistas analizados nesta monografía non buscaron nin no portugués nin no galego medieval solucións con [j] para as utilizaren cabo das que sen dúbida eran máis comúns na oralidade popular e coloquial do seu tempo (a supresión da consoante oclusiva e a súa conversión en [w] na coda silábica) e, por outra parte, da que en moitos casos viría ditada por un maior respecto polas formas gráficas conservacionistas que a Real Academia Española viña preconizando para o castelán desde o século XVIII.

7.2.2. Grupos coa consoante /d/ en posición posnuclear

A consoante mantense no 47.75 % dos rexistros, o que a constitúe na solución maioritaria no corpus explorado: *admeteunos* (PG), *admiracion* (PC), *Administrador* (TP1), *administrason* (CAI, TQ1, DDF; DAS1, 2 veces), *adminis-trazôn* (PC), *admite* (MPA2), *advertenceas* (XM). A supresión dáse só no 8.75 % dos casos, que se concentran en DAS2: *Aministracion* (DAS2, 2 veces). Por último, a anaptixe de /e/ e /i/ é unha opción que, co 43.50 % das ocorrencias, se sitúa por debaixo, mais a curta distancia da constituída pola conservación gráfica dos grupos: *Administracion* (TP1), *adeministrador* (TP1; RGS, 3 veces), *ademinis-tradores* (PC, RGS), *adeministrar* (TP2), *adeministrasón* (PC), *adquiridos* (PC).

7.2.3. Grupos coa consoante /g/ en posición posnuclear

Para estes grupos predomina ostensiblemente a supresión da consoante oclusiva posnuclear, que se rexistra no 58 % dos casos: *frema*⁵² (TQ2), *indinidade* (TQ2), *indinidáde* (DAS3), *inorabanse* (MPA3), *Madalena* (TP1), *malino* (ABF4), *pro-nostico* (LLG), *repuna* (ABF5), *sinifican* (DAS1, 2 veces) e *sinificar* (ECCh). A conservación atopeina en catro palabras (o 21 %): *dignos* (MPA2), *dignidades* (MPA3), *indignos* (PG) e *magnates* (RGS). Por último, a eliminación de /g/ e a xeración de /ɲ/ explosivo, acomodación recollida por Saco Arce en 1868, acada tamén un 21 % de representación: *insiña* (PC), *IÑORANCIAS* (MPA2), *iñoras* (ABF5), *siñal* (PC). É digna de salientarse a notable representación que alcanza esta terceira opción, que no caso de *insiña* pode ter apoio na oralidade coloquial e popular, debido á capacidade palatalizadora da semiconsoante palatal [j].

7.3. Grupos con consoante nasal en posición posnuclear

Os grupos con /m/ como primeira consoante consérvanse con moita constancia na *Parola de Cacheiras* (PC): *calumniador*, *calumniando*, *calumnias*, *himnos*, *omni-*

potente. Neste manuscrito tamén se conserva graficamente o grupo <nm> (*inmen-sas*), substituído en dous casos por un <mm> que é, sen dúbida, un indicio de asimilación: *immortal* (PC, 2 veces). Nesta obra hai incluso un adxectivo en que se mantén un grupo triconsonántico: *sumptuoso* (PC). As solucións populares son minoritarias no conxunto do corpus:

- supresión da consoante nasal implosiva: *calúnea* (CAI), *Coluna* (TP1), *solenio* ‘solemne’ (RGS).
- anaptixe: *Amesterdan* (PC).

Queda por último o grupo /nʃ/ antecónsonántico, do que Saco Arce afirmou que en galego se simplificaba suprimindo a consoante nasal. Desde logo, este foi o tratamento que maioritariamente recibiu no galego escrito dos textos pregaleguistas analizados (55.25 %) e ademais débese apuntar que todos os exemplos recollidos están tirados de diálogos e tertulias: *cospiraban* (PC), *costa* ‘consta’ (PC), *Constantinopla* (PC), *constitucion* (TP1, TP2, PC), *constitucional* (DAS1, DAS3), *constitucionales* (TP1), *constitucionás* (DAS1, DAS3), *Costitusion* (TP2), *constitucional* (TQ2, ECCh), *constitusionás* (TQ2), *constituson* (TQ1, TQ2, DDF, DAS1) *estru-mentos* (PC), *istansia* (TQ2), *traslacion* (PC) e *traslado* (OTF). A conservación gráfica da integridade do grupo, algo menos frecuente pero en todo caso abundante, dáse en obras encadrables en xéneros diversos e semella a opción claramente preferida por Manuel Pardo de Andrade: *consta* (ECCh), *constaba* (ABF4), *constancia* (PC), *constitucion* (TP1, MPA2, MPA3, MPA5, FPVS14), *constitucional* (TP1, MPA3, MPA5), *constitucionás* (TP1), *constitucional* (TP1), *constituson* (CBM, CAI, DDF, DC), *constou* (PC), *construir* (PG), *inspirados* (PC), *instancia* (DAS1), *instante* (PG, MPA3), *instantes* (PC), *institucións* (MPA2), *instruido* (FPVS17), *instruindo* (DAS1), *instrumentos* (PC) e *monstros* (PC).

⁵² Para este substantivo encontrei a solución *freima* (< PHLEGMA) en dúas fontes do século XVIII (AFM; CF7, 194).

IV. Niveis morfolóxico e sintáctico

1. O artigo determinado

1.1. Representación do alomorfo *lo(s)-la(s)*

Nos textos pregaleguistas que se estudan nesta monografía a representación do alomorfo *lo(s)-la(s)* do artigo determinado soamente é constante —con escasísimas excepcións— tras a preposición *por*. As limitacións de espazo impídenme proceder a unha análise detallada por contextos, de modo que me centrarei no caso dos artigos que ocorren tras formas verbais rematadas en /r/ ou en /s/. Nestes textos a norma para esta distribución constitúea a renuncia a representar graficamente a segunda forma do artigo determinado, en tanto que a súa presenza nalgún dos documentos soamente pode cualificarse como excepcional. Dá a impresión de que a inercia que conduce a non marcar na escrita este alomorfo se vence máis facilmente cando o sintagma que introduce funciona sintacticamente como obxecto directo dun infinitivo (e, por tanto, dunha forma verbal acabada en /r/). Isto é o que ocorre nun total de once casos, dos que seleccionei os seguintes:

- ¡Gracias se sabemos *foza-la terra* pra ganar un pedazo de pan ou de broa [...]! (OTF; 2ª ed. *fozar na terra*).
- ¿A que vén *perdelo tempo* nesas lilalas? (DGM).
- O mesmo que facerlles *pagalas armas* ós proves cando llas levaron á forza... (DAS1).
- Non estrevendose à *facela mastrugada* só, chamou á varios sugetos (PC).
- Repinicáde o pandeiro, / Nenas dos portos de mar, / Para *tocálo Rianxo* / E a *Avia* para bailar (MPA5).
- Que ll'eí de *pieital-o pelo* (OPG; ms. *pieitalo o pelo*).

Creo que é significativo que Hermida (1991: 80-81) detectase o mesmo cando o artigo determina unha frase nominal que funciona como obxecto directo dun infinitivo na lírica profana medieval (*con sabor de tee-la terra en paz*). A estreita unidade non só fónica, senón tamén sintáctica, que nestes casos se dá entre o verbo e

a frase nominal que funciona como obxecto directo facilita o automatismo na xeración do alomorfo *lo(s)-la(s)* do artigo determinado e, consecuentemente, achanda o camiño para que os escritores o perciban nitidamente e o reflectan na escrita.

No conxunto dos textos aquí explorados só nunha ocasión se encontra este alomorfo do artigo determinado realizando a función de determinante dentro dunha frase nominal que non funciona como obxecto directo, senón concretamente como suxeito: “Que ambiciosos *somo los homes*” (PC). Mais é ben certo que este exemplo está inserido nunha oración exclamativa e que, fronte a isto, nas estruturas non marcadas o suxeito vai anteposto ao verbo, de forma que na maioría dos casos non é posible que o contexto fonético e morfosintáctico faga xurdir o alomorfo *lo(s)-la(s)* como determinante dunha frase nominal que funcione como suxeito.

En conxunto, pódese dicir que predomina nestes textos a ausencia da representación gráfica do alomorfo *lo(s)-la(s)* naqueles contextos fonéticos e morfosintácticos que en xeral o fan aparecer na lingua oral, pero faise necesario precisar que tras a preposición *por* o que acontece é xustamente todo o contrario. Neste aspecto as fontes escritas das primeiras décadas do oitocentos amósanse plenamente inseridas nunha tradición que arrinca na propia época medieval, en que —coas lóxicas diferenzas entre texto e texto— xa era habitual que o segundo alomorfo do artigo se marcasse constantemente tras *per* ou *por* (*perlo* ou *pelo*, *porlo* ou *polo*), algo menos sistematicamente pero si con moita frecuencia tras outras preposicións ou cuantificadores (*ánbaslas* ou *ánbalas*, *deslo* ou *delo*, *sóbrelo*, *tódoslos*, *so lo*, *trasla*, etc.), e bastante menos despois de pronomes proclíticos (*pois que no-lo Papa manda*) ou enclíticos (*enviou-vo-lo meu amigo oje dizer*) e despois de formas verbais terminadas en /t/ ou en /s/ (tras das cales, en cambio, si era sistemática a marcaxe do alomorfo *lo(s)-la(s)* do pronome persoal átono en función de obxecto directo): *saber as cousas / çercalos*, *abres os ollos / façámoslo* (CT) (cf. Lorenzo 1985: 88-90, 126-128, 160; Maia 1986: 644-651; Hermida 1991; Lorenzo Gradín / Souto Cabo 2001: 42-43; Souto Cabo 2001: 173-174). Representación sistemática sucedendo a *por* e ausencia absoluta de representación nas restantes distribucións é o que se observa no *Coloquio de 24 gallegos rústicos* do Padre Sarmiento (cf. Mariño Paz 1995a: 63-64). Finalmente, os datos que se poden recadar en diversos estudos parciais ou en aproximacións impresionistas realizadas por algúns lingüistas parecen indicar que na literatura galega producida aproximadamente entre a década de 1840 e a de 1980 tamén se representou de forma case sistemática o segundo alomorfo do artigo despois da preposición *por*, pero máis ou moito máis infrecuentemente noutros contextos (cf. Freixeiro Mato 1998: 211-214; González Seoane 1992a: 237, 1992b: 87-88; González González / Fernández Rei 1982: 193-199).

Na miña opinión, a clave que nos pode dar a razón deste comportamento tan xeneralizado xa se contén nunhas observacións que Saco Arce facía na súa *Gramática*

gallega de 1868. O gramático ourensán, que non chegou a identificar o fenómeno de alomorfia que se dá no paradigma do artigo determinado galego, presentaba como de regra a xeración do alomorfo pronominal acusativo *lo(s)-la(s)* nos contextos que o esixen, pero a seguir engadía que “cuando *o*, *a* es artículo, el cambio de la *s* anterior, aunque frecuente, no es obligatorio: se dice *tí trâl-os bois?* ó *trâs os bois*, ¿traes los bueyes?, aunque lo primero es mas eufónico”; por outra parte, segundo el, “con el artículo no es tan imprescindible el cambio de la *r* como con el pronombre: *pol-o monte* (*por o*), por el monte; *pol-a vereda* (*por a*), por la senda; *A gaita quel-o* (*quer o*) *gaiteiro*” (Saco Arce 1868: 150-151). Certo que Saco puido escribir isto inspirándose fundamentalmente nas falas ourensás que descoñecen este alomorfo do artigo⁵³, pero, de ser así, estraña que non limitase dalgunha maneira o alcance dunhas observacións que, tal e como están formuladas, atinxen a todo o galego.

Por outra parte, o que para a cuestión que agora nos ocupa verdadeiramente importa non é tanto a realidade dos mecanismos da lingua galega oral que hoxe nos describen os especialistas coma a percepción que desa realidade tiveron e teñen os nosos escritores. A lingua escrita é unha actividade analítica e reflexiva en que instintivamente se mira por salvagardar a independencia das distintas palabras que integran o discurso. Cando o escritor colle a pluma, o lapis ou o bolígrafo ou cando se dispón a manexar un teclado, a actitude reflexiva e pausada que tende a adoptar crea condicións idóneas para a suspensión de moitos dos automatismos socialmente difundidos que sen dúbida el mesmo reproduciría na súa expresión oral; nesa tesitura, a tendencia a delimitar mediante espazos en branco cada unha das palabras que integran o fluído oral do discurso rompe constantemente os grupos fónicos que neste se crean. Por esta razón, só os fenómenos de alomorfia que se producen sistematicamente na fala son percibidos con nitidez por aquel que, carente de particulares coñecementos gramaticais, escribe un texto. A meu parecer, é aquí onde radica a razón fundamental que motivou que historicamente en galego se escribise case sempre *polo(s)-pola(s)* e que, por contra, noutros contextos o mesmo alomorfo do artigo determinado se representase con menos constancia⁵⁴.

1.2. Os artigos *el* e *la*

Co substantivo *Rei* non documentei nunca o artigo *el*, senón soamente *o*, conforme o maioritario uso actual non formulario ou non cerimonioso: *ó rey* (CBM, CAI,

⁵³ Para a dialectoloxía actual do artigo determinado galego cf. Álvarez (1983).

⁵⁴ As razóns polas que despois de *por* (ou tamén despois do cuantificador *todos*) a xeración do alomorfo *lo(s)-la(s)* é na lingua oral máis sistemática ca en contextos posverbais poden ser de orde sintáctica, segundo apuntou Dubert García (1999: 110).

RGS), *o Rey* (TQ1), *ó-Rey* (OTF), *ó Rey* (PC), etc. Polo regular, co substantivo *Señor* sucede o mesmo que con *Rei*, agás na exclamación “¡Váljame el Señor San Marcos!” (DAS2), onde *el* debe considerarse un castelanismo enfatizante, coma toda a exclamación no seu conxunto. O mesmo pode dicirse de *el* ou *la* nos casos seguintes, en varios dos cales se observa que a incorporación do castelanismo léxico carrega tamén a do seu correspondente determinante:

- Santos y buenos días lle dé Dios y *la* Virgen (DAS2).
- Que Dios está *nel* Cielo (DAS3).
- Anque ó demo anda solto, aínda hay fê é habrá fê hastra *el* fin *del* mundo (PC).
- Como os homes sempre fomos malos, somos é seremos astra *la* fin (PC).
- *La* Virguen Santísima vos abra as alas dô corazón (PC).
- Imposible que *el* demonio / que decote he mal agoiro / n-inventase este casoiro, / mal chamado matrimonio (ABF5).
- E se non vate *al* infierno (OPG).

A alternancia de códigos ou *code-switching* é recurso común no moderno galego oral ante palabras pertencentes ao campo semántico da relixión ou, simplemente, relacionadas coa retórica relixiosa. Sen dúbida, os autores dos diálogos na Alameda de Santiago, da *Parola de Cacheiras*, d’A *Casamenteira*, d’O *Pleiteante Gallego* deberon de inspirarse en casos análogos da oralidade galega da primeira metade do século XIX, equiparables ós que Rosario Álvarez (1983: 173) extraeu de fontes do galego popular de finais do século XX: *vén del Inferno* (‘de moi lonxe’), *como non quiso el cielo* ou *e foi al cielo*. Valor enfático pero estritamente laico semella ter o castelanismo nas seguintes pasaxes da *Parola de Cacheiras*, un texto en que, como se ve, se explotaron con frecuencia os valores expresivos destes usos do artigo castelán:

- Non porfiés en facer torres *nel* aire (PC, l. 579).
- Yba à España millorando á ollos vistos: os militares, ben vestidos, mantidos é pagos; os empregados, horfas, viudas, retirados é todos, todos estaban *al* corrente (PC).

1.3. Contracción da preposición *a* co artigo masculino *o(s)*

Na táboa 7 pódese comprobar que a contracción que na lingua oral se produce entre a preposición *a* e o artigo masculino *o(s)* se marcou maioritariamente nos

textos da época pregaleguista aquí analizados mediante a forma *ó(s)* —ou variantes desta derivadas do uso de diversos tipos de tiles, da omisión de todo til, do emprego do grafema <h> ou da utilización de guión—. A renuncia a marcar a contracción (e, por tanto, a escribir *ao*) é minoritaria, pero non se pode caracterizar en absoluto como residual, pois alcanza un notable grao de presenza, especialmente nas obras de Manuel Pardo de Andrade. En todo caso, a pesar deste predominio de *ó(s)*, tamén resulta evidente que, coma para outros fenómenos da lingua oral, non se encontran no corpus explorado criterios firmes para a representación gráfica desta contracción. Aínda se deixásemos de lado os textos breves (ABF1, CL, DC, PB2...), onde as posibilidades de incorrer en contradicións internas son limitadas, teríamos que afirmar que son numerosos os textos en que conviven a solución *ó(s)* e a solución *ao(s)*, con cadansúas variantes; e, tendo en conta a totalidade deles, achamos alternancia en 11 de 36, é dicir, no 30.5 %. Fronte a isto, a contracción dáse como opción única no 58.3 % e *ao* aparece en exclusiva só no 11.2 % dos textos (todos eles breves: DGM, NPD, AMCN1 e AMCN4).

Mediado o século XVIII, o Padre Sarmiento incluíu no seu comentario do *Coloquio de 24 gallegos rústicos* unhas palabras en que, de par da constatación da existencia de contracción na xeneralidade da lingua galega oral do seu tempo, colocaba unhas reflexións sobre a conveniencia de diferenciar na escrita entre *o* (artigo masculino non contraído) e *ao* (contracción), para así evitar confusións (CVFG, 163). Sarmiento dicía que “si se aumenta la contracción en *ô* y en *â* se pronunciará bien” e que “las dos vocales [de *aô*] se han de pronunciar como diptongo, entre *a* y *o*”. O bieito galego falaba, por tanto, da xeneralizada contracción da lingua oral, pois hai que recordar que no século XVIII o que se entendía por ditongo era isto que se encontra na correspondente definición do *Diccionario de Autoridades* da Real Academia Española: “la union de dos vocáles, que siempre se pronuncian con el sonido de una, y forman una sola syllaba” (RAE 1726–1739: s.v.). Así, pois, para Sarmiento era imprescindible neste punto distinguir netalemente o plano da oralidade do plano da escrita: a solución *aô* tería para el un valor simplemente diacrítico, aínda que probablemente tamén o inclinaban a prol dela as súas coñecidas preferencias pola escritura etimolóxica ou o máis fiel posible á etimoloxía (cf. Mariño Paz 1997b: 107–109). El mesmo recoñecía tacitamente que a representación que propoñía non era a que máis fielmente reproducía a realidade fonética da fala, xa que se lle impoñía advertir que a lectura correcta de *aô* debía ser [‘ɔ], e non [‘ao] nin [‘aw]. Sarmiento, pois, manexaba ideas claras a este respecto, mais non foi quen de impedir que ao final a contracción característica da fala se lle infiltrase na escrita e produciuse os *o* (CVGR, 712.2), *ó* (CVGR, 899.3, 899.4, 1104.4, 1194.3) e *ô* (CVGR, 46.3, 66.2) que vemos mesmo no autógrafo do seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos* (cf. CMDCG).

	(h)o(s)	ó(s), ò(s), ô(s)	o–o(s)	ao(s), áo(s)	a o(s), á ó(s), á o(s), a ó(s)	a–o(s)
PG	+	+	–	–	–	–
CBM	–	+	–	–	–	–
CAI	+	+	–	–	–	–
TQ1	+	+	–	–	–	–
TQ2	+	+	–	–	–	–
DDF	+	+	–	–	–	–
OTF	+	+	–	–	–	–
DAS1	+	+	–	–	+	–
DAS2	+	+	–	–	+	–
DAS3	+	+	–	–	+	–
TP1	+	+	–	–	+	–
TP2	+	+	–	–	–	–
TC	+	–	–	–	+	–
PC	+	+	–	+	–	–
DGM	–	–	–	+	–	–
ECCh	+	+	–	–	–	–
OPG	+	+	–	–	–	–
ABF1	–	+	–	–	–	–
ABF5	+	+	+	–	–	+
MPA2	+	–	–	+	+	–
MPA3	+	–	–	+	+	–
MPA5	+	–	–	–	–	–
MPA6	+	–	–	–	–	–
RVP	–	+	–	–	+	–
RGS	+	+	–	–	–	–
CL	+	+	–	–	–	–
XM	+	+	–	–	–	–
DC	–	+	–	–	–	–
PB1	+	–	–	–	+	–
PB2	+	+	–	–	–	–
LLG	–	+	–	–	–	–
NPD	–	–	–	+	–	–
AMCN1	–	–	–	+	–	–
AMCN2	+	–	–	–	–	–
AMCN3	–	+	–	–	–	–
AMCN4	–	–	–	+	–	–

Táboa 7. Representación gráfica da contracción entre a preposición *a* e o artigo determinado *o(s)*.

Anos despois da morte de Sarmiento, ao final do século XVIII, Frei Juan Sobreira confirmaba a existencia xeneralizada da contracción na lingua oral (PDG, 451) e propoñía para representala graficamente o uso do til circunflexo (<δ>) (IDLG, 210). De feito, nas obras de Sobreira percíbese unha preferencia pola marca explícita da contracción, aínda que a miúdo non mediante til circunflexo. Véxanse os seguintes casos de EHGBG: *ós portos* (p. 260, cantar 16), *foy ó mar* (p. 260, cantar 17), *ó carballo caylle a folla / ó castiñeyro ò ourizo* (p. 261, cantar 22), *say a curuxa ó seu souto* (p. 266, refrán 92), etc. Por conseguinte, a pesar de que non me consta que ningún deles coñecese as opinións expresadas polos dous bieitos no tocante a este aspecto da escritura en galego, creo que se pode afirmar que os autores responsables dos textos que nesta monografía se analizan situáronse maioritariamente na liña preconizaba por Sobreira, e non na que defendeu Sarmiento.

2. O pronome persoal

2.1. Paradigma e morfoloxía

2.1.1. *Ti / Tu*

O galego moderno presenta dúas formas distintas para o pronome persoal suxeito da segunda persoa de singular: *ti* e *tu*. Na actual oralidade espontánea a primeira delas emprégase no noroeste da provincia de Ourense, na case totalidade das provincias da Coruña e Pontevedra e no oeste e centro da de Lugo, onde vai gañándolle terreo á segunda. *Tu*, pola súa parte, utilízase polo sur da provincia de Pontevedra, o nordés da da Coruña e aínda a maior parte das de Lugo e Ourense (cf. ALGa 2, mapa 151)⁵⁵. Esta forma foi na zona occidental substituída por *ti*, que engadía así o de suxeito aos seus valores de dativo e de pronome rexido por preposición ou por conxunción. No actual estándar galego utilízase *ti*, a forma que xa viña sendo tradicionalmente preferida na lingua escrita desde o século XIX.

Esta preferencia por *ti* é manifesta xa nos textos pregaleguistas que estudamos, mais habería que discernir en que medida isto se debe explicar simplemente pola procedencia xeográfica dos seus autores e en que medida hai xa nestes textos unha escolla consciente de *ti* como forma apropiada para a lingua escrita. Dito en termos ben coñecidos no ámbito da lingüística galega, habería que ver se esta preferencia por *ti* se debe imputar ao predominio de actitudes “dialectalistas” entre os escrito-

⁵⁵ Fóra das zonas indicadas, rexístranse illas de *ti* en zonas de *tu* e áreas en que conviven ambas as formas. Nalgúns destes lugares obsérvase que *ti* se utiliza en expresións menosprezativas ou para se dirixir a persoas que o emisor considera de menor categoría social cá súa ou coas que ten un trato de confianza e familiaridade; o uso de *tu* supón en cambio un maior respecto (cf. Álvarez Blanco 1980: I, 29, 32).

res dos principios do oitocentos —a maioría deles occidentais e, por tanto, de zonas de uso espontáneo de *tí*— ou se xa se detectan gromos de selección consciente e uso constante dunha determinada variante dialectal.

Téñase en conta que na actualidade “a forma *ti* gaña terreo e penetra na zona de *tu*, especialmente polo centro de Lugo” (Fernández Rei 1990: 75). Sendo así, nos inicios do século XIX a forma *tu* debía de estar algo máis estendida ca hoxe, polo que se torna probable que na preferencia por *ti* para a escrita houbera xa daquela unha escolla consciente por parte de determinados escritores que talvez viron nel un pronome “máis galego” ou máis diferencial có que comparten con nosoutros o castelán e máis o portugués. Desde logo, o feito de atoparmos *tu* nun vilancico mindoniense (AMCN3) e *tú* na *Alborada* do viveirense Nicomedes Pastor Díaz (NPD) suxírenos que estes escritores adoptaron nas súas composicións a forma propia das súas respectivas comarcas de orixe, pois tanto Mondoñedo coma o Viveiro natal de Pastor Díaz son actualmente do dominio de *tu*. Con outros textos, e especialmente coas tertulias de ambiente compostelán ou noiés, é probable que ocorra substancialmente o mesmo, é dicir, que o seu emprego de *ti* non sexa outra cousa cá reprodución espontánea do uso propio das terras en que naceron ou viviron os seus autores⁵⁶ ou en en que teñen lugar as conversas que supostamente se transcriben. É quizais *Proezas de Galicia* unha das obras onde con menos risco de se equivocar se pode albiscar xa unha elección consciente a prol de *tí*, pois, sendo como é unha obra bastante atenta á variación dialectal galega, non presenta nunca un pronome persoal suxeito *tu* e, por conseguinte, renuncia ao interdialectalismo neste aspecto do paradigma do pronome persoal. Mais tamén se debe poñer de relevo a elección a prol de *tí* en *O Tío Farruco* (OTF), un diálogo de ambiente ourensán publicado por primeira vez en Ourense en 1823.

⁵⁶ Esta parece ser tamén a conduta de Diego Cernadas, cura de Fruíme, cando escribe *tí* (CF1, I, 322) ou *tí* (CF1, III, 317; V, 73), é dicir, cando se decanta pola que a mediados do século XVIII debía de ser xa a forma que se empregaba polo sur e o suroeste da actual provincia da Coruña, onde el viviu. É significativo que Don Diego iniciase con *tu* (CF1, V, 72) un poema pretendidamente escrito en portugués, para aos poucos versos volver xa á súa forma *tí* (CF1, V, 73). Con todo, temos que poñer de manifesto o emprego de *tu* en poemas seus de galegitude tan inequívoca coma os da serie dedicada a Pedro Fole de Navia (CF7, 190, 194), nos que, así e todo, nunha ocasión se le tamén *ti* (CF7, 190). Máis comprometido resulta pronunciarse sobre o uso de *tu* no “Soneto con falda” (1612) de Gómez Tonel (JGT: “*tu* que tal perda viche / ó magoada Galizia que perdiche?”): por unha parte, estamos ante un poema relativamente antigo en que a solemnidade dos versos probablemente excluíría a posibilidade de empregar *ti*, forma que no galego medieval —e aínda en certos falares actuais (cf. Álvarez Blanco 1980: I, 29, 32)— supón un trato menos respectuoso có de *tu*; por outra, o pouco que sabemos da biografía de Gómez Tonel non nos autoriza a especular sobre as súas posibles actitudes dialectalistas respecto do galego escrito. Fronte a isto, o uso de *tu* nunhas décimas de José Cornide vén esixido pola rima, pero xorde nun contexto alleo a toda solemnidade: “este, s’era immundo / e ben dado a Bercebú / digo q’o digas *tu*, / pois desde q’as apousou / a todos, tamén as dou / a Mestra acaron do cú” (PGC). Canto á cuestión dialectal, convén recordar que o ALGa 2 (mapa 151) aínda hoxe rexistra o uso de *tu* no concello de Ares, non demasiado lonxe nin da Sada en que se ambientan as devanditas décimas nin da Coruña onde naceu e residiu durante moitos anos Cornide. Mais tamén é certo que Pardo de Andrade, coterráneo e parcialmente coetáneo de Cornide, usou *tí* nun soneto que publicou en 1814 (MPA4).

A predilección por *ti* durante o Rexurdimento púxo a manifesto González Seoane (1992a: 286-287), quen menciona os significativos casos de tres das obras poéticas dos ourensáns Curros Enríquez e Lamas Carvajal (*Aires da miña terra*, *O divino sainete* e *Saudades gallegas*) en que *tu* ou non aparece ou faino moi minoritariamente.

2.1.2. *Vosté, vusted, vostede, vustedede*

Como formas de cortesía da segunda persoa de singular, e deixando á parte polo de agora outros recursos pronominais aptos para expresar o respecto, o actual galego oral coñece, segundo os datos do ALGa 2 (mapas 157, 158), as formas *vostede* ([bos’tede] ou, menos frecuentemente, [bos’tede]), *vustedede*, *vosté*, *vusté*, *ostede*, *ustedede*, *osté*, *usté* e *ustez*; no plural rexístranse *vostedes* ([bos’tedes] ou, máis raramente, [bos’tedes]), *vustedes*, *ostedes*, *ustedes* e *ustés*. A tendencia para a implantación das solucións formalmente idénticas ou máis semellantes ás do castelán (*ustedede*, *osté*, *usté*, *ustez*), que nos últimos tempos se veu manifestando nos contextos de uso máis informais, vese na actualidade contrapesada polo favor de que van gozando *vostede* e *vostedes* nos rexistros formais, onde se van consolidando mercé ao feito de seren seleccionadas como as formas propias do estándar.

Nos textos dos inicios do século XIX que explorei para esta investigación atopei as solucións *vosté*, *vostede*, *vusté*, *busté*, *vustedede*, *bustedede*, *vostés*, *vostedes* e, finalmente, *usté*, *usted* e *ustedede*. En DAS2 temos *vosté*; en DAS3, *vosté* e *vostedes*; en TP2, *vosté* (5 veces), *vostede* (2 veces), *vostés* e *vostedes* (3 veces); en TC, *vosté* (3 veces); en PC, *usté* (na fala acastrada de Antón) e *vostede*; en XM, *bustedede* (3 veces) e *vusté*. OPG esixe referencia á parte porque non só presenta unha considerable variación interna, senón tamén discrepancias entre o folleto publicado, o manuscrito propiedade de Antón Santamarina e a versión que se ofrece no *Album de la Caridad*, intervida por Antonio de la Iglesia: *bustedede* (v. 19; ms. *vuste*; AC *vostede*), *vusté* (v. 47; ms. *buste*), *usted* (v. 187; ms. *ustedede*), *vosté* (vs. 193, 332). Para establecer a correspondente cadea diacrónica téñase presente que, se a vella fórmula de tratamento *uossa merçee* xa se documenta na tradución galega da *Crónica General* e da *Crónica de Castilla* (ca. 1295-1312), as primeiras formas pronominais sintéticas só aparecen en fontes da segunda metade do século XVII (*bosastede* na *Contenda dos labradores de Caldelas* de entre 1668 e 1671, *vostede* nun romance presentado ás Festas Minervais compostelás de 1697) e, décadas máis tarde, en 1731, nas liñas en galego do *Theatro Moral y Político de la Noble Academia Compostelana*, de Pablo Mendoza de los Ríos, onde se empregan *Vuste*, *Vustedede* e *Vustedes* (cf. Rodríguez 2000: 865-870). Do mesmo século XVIII é unha peza teatral do cura de Fruíme en que un personaxe que fala galego di nunha ocasión *busté* (CF1, VII, 397). Finalmente, *vostede* é o tratamento que unha muller lle dá ao cura nun lance da época que foi anotado polo Padre Sarmiento (CVFLG, 363).

Como ben se sabe, a escolla a prol de *vostede(s)* no texto normativo actualmente en vigor fundaméntase no seu peso na “tradición escrita desde o séc. XIX” (Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 1995: 91). Sen poñer en dúbida este peso, creo que, á luz dos datos anteriormente apuntados, conviría engadir que, polo menos no conxunto das fontes escritas das catro primeiras décadas do dezanove, tamén acadou unha presenza importante a solución oxítona *vosté(s)* (e, en menor medida, *vusté*).

Nada se di no texto normativo sobre a posible orixe castelá destas formas de tratamento, mais na bibliografía lingüística galega si se poden encontrar opinións diferentes a propósito desta cuestión, representadas fundamentalmente por Álvarez Blanco (1980: I, 35-38) e por Rodríguez (2000). Pola miña parte, reitero a opinión, xa expresada anteriormente (cf. Mariño Paz 2000a: 49) de que tanto *vosté* coma *vostede* son formas de tratamento carentes de tradición non contaminada en galego, probablemente importadas do castelán aínda que sometidas a unha galeguización que explicaría non só a terminación *–ede* de *vostede*, senón tamén, seguramente, a abertura da vogal pretónica en *vost(é)* ou *vost(ede)*. En todo caso, os textos dialogados das primeiras décadas do século XIX conteñen indicios que invitan a pensar que, ao paso que *usted* e *ustedes* se consagraron como norma no castelán dos que na Galicia daqueles tempos exhibían o uso desta lingua como sinal de distinción fronte ás masas populares, no galego que estas falaban tiñan preferencia *vosté(s)*, *vusté(s)*, *vostede(s)* ou *vustede(s)*. Paréceme significativo que, mentres que os avogados e sacerdotes que se expresan en castelán nestas pezas usan exclusivamente *usted(es)* (cf. OTF, DAS3, etc), os personaxes populares que nelas aparecen se decanten, con contadas excepcións, polas solucións *vosté(s)*, *vusté(s)*, *vostede(s)* ou *vustede(s)*. Aínda que a orixe destas últimas fose en última instancia castelá, o certo é que na Galicia da primeira metade do século XIX só se concibían xa como propias do idioma galego e como inaceptables no correcto castelán dos instruídos.

2.1.3. *El(es)* / *Il(es)*

O ALGa 2 (mapa 159) amosa para o pronome persoal suxeito ou termo de preposición ou conxunción da terceira persoa do singular as solucións *el* ([*e*]l ou [*ʔe*]l), *il*, *ele* e *ile*, das que a máis común é *el*, con [*e*], seguida en extensión por *il*, propia das falas de boa parte da provincia de Ourense e do centro e sur da de Lugo, onde, salvando excepcións representadas por algunhas falas locais, convive cos demostrativos masculinos *iste*, *ise* e *aquil*. Creo que as formas con *–e*, hoxe minoritarias, se explican máis por paraxoxe que por conservación do *–E* latino, xa que, tanto para o galego coma para o portugués, está moi documentada a súa perda na lingua medieval. A norma galega actual decántase a prol do uso de *el* e *eles*, solucións maioritarias demográfica e xeograficamente e, ademais, preferidas por case todos na nosa tradición literaria moderna.

Esta preferencia por *el* é xa patente nos nosos textos do Prerrexurdimento, pero cómpre preguntarse, unha vez máis, se isto non se deberá máis á propia procedencia xeográfica dos escritores daquel tempo ca a unha escolla consciente a favor deste resultado. A inmensa maioría dos textos só empregan a solución sen vogal átona final. Nas tertulias compostelás, no ECCh noiés, nos vilancicos mindonieneses e seguramente noutros textos, o uso constante de *el* reflicte, con toda a probabilidade, o uso propio das áreas en que naceron ou viviron os seus autores, ou mesmo o das comarcas en que as distintas composicións se ambientan. Distinto é o caso de *O Tio Farruco* (OTF), que foi publicado en Ourense, está ambientado en Ourense e é obra dun escritor, Pedro Boado Sánchez, que naceu en Coles, xunta Ourense, aínda que tivo unha vida bastante viaxeira; por todo isto, creo que existen indicios para pensar que Boado debeu de facer unha escolla consciente a prol de *el*, pois con toda a probabilidade coñecía tanto esta forma coma a lucu-auriense *il*. Respecto das *Proezas de Galicia*, observamos que a curiosidade dialectal de Fernández Neira non só non deu entrada na súa obra a *tu*, senón tampouco a *il*.

Reparemos tamén por un momento no caso dos *Rogos d'un gallego* (MPA2), que presentan *él* (v. 279) xunto cos plurais *eles* (vs. 214, 341, 519, 545) e *iles* (v. 82). Pardo de Andrade era natural de Xaz (Oleiros) e viviu en diversas épocas na veciña Coruña e mais en Compostela, así coma noutros lugares de Galicia, de España e de Europa. Non hai argumentos que nos poidan facer supoñer que nos inicios do século XIX *il* fose unha forma pronominal utilizada nin na zona da baía coruñesa nin en Compostela, polo que dá a impresión de que Pardo debeu de reflexionar e mesmo concibir algunha dúbida a propósito de cal era a forma máis conveniente para o seu galego escrito. Convén recordar, a este respecto, que nas obras de Pardo de Andrade xa detectamos selección consciente do ditongo decrecente [uj] alí onde a maioría das falas galegas —e, entre elas, as da baía coruñesa— se decanta por [oj]. En todo caso, quede claro que, coma no conxunto da produción escrita aquí analizada, tamén na obra en galego de Pardo de Andrade predominan indiscutiblemente as formas *el* e *eles*.

Non temos mostras de *il* singular en ningún dos textos pregaleguistas analizados, pero si os demostrativos *naquil* e *istes* na *Representación dos veciños da Pontedeva* (RVP). Como xa se dixo anteriormente, na actualidade obsérvase que, quitando lixeiras excepcións, alí onde se empregan os demostrativos masculinos *iste*, *ise* e *aquil*, emprégase tamén o pronome persoal *il*. A razoable suposición de que en RVP, de darse o caso, habería que esperar *il* e, por outra parte, a conxectura de que isto reflectiría o uso da Pontedeva ourensá en 1805, vense confirmadas ao detectarmos esta forma en diversos textos dos séculos XVII e XVIII que, dadas as biografías dos seus correspondentes autores, podemos considerar como bos representantes do galego lucu-auriense: na *Historia de Don Servando* (ca. 1625-1635) documenta Souto Cabo (1996: 428) *yl* e *iles*, ademais de *iste*, *istes*, *aquil* e *aquiles*; entre os romances

galegos presentados ás Festas Minervais compostelás de 1697 temos *il* no composto por José Antonio Gil Taboada (FM, 42), membro dunha familia fidalga orixinaria de terras lalinenses⁵⁷, e tamén no de José Guerrero Lasso de la Vega, un madriño que foi cura párroco da freguesía chantadina de San Salvador de Vilaúxe e que optou tamén polo demostrativo masculino *iste* (FM, 46, 48); nos poemas dos ourensáns Anselmo e Plácido Feijoo publicados en Madrid en 1723 lemos *il* (AFM), *dil* (PFM) e *nil* (PFM). Así pois, semella que algúns dos trazos máis representativos da que hoxe denominamos “área lucu-auriense” xa caracterizaban a fala desas terras hai pouco menos de catrocentos anos, e seguramente tamén bastante antes.

Polo que toca ao plural, o ALGa 2 (mapa 160) mostra que a solución etimolóxica, procedente do ĪLLŌS latino e presente na lingua medieval, só se documenta hoxe nas áreas asturiana (onde poden recollerse tanto *elos* coma *ellos*) e ancaresa. A forma máis común é *eles*, con [e], seguida en extensión pola lucu-auriense *iles* e, moi distanciadamente xa, por outras variantes esporádicas ou moi minoritarias. *Eles* e *iles* son os únicos resultados que detectamos nos textos do Prerrexurdimento estudados, onde o predominio de *eles* é incuestionable. Como xa indiquei, só nunha ocasión rexistrei *iles* (MPA2, 82).

2.1.4. *Connosco / Con nós (nosoutros), Convosco / Con vós (vosoutros)*

Como pronomes tónicos ligados á preposición *con* na primeira e a segunda persoas de plural hoxe documéntanse maioritariamente *co(n)nosco* e *convosco*. Estas formas sintéticas, que son as tradicionais⁵⁸, sofren na actualidade unha forte competencia por parte das analíticas *con nós* (ou *con nosoutros*, -as) e *con vós* (ou *con vosoutros*, -as), que en moitísimas zonas triunfaron xa por completo (cf. ALGa 2, mapas 150, 156), probablemente por unha tendencia á eliminación da singularidade que supoñen as formas ligadas e, por tanto, a que sexan sempre *nós* e *vós* os pronomes tónicos de primeira e segunda persoas de plural usados como termo de calquera preposición ou conxunción: deste xeito, *con nós* conságrase debido á extensión e consagración do modelo representado por *a nós*, *coma nós*, *de nós*, *para nós*, etc. Ora ben, esta lóxica dinámica interna da lingua galega tivo que se ver notablemente reforzada polo feito de que o castelán, que modernamente non conta con tales formas ligadas, se estendese masivamente por Galicia nos últimos tempos. Nos textos pregaleguistas que examinei encontrei soamente *con nosco* (DDF, PC, MPA5) e *con vos* (TC). Obviamente, cunha mostra tan exígua non é posible tirar

⁵⁷ Téñase en conta que o ALGa 2 (mapas 159 e 160) mostra *il* e *iles* nos concellos pontevedreses de Rodeiro e Dozón, veciños do de Lalín.

⁵⁸ Con todo, as formas analíticas *con nós* e *con vós* xa se coñecen de vello; véxanse, entre outras, as documentacións que achegan Maia (1986: 668), e Lorenzo (1991: 384). No galego medieval tamén se utilizaron *nosco* (< NŌSCUM) e *vosco* (< VŌSCUM), que nos textos do século XIV semellan xa decadentes (cf. Lorenzo 1975/1977: II, s.v.).

conclusiones válidas sobre o estado en que se encontraba este proceso de mudanza lingüística na primeira metade do século XIX, nin tampouco sobre as preferencias dos escritores a favor das formas sintéticas ou das analíticas.

2.1.5. Contraccións da preposición *con* con *el(es)*, *ela(s)* e *elo*

Ante demostrativos e pronomes persoais tónicos de terceira persoa que poden ser suxeito a preposición *con* perde a miúdo a consoante nasal (*co el*). Cómpre ponderar que en tales contextos a consoante nasal da preposición se sitúa en posición intervocálica e que as solucións derivadas da súa caída deben de remontarse a unha época en que tal consoante posnuclear era alveolar (*co[n] el*) e non, coma hoxe, velar (*co[ŋ] el*). Fronte a tales formas contractas, presentes xa no cancionero profano, a opción analítica (*con el*) álzase como sería competidora incluso desde a Idade Media (cf. Lorenzo 1975/1977: II, 513-518; Maia 1986: 672). Das fontes dos Séculos Escuros débese salientar que as solucións sintéticas ocorren con certa frecuencia en textos do XVII e do XVIII: *co èl* (RCX, p. 137bis; CVGR, 604.3), *co el* (FM, 34), *co il* (RCX, p. 137bis), *co eles* (EF, 2v.; MFCC, p. 361), *coeles* (CG4), *coela* (CG3, HS), *có ela* (CF1: VII, 389, 390), *coelas* (HS).

Estas formas contractas, presentadas como comúns aínda que non de regra na gramática de Saco Arce (1868: 147, 148), aparecen na actualidade espalladas por todo o noso territorio, aínda que son máis abundantes na zona meridional (cf. ALGa 2, mapa 165), que é xustamente a que mellor debía de coñecer o devandito gramático ourensán. Pola súa parte, as formas plenas hoxe en día son posibles en calquera punto. Segundo Álvarez Blanco (1980: I, 52-55), as contractas revelábanse, polo menos ata 1980, como as preferidas polos escritores, que probablemente vían nelas o atractivo da súa diferenza respecto do castelán e tamén —creo eu— certa aura de autenticidade ou de popularidade⁵⁹. Desde logo, nos textos do Prerrexurdimento que aquí se estudan son maioría: *co el* (PG), *co él* (PG, 2 veces), *co-él* (ABF5, 2 veces), *co ela* (DAS2), *co-ela* (ABF5), *co eles* (PG, 5 veces; CL), *co elès* (PG) e *có elles* (PG). As solucións analíticas, polo contrario, son menos frecuentes: *con el* (DAS1; DDF, 3 veces), *con ela* (OTF, DDF) e *con eles* (CAI; DDF, 2 veces).

2.1.6. *O(s)*, *Lo(s)*, *No(s)* / *A(s)*, *La(s)*, *Na(s)*

Dadas as limitacións que loxicamente deben poñérselle a unha monografía coma esta, soamente tratarei dúas cuestións relacionadas co uso destes clíticos de terceira persoa que se observa nos textos sometidos a análise.

⁵⁹ A este respecto paréceme significativo que Dubert García (1999: 140) crea que na actual fala de Santiago de Compostela “é fácil” relacionar o emprego das formas contractas “coa lingua rural”, posto que hai tendencia a abandonalas conforme aumenta o carácter urbano dos falantes.

Cando ía despois de palabras rematadas en consoante nasal, o /l-/ inicial do pronome primitivo resultou asimilado pola devandita consoante nasal posnuclear. O grupo /-nn-/ resultante desta asimilación, atendendo ás pautas evolutivas propias do romance galego, acabou por reducirse, dando como resultado unha consoante nasal alveolar /n/ (*métenlo* > *métenno* > *méteno*, *non lo* > *non no* > *nono*). Este é o resultado propio do galego común e o que vemos practicamente sempre nestes textos pregaleguistas, nos que ademais abundan as probas da existencia dunha pronuncia alveolar, e non velar, cando os pronomes acusativos de terceira persoa van precedidos de certos adverbios e pronomes relativos rematados en consoante nasal: *ni no* (TP2), *ni-n-o* (OTF), *nina* (CAI), *ni'na* (PC), *nono* (PG, CAI, TQ2), *no no* (DGM, DAS1, DAS2, TP1, TP2, PC, CL, AMCN3), *no-no* (OTF, DAS3, TP1, ECCh), *non-o* (ABF5), *nona* (PG, CAI, PB1), *no-na* (OTF), *no na* (CAI, TP2, XM, MPA2), *nonos* (RVP), *no nos* (PG, OTF, PC, CL, LCR2), *no nas* (MPA2), *que no* ‘quen o’ (RGS), *queno* ‘quen o’ (PC), *quen'as* (PC), *que-n-as* (OTF), *tameno* ‘tamén o’ (ECCh). Este tipo de formas xa se documenta na lingua medieval e moito despois, no século XIX, Saco Arce (1868: 149) advertía os lectores da súa gramática sobre a peculiar realización do fonema consonántico nasal nesta distribución:

En muchas dicciones se evita el sonido nasal de la *n* final, uniéndose en la pronunciación con la vocal que sigue. Esto sucede con el pronombre *o*, *a*, en su calidad de enclítico: v.g. *Ben-o-sei*, bien lo sé; *Quén-o-dixo?*, quién lo dijo?; *Tamen-os eu vin*, también yo los ví; cuyas locuciones deben pronunciarse *beno*, *queno*, *tamenos*.

Ora ben, dentro do corpus decimonónico explorado encontré dous segmentos gráficos que con toda a seguridade representan realidades orais en que non foi /n/ o resultado da primitiva asimilación entre a consoante final da forma verbal e a inicial do clítico seguinte, senón unha secuencia consonántica en que, baixo a vestimenta gráfica de <-nn->, a primeira consoante nasal debe de ser velar e a segunda alveolar: *fan no* (OTF; 2ª ed. *fan-no*), *son-no* (TP2). Este tipo de solucións óense hoxe esporadicamente polo occidente das provincias da Coruña e Pontevedra e polo leste da de Lugo, e son máis frecuentes cando o pronome se une a formas verbais monosilábicas (cf. ALGa 2, mapas 171, 176, 177), como é o caso das rexistradas en OTF e TP2. Para Álvarez Blanco (1980: I, 87-88), é probable que se trate de casos de conservación do antigo grupo -nn- resultante da asimilación do -n sobre o l- inicial do pronome.

Tras formas verbais rematadas en ditongo, o galego medieval presentaba tamén o alomorfo *o(s)* / *a(s)*, que aparecía ao caer o /l/ inicial do antigo pronome, situado nestes contextos en posición intervocálica. Xeralmente as vogais do ditongo verbal víanse entón alteradas e reducidas, xa que a secuencia vocálica resultante era demasiado longa (*cantoulo* > *cantouo* > *cantoo*, *abraçoula* > *abraçoua* > *abraçoa*, *colleulo* > *colleuo* > *colleo*, *feriulo* > *feriuo* > *ferío*, etc.) (cf. Lorenzo 1985: 85, 122; Lorenzo

Gradín / Souto Cabo 2001: 44). Na actualidade o galego común presenta o alomorfo *no(s)* / *na(s)* neste contexto e relega *o(s)* / *a(s)* e outras formas á condición de variantes dialectais minoritarias e decadentes. A vella solución *o(s)* / *a(s)* só pervive hoxe por terras periféricas e en distintos aspectos conservadoras do territorio galegofalante: o occidente coruñés, o sur de Pontevedra, a Limia Baixa ourensá e toda a franxa oriental (exceptuando as zonas que usan -lo, -l, -el, etc.: *cantoulo*, *cantoul*, *cantouel*, *viul*, *viuel*, etc.). A opción conservadora está menos estendida co ditongo [ɛj] (*saudeio*) que cando se combina con [iw] e [ow] (*viua*, *deixouo*) (cf. ALGa 2, mapas 172-175).

A solución propia do actual galego común é a mesma que xa se rexistra practicamente sempre nos textos do Prerrexurdimento, onde -no ocorre tras os catro ditongos que se encontran como finais de formas verbais: [æj], [ɛj], [ew] e [ow]. As documentacións que teño son *ademeteunos* (PG), *afianzouno* (OTF), *ceibounos* (PG), *cortounos* (PG), *chamounos* (OTF), *demostrareino* (PC), *douno* (CAI, OTF), *estou-no* (DAS2), *eyno* (OTF), *fadeyno* (ECCh), *faino* (MPA2), *fainos* (TQ2), *fundounas* (TQ1), *guiounos* (PG), *heino* (ABF5), *honrróunos* (MPA3), *levouna* (OTF), *mallounos* (MPA6), *nomeouno* (TQ2), *olvidouna* (PC), *paroleyno* (DAS2), *parteuno* (OTF), *pedeunas* (OTF), *seyno* (DAS3), *tomouno* (TP1) e *vainas* (ABF5). Unicamente hai tres ocorrencias do alomorfo *o(s)* / *a(s)* nesta distribución (*leuo* na PC, *hay-a* en dúas ocasións en FPVS 11), pero de dúas delas cómpre advertir que aparecen nunha copla de corte tradicional que probablemente representa un estadio de lingua anterior ao de principios do século XIX:

A xusticia ten de todo, / Hay-a boa, e hay-a mala. / A mala vaya cos demos, / A boa sea louvada (FPVS 11).

En 1868 Saco Arce falaba da existencia de certas “consonantes eufónicas” que, ao seu modo de ver, tiñan a misión de impediren a formación de hiatos cacofónicos cando “una palabra terminada en diptongo ó vocal aguda, va seguida de outra palabra que empieza por vocal” (Saco Arce 1868: 145-146). Estas “consoantes” eran /n/ e mais o alófono asilábico de /i/. O gramático ourensán, por tanto, non chegou a recoñecer *no(s)* / *na(s)* como alomorfo do pronome átono de terceira persoa en función de complemento directo:

Ambas [as “consonantes eufónicas”] tienen lugar con las desinencias verbales, seguidas de los afijos pronominales *o*, *a*, *os*, *as*, *lo*, *la*, *los*, *las*, que son los casos en que el hiato sería mas disonante: la *n*, si la persona verbal termina en diptongo, y la *y*, si termina en vocal aguda. El empleo de la primera es obligatorio; el de la segunda no, aunque muy frecuente.

Ejemplos de la *n*: *Levai-n-o*, llevadle; *Hai-n-a*, la hay; *Trai-n-os*, tráelos; *Fai-n-o*, hazlo; *Vai-n-o coller*, ve á cogerle; *Sei-n-o*, lo sé; *Pidirei-n-os*, los pediré (Saco Arce 1868: 146).

Saco consideraba “obligatorio” o uso do /n/ “eufónico” e só “muy frecuente” o de [j] (*está-y-o agardando, habrá-y-os*, etc.). Cría, por tanto, que o emprego do alomorfo *-no* tras ditongo verbal era de regra no galego do seu tempo. Incluso dá a impresión de que nin sequera coñecía como variante dialectal o uso de *-o* neste contexto, pois non o menciona en absoluto. Máis aínda: el condenou este recurso morfolóxico nas coplas compostas no século XVIII polo Padre Sarmiento: “Sarmiento dice *sanouhos* por *sanou-n-os*. Creemos que no debe ser imitado” (Saco Arce 1868: 146, n. b).

Para Saco, pois, resultaba indiscutible que no seu tempo a norma era *sanounos*, non *sanouos*. Sarmiento, efectivamente, empregara o alomorfo *o(s) / a(s)* tras formas verbais terminadas en [iw] e en [ow] no seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos* (CVGR): *sanou hos* (111.3), *segiu-ho* (402.3), *boutou-hos* (620.1; *botou-os* B). Ningunha destas solucións gráficas deixa lugar para a dúbida, ao contrario do que acontece naqueles casos en que o clítico se lle incrementou ás P1 de presentes, pretéritos e futuros de indicativo de verbos da primeira conjugación: *fareim-has* (88.1; *Fazeim-has* B, *fareinas* MP), *gardein-ho* (636.2; *gardeino* MP), *heim-has* (91.1, 94.1; *einas* MP), *mirein ó* (636.1; *mirein-ho* B, *mireino* MP), *porein-has* (86.2; *porein has* MP).

Sabemos, por unha parte, que o bieito utilizou preferentemente as solucións con sufixo número-persoal *-(i)n* no seu *Coloquio* (*achein, cuidén, ein, contarein*, etc.; cf. Mariño Paz 1995a: 79-81) e, por outra, dá a impresión de que Sarmiento debía de ser partidario de separar os clíticos cun trazo nestes contextos, como se observa constantemente no seu autógrafo (CMDCG), onde tal recurso gráfico tamén pode aparecer alí onde o manuscrito 20378 da Biblioteca Nacional de Madrid, por probable descoido do copista, non o ten: é o caso de *sanou-hos* (111.3; *sanou hos* na edición CVGR). En vista disto, eu creo que en *fareim-has, gardein-ho*, etc. temos formas verbais rematadas en ditongo decrecente e consoante nasal seguidas de pronomes átonos *o(s) / a(s)* que desempeñan a función de complemento directo⁶⁰.

Aos datos de Sarmiento podémoslles axuntar algúns outros tirados de fontes dos séculos XVII e XVIII. Rexistramos *casoa* (RCX, p. 138), con adición do alomorfo *-a* e redución do ditongo verbal (*casoua > casoa*), na *Relazon da carta xecutou-ria*, un texto en que tal resultado non se pode deixar de relacionar coa súa intención, non sempre afortunada, de recrear ou imitar a lingua antiga. Fronte a isto, a solución moderna aparece tras o ditongo [ow] xa na *Historia de Don Servando* de entre 1625 e 1635 (*botouno*, cf. Souto Cabo 1996: 430) e mais en dous romances presentados ás Festas Minervais compostelás de 1697, os de Joseph Gil Taboada e

Ignacio Rodríguez: *arrolouno* (FM, 42), *librouna* (FM, 54). Non obstante, para unha forma verbal terminada en [ej] o Padre Sobreira, no final do século XVIII consignou nunha papeleta unha solución co alomorfo *-a*, sen mencionar para nada a existencia dunha variante dialectal *-na*: *lebareyA* (PDG, I, s.v. A -4ª entrada-).

Certamente, os datos con que contamos son moi escasos e fragmentarios, totalmente insuficientes para establecermos unha cronoloxía da aparición e extensión da innovación do emprego do alomorfo *no(s) / na(s)* neste contexto. Chama a atención que Sarmiento e Sobreira só usasen ou anotasen o alomorfo *o(s) / a(s)* tras ditongo verbal cando nos textos do Prerrexurdimento detectamos case exclusivamente *-no* na mesma distribución, e máis aínda se temos en conta que na *Gramática gallega* de 1868 Saco Arce presentaba esta última solución como “obrigatoria”. Coido que Sarmiento e Sobreira non prestaron realmente moita atención a este aspecto morfolóxico e que a información que puidemos extraer das súas obras non debe de cubrir máis ca un fragmento da realidade lingüística da súa época no relativo a esta cuestión do paradigma de pronomes átonos. No século XVIII a alomorfo *no(s) / na(s)* debía de ter unha implantación maior cá que eles nos permiten adiviñar. O mesmo suxiren os rexistros de *no* e *na* en fontes do século XVII.

Respecto da orixe destes alomorfos téñense pronunciado varios autores. Para Vázquez Cuesta e Mendes da Luz (1988: 107, n. 19), explicaríanse porque os ditongos con que aparecen serían antigamente nasais, como aínda o son hoxe no galego oriental: “Provavelmente, estes ditongos foram noutro tempo nasais, como o são ainda hoje no arcaizante galego oriental (*Piedrafitá del Cebrero, Viana del Bollo, Fonsagrada, Bierzo*). O P.º Sarmiento transcreve-os com -n: *darein* ‘darei’, *dein* ‘dei’, *fain* ‘fazem’”. Carballo Calero (1979: 194, n. 33) barallou unha explicación semellante a esta, pero tamén outra de carácter analóxico: “Esa *n* es la *l* antigua del pronombre asimilada a una nasal que en otro tiempo cerraba el diptongo, y aún está presente en hablas dialectales, o bien se trata de una propagación analógica. La forma *fan-no < fan-lo* ‘lo hacen’, plural, habría transmitido la *n* de *-no* al singular *fai-no* ‘lo hace’”.

Á teoría que fala dunha propagación a partir das formas verbais rematadas en *-ein, -ain*, etc. aponlle Álvarez Blanco (1980: I, 134) a obxección de que hoxe en día *deixouo, viuuo, colleuo, haia*, etc. se concentran xustamente en zonas onde se utilizan os mencionados sufixos número-persoais para as primeiras persoas de singular de determinados tempos verbais. A conclusión é obvia: “parece imposible que a analoxía contribuíra a propagar o pronome fóra deste territorio e non dentro del”. Para Álvarez Blanco (1980: I, 134-136), formas de aparición tardía como as P1 *collino* e *partino* (co sufixo número-persoal *-n*) facilitarían o paso de *canteio* a *canteino*, da mesma maneira que a P1 de presente de indicativo *sono*, de ‘ser’, arrastraría *estouo* para *estouno, vouo* para *vouno, douo* para *douno* e estes, por súa vez, farían pasar de *deixouo* para *deixouno*. Ademais, ela acepta a segunda suxestión de Carballo

⁶⁰ É moi improbable que <m-h> e <n-h> representasen nestes contextos unha consoante nasal velar, como xa observou Álvarez (1997: 142-144).

Calero, pois o *-n* da terceira persoa de plural puido tamén propagarse á de singular, reforzando así as analoxías mencionadas en primeiro lugar. Ferreiro (1995: 247) subscribe esta explicación de raíz analóxica e afirma que a partir de (eu) *comino* e (eles) *cómeno* “non é difícil a consideración de *o* como *-no* e a súa extensión para evitar unha secuencia trivocálica escasa en galego”.

Esta é tamén para min a explicación máis plausible, e creo que, aceptada nos seus termos xerais, non estamos en condicións de descendermos a moitos detalles sobre a cronoloxía do cambio e sobre os distintos pasos a través dos cales puido verificarse. En todo caso, resulta evidente que o innovador alomorfo *no(s) / na(as)* tiña a enorme vantaxe de acabar coas alteracións das mencionadas secuencias trivocálicas (*comeua, cantouo...*), fonte de inestabilidade na lingua medieval e aínda da actual en determinadas variedades dialectais.

2.1.7. *Lle/Lles, Llo/ Llelo*

Unha boa parte da Galicia actual utiliza unha única forma *lle* como sincrética para singular e plural no dativo. A distinción formal de número propia do estándar (*lle/lles*) procede dialectalmente do cuadrante galego nororiental (leste da provincia da Coruña, case todo Lugo e as áreas asturiana e ancaresa), pero coñécese tamén fóra desta zona (cf. ALGa 2, mapa 182).

En moitos dos textos pregaleguistas examinados alterna a distinción coa indistinción de número entre *lle* e *lles*. Así, por exemplo, nas *Proezas de Galicia* lemos “por berme libre deles, dixsen *lles* que *lles* iba buscar as Piculinas”, pero tamén “tratamos de rexsistrarlos, è encontramos *lle* moitos calis”; en DAS2 temos “acusandoos do que *lles* quedaba” e “foi ó que *lle* dixô á os Fauscosos”; en TP2, “he á que *lle* falta á vostedes” pero “chamaballes él *simôs* [...] os Curas que os levaban”; etc. Esta variación dáse en moitos dos diálogos e tertulias e, en xeral, nos textos dunha certa amplitude, onde hai máis marxe para incorrer en incoherencias (PG, CBM, CAI, TQ1, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, PC, ECCh, OPG, XM, RVP). O emprego de *lles* para o plural sen alternancias con *lle* rexistreino en tres diálogos (TQ2, OTF e DGM), en dúas cartas en prosa (RGS e CL), en PB1 e mais en obras de Pardo de Andrade (MPA2, MPA3, MPA6), Vicente Turnes (LLG), Nicomedes Pastor Díaz (NPD) e Antonio Benito Fandiño (ABF5).

Na oralidade actual a oposición numérica *lle/lles* adoita levar asociada outra do tipo *llo(s)/llelo(s), lla(s)/llela(s)*, que ten raíces medievais e que se dá cando as formas de dativo concorren coas de acusativo: en liñas xerais, e non sen que haxa excepcións, *llo/llelo* triunfa alí onde triunfa tamén *lle/lles*, é dicir, no devandito cuadrante nororiental do noso territorio (cf. ALGa 2, mapa 183). No corpus decimonónico aquí explorado, só en OTF e en tres tertulias de ambiente compostelán (TQ1, DAS2 e PC) se recollen mostras de *llelo*. Velaquí algunhas delas:

- Eu arrendollela oxê polo presio [aos cóengos] (TQ1).
- Todo *lle-lo* deixou sin decir cas-que nada [á nai e mais aos fillos] (OTF).
- É cando ó santo Samuel lle pideu rey ó pueblo, nin pideu reina nin Dios *lle la* deu, sinon que nomeou á Saul (PC)⁶¹.

Resulta curioso atopar o uso destas formas, infrecuentes na literatura moderna anterior á década de 1980, nalgúns destes textos do Prerrexurdimento, e máis aínda en certos diálogos de ambiente compostelán que tenden a recoller a fala popular das terras de Compostela, onde hoxe se descoñece a oposición *llo/llelo*. Non teño datos que nos permitan saber se nas primeiras décadas do XIX a situación era distinta da de hoxe nesa área dialectal. Non conto tampouco con información segura sobre a identidade do autor ou autores dalgunhas destas pezas, mais paréceme lícito conxecturar que Pedro Boado Sánchez, o ourensán creador de OTF, puido por diversas vías coñecer estas formas que hoxe non se usan nin na cidade de Ourense nin nos seus arredores. Por todo isto, conxecturo que quizais esteamos ante algúns intentos de levar á escrita un recurso morfolóxico do que talvez se tiña noticia pero non coñecemento directo nin, polo menos en certos casos, dominio seguro do seu correcto uso. Tal é o que sucede nos dous seguintes casos, nos que *llelo* ten un referente singular:

- Todo *lle lo* vendera á Justicia (OTF).
- Dios *lle lo* pague ‘a vostede’ (DAS2).

Téñase en contra, ademais, que en OTF se documenta tamén uso alternante de *llo* e *llelo* con referente plural no complemento indirecto (como tamén en PC) e que en DAS2 hai *llo* tamén con referente plural:

- S’os curas se contentasen c’o que se lles dese por devocion sin pedilo, nin facer outras cousas pra que *llo* [aos curas] dean, ou pra que *lle lo* [aos curas] paguen, pase (OTF).
- En moitisimas ocasións [as *corporazôs*] non esperaron á que *llo* pidisen, sinon que se adelantaron voluntariamente (PC).
- Eso paroleyno eu, porque *llo* oira á uns señores na Rua do Villar (DAS2).

Probablemente os autores destes tres textos intentaron utilizar unha distinción numérica entre *llo* e *llelo* que non daban dominado.

Realmente, os casos de *llo(s)/lla(s)* con complemento indirecto plural non son raros no conxunto do corpus estudado, sobre todo cando o clítico de dativo é pleonásti-

⁶¹ Aquí debe de haber *concordatio ad sensum* coa pluralidade que conforman o santo Samuel e mais o pobo.

co porque inmediatamente antes ou despois aparece un sintagma que ten o mesmo referente ca *el*. Vexamos algúns exemplos deste tipo:

- Aqueles berrugos que tiñan moito diñeiro è nono daban sacaballo à Xsunta à forza (PG).
- No, eso n'hay que *ll'ò* decir os Curas (OTF).
- O mesmo que facerlles pagalas armas ós proves cando *llas* levaron á forza (DAS1).
- Entregoullas á Moises é Aaron (PC).
- Que dou ó demo sey como tiveron na memoria os alcúmes de todos para poñerllos (ECCh)⁶².

Produce certo desconcerto contrastar este predominio do uso exclusivo de *llo(s)/lla(s)* con complemento indirecto plural nos textos das primeiras décadas do século XIX co feito de que Saco Arce (1868: 57-58) describise a oposición *llo/llelo* (e tamén a oposición *lle/lles*) como un recurso propio, sen máis, do galego, sen asignarlle distribución dialectal nin restrición de uso de ningún outro tipo. Chama poderosamente a atención que un observador da lingua tan atento e perspicaz coma Saco nin sequera mencionase o uso do sistema *llo(s)/lla(s)*, con indistinción de número no dativo. É probable que a causa deste comportamento resida no feito de que no parágrafo aludido o gramático ourensán fixo unha microanálise contrastiva entre o galego e o castelán coa evidente intención de enxalzar o primeiro fronte ao segundo. Como xa apuntou González Seoane (1992a: 314), poida que “o desexo de salientar a maior precisión do galego con respecto ó castelán á hora de sinalar o número [o inducise] a considerar incorrecto o sistema con indistinción e, en consecuencia, a omitilo na súa descrición”. Desde logo, os textos das primeiras décadas do século XIX poñen en evidencia que por aquel tempo o sistema con indistinción de número gozaba de grande vitalidade.

2.2. Significado, funcións e usos

2.2.1. *Elo* e os usos especiais de *el*

O pronome persoal *elo*, ben testemuñado na lingua antiga —na que raramente desempeñou a función de suxeito—, desapareceu totalmente no portugués moderno e case por completo no galego actual, onde os seus usos pasan adoito a ser asu-

⁶² Rexistro *llo(s)/lla(s)* con referente plural para o complemento indirecto nas seguintes fontes: PG, CAI, OTF, DAS1, DAS2, TC, PC, ECCh, XM e MPA2. Son dignos de relevo OTF e MPA2, onde a práctica constante da distinción numérica entre *lle* e *lles* vai acompañada dun uso exclusivo de *llo* con CI plural (no caso de MPA2) ou da alternancia de *llo* e *llelo* con CI plural (en OTF).

midos por un pronome *el* invariable ou polos demostrativos neutros. Nos nosos días só se ten rexistrado no galego oral do Morrazo, de Rodeiro e mais de Cuntis, pero unicamente en función de complemento e en frases estereotipadas como *estar a elo*. Por todo o territorio, así como tamén nos tres puntos mencionados, non é raro tampouco escoitar a fórmula castelá *estar a ello*. A literatura moderna ofrece por veces a forma *ilo*, que non se recolle na fala⁶³. Normativamente recoméndase hoxe usar *elo* con mesura, nunca como suxeito, e, en todo caso, substituíndoo polos demostrativos neutros ou por *el* invariable sempre que sexa posible. Rexéitanse, por tanto, os usos de *elo* que sexan un simple calco dos que *ello* ten en castelán.

Nas *Proezas de Galicia* temos dúas documentacións de *elo* utilizado como termo da preposición *de*: “teñoche testigos *delo*” (PG), “eu no me pasmo *de lo*” (PG). Noutra ocasión, nun texto distinto, *elo* funciona como suxeito dunha cláusula copulativa e semella referirse ao contexto expresado con anterioridade, que a través do verbo se identifica co atributo:

He que irían por fauciosos. Tamen viñeron aquí un-ha noyte é ó meu Farruco dixô: “¡arre caracha!, ¡que aquí non entran non botando as portas ó chan!; ¡que rodén á casa é entrarán cando sea día!”. ¿Enténdeme? É fóronse, como se dice, co rabo entre pernas. *Elo* sería á *xústicia*..., pero tamen serían ladrós (TP2).

Finalmente, nun cuarto enunciado *elo* funciona como suxeito dunha oración copulativa e anticipa toda unha cláusula que funciona como atributo e vai introducida por *que*:

Por eso mesmo a liberta e filla do diablo; e ti dirasme a quen has de obedecer, porque *elo* e *que un nos ha de mandar* (TC).

Todas estas construcións resultan estrañas na actualidade e semellan calcos do *ello* castelán imputables, máis ca á fala popular que se tenta reproducir por medio dos personaxes das tertulias, ao seu propio autor ou autores cultos, que acusarían así a influencia das súas lecturas e da súa alfabetización castelás. Nos dous usos de *elo* rexistrados nas *Proezas de Galicia*, onde o pronome funciona como termo da pre-

⁶³ Para estes datos cf. Álvarez Blanco (1980: I, 46-48) e Álvarez / Regueira / Monteagudo (1986: 160-161). Véxanse documentacións medievais de *elo* ou *ello* (*a elo*, *con elo*, *por elo*, *a ello*, *en ello*...), sempre como termo de preposición, en Lorenzo (1975-1977: II, 518, s.v. *el*). De 1697 é o seguinte rexistro, con *elo* como termo da preposición *en*: “Anque fundou as Escolas, / E fixo Colexos tres, / Con outro de Salamanca / En *elo* ay moito que ver” (FM, 48)”. Convén apuntar, de cara á especulación sobre a galeguidade destes usos de *elo*, que o romance ao que pertencen estes versos saíu da pluma do madriño José Guerrero Lasso de la Vega.

posición *de*, poderíase utilizar perfectamente un demostrativo neutro. Nos outros dous —calcados sobre o castelán *ello es que*⁶⁴— a lingua moderna opta polo emprego dun *el* invariable en xénero e número que funciona tamén como suxeito do verbo *ser* e que, así mesmo, pode ter como referente todo o contexto expresado con anterioridade e pode identificarse co atributo a través do verbo copulativo. Así pois, nestas dúas construcións o galego moderno non interferido polo castelán faría o seguinte uso do pronome persoal *el*:

- *El* sería a xusticia..., pero tamén serían ladróns.
- *El* é que un nos ha de mandar.

Este mesmo uso, con *el* invariable referíndose ao atributo expresado posteriormente mediante unha cláusula introducida por *que*, detectámolo na seguinte pasaxe de ECCh: “Si *el* non-che fora *que* *informou ben ó Señor Astaris*, non-che volvía para Noya ó Padre Visitador [...] nin-che tiñamos as campanas de S. Francisco” (ECCh). Outra posibilidade é que un *el* invariable se refira catafórica e pleonasticamente ao suxeito dunha oración copulativa: “*el* é verdad *que non se presentaban*, pero ibamos nos [...] no seu encontro” (PG).

No galego moderno os pronomes persoais suxeito de terceira persoa pódense referir enfática e redundantemente a un suxeito expresado ou próximo a expresarse co que manteñen concordancia de xénero e número, de tal modo que nestes casos non se poden establecer conexións co neutro *elo*. Creo que é isto o que temos en “*el* o Capellan ¿seica pensa que estamos no tempo de antano?” (DAS1), onde *el* anticipa o *Capellan*⁶⁵, e quizais tamén nos seguintes tres casos: “¿E *el* quen foi o *xûes*?” (DAS1), “¿E *el* que tal é *ese xûes*?” (DAS1), “¿E *el* que traherá *aquel Cura que ven pra aquí*?” (DAS2). Con todo, non descarto que nestes tres últimos exemplos *el* poida ser simplemente un reforzo interrogativo que, equivalente a *logo*, *entón* ou *acaso*, se sitúa no inicio da pregunta como unha especie de marca entoativa (cf. Álvarez / Regueira / Monteagudo 1986: 169; Freixeiro Mato 2000: 193-194). Inequívoco me parece en cambio o uso de *el* que se marca en itálicas no seguinte

⁶⁴ Este mesmo calco encóntrase xa no manuscrito 3741 da Biblioteca Nacional de Madrid, que contén unha versión notablemente castellanizada das coplas ao Apóstolo Santiago de Martín Torrado, escritas arredor de 1627. En efecto, alí onde o manuscrito compostelán que contén o texto reza “El ou he que non podes / ou non sei como esto seja, / ou debe de ser embeja / do ben que a España faces” (CAS, 21-24), o madrileño di “Elo he que non podes...”. Segundo Henríquez Ureña (1939: 221-222), as construcións do tipo de *ello es que* usáronse na literatura castelá desde o século XVI.

⁶⁵ Equiparable é a construción que vemos en *Deciao el meu abo* (CAS, 20), no manuscrito compostelán que contén o poema galego de Martín Torrado, composto máis de douscentos anos antes da publicación do primeiro *Diálogo en la Alameda de Santiago*. É significativo que o manuscrito madrileño, obra dalguén non demasiado familiarizado co idioma galego, presente neste mesmo contexto a lección *decia o miño avo*, na que, ademais de crear un posesivo analóxico, eliminou un recurso expresivo que non tiña correlato no castelán da época e que non o ten tampouco no de hoxe en día.

contexto, onde o pronome se refire enfaticamente a un suxeito previamente representado por *que*: “¿el he serto que botaron da lí á ó Administrador que habia, que era *el* Castellano?” (TP1).

En realidade, son numerosos os enunciados con usos especiais de *el* para os que cabe máis de unha interpretación. Nos que a seguir transcribo, o *el* invariable semella anticipar un elemento oracional expresado posteriormente, mais ao mesmo tempo pode entenderse como un reforzo interrogativo —reforzo que, propiamente, só na lingua oral se podería identificar con rigor—:

- ¿E *el* que mais dá *que as quiten ou non*? (DAS1).
- ¿E *el* será serto *eso*? (CAI).
- ¿E *el* he serto *que botaron da lí á ó Administrador que habia*, que era *el* Castellano? (TP1).

A mesma dupla posibilidade interpretativa dáse nas seguintes dúas pasaxes. Na primeira *el* pódese referir anafóricamente ao contexto expresado con anterioridade e na segunda, a o *pleyto de meu hirman*; pero, ademais, en ambas pode non ser máis ca un reforzo interrogativo:

- ¿E *el* [o malestar dos absolutistas de Santiago polo que se dixo na TQ1] sería polas Buldas terminantes? (TQ2).
- Bo pelo me puxô no *pleyto de meu hirman*: dou ó demo á él. [...] ¿E *el* púxôcho él, ou Cataquí á mais ó Torto? (ECCh).

Nos seguintes casos, en troques, é evidente que non existe referencia anafórica ou catafórica a ningún elemento oracional, polo que non cabe senón interpretar *el* como unha marca de modalidade oracional interrogativa que non desempeña ningunha función sintáctica⁶⁶:

- ¿E *el* pondrannos en pas as Cortes? (DAS1).
- ¿É *el* van para aló tantos cartos? (DAS1).
- ¿E *el* levan os demos dos Frades tantos cartos? (DAS2).
- ¿E *el* eses que reza Cartedratícos, están aínda no canto? (DAS2).

Sobre a fortuna que estes usos expresivos de *el* alcanzaron na literatura galega moderna téñense emitido opinións non sempre concordantes. Segundo Carballo Calero (1979: 300), unha expresión como *¿el é certo?*, aínda sendo “muy casti-

⁶⁶ Obsérvase que as frases nominais e a cláusula que funcionan como suxeitos nos seguintes exemplos manteñen concordancia cos seus respectivos verbos, mais non, evidentemente, co *el* invariable.

za”, deixou entre nós unha “huella literaria [...] más bien leve”. Para Álvarez Blanco (1982: 258), os usos especiais do pronome suxeito *el* son “na súa maioría posibilidades de uso existentes na lingua falada, en franca decadencia todas elas, e que rara vez pasaron á lingua escrita, e desde logo nunca coa profusión con que son usadas por Cunqueiro”. No entanto, Freixeiro Mato (2000: 192) considera que os valores estilísticos ou usos especiais de *el* están “consagrados na lingua literaria dalgúns dos nosos grandes escritores” e, de feito, ofrece bastantes exemplos tirados de obras de Curros, Cunqueiro, Leiras Pulpeiro, Amado Carballo, Manuel García Barros, Vicente Risco, Castelao e Ánxel Fole. Álvarez (2001), pola súa parte, manexa exemplos tirados de obras lingüísticas, de fontes en que se recolleu a lingua oral en distintos momentos do século XX e de obras literarias de autores explorados e non explorados por Freixeiro Mato; entre estes últimos están Francisco María de la Iglesia, Salvador Cabeza de León, Ramón Otero Pedrayo ou Antón Vilar Ponte. Á vista disto, eu creo que se debe atenuar o rigor das opinións probablemente impresionistas de Carballo Calero e de Álvarez Blanco (1982), mais sen que isto nos leve a magnificar a acollida que estes usos tiveron na literatura galega moderna. En todo caso, o que eu podo dicir con seguranza a partir dos datos que recadei para este traballo é que as tertulias, diálogos e parolas das primeiras décadas do século XIX conteñen abundantes mostras dos usos especiais de *el*, e nomeadamente dos que o sitúan como reforzo inicial da interrogación, xa presentados como frecuentes por Saco Arce (1868: 193). Derívase de aquí, por unha parte, que tales usos gozaron en todo o século XIX dunha grande vitalidade na fala popular e, por outra, que tamén neste aspecto a vocación de proximidade respecto da lingua popular se mantivo constante na elaboración dos textos dialogados que proliferaron na Galicia de hai algo menos de douscentos anos.

Canto á dimensión diatópica do fenómeno e á súa deriva nos últimos douscentos anos, subscribo a opinión manifestada por Álvarez (2001: 8-9): dado que na actualidade *el* invariable, a pesar de estar en franco retroceso, aínda mostra certa vitalidade nas rexións orientais e mais pola provincia de Ourense e en áreas contiguas da de Pontevedra, o lóxico é pensar que “os raros exemplos coruñeses son restos dunha construción xeneralizada hai época relativamente recente” e que “a relativa abundancia de testemuños en textos escritos nas primeiras décadas do s. XIX, sobre todo no ambiente compostelán”, son proba disto.

2.2.2. Nós e Nosoutros, Vós e Vosoutros

Segundo os datos consignados no ALGa 2 (mapas 146, 152), as variantes *n[o]s* e *v[o]s* dos pronomes persoais suxeito da primeira e a segunda persoas do plural son na actualidade propios de falas galegas orientais, mentres que en case todo o resto do territorio se empregan uns *n[']os* e *v[']os* con abertura da vogal tónica que pra-

bablemente se debeu á influencia analóxica dos posesivos *n[']os* e *v[']os*. Existen tamén, por outra banda, unhas formas resultantes da combinación dos devanditos pronomes cos derivados dos indefinidos latinos ALTEROS / ALTERAS; trátase de *nosoutros*, *nosoutras*, *vosoutros* e *vosoutras*, que comunmente se realizan *n[']osoutros*, *n[']osoutras*, *v[']osoutros* e *v[']osoutras*, aínda que xunto a estas existen outras variantes minoritarias. *Nosoutros* e *vosoutros* son as únicas formas empregadas nunha vasta área que abrangue a metade norte de Lugo, o extremo norte da Coruña e mais a Asturias de fala galega. Por contra, tales pronomes parecen descoñecerse na práctica totalidade da provincia de Ourense, en parte do sur da de Lugo e na metade oriental da de Pontevedra. Só en puntos illados e espallados por todo o territorio se documenta hoxe un uso diferenciado de ambas as formas. En boa parte da provincia da Coruña e do norte de Pontevedra tal distinción non a manteñen xa máis cós vellos, en tanto que *nós* e *vós* son formas innovadoras que se van impondo por completo en moitos lugares, onde van converténdose nas únicas empregadas. Alí onde aínda se practica, a diferenza mencionada, que é antiga e tradicional⁶⁷, consiste en facer de *nosoutros* (e de *vosoutros*) un plural “exclusivo”, e de *nós* (e *vós*) un plural “non exclusivo”:

As primeiras [*nosoutros* e *vosoutros*] serven para marcar explicitamente que as persoas forman un grupo definido por un trazo que non posúen outros individuos da mesma clase, que resultan excluídos do grupo: ‘nós estes que posuímos este trazo, fronte a outros’. Nalgúns casos, o grupo está delimitado negativamente, como o grupo de individuos que resta tras xebrárense outros grupos: ‘nós os outros, os demais’ (Álvarez / Xove 2002: 542).

Nos textos do Prerrexurdimento que son obxecto deste estudo temos abundantes mostras dos denominados “plurais exclusivos” e, aínda que en cuestións de matiz semántico coma esta é comprometido pronunciarse con rotundidade, creo que se pode afirmar que os *nosoutros* e *vosoutros* que se encontran neste corpus presentan polo xeral ese valor exclusivo que lles é característico por tradición. Certamente, este uso é clarísimo en bastantes casos, pero discutible ou incluso moi discutible nalgúns outros. Na miña opinión, *nosoutros* e *vosoutros* empréganse como plurais exclusivos en bastantes enunciados, dos que a seguir, para non me estender en

⁶⁷ O valor exclusivo de *nosoutros* xa se advirte na seguinte pasaxe da TGC: “uos fillos ficaredes [...]; et *nos outros*, que somos doitos deste mester, yremos aa batalla” (TGC, 587.22). Véxanse outras documentacións dos séculos XIV e XV en Lorenzo (1975-1977: II, 906, s.v. NOS) e mais en AP (813, 818, 828, 1058, 2451, 2455). En textos notariais dos séculos XV e XVI documenta *nos outras* e *vos outros* Clarinda Maia (1986: 664-665), quen considera “muito provável” que sexan castelanismos, aínda que, como xa apuntou Lorenzo (1987: 469-470), sen dar razóns convincentes para sustentar esta opinión. No século XVIII encontro un *nosoutras* (“O, dichasas de *nosoutras*, / si estimamos á nobresa / de ser Siervos de María”, en CF1: VII, 390) na *Loa para la fiesta de los Dolores Gloriosos de María Santísima* do cura de Fruíme.

exceso, só ofrecerei unha mínima selección. Desempeñando a función de suxeito témolos nos seguintes casos:

- Desque se emborracharon, deitaronse a larga, e *nosoutros* fumonos para fora à falar destas cousas (PG).
- Dous dragós [...] bironche ùn-a paxsareira con canarios, abironche á porteliña, esdentonces escaparonseche todos [...]; pero ò bo do Crego [...] dixso para consigo: tamen *vosoutros* abendes de boar para ò inferno (PG).
- Duques, condes é marqueses, / Obispos, curas é frades / Eran os donos da terra / E os señores dos lugares. // *Nosoutros* ¡mal pecadiño! / Nas nosas necesidás / Morriamos como porcos / E tiñamos que calár (MPA3).
- Os poblos todos xa deron / A xente, que lles tocaba. / *Vosoutros* sodes os solos / Que os rebelades as craras (PB1).

Como termo de preposición ou de conxunción, e con valor para min exclusivo, rexistreinos en enunciados coma os seguintes:

- ¿Pero él [“ò gabacho Napoleon”] biña à *nosoutros* con eses contos? (PG)
- O que se mete á reformador debe principiari por si mesmo: pero os cregos e frades que viven libertinamente non son por ventura dà mesma vosa lán? Non pensan coma *vosoutros*? (PC).
- ¿Pero que nos os queimemos, / e iles a *nosoutros* non? / Inda somos mais xudios, / que os mesmos xudios son (MPA2).

Da lectura destes exemplos —que, como xa dixeran, constitúen só unha mínima selección da totalidade— parece desprenderse a impresión de que, en xeral, no corpus explorado non se advirte ningunha nítida especialización sintáctica dos pronomes *nosoutros* e *vosoutros*, pois nin se usan con clara preferencia como suxeitos nin se usan con clara preferencia como termos de preposición ou de conxunción. Con todo, si hai uns poucos enunciados en que, non cabendo dúbida de que *nós* e *nosoutros* teñen exactamente o mesmo referente, *nós* é utilizado como termo de preposición e *nosoutros* como suxeito, tal e como hoxe se fai en diversas falas orientais (cf. ALGa 2, mapas 146, 147):

- Botamosche à fuxsir para ò monte, è eles tras *nos* [...]. *Nosoutros* [...], logo que soupemos que se foran, bolbemos para ó lugar (PG, pp. 8-9).
- *Nosoutros* tornaremos ó noso conto sin darsenos nada por facer mofa de ninguén, anque non poido virnos millor ocasion de facela de quen se bul-raba de *nos* (RGS, p. 21).
- Por *vos* à España perdida / sin xente, forza e vigor / foi presa dos seus tiranos / e befa de outras naciós. // Por *vos* deixaron a terra / homes sabidos, que Dios / nos dou, e puderan solos / facer feliz a nacion. [...] // Por *vos* nua

cruda guerra / co perfido Napoleon / metidos hemos chegado / a os bordes da perdicion. // *Vosoutros*, cando Madril / no mayo se leuantou, / dixechedes ser rebelde / nua vosa exôrtacion. [...] // *Vosoutros* mismos trazades, / querendo xurisdicion / sobre o poblo, que vos fagan / vivir con conta e razon (MPA2, 561-596).

Ora ben, tamén se dan polo menos dous casos en que sucede xustamente o contrario:

- E á moitos dós señores pra vivir coma sárganos, arreando en *nosoutros* coma bestas de bagaxê, ou coma si nos tuveran comprados, sendo que agora po la Constituson todos somos iguaes... ¿É se non foramos *nos* que sería deles? (CAI, p. 319).
- ¿Pero que *nos* os queimemos, / e iles a *nosoutros* non? / Inda somos mais xudios / que os mesmos xudios son (MPA2, 93-96).

E, ademais, nunha pasaxe de PG úsanse *nós* e *nosoutros* co mesmo referente e funcionando ambos como suxeitos:

O día seguinte presentouse Ney coà sua division, è empezamos *nos* tal fogo de cañon que barria neles que era un gusto, mentras que por outra parte ùn-as lanchas que lle chaman cañoneras tamen zorregaban balas nos franceses que era un primor; *nosoutros*, que nunca tal nos abia sucedido... (PG, pp. 45-46).

Por último, resulta tamén significativo que en MPA3 tanto *nós* (ou *vós*) coma *nosoutros* (ou *vosoutros*) funcionen unhas veces como suxeitos (*nos*: v. 37; *vos*: v. 257; *vosoutros*: v. 301) e outras como termo de preposición ou de conxunción: *entre nosoutros* (v. 77), *de nos* (v. 135), *ispañoles como nos* (v. 211).

Se, en vista disto, só se pode afirmar —e non sen serias dúbidas— que a oposición entre *nós* e *nosoutros* podería ter algún fundamento sintáctico en PG, RGS e MPA2 (e se cadra tamén en CAI), en troques si parece que a gran maioría dos autores dos textos en que os enunciados antes transcritos se integran tiñan en xeral un sentimento lingüístico que os levaba a empregar *nosoutros* e *vosoutros* con valor exclusivo, se non en todas as ocasións, si polo menos nunha porcentaxe delas ben considerable. A oposición, por tanto, establecíase fundamentalmente en termos semánticos. Ora ben, debemos insistir no feito de que no corpus que analizamos se dan casos en que resulta evidente que algúns escritores, a pesar de que utilizaron *nosoutros* e *vosoutros* conforme o seu valor tradicional, podían tamén empregar *nós* (e *vós*) non intencionadamente como pronomes “inclusivos”, senón simplemente como formas non marcadas que, por conseguinte, admitían a libre alternancia con *nosoutros* (ou *vosoutros*). Se, como xa dixeran, hai diversas pasaxes de PG, RGS,

MPA2 e CAI en que *nós* e *nosoutros* están próximos e teñen exactamente o mesmo referente, engadirei agora que, en realidade, os *nós* e *nosoutros* de PG e de RGS teñen basicamente o mesmo referente en todas as súas ocorrencias. Así mesmo, en MPA3 é idéntico o referente de *nos* (v. 37) e de *nosoutros* (v. 77) e tamén o de *vos* (v. 257) e *vosoutros* (v. 301).

Por outra parte, hai ocasións en que, dándose condicións semánticas idóneas para o emprego do plural exclusivo, os autores utilizaron a forma non marcada. Nos textos en verso puideron ser as esixencias de medida e rima as que determinaron a escolla das formas monosilábicas, sen que a perda de matices semánticos supuxese un obstáculo para que se desbotasen as trisilábicas:

- Pois ne se mesmo tempo que tomastes à pirmeyra vez à Santiago era cando *nos* tiñamos encerrados os de Lugo (PG).
- Os frades pra pasearse, encherse, regalarse, beber bo viño, comer bo pan branco (é *nos* broa escarolada) (CAI).
- Os que queren que *nós* comamos sempre broa escarolada, e eles cheos de pantrijo; [...] os que queren ter catro talejas de pesos duros, e que *nos* solo teñamos fame e miserea (TQ1).
- Eles è ti de Cartago, *nos* de Roma (entédeo burro): *nos* cristianos é ti xudio (CL).
- Os Marrocos e os Ingreses / non tenen inquisicion / con ser irexes e Mouros: / ¿e debemos tela *nós*? (MPA2).
- ¿E por que?... *Vos*⁶⁸ non falades / Mais que dos bés temporás; / Pois he por eso que chaman / Xacobinos áos demais (MPA3).

En definitiva, nestes textos o emprego diferenciado de *nós* / *nosoutros* e de *vós* / *vosoutros* amósasenos non como unha norma, senón como unha posibilidade ante a que, de coñecela, debía optar o escritor. Da súa competencia, intención e vontade de estilo dependería en cada caso que fixese uso ou non da oposición ‘exclusivo / non exclusivo’. É certo, por outro lado, que tras destas pezas escritas parece adiviñarse na lingua oral daquel tempo unha utilización desta distinción semántica algo máis estendida do que o está hoxe, mais —iso si— xa non libre do xerme capaz de liquidala. Ao meu modo de ver, as dificultades dos gramáticos do Rexurdimento para explicaren a diferenza entre *nós* e *nosoutros* —xa sinaladas por González Seoane 1992a: 289-293— constitúense así en indicios que semellan confirmar que naquel tempo os termos en que se establecía esta tradicional oposición semántica estaban xa esvaídos para non poucos falantes, e desde logo para moitos dos integrantes das elites galeguistas ou rexionalistas. Nos nosos días, como indi-

⁶⁸ O referente deste *vos* é o conxunto dos “palurdos”, “labradores” e “omes de artes” que son invocados no inicio do poema, os mesmos que no verso 301 son recollidos baixo o paraugas de *vosoutros*.

ca Álvarez Blanco (1980: I, 20), “a convivencia de ámbalas formas faise cada vez máis difícil, e a loita plantexada entre as dúas decídese claramente a favor de *nós*”. Os datos aquí achegados poñen de manifesto que este cambio, aínda lonxe da fase terminal en que hoxe se encontra, estaba en marcha mesmo nos inicios do século XIX.

2.2.3. Formas de tratamento cortés

2.2.3.1. *Vós* e *Ti/Tu*

O tratamento de *vós*, referido a un único interlocutor ou a varios, esixe o emprego de formas verbais, pronomes persoais átonos e posesivos de segunda persoa do plural, de tal xeito que con el se eliminan as diferenzas formais entre o singular e o plural. Sabemos que ten xa moita antigüidade —e non só no noso idioma, senón tamén nos veciños— e que na actualidade está claramente en transo de desaparición.

Nos textos dialogados de ambiente compostelán que estudo neste libro rexistreiro a miúdo para se dirixir de maneira deferente aos compadres ou amigos, á maneira en que no século XVIII María Francisca de Isla se dirixía nun romance a Diego Antonio Cernadas y Castro, con quen mantivo unha coñecida relación de amizade (cf. MFI). Velaquí tres dos moitos fragmentos dos diálogos santiagueses en que o tratamento de *vós* se rexistra en tal tipo de relacións persoais:

Bért. Testos días, meu compadre: é vos tamen pola vila?

Ming. Como asistín á mison, vin à confeson agora prà ganar as dulgenceas. ¿É vos, compadre?

Bért. Eu vinbos à alfondexa à vender un pouco grau.

Ming. É deséme, si savédes, ¿à que repenicóu agora na igrexâ grande.

Bért. ¿Loxo vos non sabedes nada? Eu como vos hay... (CBM)

Freiría. Bos días, Aguiar: como vay, hó?

Ag. Por aí á pasar: é vos?

Freir. Ben, solo esta cabeza que non quer ser boa. E desédeme: ¿hay moito que fóchedes á vila?

Ag. Aínda estúven aló cortafeira.

F. ¿E que oíchedes de bó? (CAI).

¡Non-vos enfadés, Farruco, que vos pónedes co á carraxê...! (DAS2).

Este tratamento entre compadres ou amigos percíbese como cortés pero non como distante nin como excesivamente cerimonioso. De feito, en cinco das tertulias compostelás *vós* alterna co uso de formas verbais e pronominais átonas de segunda persoa de singular, por veces incluso dentro do mesmo acto de fala. Poñerei un ou dous exemplos de cada peza, buscando os contrastes máis significativos. Na TQ1 e na TQ2 lemos:

No, *vós* Alberte, se vos deixân falar tendes que deser hasta decòte (TQ1).

Grasias à Dios, Xâcobe, que *vas* caendo no conto (TQ1).

And. ¡Ay, que diancres! ¿Seique nos non somos capases de falar coma calquera?

Xac. Ó xeitiño, Andruco, que os de sayo de lán nunca souperon nada, sacándos do tarréo.

Alb. ¡Ay, Xâcobe! *Sabede* que, anque sean os panos finos, tamen se fan de lan. ¿*Entendés*? E, si nón sabemos retrónicas comos da vila, temos as tres potencias da alma tan boas comos que vesten de seda, porque a sensia non *chestá* na vistimenta.

Xac. Neso *tes* rason, Alberte (TQ2).

Na DAS2 temos: “Home, estuvimoste esperando na agardentería mais de media hora, é como non *viñechedes*...” (dirixíndose a Freitoso); en TP1: “Bállate á perdamá! Aínda *viñechedes* carta feira de Villagarcía” (dirixíndose a Andruco); en PC:

Gor. K’ái, meu compadre Farruco, como *vos* vai de saude?

Far. Ou, Goriño, folgome d’acharvos [...].

Gor. [...] é *vos* seica vindes dà vila?

[...]

M e G. *Seás* ben bindo, Anton.

[...]

Canto sinto, Anton, *vervos* tán antusiasado pola causa do demo! Prô inda teño mentres k’*as* vulver en *tí*: oieme, que tamen *teu* oin.

Estas inconsecuencias ou alternancias no tipo de tratamento concedido ao interlocutor poderíanse talvez explicar por descoido ou falta de atención dos autores dos textos, pero, aínda así, a miña conclusión sería a mesma: como entre o trato de *ti* e o de *vós* cos compadres ou amigos non había un abismo, unha insalvable diferenza, podía producir o troco dun polo outro sen que iso chamase a atención do escritor ou incluso pasándolle totalmente desapercibido. Débese reparar tamén no feito de que haxa ata oito pezas dialogadas en que os amigos e compadres se tratan

sempre de *ti* ou *tu*. Tal é o que sucede en PG, DDF, DGM, DAS1, DAS3, TC, ECCh e en ABF5 entre a Tía Goras e o señor Xan Rouco:

Gor. *Tente*, Xân, que he tolaxâda [...].

Viejo. Pro muller, *ti* non-o *ves*,

o que co-él teño gastado

prá libralo de soldado (ABF5).

Así, pois, as mostras recollidas nestes textos do Prerrexurdimento indican que non debían de existir grandes barreiras entre o trato de *ti* e o de *vós* dirixido a compadres ou amigos: *vós* debía de entrañar maior deferencia ca *ti*, pero non necesariamente menor confianza nin maior distanciamento entre emisor e receptor.

De par disto, *ti* semella ser a opción adecuada cando se quere rebaixar a categoría humana, moral ou intelectual do interlocutor, especialmente se con el se mantén habitualmente o tratamento de *vós*. O insulto e a discusión acalorada semellan entón pedir o *ti* e desaconsellar o *vós*. Véxase o que sucede en DAS2:

Crist. Xâ sei que teñen mais do que desís [= *vós*, Farruco]: pro, falando das rendas, non che son tantas, por que este ano pouco subiron.

Farr. Aínda *ti* es mais burro... Si non che subiron por activa, subiránche por pasiva, enténdesme?

Crist. Home, si che hei de falar á verdá, non sei ó que queres decir.

Farr. Eres un papalanata, outro día cho espricarey.

Algo semellante é o que advertimos nos carraxudos ataques de “Pereta de Cruña” a un liberal en CL, nos de Antonio Benito Fandiño a T.C.M.B. en ABF4 e nos dos desaprensivos chupatintas coruñeses ao preiteante Farruco en OPG:

- Díme, sollastre urridor, ¿que tés *ti* con andar ensultando os aultamentos con prigos é papès dentro, querendonos facer escomulgados, como *ti* estàs? (CL)
- Eles è *ti* de Cartago, nos de Roma (enténdeo, burro); nos cristianos é *ti* xudio (CL).
- Eu queriache decir algo si *ti* foras un home que ó entenderas (CL).
- ¡Ou, *ti*, quen queira que seas, Vargas de Xûdas que tan estreito es de moelles é que tantísimo urgas! (ABF4)
- ¿Qué buscas aquí, paisano? / ¿Pensas *ti* que nesta vila / Sin música están danzando? / Larga diñeiro si queres / Ser en breve despachado / E se non vate al infierno, / Que aló sin paga hai criados / E fan danzar bellamente / Ós que siguen o seu bando (OPG).

A intención de vilipendiar o interlocutor veda nestes casos o uso de *vós* e aínda máis o de *vostede*, a non ser que a tales formas se lles confira unha intención irónica. Por outra parte, no fragmento de OPG o sentimento de superioridade que os oficinistas da vila teñen respecto do preiteante da aldea exclúe toda posibilidade de utilizaren para con el fórmulas que impliquen aseñoreamento.

Nos *Tertulias de Picaños* *vós* é tamén o trato de respecto que lles reservan os fillos aos seus pais e aos compadres dos seus pais. En troques, de pais a fillos e entre irmáns estíflase nelas o *tí*:

- Contá, meu pai (TP1).
- Decí, meu pay, que relouco por sabélo. ¿Que vos dixéron na Cruña? (TP2)
- *Tí* tamen lojo mentendes (TP1; Vilas ao fillo).
- *Catuxá*. Tes razon, Farruco (TP1; Catuxa ao irmán).
- Decís ben (TP2; Catuxa a Andruco, compadre do pai).
- Faládes como un santo, Pepe (TP2; Catuxa a Pepe, compadre do pai).

O mesmo uso de *tí* no trato entre iguais ou de vellos a novos é o que vemos en ABF5⁶⁹:

- *Téc*. Canta *tí* pra eu chorar, / po-la ruindá que me fas. // *Per*. E *tí* que queres que faga, / ¿non foche moi ben rogada (Técola e Perucho foron noi-vos⁷⁰).
- ¿*Tí* tés algunha delor? (Xan Rouco ao fillo).
- Ai, Xân, á tua casa oxê / non lle da o vento unha volta (a tía Goras a Xan Rouco, pai de Perucho).
- Pro, muller, *tí* non-o ves, / o que co-él teño gastado (Xan Rouco á tía Goras).
- *Tí* sabes que he pertendida (a tía Goras a Perucho).

Trato entre iguais creo que é tamén o que temos no soneto de “A.” “al autor del romance en gallego titulado os servís e os liberás” (MPA4), é dicir, no soneto que Manuel Pardo de Andrade se escribiu a si mesmo para eloxiarse pola composición de MPA3 e para abundar no combate antiabsolutista: “*Tí* en tanto, meu galan, [...] / fuxe de tanto can que anda doente” (MPA4). E tamén trato de *tí*, mais de xefe a

⁶⁹ Na *Casamenteira* a Tía Goras trata a Técola de *tí*, pero nunha ocasión válese dunha terceira persoa verbal, con certa sorna: “¿Que me quere, miña filla?” (ABF5, v. 376).

⁷⁰ Na *Alborada* de Pastor Díaz a amada é tratada de *tu*: “*Tú* que sempre reluces / Con elas lustrosa” (NPD, vs. 14-15).

subordinado e en castrapo, é o que se advirte en TQ2 do amo de Alberte para con Alberte mesmo: “¡Hombre, estades ben *tí* y mais tus compañeros que estiveron contigo en la Quintá el día de Cuerpus!”. Homologable con este é o tratamento de *tí* que o cura párroco lles dispensa á súa criada Lourenza e mais a Farruco, o sufrido preiteante galego (cf. OPG).

Tal e como se adoita facer na nosa lingua, *vós* emprégase nas invocacións a Deus, á Virxe e aos santos⁷¹, coas que tamén é posible o *tí*:

- Dios Santo, que ambiciòsos como los homes, pois hastra as casas destinadas para orazón é manifestazôn dô vasallaxe que vos debemos de justiza é agradecemento; as casas destinadas prâ administrazôn dos santos sacramentos sin os que non se pode salvar ninguén; hastra esos, Señor, vos quitan (PC).
- Miña virxe, *vós* que sodes / madre de consolacion, / libradenos dos nubeiros / da maldita Inquisicion (MPA).
- Meu señor santo Tomé, / tendes dous nomes nun só: / sodes castrón polo mé, / é sodes cán polo tó (ABF2).
- Non chores, mai queridíña, / Toma folgo, toma calma (AMCN2).

Co Neno Xesús acabado de nacer o uso de *vós* semella excesivo. Dispénsaselle, por isto, o trato de *tu*: “Mais, ¡ay, ay, ay, que desgracia! / *Tu* non quès si non morrer, / Pra librarnos do Pecado, / E a esclavitu de Luzbél” (AMCN3).

Na actualidade, quitando os usos relixiosos contidos en oracións e invocacións a Deus, á Virxe ou aos santos, que non son máis ca fósiles ou arcaísmos lingüísticos, o tratamento de *vós* rexístrase só en certas localidades e comarcas do occidente da provincia da Coruña (Fernández Rei 1990: 76) e “tende a desaparecer baixo a presión da forma máis extendida (ou do castelanismo *usté*), reservándose exclusivamente para o trato con persoas que pola súa avanzada idade merecen unha consideración especial” (Álvarez / Regueira / Monteagudo 1986: 161). No que se refire á extensión xeográfica do uso de *vós*, os textos pregaleguistas que aquí analiceí non me permiten conxectar que daquela este tratamento de respecto se usase fóra do territorio da actual provincia da Coruña. Limitándonos aos feitos rexistrados na exploración das fontes decimonónicas estudadas, debemos recoñecer que o trato de *vós* só o detectamos en textos de ámbito compostelán. Ora ben, sabemos polo Padre Sarmiento que no século XVIII era “moi común” en Pontevedra e en Galicia dirixirse de *vós* ao interlocutor (cf. CVFG, 370; CVFLG, 429), información que en definitiva non fai máis que confirmar algo que hoxe é ben sabido: antigamente, e ata non hai moito, era esta a

⁷¹ Encóntrase este tratamento en dous textos do século XVIII: “veña à Ourense à vervos, Virgê, / veña à darbos gracias moytas” (JNC, 49-50); “Miña Virxe dõs Dolores, / que de lonxe relumbráis, / ò Cura tẽdes alegre, / mais os seus freigueses mais (CF1, III, 305).

forma habitual de tratamento cortés mais non distante non só en Galicia e en galego, senón tamén noutros territorios e noutras linguas da Península Ibérica. Tórnase evidente, pois, que no tocante á frecuencia de uso e á gama de relacións persoais en que se utilizaba houbo nos dous últimos séculos un notorio retroceso. Se nos diálogos composteláns do primeiro XIX (ou nas palabras de Sarmiento ás que anteriormente aludín) vemos que o trato de *vós* entre compadres e amigos tiña daquela aínda unha grande vitalidade, hoxe observamos que a norma entre tales persoas vai sendo de maneira exclusiva o atuarse. Se entón, como advertimos nas tertulias de Picaños, os fillos lles falaban de *vós* aos pais e aos compadres dos pais, actualmente en tales relacións o emprego de *ti* vai suplantando non xa o de *vós* —hoxe inusitado—, senón máis ben o de *vostede*.

Hoxe, pois, o tratamento de *vós* está a punto de extinguirse ao ser substituído nuns casos polo trato de familiaridade (*ti* ou *tu*) e noutros pola forma habitual para indicar o respecto (*vostede*). Para explicarmos tal innovación non creo que se poidan aceptar, remontándonos ás orixes, as razóns de tipo histórico que para o portugués aduce Cintra (1986: 21 e ss.): na opinión do filólogo portugués, as formas substantivas de tratamento na terceira persoa, ao primeiro introducidas na corte como moda de orixe estranxeira, foron popularizándose cada vez máis na Idade Moderna ata iren restrinxindo notablemente o ámbito de aplicación das pronominais e do mesmo *você*: o avance das formas substantivas provocou a desvalorización de *vós* e das derivacións de *vossa mercê*. O mesmo sucedería en castelán con *vós* e as derivacións de *vuestra merced*, segundo Lapesa (1981: 392). Mais a historia de Galicia en xeral, e a do idioma galego en particular, son ben distintas das de Portugal e Castela e das súas linguas respectivas: nosoutros non tivemos corte propia nin clases poderosas que na Idade Moderna empregasen o galego habitualmente. Ademais, polos datos actuais e polos dos séculos XVIII e XIX que aquí achegamos, dá a impresión de que o galego foi alleo á desvalorización de *vós* e *vostede*: en diversas tertulias compostelás, *vós* úsano os fillos para lles falaren respectuosamente aos seus pais e, canto a *vostede*, abundará con dicir que, como decontado imos ver, é o tratamento que se reserva para persoas distinguidas coas que non se ten confianza ou familiaridade, tales coma o sacerdote, o avogado ou o redactor da *Gazeta Marcial y Política de Santiago*.

Creo evidente que para comprender esta mudanza hai que sinalar como causa decisiva a poderosa capacidade transformadora das relacións persoais que demostrou ter o gran cambio social experimentado por Galicia sobre todo na segunda metade do século XX: a veloz e case abrupta desagrarización que vivimos nas últimas décadas favoreceu extraordinariamente a expansión dos usos e costumes urbanos, que hoxe van impregnando as formas de vida de todo o noso tecido social, sen que os núcleos rurais escapen xa a eles. Isto explica perfectamente non só a substitución do antigo e rural *vós* polo máis moderno e urbano *vostede* (ou calquera das

súas variantes), senón tamén, e sobre todo, a de *vós* ou *vostede* por *ti* ou *tu* no trato de fillos a pais, de sobriños a tíos e de netos a avós⁷².

2.2.3.2. *Vostede e Súa Mercé*

Nos textos do Prerrexurdimento percíbense *vostede*, *vosté* e as súas variantes como formas de respecto reservadas para se dirixir a aquelas persoas consideradas de rango superior e/ou coas que non se mantén un trato de intimidade. Lendo estas obras séntese como notable a súa diferenza cualitativa respecto de *vós*. Son elas, xunto coa de *súa mercé* ou *su mercé*⁷³, as fórmulas que se utilizan para lle falar ao sacerdote, ao avogado, ao amo, ao redactor da publicación á que suposta ou verdadeiramente se escribe, ao rei Carlos IV (a quen tamén lle cabe o tratamento de *vosa maxestade*) ou, como sucede en PC, a un filósofo descoñecido; é dicir, utilízanse con persoas ás que lles cabe tamén a deferencia sumamente cortés de seren interpeladas polo vocativo *mi señor* ou *meu señor*. Vexamos algunhas documentacións:

- *Farr*: ¡Vaya! Que mamoria como á sua, leve xúncras si á pode haber! Canto nos leva dito teño oído un fato de veces á ó meu rapás, é nin por esas se me alembra todo como *vosté* ó dice (DAS2; Farruco ao cura).
- *Vil*. Páre, páre, Sr. abá: quero, quero, quero é quero todo eso. E dígame: ¿*vostede* leeu ben á sabia Costitusion? (TP2).
- Sô ó remedio do rustico contra o filósofo que o quería embrollar: doulle unha boa tunda, e despois que lle mallou ben ás costas dixolle: “é *voste* cree que eu manexei este pau, é que el lle puxo os osos millor dó que estaban?” (PC)
- Eu paréceme de feito / Que *usted* está subornado (OPG; Farruco ao amo).
- Eu [...] escribille ésta po lo que levo dito, á mais porque oín decer que moitos levan correspondenza con *bustede* sin verse (XM; Xan de Mingucho ao redactor da *Gazeta Marcial y Política de Santiago*).

⁷² Desde logo, esta gran transformación das relacións persoais non afectou exclusivamente a Galicia, pois realmente estamos ante unha onda expansiva de enorme poder que se foi deixando sentir, cando menos, por todo o mundo occidental máis próximo a nós. A este respecto, resulta instrutivo saber que no sueco moderno diminuíu moito o uso do pronome de respecto *ni*, progresivamente substituído por *du*, co que se expresa a solidariedade e/ou a intimidade. Así, en Suecia hoxe non é raro atopar pais que son tratados de *ni* polos seus fillos, pero xa de *du* polos seus netos (cf. Romaine 1996: 182-183). É obvio que algo análogo acontece en Galicia e en todo o noso entorno cultural. Sobre a substitución de *usted* por *tú* para o trato cos pais en castelán, cf. Borrego / Asencio / Bowie (1978).

⁷³ *Sua Mercé* aparece tamén no poema á Virxe de Reza de 1708, onde se lle dirixe a un “Ilustrísimo Señor” (JNC, I, 15); e na *Loa para la fiesta de los Dolores Gloriosos de María Santísima en Fruime* a lavandeira trata de *sua mercé* (CF1: VII, 389, 390) e de *busté* (CF1: VII, 397) a un personaxe que lle fala en castelán e a quen ela interpela respectuosamente como “meu señor”. Do carácter declinante do tratamento de *súa* (*su*) *mercé* na segunda metade do século XIX dá testemuño Saco Arce (1868: 57), quen dicía que “en varios puntos se conserva aún el antiguo tratamiento *su mercé*”.

- Teña *sua mercé* santos é buenos días, se xa non son tardes (OTF; Manuel e Francisco ao avogado).
- Perdona *sua mersé* (TC; Alberte ao cura).
- Elle tanto ó que lle me alegra oír os seus discorrimentos da Gazeta, que, con licenza de Dios é de *sua mercé*, teño mexado nos gregescos algunhas veces (XM).
- Decíanos os de Segovia que *su mercé* non collía mais de os seus vasallos que outro dizmo como Dios (RVP; ao rei Carlos IV).

Como xa dixeran, quen recibe o tratamento de *súa mercé* ou *su mercé* pode ser tamén interpelado como *mi señor* ou *meu señor*, sempre en construción vocativa:

- *Man. Mi señor*, estibémoslle esperando fora, é parecéunoslle muy longa á mañá (OTF).
- *Farr. Ca de estorbar, mi señor!!* (DAS2).
- *Farr. Fálala ben, meu señor*, que do Bolatin non lle sacamos mais nada en limpo que os cartos que nos custa (DAS2).
- Desde que cheguei, *meu señor*, / Quixen facer com'un guapo (OPG).

O trato en terceira persoa de fillo a pai —que hoxe, aínda que en clara regresión fronte ao de *tí*, aínda se estila— vémolos en ABF5 (v. 122), onde Perucho lle di a Xan Rouco: “pois eso non llo estiméi”. Tamén nesta peza dramática se observa o uso do substantivo *tío/tía* co valor de ‘señor/señora’ cando se aplica a persoas maiores de extracción popular que merecen certa consideración. Nesta obra de Fandiño aplícaselle á propia casamenteira, a tía Goras, a quen os mozos adoitan falarlle en terceira persoa:

- Canto me poida dicir, / e co-a lingua padricar, / eu non-o hei de escoitar, / para canto mais cumprir.
- Xá estiveron o outro día / a decirlle o que lle quero.

Así mesmo, descubrimos esta acepción da voz *tío* non só no título da segunda edición de OTF (*O Tío Farruco*), senón tamén nas seguintes pasaxes de PG e ECCh: “foise á casa do *tío* Cristobo” (PG); “Malvar colle ó campo arriba para á horta, pensando no muiño do *tío* Miguel” (ECCh). O uso de *tío* por ‘señor’ está hoxe en franca decadencia, mais aínda se documenta non só en Galicia, senón tamén noutras zonas da Península Ibérica.

En definitiva, creo que os textos pregaleguistas analizados, que en boa medida reflectirán o costume que a este respecto imperaba na Galicia de entón, evidencian a existencia dunha diferenza de grao entre o trato de *vós* e o de *vostede*.

Mentres que *vós*, ao lado de *ti*, era habitual na relación entre amigos e compadres, a falta de tal intimidade e un máis alto grao de formalidade na relación demandaban o emprego de *vostede*. De fillos a pais rexistrei nuns casos a utilización do *vós*, pero tamén o das fórmulas con terceira persoa; de pais a fillos só encontrei o atuamento. Comparando isto coa moda actual observamos, por unha banda, que *ti* alargou o seu ámbito de aplicación, ben a expensas de *vós*, ben a expensas de *vostede*. *Vostede*, pola súa parte, perdeu e segue perdendo espazo na esfera familiar, pero en xeral mantense nos círculos extrafamiliares como forma normal de respecto se falta a intimidade entre os interlocutores. O gran sacrificado, sen dúbida, foi o uso de *vós*, hoxe practicamente en vías de extinción ao igual có de *el(es)*, *elas(s)*.

2.2.3.3. *El(es)*, *ela(s)*

O uso cortés destes pronomes coas correspondentes formas verbais, pronominais e posesivas de terceira persoa xa era antigamente considerado, como indica W. E. Wilson (1940: 336), unha especie de chanzo intermedio entre o trato cortés e o trato familiar, entre *vuestra merced* e *vos*. No ámbito galego converteuse “nunha fórmula de tratamento intermedia entre as de maior cerimonia (*vós tendes* ou *vostede ten*, estendidas ou importadas, cos seus pl.), e as de non cerimonia (*ti tes*, co seu pl.), idónea para situacións en que o trato por *ti* semella manifestamente inadecuado e tampouco se dan condicións claras para aseñora-lo alocutario” (Álvarez 2000: 152). Actualmente quedan vestixios dela polo occidente da Península Ibérica e no xudeo-español, e no territorio galego aínda se rexistra en puntos dispersos (As Mariñas, Compostela, A Terra Cha, Navia de Suarna, Val de Verín, Limia Baixa...), pero “en non poucos lugares é un trazo de persoas moi maiores ou vive só na lembranza do que a elas lles ensinaron” e ademais “son moitos os galegofalantes que ou non a coñecen ou non son conscientes da súa existencia” (Álvarez 2000: 151).

Na *Casamenteira* temos unha documentación indubitable, dirixida por Técola, a moza abandonada, á tía Goras:

Gor. Tecoliña, para min, / a tua queixá eche escusada, / que do que dís non sei nada, / e he falarme latin.

Téc. ¿Como non sabe, se *ela* / foi a que á Rouco tratou / o casamento, e levou / o seu fillo á bebedela? (ABF5, 384-391)⁷⁴.

⁷⁴ Talvez haxa outro caso no seguinte fragmento: “*Gor.* Non has de ser mal pensado, / nin levala por ahí. // *Per.* ¿Pro *ela* que démos di / mais do que teño falado? / ¿Por que o crego lle quér tanto, / sendo que n-he sua sobriña” (ABF5, 269-274). Non me queda claro se o referente de *ela* é a tía Goras, con quen está a falar Perucho, ou a criada do crego.

Tense sinalado tamén a súa presenza na obra de Rosalía de Castro e semella que en bastantes zonas rurais aínda no inicio do século XX era a fórmula habitual para se dirixir deferentemente aos pais, ao sacerdote ou ao mestre, suplantada en tempos relativamente recentes polo castelanismo *usté* (cf. Álvarez 2000: 152).

2.2.4. Cheísmo

Nos textos do Prerrexurdimento practícase case sempre a distinción *te/che* propia da maioría das falas galegas e tamén do actual estándar. Non se rexistra ningún caso de teísmo, pero si de cheísmo⁷⁵:

Pedro. Bén, bén: ti fála, é verás como con libértá é todo *che* encamiñan para á Moa do Fransés (ECCh).

Probablemente este emprego de *che* como complemento directo non reflexivo non fai máis que reproducir o uso propio da área do concello de Noia, onde se encontra a pontella da Chaínsa, escenario desta tertulia. Téñase en contra que esta zona está situada na actual área cheísta do occidente coruñés. Por outra parte, pénsese que neste texto detectamos outros trazos lingüísticos propios hoxe da comarca en que se ambienta o diálogo: seseo implosivo e explosivo na case totalidade dos casos posibles, resultado *-án* para a terminación latina *-ANU*, substantivos ou adxectivos plurais terminados en *-áns* e *-óns* ou raíz verbal *pod-* para o presente de subxuntivo do verbo *poder*.

Tamén esixen atención os seguintes exemplos de OPG:

¿E oíronch' eles, Farruco? (OPG, 137; ms. *oironch eles*)

¿E oíuche alguen, Farruco? (OPG, 412)

Na miña opinión, estamos en principio ante casos de cheísmo, aínda que dos contextos en que aparecen talvez se puidese deducir que neles está latente un predicado transitivo como *dicir iso* (*¿oíronche eles dicir iso?*, ‘o que acabas de dicirme a min’). Ora ben, é do caso sinalar que en OPG, de par destes dous casos en principio cheístas, encóntranse outros con uso de *te* como complemento directo, mesmo

⁷⁵ Podo mencionar un caso de cheísmo máis antigo, na obra do cura de Fruíme: “Míngota, mira o que fas / con este fole, bolante, / que non se lle pon por diante / canto lle din por detras: / non *che* tente Satanas, / que un home, que tanto fonde / è mira si se *che* esconde...” (CF7, 193). Cómpre ter presente que Diego Antonio Cernadas y Castro era un compostelán que viviu longos anos e morreu en Fruíme, no suroeste da actual provincia da Coruña. É moi probable, por tanto, que o seu testemuño represente o uso cheísta seguramente reinante naquelas montañas entre Noia e Boiro a mediados do século XVIII.

dependendo do verbo *valer*, co que a construción con dativo semella ser máis innovadora (cf. Álvarez/Xove 2002: 555)⁷⁶:

Tanta pólvora *te* erga / Como me levas de cartos! [...] / ¡Vállante sete mil diabros! / Cala, que, se eu algun día / Na miña terra *te* cazo / Aló pol-a miña porta, / Júroch' à palla dos nabos / Que ch'hei de poñel-os òsos / Que han de poder peneiralos (OPG, 240-249).

A explicación para estas incoherencias non radica en posibles diferenzas entre o uso observable no manuscrito conservado de OPG e o que se dá no texto publicado no *Album de la Caridad*, pois ambas as fontes coinciden no tocante ós empregos de *te* e *che* que acabo de transcribir. E, aínda que é certo que *oíuche* (OPG, 412) só se pode ler no *Album de la Caridad* —porque o manuscrito que se conserva só chega ata o verso 275—, tamén o é que non hai discrepancia no caso de *oíronch' eles* (OPG, 137). Daquela, haberá que concluír que Juan Gómez, o autor de OPG, produciu un texto que, a pesar do seu uso de *che* como complemento directo do verbo *oír*⁷⁷, non se debe catalogar como integramente cheísta, pois contén casos de *te* complemento directo non reflexivo; e, por outra parte, haberá que dicir que non se pode asegurar que nas construcións co verbo *oír* antes transcritas non haxa un complemento directo latente. Eu inclínome a pensar —non sen certas reservas— que este escritor non dominaba plenamente este recurso gramatical, polo que habería que aliñalo xunto cos que, como dicía Manuel Rodríguez Rodríguez en 1900, cometían “en muchísimas ocasiones y [...] a cada paso” o “crasísimo error [de] emplear la forma *che* en sustitución de *te*, cuando éste es acusativo, ó sea el complemento directo del verbo” (in González Seoane 1992a: 300)⁷⁸.

⁷⁶ No corpus decimonónico explorado é moito máis frecuente o uso de *te* có de *che* co presente de subxuntivo do verbo *valer* en exclamacións: ¡bállate a perdamá! (TP1), ¡válgate ca vila, hom! (PC), ¡valgate Dios! (PC, TQ2), ¡válgate a perdamá a ti e mais a libértá! (TC), ¡valjate Dios! (DAS2), ¡valla-te Dios! (TQ2), ¡vállache Xúncras! (TP2). Creo que nos casos de ¡valgate Dios! e ¡valjate Dios! a escolla do clítico podería estar condicionada polo castelán, pois non é improbable que nestes casos, como recurso de intensificación expresiva, se introducise directamente o conxunto da exclamación tomada da lingua dominante.

⁷⁷ Si semella concordante cos que daquela debían de ser os usos maioritarios en galego o que vemos na seguinte pasaxe de DAS1: “¡Cala, que me da carraxê oírte falar do capellan!”. Coma hoxe, entón debíase de preferir o acusativo cando o infinitivo dependente dun verbo de percepción como *oír* era intransitivo.

⁷⁸ Sería interesante abrir unha liña de investigación que estudase historicamente os esquemas sintácticos cos que se poden construír *oír* e outros verbos de percepción, para ver se é posible que tales verbos estean entrando nunha deriva que os leve desde esquemas con acusativo (os tradicionais) ata esquemas con dativo. Loxicamente, en tal estudo habería que avaliar a influencia do castelán nesa presunta deriva, e tamén cumpriría establecer as oportunas precisións respecto das preferencias observables nas distintas variedades diatópicas, diafásicas e diastráticas do idioma.

2.2.5. Dativo de solidariedade

Xa se ten dito en diferentes ocasións que a rareza dos contextos coloquiais dentro da documentación galega medieval abre poucas posibilidades para a detección de dativos de solidariedade en textos de entre os séculos XIII e XVI e, así mesmo, que non é completamente incontrovertible o coñecido exemplo da *Crónica Xeral Galega* (ca. 1295-1312), porque se pode interpretar como dativo de interese:

Rey, nõ as por que teer nõhũu destes que comigo som presos, que por mĩ soo aueras quantos y som, et nõ lles faças nõhũu mal, ca elles nõ *che* am y culpa nõhũa (TGC: I, 130).

A pesar da penuria documental dos nosos Séculos Escuros, temos considerables rexistros inequívocos do dativo de solidariedade en fontes da época, comezando polos do *Diálogo de Alberte e Bieito* (DAB, 265-266) e seguindo con outros posteriores (Freixeiro Mato 2000: 140; Mariño Paz 2000a: 46-48). En fontes do século XVIII, á parte dos ben coñecidos de Noguero y Camba, Sarmiento, María Francisca de Isla e Cornide, encóntranse outros ata o de agora menos citados na obra do cura de Fruíme, e especialmente nos fragmentos en galego da peza dramática titulada *Loa para la fiesta de los Dolores Gloriosos de María Santísima en Fruíme*, inserida no sétimo volume das obras completas do famoso abade:

- Nunca *che* eu do Allo fora [verso extraído dunha copla popular] (CF1, IV, 191, 192).
- Poys seylla. / Pero estalle en Castellano, / é, como sey mal á lingua, / pode ser que me trabuque (CF1, VII, 390-391).
- Elle / algo longuiña (CF1, VII, 390).
- Esto, Señor, sinifican / os Anxeles é as enseñas, / é dali *lle* comenzou / á estenderse po la terra / á devozon dos Dolores, / que esta Cofradía ouserva. [...] Eu lle dou a miña palabra / que no ha de perder có ela, / porque *lle* he grande Señora (CF1, VII, 396-397).
- Non me sexas tan goloso, / que non *che* he cousa de risa (CF7, 189).
- Deixate de tolaxadas, / è ponte amigo mais mol, / pois hẽ craro coma ò sol, / que el non tivo malidade / contra ti; no *che* verdade? (CF7, 190)

Esta vitalidade dezaoitescas encontra plena continuidade nos textos dialogados das primeiras décadas do século XIX, que, coma os anteriores, presentan tamén os trazos de coloquialidade idóneos para que neles aflore o dativo de solidariedade. Este recurso pragmático aparece en todos, e nalgúns faino con tal profusión que incluso creo que se podería afirmar que hai neles unha miguíña de exceso. Falo sobre todo de PG e de ECCh, e, en medida algo menor, de TQ1, OTF, DAS1 e

DAS2, textos que producen a impresión de que aos seus autores se lles foi a man nun emprego do dativo de solidariedade probablemente motivado por un afán de lle conferir autenticidade á oralidade galega dos seus personaxes⁷⁹. Dos casos de PG e ECCh —e talvez tamén do de DAS1— paréceme que isto se pode afirmar sen reservas:

- As de saber que carta feira da primeira semana de Frebẽiro chegaron*che* á este lugar vinte è catro (PG).
- Ó cura da vila está-*vos* muy contento (ECCh).
- Mi señor, entrar entramos*lle* juntos, como sua merced ó veu (OTF).
- Pois, meu amiguiño de Dios, ainda non *che* hay dous meses funche eu a unha consilasion (DAS1).
- Porque, amigos, tẽñenvos moita renda (DAS2).
- Si *che* soupera que a prosision habia de estar tan probe, non *che* viña oxẽ á vila (TQ1).

Maior contención se observa noutras obras dialogadas (CAI, CBM, TQ2, DDF, TP1, TP2), e sobre todo en DAS3, DGM, TC, PC, OPG e ABF5⁸⁰:

- O mesmo *bos* parolaba meu curman ó colexâl (CAI).
- ¡Non *che* foi mal botar! (TP1).
- Eu nunca *lle* dijo que ó viño he malo hasta que *llo* probó (TP2).
- A xente andabavos pasmada (PC).
- Cuando quise non quisistes; / agora quieres, non quero. / Levarás a vida triste, / que eu ben alegre *cha* levo (ABF5).

Finalmente, o dativo de solidariedade tamén aparece con certa frecuencia en obras en prosa e verso non dialogadas en que se utiliza para acompañar a interpelación coloquial a un receptor indeterminado ou fiticio (FPVS13), ao impresor ou redactor dunha publicación periódica (RGS e XM), ás mozas “garridiñas” a quen se pretende apartar dos rigores da Inquisición (MPA2), ou, finalmente, a un liberal (CL) ou a un articulista (ABF4) a quen se está a denigrar:

⁷⁹ Conteí ata 88 dativos de solidariedade en PG, fronte aos 40 que rexistrei en ECCh, os 35 de DAS1, os 32 de OTF, os 27 de DAS2 e os 21 de TQ1. Con todo, sen poñer en dúbida a primacía de PG no tocante ao emprego deste recurso, non se debe esquecer que a obra de José Fernández Neira ten máis texto galego cás outras cinco antes mencionadas. Polo contrario, é digno de salientarse que na extensa PC soamente aparezan 9 casos. É obvio que é a man e o gusto de cada autor o que determina que en cada texto dialogado se empregue con maior ou menor contención o dativo de solidariedade.

⁸⁰ Rexistrei 14 casos en CBM, 13 en TP2, 12 en TP1, 10 en CAI, 8 en DDF e 6 en TQ2. Na extensa PC só detectei 9 e, nas restantes obras, 5 ou menos de 5.

- D'obedecer á cumprir / hai-*che* muy grande estension: / obedecer deben todos; / cumprir, deberán ou non (FPVS13).
- Se[ñ]or emprantador, nosoutros xa lle temos un jueves moi guapo (RGS).
- Eu *solle* Xán de Mingucho (XM).
- Garridiñas, nos chegedes / a os que manexan tizós, / que a estopa cabe do fogo / e *vos* ua tentacion (MPA2).
- Desengàtate, qu'en Galicia non se prantan tales salgueiros. Queren*che* robres, que ten mais forza (CL).
- É probar do demo remedio tés ou quedar muy porcamente, porque *che* é de dereito é texto muy expreso del *actori incumbit probatio*, en latin é todo (ABF4).

A abundancia dos usos do dativo de solidariedade no corpus explorado, e nomeadamente nas obras dialogadas, débese considerar como un dos máis sobranceiros trazos do seu preponderante estilo coloquial e popular, mais, por outra parte, constitúe un dato obxectivo que me move a asentir sen reservas á seguinte observación de Saco Arce (1868: 165): “*En el diálogo es frecuentísimo* juntar al verbo el dativo de segunda ó tercera persona, [...] aunque á este no corresponda desempeñar ningún oficio directo ni indirecto en la oración” (as itálicas son miñas).

2.3. Secuencia de clíticos *che se*

As principais gramáticas do galego moderno enuncian como norma que o clítico *se*, sexa cal sexa a función que desempeñe, debe ocupar o primeiro lugar nunha secuencia de pronomes átonos e, así mesmo, condenan no estándar o emprego da combinación *che se*, característica da lingua coloquial do centro e o sur da provincia de Lugo e da provincia de Ourense (cf. Freixeiro Mato 2000: 176-177; Álvarez/Xove 2002: 570), “a fala das dioceses de Lugo e Ourense”, segundo Álvarez (1994: 20). Así, as gramáticas mencionadas prescriben para o estándar unha secuencia coma a de *non se che foi* e rexeitan a de **non che se foi*.

Non son moitos os casos de confluencia entre os clíticos *che* e *se* que encontrei nos textos decimonónicos que estudo nesta monografía, mais podo afirmar que, na súa escaseza, é maioritaria a ordenación *che se* e minoritaria a disposición contraria: dos trece casos anotados, nove (algo máis do 69 %) presentan a secuencia *che se* e só catro *se che*:

- È correndo *banchese* à bodega (PG).
- *Douchese* en reunir à paisanage mandada por algus cregos è particulares (PG).
- Capitularon*che* é entregaron*chese* prisioneros (PG).

- Faciase esto con tal presteza que no espacio dùn-a ora sabi*achese* no contorno de cinco è seis legoas, è co esto prebeni*achese* toda á xsente (PG).
- È eles de contado botaban à correr para ò monte è encontrab*anchese* co bento (PG).
- Á todos mataban è ib*anchese* os castañales (PG).
- ¡É como *che se* reirían dos canónegos que quedaron sin ó voto! (CAI).
- O que eu alabo é á tua memoria é como *che se* alembra todo (DAS1).
- Escaparon*seche* todos (PG).
- Non *se che* escapaba ùn-a rata (PG).
- Este fúndase-*che* no Alcalde, que he amigo (ECCh).
- Nunca nada se lle véo / do que a tí *se che* parece (ABF5).

Non se pode pasar por alto a alta frecuencia con que se combinan estes dous clíticos nas *Proezas de Galicia*, explicable —polo menos en parte— pola profusión con que nesa obra se usa *che* como dativo de solidariedade. É patente a preferencia pola secuencia *che se* que nela se mostra: dos seus nove casos de confluencia entre os dous clíticos, sete (case o 78 %) son de *che se*, e soamente dous de *se che*. Teño a impresión de que se trata dunha manifestación máis da busca de autenticidade na reprodución da lingua oral popular que neste e noutros diálogos se dá e, ademais, da recolla dun trazo lingüístico propio de terras que o autor de PG tripou na súa aventura galega de 1809: as de Monforte de Lemos e bastantes das da actual provincia de Ourense. Na viaxe por Galicia que fixo en 1809 con ocasión da invasión napoleónica, José Fernández Neira debeu de estar moi atento ás distintas formas de falar que encontraba, e singularmente ás de diversas terras do centro e o leste. Algunhas delas acharon acubillo na “conversa entre os compadres Chinto e Mingote” que en 1810 lle publicou a imprenta coruñesa de Vila.

É digna de ser salientada a presenza da secuencia *che se* en dúas tertulias de ambiente compostelán (CAI e DAS1), xunto coas que debería situarse a súa ocorrencia nuns versos do santiagués cura de Fruíme, aínda que non sen sinalar que este autor tamén deixou na súa obra en galego un caso de *se che*:

- Meu Chisepe, aunque *che* pida, / non *che se* faga esto estraño (CF7, 194).
- È mira si *se che* esconde (CF7, 193).

É evidente que estes datos son totalmente insuficientes para sostermos con fundamento que a secuencia *che se* se empregaba na primeira metade do século XIX por terras compostelás e do suroeste da actual provincia da Coruña. Podemos dicir, iso sí, que se tratata dun trazo lingüístico enxebre e popular que chamou a atención dal-

gúns precursores do Rexurdimento⁸¹, que o utilizaron para lle conferir autenticidade á lingua das súas obras.

2.4. Interpolación

Oito casos de interpolación encontrei no corpus decimonónico que estou a estudar. Seis deles representan os tipos de interpolación que mellor se conservan no moderno galego oral (cf. ALGa 2, mapas 193, 194), tipos que, por outra parte, destacaron sempre pola súa recorrencia en toda a historia da nosa lingua: a do adverbio de negación *non* e a do pronome persoal suxeito *eu*. O sétimo presenta interpolada unha frase preposicional que funciona como complemento indirecto, e o oitavo unha frase nominal que desempeña a función sintáctica de complemento circunstancial:

- 1. ¿Como che podrei negar, amado compadre, ese abrazo, si pensei que en toda à miña vida para min abia consolo hasta que te *non* vise? (PG).
- 2. Y otras cosas q[u]e calo p[o]r q[u]e vos *non* quiero escandalizar (PC).
- 3. Si hoxê ou mañan chejan un-has autoridás como as *eu* quixêra (DAS3).
- 4. Oieme, que tamen *teu* oin (PC).
- 5. Tameno *eu* notey (ECCh).
- 6. Agora deseo saber / en que a *eu* teño ofendido / pra que me quite o marido / e n-outra o faga caer (ABF5).
- 7. É eso pase, se non fixo algo mais, qu’ainda ó tomar ó que ll’á *un* dan parece que non leva pecado (OTF).
- 8. Eu, cando me *estóutor día* vin no meu auntamento é me entregan un prigo põlo correo [...], dixer: “tente...” (CL).

A interpolación, abundante e tipoloxicamente variada na lingua medieval, semella comezar a esmorecer nas fontes do século XV, e, como xa mostrou Sánchez Rei (1999: 123-130), durante a Idade Moderna presenta baixa frecuencia de uso e diminución da súa variedade tipolóxica tanto nos textos galegos coma nos portugueses. Así e todo, é posible que a escasa literatura galega culta ou de autor do século XVIII non recollese coa debida atención un recurso que debía de gozar dunha certa vitalidade na oralidade popular, pois apare-

⁸¹ Tampouco se lle escapou a Saco Arce (1868: 164), para quen tan admisible era *lixóuchese* [o pano] coma *lixóuseche o pano*. O testemuño de Saco, sempre tan atento ás peculiaridades dos falares da súa terra natal, pon en evidencia que tamén no seu tempo prevalecía no galego auriense a disposición *che* se sobre a disposición *se che*.

ce con algunha frecuencia na literatura de transmisión oral e no refraneiro. Na literatura libresca producida durante os séculos XIX e XX a interpolación atopou unha acollida desigual mais en xeral declinante, cunha inequívoca tendencia a fixarse nas dúas tipoloxías máis comúns xa anteriormente sinaladas: a do adverbio *non* e a dos pronomes persoais suxeito (sobre todo, *eu*) (cf. Sánchez Rei 1999: 131-143).

Na miña opinión, os textos das primeiras décadas do século XIX harmonizan plenamente con esta tendencia, xa que neles a interpolación, aínda que presente, está ben lonxe da vizosidade con que se exhiben recursos coma o do dativo de solidariedade, extraordinariamente recorrente tanto na oralidade popular daquela época coma na actual.

3. O demostrativo

3.1. Formas non contractas

O conxunto dos demostrativos que se rexistra no corpus decimonónico explorado é o que se recolle no cadro-resumo que se ofrece na táboa 8:

	Masc. Sing.	Masc. Pl.	Fem. Sing.	Fem. Pl.	Invariable
I	este	estes, istes, estos, estus	esta	estas	esto
II	ese	eses, esos	esa	esas	eso
III	aquel, aquil	aqueles	aquela	aquelas	aquelo

Táboa 8. Cadro-resumo dos demostrativos rexistrados no corpus decimonónico explorado.

Os paradigmas con vogal tónica <e> no masculino, no feminino e nas formas invariables, que son os que se impoñen maioritariamente nas obras pregaleguistas que nesta monografía se estudan, son tamén os máis utilizados na actual oralidade non estandarizada (cf. ALGa 2, mapas 223-235)⁸² e, así mesmo, os que máis se documentan nos textos medievais, como é sobradamente coñecido. Por tanto, os escri-

⁸² Como xa expliquei anteriormente, non se empregan nos textos decimonónicos que analizo sistemas de acentuación que permitan saber en cada caso se ao <e> escrito lle correspondería [e] ou [e], aínda que non me parece arriscado supoñer que na inmensa maioría das ocasións, se non en todas, os autores terían en mente formas demostrativas con [e], amplamente maioritarias no galego moderno. A este respecto, convén recordar que na actualidade se empregan femininos con [e] só nalgúns puntos do Baixo Miño e do Condado pontevedreses, na mesma fronteira con Portugal; formas masculinas ou invariables coa mesma vogal tónica soamente son posibles en casos de encontros vocálicos por fonética sintáctica.

tos de principios do século XIX manteñen en xeral as opcións máis favorecidas pola escritura galega antes de se iniciar o proceso de estandarización que arrinca no último terzo do século XX. Cómpre, con todo, facermos algún comentario a propósito da frecuencia con que aparecen os plurais masculinos *estos* (coa variante *estus*, de XM) e *esos* a par de *estes* e *eses*.

Hoxe en día consérvanse os plurais masculinos etimolóxicos en falas do galego oriental, onde se di *estos*, *esos*, *aquelos* ou *aquellos* (e *elos* ou *ellos*). No resto do territorio galegofalante úsanse tamén *estos* e *esos*, que deben considerarse castelanismos, non sendo quizais, como apunta Fernández Rei (1990: 73), na conservadora área fisterrá, onde poderían ser restos dos plurais etimolóxicos. Pois ben, o que orienta a miña reflexión sobre os textos do Prerrexurdimento é o feito de que, fronte aos numerosos casos de *estos* e *esos*, non apareza ningunha documentación de *aquelos* (ou *elos*). Dá a impresión de que se produce unha interferencia só cando o castelán pode actuar facilmente como modelo (pois ofrece *estos* e *esos*), pero non en caso contrario (*aquelos* e *elos* non existen en castelán e adoptar *aquellos* ou *ellos* significaría transpasar de maneira moi ostentosa as fronteiras que delimitan o territorio do galego común). Creo, por tanto, que os plurais *estos* e *esos* dos textos de principios do século XIX deben considerarse un froito da interferencia lingüística galego-castelá, aínda que talvez, en vista de que varios fenómenos característicos do galego oriental teñen cabida nas *Proezas de Galicia*, os *estos* e *esos* contidos nesta peza poderían ser interpretados como formas oídas polo seu autor no leste de Galicia e integradas nela con plena consciencia da súa procedencia oriental. Con todo, favorece a súa consideración como castelanismos o feito de que na obra de Fernández Neira non se rexistren nunca *aquelos* e *elos*, senón unicamente *aqueles* e *eles*.

Na Representación dos veciños da Pontedeva (RVP) utilízanse formas masculinas con vogal <i> na sílaba tónica (*naquil* e *istes*), mentres que os femininos e a forma invariable que aparecen presentan <e>: *esta*, *estas*, *eso*. Non cabe dúbida de que estes datos nos remiten ao sistema *iste* / *esta* / *esto*, con hipercaracterización do xénero masculino. Tendo en conta que no propio texto se di que se trata dunha carta-representación escrita en 1805 na Pontedeva e considerando que este lugar e concello se encontra situado no oeste da que hoxe denominamos área lucu-auriense, onde se emprega o mencionado sistema de demostrativos, síntome autorizado a concluír, por unha banda, que este escrito reproduce algúns trazos lingüísticos da fala da Pontedeva e, por outra, que naquel lugar, no relativo ao demostrativo, o uso non debeu de mudar substancialmente nin nos últimos dous séculos nin, probablemente, desde bastante antes. Datan de finais do século XVI os primeiros testemuños inequívocos dos demostrativos masculinos hipercaracterizados (xunto cos que deben considerarse os pronomes persoais masculinos *il(es)*), para os que hai primeiras documentacións algo máis tar-

días) (cf. Sánchez Rei 2002: 91-98). En efecto, no entremés galego inserido na *Comedia de la sortija* de 1593 que se representou en Monforte de Lemos (cf. Cortijo Ocaña 2001) utilízase un *aquil*. Canto a fontes do século XVII, na *Historia de Don Servando* (ca. 1625-1635) documenta Souto Cabo (1996: 428) *yl, iles, iste, istes, aquil e aquiles; diste, iste* e o pronome *il* (xunto a *esto* e *esso*) áchanse no romance galego con que participou nas Festas Minervais compostelás de 1697 José Guerrero Lasso de la Vega, un madrileño que foi cura párroco da freguesía chantadina de San Salvador de Vilaúxe (FM, 46-48). Pouco despois, pero xa no século XVIII, ocorren *iste* e *istes* (e, no feminino, *esta*, *estas* e *destas*) no poema ourensán de Noguerol y Camba á Virxe de Reza, datado en 1708 (JNC). Por outra parte, lese *diste* (PDG, 482, v. 17) nun “Romance Galogreco” copiado nun anaco de papel que o Padre Sobreira utilizou para escribir apuntamentos; e dáse ademais a significativa circunstancia de que nese mesmo romance aparecen outras formas que están presentes tamén en falas ourensás, como os adverbios *ehy* (v. 4) e *aiqui* (v. 18). Tendo en conta as vinculacións xeográficas destes textos, todo move a pensar que a distribución dialectal que os demostrativos masculinos *iste*, *ise* e *aquil* (e os pronomes persoais *il* e *iles*) tiñan nos séculos XVI, XVII e XVIII debía de ser moi semellante á que teñen hoxe.

Tamén son dignas de consideración as seguintes anotacións do Padre Sobreira:

AQUEL, LA, LO. Ribadavia. AQUIL, ILA, ILO. Ribasil, Lemos (PDG, 243).

AQUIL, AQUILA, AQUILO. Pron. rel. de Ribasil. *Aquel*. V. *Aquel*.

AQUIL, ILA, ILO. Ribasil, Lemos (cf. *Aquel*) (PDG, 244).

O que o monxe de Beade nos vén a dicir nestas papeletas é que, mentres que Ribadavia empregaba no seu tempo o sistema con vogal tónica <e> nos tres xéneros, Ribas de Sil e Lemos utilizaban formas con <i> tanto no masculino coma no feminino e no demostrativo invariable. Os datos de Ribadavia cadran cos que temos para os tempos actuais, pero non os de Lemos e Ribas de Sil ou, polo menos, non na súa totalidade (cf. ALGa 2, mapas 231-234). Hoxe en día rexístrase en puntos illados do sur de Lugo un paradigma *aquel* / *aquila* / *aquelo*, alternando ás veces con *aquil* / *aqu[e]la* / *aquelo* ou con *aquel* / *aqu[e]la* / *aquelo*. O que non se documenta nesa zona é o uso de formas invariables con [i]. Con todo e iso, non nego que Sobreira puido escoitar *aquilo* por terras de Ribas de Sil e Lemos, pois ese [i] podería estenderse analoxicamente desde o masculino e o feminino ata o demostrativo invariable. O que habería que dilucidar é se isto se producía de maneira constante, como parece dar a entender Sobreira, ou se se trataba dun fenómeno esporádico e non consolidado. Certamente, necesitaríanse máis datos cós que temos para responder a tal cuestión, pero eu inclínome a crer que o frade parece

consagrar como norma o que, de existir, non sería máis ca unha realización ocasional⁸³.

Fronte ao que sucede no *Coloquio de 24 gallegos rústicos* do Padre Sarmiento (cf. Mariño Paz 1995a: 71-72), non se encontra ningún demostrativo invariable con <i> como vogal tónica nos textos do Prerrexurdimento que analicei. De termos en conta que no CVFLG, no medio dunha relación de palabras, expresións e frases que o frade escoitou en Galicia, “y con especialidad estando en la villa de Pontevedra” (CVFLG, 259, 261), a voz *lezere* se ilustra co exemplo “non teño lezere para facer *isto*” (p. 262) e, ademais, que os demostrativos invariables con <i> xa son especialmente numerosos en moitos textos pontevedreses dos séculos XIII e XIV e que tamén se dan en fontes da zona do Val Miñor e de Tui do século XVII (cf. Sánchez Rei 2002: 92, 94), poderemos concluír que *isto*, *iso* e *aquilo* son xa moi antigos naquela área xeográfica e que o Padre Sarmiento optou neste punto por unha práctica interdialectal, pois, xunto a *isto* e a *iso*, recorreu tamén a *esto*, *eso* e *aquelo*. Canto aos textos pregaleguistas aquí analizados, creo que a súa carencia de demostrativos invariables con <i> se debe a que ningún deles se pode adscribir a unha área dialectal que se caracterizase (e se caracterice), entre outras cousas, por presentar tal tipo de solucións.

Finalmente, en combinación co indefinido *outro* encontramos varias das formas que Álvarez e Xove (2002: 467-469) consideran integrantes do paradigma dos “demostrativos de alteridade”: *estóutor* (CL; con metátese da consoante vibrante, na expresión *estóutor día* ‘o outro día’), *estoutros* (TP2), *esoutro* (RGS), *aquel outro* (RGS) e *naqueloutra* (TQ2). Convén recordar que, segundo Sánchez Rei (2002: 91-103), a análise da documentación conservada move a pensar que durante os Séculos Escuros se deberon de tornar formas de uso corrente os demostrativos “de alteridade” ou compostos do tipo de *estoutro* / *esoutro* / *aqueloutro*, ao paso que os vellos *aqueste(s)* e *aquesta(s)*, xa declinantes ao final da Idade Media, ían situándose nunha posición certamente marxinal.

3.2. Contraccións coa preposición *con*

Coma cos pronomes persoais de terceira persoa que poden funcionar como suxeitos, a preposición *con* pode perder a consoante nasal ante un demostrativo, probablemente por en tales casos se situar en posición intervocálica. Esta opción era moi do gusto de José Fernández Neira, o autor das *Proezas de Galicia*, quen, como xa

⁸³ Sospeito que cometeu o mesmo abuso Saco Arce (1868: 58-59), cando, ao lado de *este* / *esta* / *esto*, *ese* / *esa* / *eso*, *aquel* / *aquela* / *aquelo*, propuxo tamén como sistema demostrativo galego o integrado por *iste* / *ista* / *isto*, *ise* / *isa* / *iso* e, sorprendentemente, *aquil* / *aquela* / *aquelo* (non *aquila* nin *aquilo*). Fronte a isto, na p. 232 Saco dicía que o sistema de demostrativos propio do galego meridional (é dicir, do de Ourense) era daquela *iste* / *ise* / *aquil*, mais sen mencionar para nada nin o feminino nin o invariable.

indiquei, tamén optou decididamente polas solucións *co el* e *co eles*: *co esta órde* (RVP), *có estas cousas* (PG), *co esas langostas* (PG), *co esto* (PG). Non obstante, no conxunto do corpus decimonónico explorado son maioría as solucións analíticas, é dicir, con reanálise dos significantes da preposición e o demostrativo: *con este meixengo* (PC), *con este acto* (PC), *con estes da vila* (TQ2), *con estes contos* (ECCh), *con esta mascara* (MPA2), *con estas andanzas* (OTF), *con estas cargas* (PC), *con esto* (PC), *con aquel e máis outras* (OPG). As fórmulas con perda da consoante nasal xa se encontran con certa frecuencia en fontes do século XVII e XVIII, mais non na obra poética dun autor tan sinalado coma o Padre Sarmiento: *co este mensaxeiro* (CG2), *co esta tunda* (EF, 3v.), *co ese Pedro Peres* (CF7, 189), *co esto* (RCX, 138), *co esso* (RCX, 138), *co eso* (CF1, IV, 193). A pobreza do exemplario con que contamos non permite ditaminar sobre se as solucións contráidas son máis frecuentes con demostrativos adxacentes ou con demostrativos nucleares.

4. O posesivo

4.1. Posesivo de respecto

Para funcionaren como determinantes de certos substantivos que designan persoas con quen se mantén ou pode manterse unha relación de respecto (*padre*, *madre*, *padres*, *tío*, *amo* e *señor*), o galego posúe un paradigma especial de posesivos que estaría integrado polas formas *mi(s)*, *tu(s)*, *su(s)*, *noso(s)/nosa(s)*, *voso(s)/vosa(s)*, *su(s)*. Tense afirmado que este paradigma especial se xerou en galego como consecuencia da influencia do castelán, “língua que socialmente, en relación ao galego, pode cumprir funcións tanto eufemísticas como de respeito, de explicación clara do ponto de vista sociolingüístico” (Ferreiro 1995: 261). Este hipótese paréceme moi digna de ser tida en conta, sobre todo ao considerar que tales posesivos semellan non ter tradición na historia antiga da nosa lingua nin presenza no portugués actual, como apunta Freixeiro Mato (2000: 228). Ora ben, creo que os que defenden esta posición deben aínda explicar por que a presunta influencia do español, que impoñería *mi(s)*, *tu(s)* e *su(s)*, se detería ante a primeira e a segunda persoas do plural, onde non aparecen nin *nuestro(s)/nuestra(s)* nin *vuestro(s)/vuestra(s)*.

Comezarei esta exposición coa referencia aos posesivos utilizados cos substantivos que expresan relacións de parentesco. Na *Parola de Cacheiras* emprégase nunha ocasión o substantivo respetuoso *padre* acompañado do posesivo normal *meu* en construción non vocativa: “Bén nos decia *meu padre* ála no ano de quince: os traballos inda non viñeno” (PC). Noutra pasaxe do mesmo texto observamos como o substantivo *pai*, sen marca especial de respecto, se combina cun posesivo *voso* que se explica polo tratamento de *vós* dispensado ao interlocutor: “¡Ai, Anton, esa non

é á ley en que vos criou *voso pai*!”. Así mesmo, temos *seu pai* (“ó Señor *Seu Pay*”; RVP) para se referir ao mesmo pai do rei Carlos IV, é dicir, a Carlos III, o que parece querer dicir que esta fórmula non se consideraba irrespectuosa nin sequera cando se aplicaba a persoas de tan alta alcurnia. Isto é tamén o que se desprende da lectura de TP1, un texto onde, a pesar de que os fillos tratan a Vilas de *vós*, non atopamos máis có vocativo *meu pai*, fórmula que nos nosos días constitúe de feito o modo habitual en que os fillos se dirixen aos seus pais⁸⁴: “e logo, *meu pai*, para que habilitaron ó Carril é puxéron Aduana alí?”; “¡ay, *meu pai*!”; “contá, *meu pai*”; “decí, *meu pay*”. Por contra, algo máis de cento vinte e cinco anos antes de estaren a conversar os tertulianos de Picaños en 1836, o Padre Sarmiento dirixíase á súa nai tratándoa de *mi madre*:

Yo leía la CH de *Charitas* como se lee en *charco*, y ponía el acento en la *I*. De este modo leía a voces, *Charítas*, y decía a la madre: *Mi madre, ¿que quère decire Charítas?* La respuesta era reñirme porque no atendía a la misa. Atendía un poco, y después leía a voces la otra voz, *Humilitas*, así, *Hu-mi-lítas*, y volvía a preguntarle: *Mi madre, ¿qué quiere decire Humilítas?* Y me respondía como antes (OELG, 42).

A lectura destes datos históricos combinada coa reflexión sobre os da sincronía actual lévame ao convencemento de que ao iniciarse o século XIX os sintagmas *mi padre* e *mi madre* coexistían con *meu pai* e *miña nai*, sen que os segundos se sentisen como irreverentes ou irrespectuosos. O paso do tempo xogou en contra da permanencia de tal coexistencia, primando *meu pai* e *miña nai* en detrimento de *mi padre* e *mi madre*, solucións que hoxe só manteñen os máis vellos.

Co substantivo *tío* só se observa no corpus estudado o uso do posesivo *meu*, sempre en construción non vocativa. Ora ben, debo advertir que todas as documentacións que reunín pertencen ao mesmo texto, a *Conversa* no adro da igrexa (CAI): “Pois *meu tío* ó da vila, desíabos é contábabos moito ben dela”, “tamen eu lle oín á *meu tío* ó frade que...”, “o mesmo dise *meu tío*”, “¿e *meu tío* que gana-ba?” Na seguinte pasaxe *voso* vén esixido pola fórmula de tratamento empregada entre os compadres en CAI, que é a de *vós*: “*voso tío* he... como Dio lo sabe”.

⁸⁴ Hoxe en día as fórmulas *mi padre* e *mi madre* son características do falar da xente vella (cf. ALGa 2, mapa 243). E nos textos do Prerrexurdimento que nesta monografía analizo os usos sen marca explícita de respecto (*meu pai*, *miña nai*, etc.) en construción non vocativa son tamén a inmensa maioría: “votou a morriña fora a o *teu pai*” (TC), “un oficial de *seu Pay*” (DAS2), “como desía *seu Pai*” (DAS2), “as tasegas que lle deixou *seu pai*” (PC), “que perderon a *seu pai*” (MPA5), “é tamen viva *seu Pai*” (LLG), “do que fan *seus pais*” (CAI), “para manter á *seus Pays*” (ECCh), “*sua nai* foi...” (TP1), “como *sua nai* à pareu” (PC), “como *sua nai* os pareu” (PC), “viva CRISTINA, é *sua Nai*” (LLG). Na *Casamenteira* (ABF5) as documentacións son numerosísimas: “propuxó hai tempo a *meu pai*”, “*meu pai* he duro e perrazo”, “a rogos de *sua nai*”, etc. Así pois, a única excepción a esta norma está no xa referido *meu padre* (PC).

Nos nosos tempos, como indica Álvarez Blanco (1980: I, 165-166), “segundo o costume de usar *mi madre*, tamén é posible *mi tío*, pro non en todos os casos: só se dá este tratamento a un tío en especial, por exemplo ó que quedou na casa, ó tío único ou ó que ten unha relación especial con ese sobriño, como pode ser a de padriño-afillado”.

Outro tipo de relacións humanas que poden demandar o emprego dos posesivos de respecto son as expresadas polos substantivos *señor* e *amo*. En OTF temos numerosísimas documentacións do posesivo *mi* como determinante do substantivo *señor*. Trátase do tratamento que os labradores lle dispensan ao avogado con quen van consultar sobre a lexitimidade e a legalidade dos chamados “dereitos de estola e pé de altar”. O sintagma *mi señor* aparece no texto sempre en construción vocativa. Dos trinta e seis casos que nel se rexistran mostrarei só os tres seguintes:

- *Mi señor*, estibémossle esperando fora (OTF).
- Serán as duas cousas, *mi señor* (OTF).
- Ben ó conocin, *mi señor*, que lle daba moyto enfado (OTF).

En DAS2 encontramos o mesmo tratamento de *mi señor* dirixido en construción vocativa a un sacerdote: “Ca de estorbar, *mi Señor*!!”; “asi lojo, si, *mi Señor*, que todos somos un fato de burros”; “do Deareo, no no dixên eu, *mi Señor*”; “viva, *mi Señor*”. Non obstante, no mesmo DAS2 temos nunha ocasión *meu señor*, co posesivo normal e tamén en construción vocativa. O destinatario do tratamento é o mesmo sacerdote que noutras ocasións é interpelado como *mi señor*: “Fála ben, *meu Señor*, que do Bolatin non lle sacamos mais nada en limpio que os cartos que nos custa”.

Co substantivo *amo*, e en construción non vocativa, rexistramos nunha oportunidade o posesivo de respecto: “tomou ben as liciôs de *sus amos*” (PC). Porén, predomina nestas condicións o posesivo normal: “é presiso ler, ler, ler, ler forsa de papeles, é que sean dos que ten *meu amo*” (CAI); “por que malembro doir a *meu amo*...” (TQ1); “eu como solo oia à *meu amo*...” (TQ1). No seguinte caso *voso* é a forma esixida polo tratamento de *vós* que se dispensan mutuamente os compadres: “e que queriades que vos dixêse *voso amo*” (TQ1).

Podemos dicir, por tanto, que, mentres que co substantivo *señor* son clara maioría as ocorrencias do posesivo especial (e en concreto de *mi*), con *amo* sucede o contrario. Ora ben, estes datos poden levar a engano se non se ten en conta que os corenta usos de *mi señor* só se dan en dous textos (sistematicamente en OTF, cunha excepción en DAS2) e que os de *su amo/meu amo/voso amo*, ademais de concentrárense tamén en poucos textos, son verdadeiramente escasos.

Ocasionalmente localicei o posesivo *su* integrado en fórmulas de tratamento usadas en construcións non vocativas. O recurso a esta forma tomada do castelán pode entrañar a busca da ironía, como sucede na seguinte pasaxe: “foibos porque saeu *su Selenciá* como cabeza da Igrexá” (CBM). É cousa sobradamente coñecida que tanto no moderno galego oral coma no moderno galego escrito a intercalación intencionada de sintagmas en castelán é un recurso que se utiliza con notable frecuencia coa intención de producir efectos expresivos de diverso tipo. Nos textos do Prerrexurdimento ás veces recórrase de propósito a sintagmas con posesivos e outros constituíntes en castelán para conseguir intensificacións valorativas. Trátase de contextos en que se produce intencionadamente alternancia de códigos (*code-switching*) entre galego e castelán⁸⁵:

- Tomabamos ùn-as lupandas *de mi alma* (PG).
- Dios nos teña *de su mano* (PC).
- Está *en su punto* (PC).

En troques, non se percibe ningún matiz particular no emprego de *su* co substantivo *mercé*: “É vendo á firma de *su mercé* moyto mais (OTF)”; “perdone *su Mercé* o mal parlado” (RVP). Dá a impresión de que *su mercé* existía como alternativa de *sua mercé*, que é a opción máis documentada nestas fontes.

4.2. Posesivos enfáticos ou analíticos

Así denominan Freixeiro Mato (2000: 221-224) e Álvarez / Xove (2002: 479-480), respectivamente, un paradigma especial integrado polos sintagmas posesivos *de meu, de teu, de seu, de noso, de voso, de seu*, que, acompañando a substantivos que expresan propiedades alienables (*casa, terras, vacas, coche*, etc.), expresan unha relación inequívoca de propiedade. De feito, na oralidade actual estes sintagmas posesivos son bastante máis frecuentes cando acompañan a substantivos que expresan propiedades alienables (*casa de meu, casa de noso*) que cando van con substantivos que expresan unha relación de parentesco (*tío de teu, tío de noso*) (cf. ALGa 2, mapas 249-253). Indicio claro de que é a enfatización da relación de posesión o trazo primario na caracterización destes sintagmas posesivos tamén o é o feito de que neles, ao tempo que se inmovilizan as variacións de xénero e número, permanecen as que teñen que ver coas persoas gramaticais: como xa advertiu Varela Barreiro (1982: 303), “inmovilizar unha das relacións é

⁸⁵ A alternancia de códigos, característica das situacións de contacto lingüístico prolongado, aparece con certa frecuencia nos diálogos e tertulias dos inicios do século XIX: “*como digo de mi cuento*, desque se emborracharon deitaronse a larga” (PG); “poden ser *de la piel del diablo* para vixiar” (TQ2); “é vede k’un home tén que morrer *à la tragala* sin remedio” (PC); etc

focalizar a outra, poñela de relevo [...], focalizar a relación con X é non ter en conta máis que a capacidade de posesión dun elemento, esquivando en gran medida a posibilidade de ser posuído do outro elemento”. Diacronicamente, a expresión de propiedade plena por medio dos posesivos analíticos debeu de ser anterior ao desenvolvemento doutros valores; na sincronía actual, o valor de propiedade plena semella manter a súa primacía.

Nas obras decimonónicas analizadas só encontrei dúas ocorrencias destes sintagmas, e as dúas de *de seu*. Unha delas, situada no ámbito do sintagma verbal, presenta inequivocamente o significado de posesión, demandado pola propia carga semántica do verbo:

Anque teu pai ten *de seu*,
tés hirmaos con quen partir (ABF5).

O emprego dos posesivos analíticos neste contexto sintáctico-semántico (dentro do sintagma verbal, cunha forma do paradigma de *ter* como núcleo) aparece tamén non só na obra de poetas dos séculos XIX e XX coma Curros Enríquez, Noriega Varela, Aquilino Iglesia Alvariño e Crecente Vega (cf. Freixeiro Mato 2000: 221-222)⁸⁶, senón tamén nuns versos do cura de Fruíme en que, ao xogar coa personificación do *entendemento*, pode o poeta introducir o uso do posesivo de propiedade plena, querendo dicir que o seu entendemento dará de si todo canto lle é propio para lle falar como é debido á marquesa de Camarasa:

Sí, miña Señora: ò meu [entendemento] / è moi cativo, è minguido, / con que non pode ò coitado / dar mais do que ten *de seu* (CF1, III, 314).

Creo, á luz destes datos, que se pode afirmar que é probable que esteamos ante unha das estruturas sintáctico-semánticas en que estes sintagmas posesivos abrollaron na nosa lingua.

A outra ocorrencia nos textos pregaleguistas estudados está inserida nunha aposición dun sintagma nominal. Dentro dela o sintagma posesivo é modificador dun adxectivo e ten o significado de ‘por propia natureza’, ‘do seu natural’: “Ainda non fixo tanto ó criado do santo, que-el tomou ó que lle quixo dar aquel caballero, *de seu* bón á bón” (OTF). Se con substantivos que designan propiedades alienables os posesivos analíticos expresan unha relación de propiedade plena, con adxectivos cualificativos serven para enfatizar a vinculación da cualidade expresada cunha das

⁸⁶ Véxanse soamente dous exemplos, os dous tomados de Freixeiro Mato (2000: 221): “que *de teu* a ter chegache / unha terra regantía, / carro e gando” (Manuel Curros Enríquez); “Tod’o o que teño *de meu* / é non cobiza-lo alleio” (Antonio Noriega Varela).

persoas gramaticais. Nesta liña de reflexión, paréceme clarificador o seguinte parágrafo de Freixeiro Mato (2000: 223):

É, pois, un posesivo enfático, que nuns casos expresa propiedade plena ou exclusiva, e por tanto enfatiza a propiedade (*Temos vacas de noso*), e noutros simplemente enfatiza unha vinculación dunha cualidade cunha persoa, que especificamente a posúe de forma inherente (*É intelixente de seu*), enfatiza unha relación de parentesco (*É parente de meu*) ao destacar tamén o valor de especificidade ou enfatiza a realización dunha acción por parte dun suxeito sen axuda exterior ao mesmo (*A casa derrubouse de seu; A mazá caíu de seu*).

O que non se pode probar cos exiguos datos de que dispoñemos é a hipótese de que se dese unha “progresiva extensión e ampliación de usos desta construción desde un limitado emprego no século XIX exclusivamente con substantivos que indican propiedades alienábeis, como *casa, gando, terras* ou *vacas*, até unha maior xeneralización no século XX” (Freixeiro Mato 2000: 221). Obsérvese que no corpus do Prerrexurdimento que eu analicei temos dúas ocorrencias practicamente contemporáneas de *de seu*, unha presuntamente máis tradicional co valor semántico de propiedade plena dentro dun sintagma verbal rexido por *ter*, e outra presuntamente máis moderna en que o posesivo analítico é modificador dun adxectivo e achega o valor semántico de ‘do seu natural, de forma inherente’. E pondeírase ademais o feito de que o valor semántico de ‘sen axuda exterior’ xa aparece nos seguintes versos do Padre Sarmiento, escritos arredor de 1746: “Sè já ten cañotos / ou estàn en pelo, / *se fan o pô, pô, / se cagan de seu*” (CVGR, 1193). En todo caso, é obvio que con datos tan escasos tampouco se lle pode negar toda a validez á hipótese de Freixeiro, hipótese que, desde un punto de vista exclusivamente teórico, creo que resulta atinada e verosímil.

4.3. Posesivos distributivos

Non se documenta ningún caso de *cadanseu(s)/cadansúa(s)* nos textos do Prerrexurdimento que explorei para esta monografía, pero si un en que, ao combinarse co distributivo *cada* un posesivo en función de determinante do núcleo dunha frase nominal, se prescinde do artigo determinado: “¿Estes vergalleiros non podían facer *cada un seu* barco para que os gallegos que iban as Castillas é outras partes á perder ó tempo fosen as Indias á buscar tanta riqueza como hay alá, así como fan as demais nacios?” (RGS). Este uso, que está na base da constitución das formas soldadas *cadanseu(s)* e *cadansúa(s)*, podería estar recuando na oralidade contemporánea en beneficio da estrutura sintáctica que si incorpora o artigo (cf. Silva Domínguez 2002: 164-166).

4.4. Estructuras articuladas e non articuladas de posesivo + substantivos que expresan relacións humanas non integradas en vocativos

É ben sabido que no galego moderno as frases nominais constituídas por posesivo e substantivo non integradas en vocativos deben en xeral levar un artigo ou un demostrativo que funcionen como determinantes. A deriva histórica da nosa lingua conduciu a que as frases nominais que soamente teñen un posesivo á esquerda do substantivo se convertesen nunha posibilidade sintagmática que viu “progresivamente reducido o seu espazo desde o século XVI ata a actualidade” (Silva Domínguez 2002: 153). Tamén se sabe que, en estruturas coma as dos vocativos ou nas que conteñen substantivos que designan relacións de parentesco e outros vínculos humanos máis ou menos asimilables a estas, a omisión do determinante ou é de regra ou é moi frecuente, xa que, aínda prescindindo del, en tales casos o grao de identificación ou individualización que se dá é xa moi elevado. Deixando a un lado os vocativos —que no corpus estudado non presentan particularidades dignas de mención—, a miña intención é a de analizar os datos que se poidan extraer dos textos de principios do século XIX sobre a frecuencia con que neles se usan as estruturas articuladas e non articuladas en frases non inseridas en vocativos que teñen posesivos acompañando a substantivos que expresan relacións humanas de parentesco ou outras asimilables a elas. Haberá que ver cales son as variables semánticas, morfolóxicas e sintácticas que regulan o emprego do posesivo nestas fontes e observar se se perciben diferenzas respecto dos usos actuais.

Unha variable semántica que se ten sinalado como decisiva á hora de construír estas frases é a da presenza ou ausencia do sema de ‘respecto’ no significado do substantivo que sintacticamente funciona como núcleo da frase nominal (cf. Varela Vázquez 1997). Conteñen tal sema non soamente os nomes que expresan relacións de parentesco de liña ascendente (*pai, nai, tío, tía, avó, avoa, sogro, sogra...*), senón tamén outros como *amo, señor* ou *dono*. No corpus examinado esta variable revelouse como decisiva, pois practicamente o 90.5 % das frases de posesivo acompañando a algún dos substantivos anteriormente mencionados non presentan artigo (56 de 62); as unidades lexicais máis utilizadas son *pai* (con máis do 91.5 % de estruturas non articuladas), *amo* (con case o 92.5 % de estruturas non articuladas) e *nai* (co 100 % de estruturas sen artigo)⁸⁷. Cando o sema de respecto falta, a frecuencia de uso do artigo aumenta sensiblemente, sobre todo en presenza de substantivos que designan relacións de parentesco de liña descendente⁸⁸, cos que o

⁸⁷ Curiosamente, sucede todo o contrario con *abade* (OTF) e *crego(s)* (PG, TP1, ABF5, MPA2 e MPA3), que van sempre con posesivo precedido de artigo.

⁸⁸ *Fillo* ou *rapás, fillos, netos* e *afillados* son os rexistrados no corpus.

artigo aparece no 90 % das ocasións (en 18 de 20). Finalmente, cos substantivos que designan relacións de tipo horizontal exentas das ideas de respecto ou de subordinación (*irmán, curmán, primo, marido, dona* ‘esposa’, *amigo, veciño, compadre, compañeiro, compinche*) as tendencias tenden a equipararse, pois aparece un 57.5 % de estruturas non articuladas e un 42.5 % de estruturas articuladas; os datos máis significativos que ofrece esta análise son os referidos a *compañeiro(s)* (cun 77.75 % de frases con artigo —7 de 9—) e a *compadre*, sempre en singular, co 100 % de estruturas non articuladas (6 de 6).

Tamén resultan relevantes as flexións de número e persoa. Hai unha notoria maior frecuencia de estruturas non articuladas cando o posesivo está en singular (case o 75 % dos casos, 62 de 83), mentres que cando vai en plural as proporcións case se equiparan (18 con artigo e 17 sen el). Dado o seu elevado número de ocorrencias, resultan especialmente significativos os datos relativos aos posesivos *meu, teu, seu, miña e súa*⁸⁹: no 77.75 % dos casos (59 de 76) constrúense sen artigo, ao paso que cos plurais *meus, teus, seus, miñas e súas* as porcentaxes se igualan (14 casos con artigo e 13 sen el: 52 % e 48 %, respectivamente). Tamén hai igualación coa primeira e a segunda persoas de plural: *noso* e *voso* (ou os seus femininos) van con artigo no 56.25 % das ocasións, e *nosos* e *vosos* (ou *nosas* e *vosas*) aparecen no 50 % dos casos en estruturas articuladas e no outro 50 % en estruturas non articuladas. Ora ben, cómpre sinalar, por unha parte, que as ocorrencias das persoas primeira e segunda de plural son escasas (7 de *noso* e *voso*, 8 de *nosos* e *vosos*) e, por outra, que os usos destes posesivos en estruturas sen artigo só se dan con substantivos que expresan relacións humanas marcadas polo respecto: *nosos páis* (RGS), *de nosos pais* (TQ2), *nosos abós* (PC), *viviron nosos abós* (MPA2)⁹⁰, *voso tío* (CAI), *voso amo* (TQ1), *voso pai* (PC).

Por conseguinte, a análise do corpus seleccionado revela que a omisión do artigo é máis frecuente canto maior é o grao de determinación que se dá no sintagma: por iso se dá unha patente preferencia polas estruturas non articuladas cando os substantivos relacionais humanos aquí considerados están en singular e se acompañan dos posesivos *meu, teu, seu, miña e súa*.

Entre os factores sintácticos que se teñen sinalado como influentes na selección de estruturas articuladas ou non articuladas no galego moderno figura o de se o sintagma conformado por posesivo máis substantivo se insire ou non nunha frase preposicional: segundo Álvarez / Xove (2002: 477) e Varela Vázquez (1997: 364-366), a inserción da frase nominal con posesivo e substantivo de parentesco dentro dunha frase preposicional favorece o maior uso do artigo. Pola miña parte, debo dicir que os datos procedentes da análise do corpus decimonónico estudado nesta

⁸⁹ Non se rexistra ningún caso de *túa* no tipo de estruturas sintáctico-semánticas que aquí se analizan.

monografía non indican que este factor sintáctico teña relevancia, pois as porcentaxes de estruturas articuladas e non articuladas dentro de frases preposicionais e fóra delas son practicamente idénticas: no seo de frases preposicionais achei un 31.75 % de construcións con artigo e un 68.25 % sen el; fóra delas, un 31.50 % de estruturas articuladas fronte a un 68.50 % de estruturas non articuladas. É obvio que isto non quere dicir que no galego moderno este criterio sintáctico non sexa operativo canto á selección de estruturas articuladas ou non articuladas do tipo das que aquí se están a analizar: as afirmacións que fago neste parágrafo soamente poden ter valor se referidas exclusivamente ás fontes decimonónicas que tomei como mostra para esta análise⁹¹.

Por conseguinte, podemos concluír dicindo que nos textos pregaleguistas aquí analizados son os factores semánticos e morfolóxicos os que inflúen decisivamente na selección de sintagmas posesivos con ou sen artigo cando aparece como núcleo da frase nominal un substantivo que designa unha relación de parentesco ou unha relación humana doutro tipo pero máis ou menos asimilable ás de parentesco. As frecuencias máis altas de estruturas non articuladas danse cando os substantivos que teñen un sema de respecto están en singular e, por tanto, esixen os posesivos singulares *meu, teu, seu, miña e súa*: así, fronte a un 95.5 % de ocorrencias de *meu (teu, seu) pai*, só detecto un exíguo 4.5 % de *o meu (teu, seu) pai*, que corresponde a unha secuencia en que a frase nominal con posesivo está integrada nunha frase preposicional: “¿Quen votou a morriña fora a *o teu pai* sinon a Igrexa?” (TC). De *a miña (súa) nai* non rexistrei ningún caso, senón unicamente *miña (súa) nai*⁹². Loxicamente, as frecuencias máis baixas de estruturas non articuladas aparecen cando substantivos que non conteñen o sema de respecto van en plural e demandan, por tanto, posesivos plurais: considérese, por exemplo, que non atopei en todo o corpus ningunha ocorrencia de *meus (teus, seus, nosos, vosos) fillos*, senón sempre *os meus (teus, seus, nosos, vosos) fillos* (9 casos de 9).

⁹⁰ No caso deste verso dos *Rogos d'un gallego* tamén hai que ter en conta que, de aparecer artigo, teríamos un eneasílabo, e non un octosílabo.

⁹¹ Os datos que ofrece Varela Vázquez (1997: 364-366) para o período 1800-1840 non coinciden cos que ofrezco eu. Para esta etapa esta autora afirma que dentro de frases preposicionais aparece un 41.46 % de estruturas articuladas fronte a un 58.53 % de non articuladas, mentres que fóra delas as porcentaxes son do 25.64 % e o 74.35 %, respectivamente. Ora ben, é evidente que ten que ter consecuencias o feito de que, ao paso que Varela Vázquez fixo a súa análise sobre unha mostra de oito textos de entre 1800 e 1840 (PG, ABF5, MPA2, OTF, DAS1, TP1, TP2 e ECCh), eu realiceei a miña sobre unha mostra de corenta e catro (aos que deben sumarse os reunidos en FPVS).

⁹² É obvio que a restrición do número de persoas implicadas pola relación opera a favor da omisión do artigo, xa que, como observa Silva Domínguez (2002: 69), “cando se trata de relacións de parentesco en que só dúas persoas están implicadas [como *pai* e *nai*], as lecturas predicativa e ecuativa pasan a ser equivalentes, pois a atribución da cualidade ‘parentesco directo e exclusivo’ a un individuo abunda para provocar a súa identificación referencial”.

Coa salvidade antes sinalada no tocante aos sintagmas con posesivo inseridos en frases preposicionais, creo que os resultados desta análise son harmónicos no esencial cos achegados por Varela Vázquez (1997) e Silva Domínguez (2002: 161-162) para dous períodos históricos máis amplos có que eu analizo nesta monografía: o intervalo entre 1800 e 1917 por parte da primeira autora, e o galego medio e o do Rexurdimento por parte da segunda. Loxicamente, os datos que eu recadei permítenme concordar con Silva Domínguez (2002: 170-171) cando esta autora afirma que os altos índices decimonónicos de uso de estruturas non articuladas con substantivos como *amo*, *amigo* ou *compañeiro* —que non designan relacións de parentesco— contrastan coa tendencia da oralidade actual a preferir para eles as construcións con artigo.

4.5. Posición do posesivo nas cláusulas copulativas predicativas e noutros contextos sintácticos en que son posibles os valores semánticos ecuacional ou predicativo do sintagma con posesivo

É de interese facer notar que nas cláusulas copulativas predicativas —onde a ausencia do artigo é obrigada—, o posesivo aparece maioritariamente en posición prenominal, respectándose así a ordenación tradicional na historia da nosa lingua. Nos textos en verso esta opción pódese ver favorecida polas esixencias métricas, rítmicas e de rima propias da poesía⁹³:

- O fillo dá puta de Fociños, ou muller de Estaris, que he *noso visiño* tamén (PC)⁹⁴.
- Os que à comprometenno è os que foron *seus protexidos* son os que están obrigados en conciencia é en agradecemento á sair á campaña (PC).
- Dixêron [...] / que eran *seus servos* os pobros (MPA3).
- Se non foran os da bulla / *nosos parentes e irmás* (MPA3).
- ¿Por que o crego lle quér tanto, / sendo que n-he *sua sobriña*? (ABF5)

⁹³ Hai que recoñecer que, dado que os sintagmas non articulados con posesivo anteposto poden aparecer tamén en cláusulas copulativas ecuacionais, non son raros os exemplos en que son posibles ambas as interpretacións. Por tanto, debo admitir que, aínda que a lectura predicativa é a que a min me parece máis plausible nas pasaxes que aquí transcribo, queda certamente algunha marxe para o posible desacordo do lector destas liñas.

⁹⁴ Compárese este caso co da seguinte cláusula copulativa ecuacional do mesmo texto, que se constrúe con artigo á esquerda do posesivo: “O que mais farolaba, berraba é adoecia era *ó noso viciño* de Santa Baia, ó que fixo áquela casa tan pintada” (PC).

Con todo, tamén se pode mencionar algún caso de posposición, coma o seguinte: “agora serán *jueces nosos* os homes honrados é conterraneos” (RGS). Trátase, con todo, dunha posibilidade aínda minoritaria nas fontes do século XIX que eu explorei. Como xa sinalou Silva Domínguez (1996: 16), o feito de que na oralidade actual, e algo máis moderadamente na escrita, se impuxese a posposición do posesivo nas cláusulas copulativas predicativas (*é amigo meu*, no canto de *é meu amigo*) non se pode desvincular do feito de que o castelán moderno, universalmente coñecido e usado na Galicia de hoxe, careza da posibilidade da anteposición no mesmo tipo de cláusulas.

En contextos sintácticos diferentes a lectura predicativa do posesivo pode darse tanto en posición prenominal coma na posnominal:

- Ese demo dese vello chocho he-vos muy amigo das rapasas, é xá vay de duas veces que un-ha ó sige de mala maneyra á Cruña é alí quérea faser pasar por *sua sobriña* (DAS2).
- E de fé que Xesucristo / por salvar os homes dou / a vida, e que nada fixo / para *nosa perdicion* (MPA2, 465-468)⁹⁵.
- Home, cásique xá van faséndose *amigos nosos* (TQ2).

É evidente que non se poden tirar conclusións firmes a partir de datos tan escasos, pero así e todo creo que estes exemplos abundan para poñer de manifesto que os textos dos inicios do século XIX parecen presentarse como propios dunha época de transición entre os ordenamentos tradicionais (con anteposición) e aqueles con posposición que predominan na sincronía actual, especialmente na lingua oral.

4.6. Posición do posesivo nas frases nominais que levan na posición do determinante unha unidade distinta do artigo determinado

En frases nominais que levan na posición do determinante unha unidade que non sexa o artigo determinado soamente rexistrei no corpus analizado casos de posposición do posesivo, que representan no historia do galego a opción innovadora fronte á tradicional anteposición:

- Bimos chegar *un amigo noso* que se xsuntou cun frade (PG).
- *Algun veciño meu* conozo que lle saleu ó ferrado á trinta réas (XM).

⁹⁵ Unha vez máis, cómpre ponderar que os exemplos inseridos en textos poéticos están condicionados polas esixencias de medida, ritmo e rima.

Así, pois, os escasos datos con que contamos suxiren que estamos lonxe de modelos de lingua escrita coma os que se impuxeron despois da Guerra Civil española, modelos que, como mostrou Silva Domínguez (2002: 185-187), en non poucos casos implicaron a preferencia pola anteposición, seguramente inspirada pola busca dunha sintaxe galega máis auténtica, máis distante do modelo castelán ou con máis sabor tradicional.

5. O substantivo e o adxectivo

5.1. O xénero

5.1.1. A variación *a mao ~ a mau / a man* (< lat. MANU), masc. *-ao ~ -au / -án*, fem. *-á / -án*

Xa en dous traballos que publiquei hai uns anos (Mariño Paz 1995a: 50-54; 1996: 88-89) expuxen diversos datos e reflexións que creo que permitían chegar á conclusión de que, no abrente do século XIX, as principais variantes implicadas nesta variación presentaban unha distribución diatópica semellante —salvo probables matices— á que actualmente impera no territorio en que se fala galego: no masculino e no substantivo feminino derivado do latino MANU, as terminacións *-ao ~ -au* eran as propias do galego central e oriental, mentres que *-án* se daba no espazo occidental (*o irmao ~ o irmau, mao ~ mau / o irmán, man*); no feminino, usábanse solucións con terminación *-á* no galego central e oriental, en tanto que no occidental se empregaban resultados rematados en *-án* (*a irmá / a irmán*). No esencial, as informacións que se poden tirar de diversas fontes metalingüísticas producidas desde os tempos do Rexurdimento ata hoxe autorizan a concluír que esta distribución dialectal se mantivo bastante estabilizada polo menos ata o último cuarto do século XX, cando se realizou a recolla de datos necesaria para a elaboración do *Atlas Lingüístico Galego*⁹⁶.

No conxunto dos textos pregaleguistas que nesta monografía se analizan temos, para o masculino e para *a man*, as solucións *-ao ~ -au* e *-án*; e, para o feminino,

⁹⁶ Os datos achegados por Saco Arce (1868: 233), malia as coñecidas deficiencias da súa clasificación dialectal, apuntan inequivocamente nesta dirección. O mesmo se pode dicir das informacións que proporciona García de Diego (1909: 155-156), das que só chama a atención a afirmación de que o resultado *-an* se usaba daquela “en parte de Becerreá (Lugo), de Viana del Bollo (Orense), etc.” (p. 155); con todo, débese ponderar o feito de que o ALGa 2 (mapas 32, 38) amose *a irmán* en Montederramo e *a mazán* en Vilardevós e Oímbra, pois cabe a posibilidade de que na súa información o lingüista soriano non discriminase debidamente masculinos e femininos. No tocante aos datos de Becerreá, as informacións de García de Diego foron desmentidas en 1953 por Alonso Zamora Vicente: “En lo que se refiere a Becerreá, mis noticias no coinciden. En Becerreá [...] se dice ya máo, ermáo, y piensan que el verdadero gallego es irmán, mán, éán. En Nogales 66, cerca de Becerreá, se pronuncia máu, irmáu, y se piensa que mán, irmán son propios de Coruña y de Pontevedra” (Zamora Vicente 1986: 32).

-á e *-án*. Como pode comprobarse na táboa 9, é frecuente que ambos os tipos alternen no mesmo texto⁹⁷:

	Masculino (e mao / man)	Feminino
PG	+	+*
CBM	+	+
CAI	*	*
TQ1	+*	*
TQ2 ⁹⁸	*	*
OTF	+*	+*
DAS1	*	
DAS2	*	
DAS3	*	*
TP1	*	+
TP2	*	+*
PC	+*	*
DGM	*	
ECCh	*	
OPG	*	
ABF5	+*	+
MPA1	*	*
MPA2	+*	
MPA3	*	+
MPA5	*	+
MPA6	+	
RVP	+	
RGS	+	
NPD	*	*
AMCN4		+

Táboa 9. Variación *a mao ~ a mau / a man* (< lat. MANU), masc. *-ao ~ -au / -án*, fem. *-á / -án* [Símbolos empregados: + solucións centro-orientais; * solucións occidentais].

⁹⁷ Para confeccionar esta táboa prescindín do antropónimo *Montaos* (CBM, DGM), xa que se trata dunha forma que lles vén dada aos autores, sen que a escolla de *-ao ~ -au* ou *-án* parta neste caso realmente deles. Pola mesma razón, tampouco tiven en conta os substantivos *brencellau* (MPA5) e *Roquetaus* (MPA5), que só reflicten as solucións propias das zonas de que proceden (O Ribeiro e Monforte, respectivamente) e mesmo son contraditorios cos resultados propios do texto en que se encontran.

⁹⁸ No galego de TQ2 só se encontran as terminacións propias do galego occidental, pero hai que advertir que nun fragmento acastrapado se rexistra *a Quintá* (a Praza da Quintana de Santiago de Compostela): “¡Hombre, estades ben ti y mais tus compañeros, que estuvieron contigo en la Quintá el día de Cuerpus!”.

Se, como fan presumir as informacións que proporcionan Sarmiento e Sobreira, durante as catro primeiras décadas do século XIX xa debían de estar bastante solidamente conformados os dous sistemas fundamentais do moderno galego oral (o occidental *meu irmán / miña irmán* e o centro-oriental *meu irmao / miña irmá*), a primeira consideración que suxire a análise da táboa 9 é a de que entre os textos do XIX aquí analizados son moi numerosos os que presentan sistemas de compromiso, pois suman un total de 10 de 25 (PG, TQ1, OTF, TP1, TP2, PC, ABF5, MPA2, MPA3, MPA5). Outros 10 responden a un modelo occidental puro (CAI, TQ2, DAS1, DAS2, DAS3, DGM, ECCh, OPG, MPA1, NPD) e soamente 5 conteñen exclusivamente solucións centro-orientais (CBM, MPA6, RVP, RGS, AMCN4).

Sorprende un tanto o uso de *-án* no poema de Nicomedes Pastor Díaz, o poeta natural de Viveiro: *man* (NPD, 65), *mañan* (NPD, 56, 71). Dado que a preferencia por eles non se pode imputar ás esixencias da rima —pois ambos os substantivos implicados ocorren no interior dos seus respectivos versos—, o seu emprego poderíase vincular coa estadía do viveirense en terras occidentais con motivo dos seus estudos universitarios: se efectivamente fose esta a causa desta escolla, estaríamos ante a obra dun autor que, na procura dun modelo de lingua literaria, decidiría saltar por riba de certas características da súa fala local viveirense para se adherir a un determinado patrón occidentalizante. Mais non podemos ter a certeza de que isto foi realmente así porque a versión da *Alborada* que coñecemos, e sobre a que eu traballei, está contida nun libro impreso en Madrid en 1868, uns corenta anos despois de que Pastor Díaz compuxese o poema. Carezo de datos que me permitan asegurar que a elección de *man* e de *mañán*, e non de *mao* nin de *mañá*, partiu realmente do poeta e non do impresor ou dalgún outro mediador.

Sobre a *Carta recomendada* de Ramón González Senra (RGS) cómpre dicir que o Combarro en que está asinada non ten por que ser a famosa vila mariñeira de Poio, senón calquera dos outros lugares así chamados que existen en Galicia. Dado que a carta se publicou na *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, ben puidera tratarse do Combarro da parroquia do Castiñeiriño, hoxe enclavada no concello de Santiago de Compostela. En todo caso, o uso das solucións centro-orientais *grao* e *maos* suxire unha localización interior e non occidental para este texto.

Particular interese teñen as tertulias e diálogos de ambientación compostelá ou publicados en Compostela. Para avanzarmos na análise, deamos agora por boa a tese de que son obra de Manuel Acuña Malvar TQ1, TQ2, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2 e ECCh e reparemos en que, de termos en conta non só a variación de xénero estudada neste epígrafe, senón tamén a flexión de número, resulta que tras os tres *Diálogos en la Alameda de Santiago* parece advertirse, sen contradicións, o seguinte sistema⁹⁹:

⁹⁹ As formas que se rexistran nestes tres textos son as seguintes: DAS1: *cruman* ‘curmán’ (masculino); DAS2: *man*, *hirman* (2 veces; masculino), *más*; DAS3: *man*, *mañan*, *hirmás* (feminino).

meu irmán / meus irmás
miña irmán / miñas irmás

Fronte a este sistema, que Fernández Rei (1990: 59-61) denomina D e sitúa nas Mariñas coruñesas e mais en falas do leste da comarca compostelá, TQ1 achega diverxencias tanto de orientación centro-oriental (*grão, tabãos*)¹⁰⁰ coma occidental (*mans*), TQ2 contén un plural occidental (*mans*), TP1 presenta unha diverxencia de carácter centro-oriental (*mañá*), TP2 introduciría unha desviación occidentalizante (masc. *hirmans*) e outra de estilo centro-oriental (*mañá*, mais alternando con *mañan*) e, finalmente, a noíesa ECCh supoñería unha clara decantación a prol do modelo atlántico (*man*, *hirman*, *cruman*, *mans*). Pois ben, dado que Manuel Acuña Malvar, aínda que naceu en Salcedo (Pontevedra) —en pleno bloque occidental—, viviu longo tempo en Santiago e na súa bisbarra, e en vista tamén de que as devanditas tertulias son, salvo ECCh —xustamente o texto máis singularizado deste conxunto—, de tema e ambiente compostelán, atrevome a conxectar que nestes textos non encontramos máis cós sistemas de transición, ou as alternancias, que caracterizan a(s) fala(s) da comarca de Compostela. En realidade, a terra de Santiago configúrase como unha auténtica encrucillada de isoglosas; por ela discorren, baixando máis ao leste ou máis ao oeste, as liñas que no mapa separan as zonas de *irmán* das de *irmao*, as de (a) *irmán* das de (a) *irmá* e as de *irmáns* das de *irmás*. Como indica Brandão de Carvalho (1988: 195-196)¹⁰¹, as diversas interseccións destas tres isoglosas dan lugar aos diferentes sistemas de transición actualmente existentes no territorio galego, varios deles presentes nas terras compostelás¹⁰².

Ao mesmo sistema reconstruído a partir dos diálogos na Alameda poderíanse sumar tamen os suxeridos polos datos recollidos en CAI (outro texto santiagués),

¹⁰⁰ En realidade, *grao* e *tabao* son unidades lexicais que, tendo a terminación *-ao*, penetran hoxe por terras situadas ao oeste de Santiago de Compostela en que, ao mesmo tempo, se di *irmán*, *chan*, *verán* ou *man* (cf. ALGa 2, mapas 31, 33, 35, 36, 37). Segundo Dubert García (1999: 84), na(s) fala(s) da Compostela actual “*grao* e *tabao* (e nalgúns puntos *verao*) manteñen un estatus diferenciado e conxunto fronte a *irmán*, *man* e *chan*”. Para dar razón desta aparente anomalía abonda con ter presente que o cambio lingüístico se difunde palabra por palabra (*difusión léxica*), ou ben que nunha determinada variedade sincrónica e sintópica pode haber reliquias de sincronías pasadas ou préstamos doutras variedades dialectais. En todo caso, *grao* e *tabao* son voces que en absoluto debían de resultar estrañas nunha conversa presuntamente mantida en 1820 na Praza da Quintana por individuos da comarca compostelá.

¹⁰¹ Quen compare os mapas das páxinas 186 e 196 deste artigo comprobará que a coincidencia entre as áreas con sistemas de transición e os espazos intermedios que deixan as isoglosas ao cortárense entre si se impón visualmente.

¹⁰² Os que se usan pola comarca de Compostela e nas terras limítrofes son os que Fernández Rei (1990: 59-64) denomina D (*meu irmán/meus irmás*, *miña irmán/miñas irmás*), F (*meu irmao/meus irmaos*, *miña irmán/miñas irmás*) e G (*meu irmao/meus irmaos*, *miña irmán/miñas irmáns*). Sobre Compostela como comarca de transición en que se cruzan estas isoglosas cf. Dubert García (1999: 83-84, 86, 96-98).

DGM e NPD¹⁰³. É certo que para DGM non dispoñemos de información nin sobre a flexión de feminino nin sobre a de plural, e tamén que tampouco se encontran plurais en NPD. Con todo, o que si podemos dicir é que ningunha destas tres pezas presenta solucións que caiban no sistema centro-oriental básico.

En PG, OTF, PC, ABF5, MPA2, MPA3 e MPA5 temos novos esquemas híbridos, con ou sen alternancias. Deles, só a *Parola de Cacheiras* (PC) podería catalogarse claramente como compostelá, aínda que de ABF5 poderíamos dicir polo menos que o seu autor, Antonio Benito Fandiño, viviu moito tempo na cidade apostólica e ademais era natural das veciñas terras de Mesía¹⁰⁴; en todo caso, creo que é posible que o hibridismo de PC e de ABF5 fose trasunto do propio hibridismo dialectal de Compostela e dos seus arredores, de modo que, coma no caso dos diálogos mencionados nos anteriores parágrafos, a *Parola de Cacheiras* e *A Casamenteira* poderían responder a un modelo dialectal, e non interdialectal, no tocante á variación que neste epígrafe se analiza.

OTF, unha vez máis, non se presenta como texto inequivocamente ourensán a pasar das súas vinculacións con Ourense: *mau*, *irmau*, *man*, *maus* (2 veces), *mañá*, *mañan*. PG, pola súa parte, responde de novo ao modelo interdialectal: *maus*, *mañan* (4 veces), *mañá*. Finalmente, tampouco hai unidade no conxunto das obras de Manuel Pardo de Andrade.

En definitiva, os textos sometidos a revisión revelan un elevado grao de hibridismo no relativo á variación que neste epígrafe se analiza. Nos non poucos textos vinculados por unha razón ou outra a Compostela, este hibridismo pode razoablemente vincularse co feito de ser esta unha comarca de transición entre os dous grandes sistemas occidental e centro-oriental, mais creo que en bastantes casos a produción destas mesturas interdialectais deberá explicarse porque os escritores non levaron ás súas composicións unha determinada fala local á que decidisen manterse fieis, nin tampouco un modelo estabilizado ao que chegasen logo de peneiraren as distintas solucións que a realidade dialectal do momento lles ofrecía. En certas obras este interdialectalismo podería ser o resultado dunha mestura premeditada, pero teño a impresión de que en moitas delas foi máis ben, polo contrario, o froito fortuíto dunha forma de escribir completamente despreocupada por reducir á unidade a variación dialectal.

¹⁰³ Os testemuños recollidos nestas tres fontes son os seguintes: CAI: *chan*, *más*, *lan*, *mañan*; DGM: *ferrolan* (2 veces; masculino); NPD: *man*, *mañan* (2 veces).

¹⁰⁴ Estas son as formas recollidas nestas dúas fontes: en PC, *gran*, *man* (2 veces), *curman* (masculino), *brán* ‘verán’, *hirmans* (masculino), *irmãs* (masculino), *irmas* (masculino), *maos* (2 veces), *lán* (2 veces), *mañan* (2 veces); en ABF5, *irmao*, *mao* (2 veces), *mans*, *hirmaos*, *mañá*.

5.1.2. Xénero dos substantivos formados co sufixo –AXE que non teñen oposición masculino / feminino

Os substantivos formados con este sufixo de orixe galorrománica xa se usaron adoitado na nosa lingua medieval, onde, a pesar dunha certa tendencia a presentárense como masculinos, non chegaron a definirse claramente canto á súa adscripción a un xénero ou a outro. Nas fontes pregaleguistas aquí examinadas son escasos os substantivos co sufixo –*axe* que detectei, pero creo que abundan para mostrar que naquela altura histórica persistía en galego a devandita indefinición: *vasallaxe* é masculino en MPA3 e en PC e feminino en RGS; *linguaxe* (PC) ou *lenguaxê* (DAS1) é sempre masculino; polo contrario, *carraxê* (DAS2, DAS3) e *paisanage* (PG) revélanse como substantivos femininos. As fontes literarias e gramaticais do Rexurdimento dan testemuño da persistencia desta vacilación (cf. González Seoane 1992a: 394-395), probablemente mantida na lingua escrita ata o triunfo do ditame normativo de finais do século XX.

5.2. O número

A pesar de que este epígrafe está consagrado ao estudo dalgúns aspectos da flexión de número dos nomes substantivos e adxectivos, tamén considererei nel os casos dalgunhas palabras pertencentes a outras categorías que presentan idénticos tipos de variación para a formación de certos plurais (*tales*, *uns*, *algúns*, etc.). Deste xeito evitárase unha indesexable dispersión.

5.2.1. Plural dos substantivos terminados en ditongo [‘ej]

Aparecen nunha considerable porcentaxe de casos (8 de 20) os plurais hipercaracterizados *leises* e *reises*, que, segundo González Seoane (1992a: 410-411), están bastante difundidos na literatura do Rexurdimento e mesmo se dan con exclusividade no *Compendio de gramática gallega-castellana* (1864) de Francisco Mirás. Nas primeiras décadas do século foron Manuel Pardo de Andrade (en MPA3) e o autor de PB1 quen máis os utilizaron: *leyses* (PB1, 2 veces), *leises* (MPA3, 2 veces; PC, nun fragmento en castrapo), *reyses* (TP2, nun fragmento en castrapo), *reises* (MPA3, 2 veces). *Leis* e *reis* úsanse moito en textos dialogados, pero tamén en RGS e MPA2: *leys* (TP2, 2 veces; OTF), *leis* (TQ2, DDF; MPA2), *reys* (TP2, nun fragmento en castrapo), *reis* (PC; RGS, 3 veces). Na primeira edición de OTF empregouse *leyes*, que foi corrixido para *leys* na segunda.

Dá a impresión de que estes plurais dobreamente caracterizados, hoxe moi difundidos nas falas populares (cf. ALG2 2, mapa 58), xa o estaban tamén durante o século XIX. Probablemente foi este o motivo que impulsou García de Diego (1909: 88) a anotar a súa existencia ao pé da mesma páxina en que establecía que o galego facía estes plurais engadíndolle /s/ á base en singular, producindo así *leis*, *reis* e mesmo, segundo el, *bueis*.

5.2.2. Plural dos nomes terminados en consoante lateral no singular

5.2.2.1. Polisílabos agudos

Aínda que nas nosas fontes medievais predominan para os nomes polisílabos e agudos rematados en /-l/ no singular os plurais con perda regular desta consoante (*cabeçaes*, *lenzoos*, *jeraas*, *lenzoos*, etc.), tamén se rexistran nelas solucións con mantemento do /-l/ que, cando no se deben simplemente a unha tradución servil do texto ou da fórmula notarial castelá que se está a verter para o galego, talvez se expliquen como resultado da extensión analóxica do morfema de plural *-es* sen eliminación da consoante final do lexema, fórmula identificable tanto en palabras rematadas noutras consoantes (*voz* : *vozes*) coma en monosílabos ou en polisílabos non oxítonos terminados en /-l/ no singular que nunca coñeceran outra solución. Así, na *Crónica Xeral Galega* (ca. 1295-1312) lense, ademais de plurais como *rayaes*, *rrayaas* ou *fiees*, outros do estilo de *rrayales*, de *vales* ou do adxectivo esdrúxulo *perdurauilles* (cf. Lorenzo 1975-1977: I, pp. XXX-XXXI)¹⁰⁵. Quérese dicir, por tanto, que este texto suxire —xunto con outros— a existencia dun contexto sociolingüístico, o da Galicia do solpor medieval, en que coexistían diversas variantes dispoñibles para a formación dos plurais mencionados que probablemente terían distribucións dialectais, diatráticas e diafásicas que hoxe malamente podemos adiviñar. Obviamente, non se trataba dunha situación anómala nin para o galego medieval nin para ningunha lingua que estea viva, pois toda lingua viva se caracteriza por presentar un determinado grao de variación interna.

Durante a Idade Moderna estas sementes do cambio lingüístico, ben perceptibles na situación que sumariamente acabo de describir, non encontraron terreo axeitado para xermolaren vizosamente. A pesar de que nas escasas fontes de estudo de que dispoñemos para esta época abundan os plurais continuadores das solucións patrimoniais rexistradas ao final da Idade Media (sobre todo do estilo de *animás* ou *españós*, mais tamén do tipo de *memoriaes*), os plurais co morfema *-es* e sen eliminación de /-l/ están tamén ben representados: *atabales*, *pasteles*, *españoles*, etc. (cf. Mariño Paz 1995a: 56). Esta entente, este equilibrio, mantense —como inmediatamente veremos— nos textos de principios do século XIX e aínda caracteriza moitas das páxinas dos libros, xornais e revistas sobre os que se ergueu o noso Rexurdimento. Saco Arce (1868: 31-32) e García de Diego (1909: 89-90) describen para a segunda metade do XIX e os inicios do XX unha situación en que aínda se mantén vigoroso o uso popular de *animás*, *españós*, etc., mais en alternancia con outras variantes entre as que semellan salientar as que o segundo dos gramáticos

¹⁰⁵ Sobre estes plurais no galego medieval cf. tamén Lorenzo (1985: 95-96, 134-135, 161), Maia (1986: 659-660) e Souto Cabo (2001: 180-181).

citados consideraba “formas castellanizadas” (*mortales*, *picheles*, etc.). Transcorridos menos de cen anos desde a publicación da gramática histórica do profesor soriano, nas falas populares de hoxe estas “formas castellanizadas” son xa as maioritarias (cf. Fernández Rei 1990: 65). Todo parece indicar, pois, que a gran transformación social que Galicia sufriu entre o XIX e o XX resultou determinante para que se axilizase a marcha dun cambio morfolóxico que anteriormente avanzara parsimoniosamente e tamén para que ese cambio progresase nunha dirección converxente coas solucións do castelán¹⁰⁶.

Como xa adiantei no parágrafo anterior, en moitos dos textos do Prerrexurdimento conviven os plurais con /l/ e aqueles que eliminan esta consoante lateral, mais con notoria vantaxe para os segundos, que aparecen aproximadamente no 68 % das ocorrencias (contabilicei 117 plurais sen /l/ e só 55 coa consoante lateral mantida). Dos plurais maioritarios cómprenos tamén dicir que, agás de dous casos en que aínda aparece un hiato sen reducir nin ditongar (*vocães*, CL; *cardinaes*, MPA3, 332), triunfan en xeral as formas que reduciron o hiato por asimilación a favor da vogal tónica e crase posterior (*reales* > *reaes* > *reaas* > *reás*). Fronte a isto, só rexistro un plural con ditongo (*papeles* > *papees* > *papeis*), coma os que hoxe están vivos en puntos do galego máis oriental e son consagrados como formas propias do galego común; falo precisamente de *papeis* (PG, p. 26). Ver este plural xustamente na obra de Fernández Neira e non en ningunha outra das revisadas, faime sospeitar que este combatente da Guerra da Independencia, que tanto camiñou pola Galicia oriental durante 1809, puido escoitar tales formas no leste galego, onde tamén recolleu outras como *cañois* e *ladrois*, sobre as que falarei no epígrafe IV.5.2.3.4. Todo isto parece querer dicir que ao se iniciar o século XIX boa parte da Galicia oriental debía de coñecer o plural do tipo *animais*, mentres que no resto do territorio probablemente convivían *animales* e *animás*, sendo estes dous procedementos de formación

¹⁰⁶ Concorro con Penny (2000: 5) na afirmación de que, por máis que non sempre se poidan identificar todos os factores que son capaces de acelerar ou ralentizar o ritmo con que se propaga unha mudanza lingüística, o que semella incuestionable é que en certos lugares e épocas as mudanzas progresan máis rapidamente ca noutros. No caso do galego paréceme obvio que un contexto social coma o que entre os séculos XIX e XX se impuxo en Galicia, cun elevado grao de mobilidade xeográfica intra e extragalega, cunhas crecentes posibilidades de mobilidade social ascendente para continxentes demográficos cada vez máis numerosos e co nacemento e perfeccionamento duns medios difusores do castelán incomparablemente máis potentes ca antes (administración do estado, escolarización obrigatoria en castelán, espectaculares avances técnicos no eido das comunicacións audiovisuais de masas, etc.), resultou moito máis propicio para a aceleración dos procesos de cambio lingüístico có contexto dominante durante os séculos anteriores, que se caracterizaba, entre outras cousas, por unha reducida mobilidade xeográfica para un gran número de persoas, unhas mínimas posibilidades de promoción social para a inmensa maioría da poboación e uns medios difusores do castelán incapaces de estenderen eficazmente o coñecemento e o uso deste idioma. Como hipótese de alcance xeral digna de ser confrontada cos datos provenientes de investigacións particulares poderíase propoñer que as sociedades máis desenvolvidas do mundo contemporáneo reúnen condicións que en moitos aspectos as asemellan e aproximan e que as converten en escenarios onde os cambios lingüísticos poden progresar velozmente.

do plural altamente produtivos. Finalmente, quizais se usase esporadicamente algunha forma co hiato conservado. En conxunto, estes datos suxiren que na primeira metade do século XIX esta mudanza morfolóxica, a pesar dos progresos que sen dúbida fixera desde a Idade Media, non chegara aínda ao punto de se producir unha rápida expansión da variante innovadora, é dicir, con /l/ conservado. Creio que esta expansión se debeu de producir máis tarde, sobre todo durante o século XX.

A convivencia dos dous grandes tipos de plurais nun importante número de textos (15 de 26) ponse de manifesto na táboa 10. As alternancias, como é lóxico, danse sobre todo nos textos máis extensos, onde hai máis lugar para a variación interna (PG, CAI, DDF, OTF, DAS1, DAS3, TP1, TP2, PC, ECCh, OPG, MPA2, MPA3, RGS, XM)¹⁰⁷.

A análise por palabras pode subministrarnos algunhas das claves que axuden a comprender a dinámica da mudanza morfolóxica que aquí estamos a analizar. Aparecen exclusivamente co plural tradicional, é dicir, sen consoante lateral mantida, os substantivos e adxectivos *algasís* (PC), *animás* (PC), *cadriís* (MPA1), *cardinaes* (MPA3), *espirituás* (PC), *feudás* (PC), *fusís* (PG, 5 veces), *hospitás* (RGS), *liás* ‘leais’ (MPA5), *materiás* (PC), *memoriás* (TP1), *oficias* (PG, 2 veces), *oficiás* (CBM), *Oficias* (PG), *ofisiás* (TQ1), *personás* (PC), *servís* (MPA3, 9 veces; MPA4, TP1), *temporás* (MPA3), *vocæs* (CL), *xentis* (MPA2), *xêntis* (MPA3), *xornás* (PC). É obrigado dicir, obviamente, que só contamos con máis de un rexistro nos casos de *fusís*, *oficiás*, *servís* e *xentís*, e que só *oficiás*, *servís* e *xentís* aparecen en máis de unha obra. *Reás*, pola súa parte, é un substantivo moi frecuente no corpus examinado que en case o 97 % das ocasións comparece coa súa forma tradicional, en tanto que *reales* (DAS3) só se le unha vez, e ademais —significativamente— dentro dun fragmento de fala acastrapada.

	Sen /l/	Con /l/
PG	+	+
CBM	+	–
CAI	+	+
TQ1	+	–
TQ2	+	–
DDF	+	+
OTF	+	+

¹⁰⁷ Cómpre advertir que nalgúns textos a presenza de plurais con consoante lateral mantida é anecdótica. Por exemplo, en MPA3, soamente se rexistra un caso entre 26: *ispañoles* (v. 211).

	Sen /l/	Con /l/
DAS1	+	+
DAS2	+	–
DAS3	+	+
TP1	+	+
TP2	+	+
PC	+	+
DGM	–	+
ECCh	+	+
OPG	+	+
MPA1	+	–
MPA2	+	+
MPA3	+	+
MPA4	+	–
MPA5	+	–
RVP	+	–
RGS	+	+
CL	+	–
XM	+	+
NPD	–	+

Táboa 10. Plural dos nomes polisílabos agudos terminados en consoante lateral no singular.

Os plurais con consoante lateral conservada danse cos substantivos e adxectivos *arnales* (OPG, XM), *arrabales* (PG), *azules* (MPA2), *castañales* (PG), *currales* (OPG), *cristales* (NPD), *españoles* (PG, TP1; PC, 4 veces; RGS, 2 veces; MPA2), *ispañoles* (MPA3), *infernals* (PG), *Madriles* (DDF, DGM), *Misales* (PG), *municipales* (DAS1), *pasteles* (DAS3), *provinciales* (PC) e *rosales* (NPD, 2 veces). Débese reparar sobre todo en *españoles*, polo seu elevado número de rexistros, e mais en *Madriles*, polo seu evidente carácter de préstamo tomado do castelán.

Hai, en terceiro lugar, un número considerable de voces para as que documentamos dúas e ata tres formas de plural distintas, con desigual nivel de uso para cada unha: *cuarteles* (en fala acastrapada) / *cuartés*, *iguales* / *iguás*, *liberales* / *liberás*, *nacionales* / *nacionás* e *principales* / *principás* preséntanse en proporcións similares; en cambio, hai un certo predominio dos plurais tradicionais nos casos de *constitucionales* / *co(n)stitucionás* e *generales* ~ *jenerales* / *xenerás*; e, finalmente, é avultada a maioría de *papés* (16 ocorrencias) e *papeis* (1 ocorrencia) fronte a *papeles* (4 ocorrencias).

En vista dos resultados colleitados nesta análise, debemos comentar tamén que, se formas como *animás*, *constitucionás*, *fusís* ou *nacionás* son na actualidade case descoñecidas ou “totalmente inusitadas” nos falares populares (cf. Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 1995: 78-79; Fernández Rei 1990: 65), dá a impresión de que hai menos de douscentos anos eran, polo contrario, plurais comúns na fala galega. Repárese, así mesmo, en que mentres que de 1723 temos un plural *españós* no poema de don Plácido Feijoo (PFM), un século máis tarde só documentamos *españoles* nos textos do Prerrexurdimento.

É evidente, en fin, que os distintos substantivos e adxectivos afectados por este cambio non se transformaron simultaneamente, senón que algúns o fixeron antes e máis rapidamente ca outros, ao paso que algunhas voces se resistiron tenazmente ao avance da mudanza. O *Atlas Lingüístico Galego* mostra que no derradeiro cuartel do século XX, a pesar do incuestionable triunfo das solucións rematadas en *-ales*, *-eles*, etc. a custa das tradicionais terminadas en *-ás*, *-és*, etc., quedaban certas unidades lexicais para as que este segundo tipo de plural continuaba estando vivo ou incluso moi vivo: *currás* gozaba (e aínda debe de gozar) de máis vitalidade ca *ladrás* ou *reás*, que por súa vez semellaban máis estendidos ca *candís* ou *cadrís*; e todos estes plurais se usaban daquela (e probablemente aínda hoxe) máis ca *catedrás* e *fusís* (cf. ALGa 2, mapas 71, 72, 73, 74, 75, 76, 77). ¿Por que esta mudanza morfolóxica se propagou con ritmos diferentes para as distintas palabras que resultaron alcanzadas por ela? Nunha primeira aproximación dá a impresión de que, como adoita suceder en situacións de crise coma esta, foi o vocabulario elemental máis apegado ás formas de vida tradicionais o que máis se resistiu á transformación. A miña análise parece revelar que substantivos concretos como *animás*, *cadrís*, *fusís*, *papés* ou *reás* conservaron durante máis tempo os plurais tradicionais, mentres que un adxectivo como *españós*, evidentemente vinculado coa oficialidade e coa ideoloxía da construción do moderno estado-nación, xa debía de estar moi ameazado por *españoles* durante as primeiras décadas do século XIX. Con todo, nesa altura a tradicional forma de xerar estas plurais era aínda ben produtiva, pois no corpus explorado obsérvase que se trata dunha regra aplicada con alta constancia e regularidade non só a substantivos concretos do vocabulario elemental da lingua, senón tamén a substantivos ou adxectivos de esferas semánticas moi distintas, como *constitucionás*, *nacionás*, *oficiás*, *servís*, *xenerás* e *xentís*.

Na resistencia ao cambio puideron concorrer tamén causas de tipo formal, coma no caso do substantivo *cadrís*, utilizado nun soneto de 1797 por Manuel Pardo de Andrade (MPA1). Todos falamos algunha vez dos *cadrís* (ou dos *cadrises*, ou incluso dos *cadriles*). Todos ou case todos dixemos algunha vez que nos doían os *cadrís*. Pero, ¿cantos falamos algunha vez dun *cadril*?, ¿cantos dixemos algunha vez que nos doía un *cadril*? ¿Cantos galegos afirmarían resoltamente a existencia dun substantivo *cadril*? Por máis que o Dicionario da Real Academia Galega de 1997 recolla efectivamente *cadril* como lema, o certo é que hoxe case ninguén fala normalmente do *cadril*, senón dos *cadrís*, dos *cadrises* ou dos *cadriles*. Como afirma Constantino García (1985, s.v. *cadril*), este substantivo é “usado casi siempre en pl.”. Sen dúbida, a ausencia da referencia constituída polo singular *cadril* constitúise para moitos falantes nun obstáculo que lles impediu ou dificultou seriamente a xeración dun plural innovador *cadriles* para o que resultaban indispensables dous elementos nitidamente percibidos pola comunidade dos falantes: o morfema *-es*, coñecido por todos, e o lexema *cadril*, sen dúbida ignorado por moitos. *Cadrís*, por tanto, perdurou como un fósil, como un vestixio dunha sincronía lingüística superada.

Porén, o proceso xeral de transformación deste tipo de plurais non se detivo aquí. A selección da variante *animais*, hoxe minoritaria nas falas populares, como a propia do actual estándar galego puxo en xogo un novo e importante factor sociolingüístico que, como apunta Dubert García (1999: 95), parece estar a reorientar a secular marcha desta mudanza morfolóxica. Os plurais seleccionados para o estándar, consagrados no galego escrito posterior a 1982, semellan comezar a ser incorporados aos repertorios lingüísticos de certos falantes con estudos e con fasquía urbana, de tal xeito que nalgúns medios estes plurais terminados en *-is* van entrando actualmente en variación contextual coas solucións populares. Daquela, poderíamos estar agora ante os inicios do que adoita denominarse un cambio desde arriba, é dicir, ante un cambio inducido polo desexo de adoptar formas lingüísticas que están dotadas de prestixio manifesto porque os individuos que en principio as usan gozan de amplo recoñecemento social e son considerados por moitos como dignos de seren imitados. O actual proceso de estandarización da lingua galega preséntase así como un relevante factor máis que contribúe orientar e a incrementar a velocidade con que na Galicia de hoxe se están a producir as mudanzas lingüísticas.

5.2.2.2. Polisílabos graves

Os substantivos e adxectivos polisílabos que son graves no singular non perden en ningún caso a consoante lateral no plural: *Angeles* (LCR1), *anxêles* (DDF), *apóstoles* (PC; este plural fai supoñer un singular *apóstol*), *consules* (PC), *moviles* (PC), *útiles* (PG), *utiles* (PC), *utiles* (PC, 3 veces, na fala acastrapada de Antón). Obsérvase que os tres primeiros exemplos son castelanismos léxicos e que a inmensa maioría dos escasos rexistros que temos son dun único texto, a *Parola de Cacheiras*.

5.2.2.3. Monosílabos

Entre os monosílabos que tiñan no seu étimo unha consoante /l/ intervocálica os únicos plurais que se rexistran nos textos pregaleguistas examinados son *males* (TQ2, PC, MPA2), *tales* (PG; CAI, 3 veces; TQ1, 2 veces; DDF, OTF, DAS3, PC, CL, FPVS 9) e *tâs* ‘tales’ (PC, 2 veces) ou *tás* (TQ2; MPA3, 32¹⁰⁸, 178, 322). Para as dúas voces se documentan plurais con caída do /l/ no galego medieval: *maes* e *taes* (cf. Lorenzo 1975-1977: II, s.v. *mal*, *tal*; Lorenzo 1986: 95). Cómpre salientar que en tres textos está presente o plural *tas*, hoxe inusitado.

A palabra *fiel*, dada a tendencia do galego a converter en hiatos os ditongos crecentes (cf. *cam-bio* > *cam-bi-o* > *cám-be-o*, *lin-gua* > *lin-gu-a* > *lín-go-a*), preséntase problemática á hora de considerármola monosílaba ou bisílaba. Normativamente, hoxe ditamínase o uso do plural *fieis* e fábase da presenza de máis dunha sílaba nesta voz, cando para todos os monosílabos rematados en /l/ se contempla un plural que engada o morfema *-es* (cf. Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 1995: 78). En todo caso, quede constancia de que na *Parola de Cacheiras* se documenta *fieles* (PC, 4 veces), mentres que Sarmiento recolleu *fiés* ou *fes* (CVFLG, 268) no século XVIII. O bieito tamén testemuña a alternancia de *riles*, *riis* e *ris*, seguramente con maioría para a primeira das tres formas (CVFLG, 263, 331).

5.2.3. Plural dos nomes monosílabos e polisílabos agudos terminados en consoante nasal no singular

5.2.3.1. Nomes terminados en *-an*

Canto aos nomes que proceden de étimos latinos terminados en *-ANES* ou que se asimilaron a estas terminacións, é moi probable que no inicio do século XIX as tres grandes variantes que o galego moderno coñece xa presentasen unha distribución diatópica moi semellante á actual: *-áns* no occidente, *-as* no centro e *-ais* ou *-aes* no oriente (cf. Mariño Paz 1995a: 49-50; Fernández Rei 1990: 66-67). Pois ben, nos textos pregaleguistas aquí estudados predominan para os plurais as solucións centrais, acabadas en *-as*: *alacras* (MPA5), *barrigás* (MPA3), *bobalás* (DAS1), *burricás* (CAI, TQ2, DAS3), *capellás* (TQ1), *cas* (PG), *cás* (DAS3, 2 veces; TP2, 3 veces), *càs* (PG, CBM), *catalás* (RVP, 2 veces), *chalás* (TP2), *folgasás* (DAS1),

¹⁰⁸ No orixinal de MPA3 lese aquí *tal*, pero hai que advertir que na nota introdutoria do soneto ao autor do romance *Os servís e os liberás* (MPA4) xa se apunta a necesidade de corrixir *tal* por *tas* neste lugar da primeira edición deste romance, que é de 1814: “Señor editor: en el Ciudadano de 17 de marzo anunció vmd. la venta de un romance en gallego titulado *Os servís e os liberás* que he comprado y leído. Como nacido en la provincia observé las erratas de imprenta que en él se notan, y son: pág. 4, estrofa 3ª. lin. 10, *tal*, en vez de *tas*”.

folgazas (MPA3, *lacazás* (RGS), *larchas* ‘larcháns’ (MPA3), *luterás* (MPA3), *pirillás* (TP2), *sancristàs* (TQ1), *sultás* (MPA3, 2 veces) e *sultàs* (PC). Só en cinco ocasións rexistrei a solución occidental *-ans*: *cáns* (ECCh), *catalans* (PG, ECCh), *kans* (PC; “kans da China”) e *prans* (PG). PG e PC, pois, mesturan ambos os resultados, os centrais e os occidentais. ECCh, en troques, con unanimidade en *-ans*, confírmase como o texto con claros trazos occidentais que xa advertimos ao estudarmos a variación *meu irmao* / *meu irmán*, *miña irmá* / *miña irmán*. Nos demais textos, moitos deles de ambientación compostelá, rexistramos exclusivamente os plurais caracteristicamente centrais. Non se detectou ningún plural oriental (en *-ais* ou *-aes*).

Para os nomes que proceden de étimos latinos que terminaban en *-ĀNOS* ou en *-ĀNAS* ou que acabaron por asimilarse a eles, as solucións occidentais, con consoante nasal na coda silábica, son novamente minoritarias: *hirmans* (TP2, PC), *mans* (TQ1, 2 veces; TQ2, ECCh, OPG, ABF5). Son notoriamente máis abundantes os plurais sen consoante nasal (*irmás*, *mas*): *castillas* ‘casteláns’ (MPA3), *hirmás* (DAS3; feminino), *irmàs* (PC; masculino), *irmas* (PC; MPA3, 3 veces; masculino), *irmàs* (MPA2), *más* (CAI, DAS2, MPA5), *mas* (TP1; MPA3, 3 veces; MPA5), *beixamás* (MPA5), *vilas* ‘viláns’ (MPA3). De novo observamos que ECCh reproduce modelos occidentais, que PC mestura os occidentais e os centrais e que nos diálogos composteláns, a pesar de neste caso non haber exclusividade, si se percibe un claro predominio dos plurais sen consoante nasal. Estes, por outra parte, son os únicos que utilizou Manuel Pardo de Andrade.

5.2.3.2. Nomes terminados en *-en*

A solución occidental é a que se emprega en PC: *bens* (3 veces), *véns*. A central é a máis difundida nos textos de Prerrexurdimento que estudamos: *bes* (MPA3, 2 veces; RGS, LLG), *bés* (TQ1, TQ2; RGS, 2 veces; OTF, PB1, RVP).

Convén recordar que cara ao final do século XVIII o Padre Sobreira situou *bens* na vila coruñesa de Vimianzo e *bes* en Ribadavia (PDG, 443). É de supoñer que, coma Vimianzo, o resto do bloque occidental xa diría *bens* e que, coma Ribadavia, a Galicia central decantaríase xa a prol de *bes*.

5.2.3.3. Nomes terminados en *-in*

Aparece en CL o plural *ruins*, congruente coas outras solucións occidentais que tamén triunfan nesta fonte. En OPG, onde só se encontran plurais con consoante nasal impositiva, lese *chupins*.

O resultado propio do galego central é, de novo, máis frecuente, e aparece en fontes que no tocante á formación do plural dos nomes terminados en consoante nasal

mostran escasa ou nula variación: *danzaris* (MPA5), *galopis* (RGS), *ruís* (MPA2), *ruís* (OTF), *serafis* (AMCN4). Ademais, encóntrase *botis* (PG), nas *Proezas de Galicia*, onde conviven plurais occidentais, centrais e orientais para os nomes monosílabos e polisílabos agudos terminados en consoante nasal no singular; e tamén *bolatis* en DGM, onde alcanzan considerable presenza os plurais occidentais.

5.2.3.4. Nomes terminados en *-on*

Xa en anteriores traballos puxen de manifesto que é case seguro que o século XIX se iniciou cunha distribución dialectal dos plurais dos nomes terminados en *-on* no singular moi próxima á actual: *-ons* no occidente, *-os* no centro e *-ois* ou *-oes* no leste (cf. Mariño Paz 1995a: 55-56; Mariño Paz 1996: 90-93; Fernández Rei 1990: 66-67).

Soamente en catro textos do corpus decimonónico examinado aparece exclusivamente a solución occidental. Trátase de DDF (*condusons*, *mandons*, *mesons*, *millons*, *pañuelons*, *pichons*), de ECCh (*ocasions*, *puntóns*), de OPG (*balcons*) e de CL (*bendicions*).

O resultado do bloque central, o máis frecuente con grande vantaxe no conxunto das obras revisadas, rexistrámolo sen competencia en dezaseis documentos: CBM (*elec-sós*, 2 veces; *xalós* ‘galóns’), CAI (*inquisisós*; *sermos*, ‘sermóns’), OTF (*municións*, *velacións*), DAS1 (*consilasiós*, *millós*, *razós*), DAS3 (*bribós*, *intencións*, *informacións*), TP1 (*cañóns*, *capós*, *ladros*), TC (*camaleos*), RGS (*diversións*, *Faraos*, *maldizos*, *millós*, *nacións*), MPA2 (*azadós*, *capos*, *corazóns*, *corazos*, *cuestios*, *dragos*, *ficcións*, *institucións*, *invencios*, *lacòs*, *ladros*; *ladros*, 2 veces; *mandós*, *Marmitós*, *millos*, *nacións*, *nacións*, *Neròs*, *opresios*, *punzós*, *rixòs*, *tizós*, *tizos*; *visións*, 2 veces; *visios*), MPA3 (*framasós*, *Lidos*), MPA5 (*incrinacións*), PB1 (*ladros*, *toleirós*), LLG (*millós*, *montós*), AMCN4 (*sos* ‘sons’), ABF5 (*monicións*, 2 veces; *municións*) e FPVS 17 (*servilós*).

O plural propio do bloque oriental non se le de maneira exclusiva en ningún dos textos estudados. Realmente só o encontramos, e minoritariamente, nas *Proezas de Galicia*, onde convive cos outros dous resultados. O autor deste diálogo entre Gorecho e Mingos, nado na Coruña, seguramente escoitou estes plurais en lugares coma o Val de Burón, A Fonsagrada, Valdeorras ou Piquín. El visitounos en 1809, durante a súa participación na loita contra os franceses, e incorporounos logo á obra que publicou en 1810. Velaquí as documentacións da obra de Fernández Neira: *cañois* (2 veces), *cañons* (3 veces), *corazons*, *divisions*, *Dragons*, *Dragós* (2 veces), *galons*, *ladrois* (2 veces), *leons*, *Leos*, *Morrións* (2 veces), *municions* (8 veces), *ocasions* (2 veces), *racions* (3 veces), *tizós*, *Xsurisdicions*. Con esta variedade de resultados Fernández Neira dáunos unha nova proba da vocación polimórfica e interdialectalista con que entre 1809 e 1810 escribiu as *Proezas de Galicia*, un folleto en que coubo toda unha variada gama das diversas variantes que en determinados puntos do sistema ofrecía daquela a realidade dialectal galega.

Seis textos mesturan os plurais occidental e central. Predomina a solución sen consoante nasal en TQ1 (*fundasios*, *ladros*, *millons*, *Prosios* ‘procesións’; *rasos* ‘razóns’), TP2 (*birbós* ‘bribóns’, *contribusions*; *ladros*, 2 veces; *leucións*, *simós* ‘simoníacos’) e PC (*calzós*, *condizons*; *contribuzós*, 5 veces; *corporacions*, *corporacións*, *corporazós*; *corporazós*, 2 veces; *desazós*, *fundazós*, *liciós*; *millons*, 2 veces; *millós*, 5 veces; *mortificacions*, *municións*, *municións*, 2 veces; *nacións*, 3 veces; *Neros* ‘Neróns’, *ocasionés*, *oracions*; *pasionés*, 2 veces; *persecuciones*, *Pharaos* ‘faraóns’, *poblazós*, *reprensios*, *representacións*, *revoluciones*, *sermons*, *solteirós*; *varós*, 2 veces; *xenerazós*). Hai maioría de *-ons* en DGM (*combinacions*, 3 veces; *combinacións*, *eleucións*, *proposiciones*). Finalmente, temos unha forma de cada tipo en TQ2 (*balcóns*, *bribós*) e mais en DAS2 (*intensions*, *millós*).

Todos estes datos non producirán grandes sorpresas a quen xa vaia coñecendo as posicións dos textos aquí estudados respecto da reprodución dos trazos dialectais da zona en que naceron ou viviron os seus autores, ou da zona en que se escribiron, ambientaron e publicaron. Triunfa o resultado central en fontes como OTF, de procedencia ourensá, nun vilancico mindoniense (AMCN4), nas obras de Manuel Pardo de Andrade, un coruñés de Oleiros, na *Casamenteira* de Fandiño, santiagués con casa familiar en Albixoi —ao leste de Compostela—, ou no poema PB1, ambientado no Burón lugués pero aparecido nunha publicación da Coruña. As tertulias de ambiente compostelán (e RGS, unha carta en boa medida próxima a elas) igualmente presentan en xeral o plural sen consoante nasal, mais algunhas delas incorporan tamén, minoritariamente, o resultado occidental e incluso unha (DDF) emprega o resultado occidental en exclusiva¹⁰⁹. A este respecto convén lembrar unha vez máis que a cidade de Santiago de Compostela se sitúa na fronteira entre os bloques central e occidental, e que en concreto a isoglosa destes plurais atravesaba hoxe pola metade a súa comarca (cf. Dubert García 1999: 96-99). Aos ollos do dialectólogo, pois, non debe estrañar a alternancia de formas de plural nestes textos composteláns, pero tamén é certo que este novo trazo de variación podería vincularse, sen máis, co polimorfismo característico dos textos galegos de case todas as épocas.

O plural occidental imponse sen competencia en ECCh, un texto que, dado que xunto a este reúne outros trazos coma o seseo case constante, a terminación *-an* (< -ĀNU) e o cheísmo, vai configurándose dentro do noso corpus como o para-

¹⁰⁹ Téñase en conta que Francisco Mirás, inspirándose moi probablemente na fala compostelá da segunda metade do século XIX, dicía no seu *Compendio* que a formación do plural en galego “no es como en Castellano, pues ya acabe el nombre en vocal aguda, ya en consonante, no hay mas que convertir esta en s v. gr. *corason*, *corasós*, *rason*, *rasós*” (Mirás 1864: 13). Non obstante Saco Arce, en 1868, escribía na *Gramática gallega*, que na provincia de Ourense se usaban plurais sen desenvolvemento de consoante nasal, mentres que “en Santiago y otros puntos los nombres acabados en n, la conservan en el plural, añadiéndole la s. Dicen *calzons*, *cans*, *boletins*, *uns*” (Saco Arce 1868: 32) ¿A quen habemos de crer? En todo caso, coído que aquí temos unha nova proba da situación fronteiriza que xa daquela ocupaba Santiago na xeografía dialectal galega.

digma do texto de procedencia occidental e, máis en concreto, noíesa. Outros dous textos con plural en *-ons* (DDF e CL) están publicados en Santiago, pero o autor de CL (“Pereta de Cruña”) podería ser coruñés. Pouco se pode dicir a este respecto sobre OPG, pero si convén recordar que tamén presenta solucións occidentais no caso da variación *a mao ~ a mau / a man*, masc. *-ao ~ -au / -án*, fem. *-á / -án*.

5.2.3.5. Nomes e outras clases de palabras terminados en *-un*

Polo que se refire ao plural do artigo e cuantificador *un*, as solucións medievais con hiato [ũu] deron paso a un resultado con consoante nasal desenvolvida no occidente (*uns*), outro sen ela en puntos do centro e das áreas asturiana e zamorana (*us*) e outro con ditongo oral (nasal nos Ancares) nalgúns lugares do bloque oriental (*uis*). Ademais, no galego central e oriental goza hoxe de extraordinario vigor unha solución *unhos* e está menos difundida a variante *unhes*. *Us* semella actualmente unha forma en retroceso, pois alí onde se usa adoita sufrir a competencia de *uns*, de *unhos* ou de *unhes* (cf. ALGa 2, mapa 219). Para o nome do segundo día da semana, á parte da variante castelanizada *lunes*, o ALGa 2 (mapa 69) mostra que *luns* se sitúa no occidente, *lus* no centro (cunha extensión moito maior cá de *us*) e *luis* en contados puntos do leste.

Das fontes pregaleguistas que aquí analizo, coñecen só a solución con consoante nasal un importante conxunto de textos entre os que forman grupo destacado os “composteláns” (CBM, CAI, TQ1, TQ2, DDF, OTF, DAS3, TP1, TP2, TC, ECCh, RGS e CL): *alguns* (CBM, OTF, DAS3, TP1, TP2, TC, ECCh), *aljuns* (TQ1, DDF, DAS3), *cuns* (CBM), *uns* (CAI, 5 veces; TQ1, 3 veces; TQ2, 2 veces; DDF, 2 veces; OTF, 4 veces; TP1, 4 veces; TP2, ECCh, 5 veces; RGS, 4 veces; CL). En DGM temos, xunto a *algúns*, *alguns* e *uns* (en función pronominal: “o que a uns lles parece”), unha forma *unhos* que aparece en función adxectiva: “unhos poucos”.

O resultado *-us* só o presentan en exclusiva MPA2 (*us*), MPA3 (*algus*, 3 veces; *us*, 3 veces) e XM (no adxectivo *comús*). Débese subliñar que nas súas obras Manuel Pardo de Andrade optou decididamente polos plurais que eliminan a consoante nasal, tanto se a vogal anterior era /u/ coma se era calquera outra.

Hai mestura de resultados con e sen consoante nasal en PG, DAS1, DAS2 e PC. En PG predomina claramente a solución sen consoante: *alguns*, *algus* (6 veces), *nus* (2 veces), *cus* ‘que uns’, *us* (8 veces), *ûs* (6 veces). En PC hai avantaxe indiscutible para as formas con consoante nasal: *alguns* (7 veces), *n’algus*, *uns* (7 veces). Nos outros dous documentos dáse un reparto máis equitativo: *algus* (DAS1), *algús* (DAS1, 2 veces), *aljús* (DAS2), *ningus* (DAS1), *uns* (DAS1, 2 veces; DAS2).

A preferencia polos plurais *uns* e *algúns* que observamos no conxunto dos textos contrasta coa maioría das solucións en *-as*, *-es*, *-is* e *-os* que antes sinalamos, pero é congruente cos datos da dialectoloxía actual que expuxen no primeiro parágrafo

deste epígrafe. Especialmente significativa é a vitoria absoluta de *-uns* en textos coma as tertulias compostelás, OTF e RGS, que se decantan absoluta ou maioritariamente a prol dos plurais en *-as* ou en *-os*. Esta predilección por *-uns* parece manifesta en sintagmas coma *cuns càs* (CBM, p. 139) e *uns bés* (RGS, p. 18), nos que aparecen xustapostos os dous tipos de plurais. Certamente, contra o artigo ou cuantificador *us* debeu de pesar o inconveniente do seu escaso corpo fonético, que probablemente escurecería para moitos a súa vinculación co singular *un*. Esta hipótese semella moi apropiada para dar conta do que acontece en textos coma DAS1 e DAS2, onde lemos *algus*, *algús*, *aljús* e *ningus*, pero sempre *uns*.

5.2.3.6. Conclusión

Se, como afirman a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega (1995:77), a nosa tradición literaria e gramatical dos dous últimos séculos se decantou en conxunto a prol do plural con desenvolvemento de consoante nasal, o certo é que os datos que acabo de achegar demostran que nos albores da nosa literatura contemporánea houbo unha clara preferencia pola solución central, coa excepción xa sinalada de *uns* e *algúns*¹¹⁰. Os puntos do mapa galego en que ficcionalmente se sitúan os textos e a procedencia xeográfica dos autores —unida á súa probable decisión de partiren basicamente da fala propia dos seus lugares de nacemento ou de residencia— explica suficientemente esta preferencia na maioría dos casos.

Na táboa 11 consigno a presenza ou ausencia de variación interna que en distintos textos se dá para a formación do plural dos nomes substantivos e adxectivos monosílabos e polisílabos agudos que no singular terminan en *-an*, en *-en*, en *-in*, en *-on* ou en *-un*. A análise comparativa dos datos que aí se expoñen revela que catro textos presentan exclusivamente plurais con consoante nasal desenvolvida, tipicamente occidentais, dezasete teñen unicamente o central, sen consoante nasal, e ningún opta de maneira constante polo tipicamente oriental, con ditongo oral. Os catro que só presentan solucións occidentais son DDF, ECCh, OPG e CL, mentres que os dezasete con plurais sempre centrais son varias tertulias compostelás (CBM, CAI, DAS1, DAS3, TP1, TC), os tres poemas extensos do oleirense Manuel Pardo de Andrade (MPA2, MPA3, MPA5), un poema do santiagués Vicente Turnes (LLG), textos en prosa ou en verso con

¹¹⁰ No conxunto dos plurais dos nomes substantivos e adxectivos terminados en *-an*, *-en*, *-in*, *-on* e *-un*, as solucións occidentais representan o 28.75 %, as centrais o 70 % e as orientais o 1.25 %. De limitarmos o cálculo aos casos dos plurais de *-an* (< -ĀNES), de *-on* e de nomes substantivos e adxectivos acabados en *-un*, en que realmente se dan con distribución semellante as tres posibilidades sinaladas no espazo dialectal do galego moderno, as proporcións resultantes son moi semellantes: 28.75 % para o plural occidental, 69.50 % para o central e 1.75 % para o oriental. Polo contrario, as porcentaxes son notoriamente distintas cando se trata dos plurais do artigo ou cuantificador *un*: 65.50 % de *uns* (42 casos), 32.75 % de *us* (21 casos, dos que 17 están en PG e os outros catro en dúas obras de Pardo de Andrade) e 1.75 % de *unhos* (1 caso); *algúns* e *algús* acadan, respectivamente, o 58.75 % e o 41.25 %; finalmente, non hai ningunha ocorrencia de *ningúns* e soamente 1 de *ningús*.

vinculacións coa Galicia central (OTF, RVP, PB1, AMCN4) e, finalmente, RGS (a carta asinada nun Combarro que non creo que sexa a coñecida vila do concello de Poio, senón unha aldea próxima a Santiago de Compostela), XM e FPVS17. Á luz do que anteriormente dixen verbo dos plurais do artigo e cuantificador *un*, é significativo que ata en oito dos textos con triunfo absoluto dos plurais centrais *-as*, *-es*, *-is* e/ou *-os* apareza non obstante a forma *uns*: trátase de seis tertulias compostelás (CBM, CAI, DAS1, DAS3, TP1, TC) e, ademais, de OTF e RGS. En todos estes casos é probable que haxa unha forte fidelidade aos trazos propios de determinadas falas locais.

O plural das terras do leste, sempre pouco representadas na nosa literatura moderna, soamente se documenta, e de maneira moi minoritaria, nas *Proezas de Galicia*¹¹¹. Este diálogo de Fernández Neira constitúese en paradigma do texto heteroxéneo no que á formación destes plurais se refire, pois nel conviven resultados occidentais, centrais o orientais (*-ans*, *-as*, *-ons*, *-os*, *-ois*, *-uns*, *-us*).

	Occidental	Central	Oriental
PG	+	+	+
CBM	–	+	–
CAI	–	+	–
TQ1	+	+	–
TQ2	+	+	–
DDF	+	–	–
OTF	–	+	–
DAS1	–	+	–
DAS2	+	+	–
DAS3	–	+	–
TP1	–	+	–
TP2	+	+	–
TC	–	+	–
PC	+	+	–

¹¹¹ Canto aos plurais de *-an* (< -ĀNES) e de *-on*, este diálogo mostra avultada preferencia a prol dos que teñen consoante nasal: 72.50 % de plurais occidentais (26 casos), 16.75 % de centrais (6 casos) e 11.75 % de orientais (4 casos). En troques, para os plurais de *-un* predominan en PG as solucións sen consoante nasal (23 casos, o 95.75 %) sobre as que si a teñen (1 caso, o 4.25 %). Non hai na obra de Fernández Neira ningunha ocorrencia do artigo ou cuantificador *uns*, senón unicamente de *us*.

	Occidental	Central	Oriental
DGM	+	+	–
ECCh	+	–	–
OPG	+	–	–
ABF5	+	+	–
MPA2	–	+	–
MPA3	–	+	–
MPA5	–	+	–
RVP	–	+	–
RGS	–	+	–
XM	–	+	–
CL	+	–	–
PB1	–	+	–
LLG	–	+	–
AMCN4	–	+	–
FPVS17	–	+	–

Táboa 11. Plural dos nomes substantivos e adxectivos monosílabos e polisílabos agudos que no singular terminan en *-an*, en *-en*, en *-in*, en *-on* ou en *-un*.

A alternancia de plurais occidentais e centrais, con tendencia para o predominio dos segundos, dáse en cinco diálogos composteláns (TQ1, TQ2, DAS2, TP2, PC), en ABF5 (do santiagués Fandiño) e mais en DGM. Dada a situación fronteiriza da comarca de Compostela, situada no límite entre a Galicia occidental e a central, paréceme probable que estas mesturas deban interpretarse precisamente como mostras de fidelidade a unha fala local (ou ao conxunto de falas dunha bisbarra), e non como consecuencia dunha presunta práctica interdialectalista consciente dos seus autores no tocante aos plurais que ata aquí se estudaron. En todo caso, de habelo, este interdialectalismo sería notoriamente diferente do que se observa en PG.

5.3. O adxectivo *bo ~ bon*

Xa era corrente nos textos da Idade Media a alternancia entre a forma plena *bõo* e a apocopada *bõ* ou *bon*. Segundo Lorenzo (1987: 485), a segunda delas, con perda da

vogal átona final e non da consoante nasal intervocálica, explícase pola atonicidade propia da posición proclítica que a miúdo ocuparía o adxectivo, “de maneira idéntica ó que pasou en castelán entre a forma plena *bueno* e a apocopada *buen*”. Isto podería explicar a actual distribución dialectal das solucións *bo* e *bon*, pois, en contra do que adoita suceder en casos aparentemente análogos, a forma con consoante nasal é fundamentalmente oriental e a que non a ten, occidental (cf. ALGa 2, mapa 28). O rexistro de *bo* en textos coma os romances das Festas Minervais de 1697 ou os poemas do cura de Fruíme (de procedencia maiormente compostelá ou, en xeral, occidental) e de *bon* na “lucu-auriense” *Historia de Don Servando* deixa entrever que o reparto dialectal de hoxe xa debía de ser esencialmente o mesmo polo menos desde a primeira metade do século XVII. Apunta no mesmo sentido a información contida nunha das papeletas reunidas polo Padre Sobreira cara ao final do século XVIII, pois na actualidade Betanzos e Lemos continúan sendo terras en que triunfa a solución *bon*:

BÒN, OA. Adj. de Betanzos, Lemos. *Bò, oa*. Ubique (PDG, 413, s.v.).

Nos textos do Prerrexurdimento aquí estudados é patente o predominio de *bo*, que é a opción que se dá en exclusiva en CBM, CAI, TQ1, TQ2, DDF, DGM, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, TC, PC, ECCh, ABF5, RVP, RGS e XM. Hai alternancia de *bo* e *bon* con proporcións paritarias en OTF, MPA3 e FPVS17; polo contrario, en PG predomina *bo*, mentres que *bon* é maioritario en MPA2. Sen competencia interna *bon* só aparece en PB1, cunha única ocorrencia. Finalmente, en OPG hai dous casos de *bo* (vs. 73, 138): o primeiro está só no impreso e non aparece no manuscrito; o segundo presenta a variante *bon* no manuscrito.

Dá a impresión de haber en xeral un grande apego á solución propia das falas locais ás que se poden adscribir distintas fontes. A opción a favor de *bo* en exclusiva obsérvase nos textos composteláns, na noiesa ECCh e na pontedevesa RVP (a Pontedeva ourensá é hoxe terra de *bo*); *bon* utilizouse en obras con vinculación coa Galicia máis interior e que presentan outros trazos centrais (OTF, MPA2, MPA3, PB1) ou que son decididamente interdialectais (PG). Finalmente, a discordancia de OPG entre o manuscrito e o impreso podería deberse ás preferencias por *bo* que xa daquela terían quizais algúns editores ou impresores.

5.4. Sufixos e terminacións

5.4.1. Sufixos e terminacións *-ade(s)/-ad/-á(s)*, *-ede(s)/-ed/-é(s)*, *-ide(s)/-id/-í(s)*, *-ude(s)/-ud/-ú(s)*

Canto a estes sufixos ou terminacións, a variación que no galego popular podería darse nos inicios do século XIX debía de responder moi aproximadamente á descrición que Saco Arce fixo dela na súa gramática de 1868:

Las que en castellano acaban en *d*, ó la pierden en gallego, ó le añaden una *e* final. Se dice pues *bondá* ó *bondade*, *piedá* o *piedade*, *verdá* o *verdade*, *saú* ó *saúde*, *vosté* o *vostede*, *mercé* ó *mercede*, en vez de bondad, piedad, verdad, salud, usted, merced (Saco Arce 1868: 20).

Las palabras que [...] pueden terminar en vocal aguda ó en la sílaba *de*, tienen tambien en plural dos formas correspondientes á las dos del singular: puede decirse *verdás* ó *verdades*, de *verdá* o *verdade*: *mercés* o *mercedes*, de *mercé* ó *mercede*. La segunda forma es la mas comun (Saco Arce 1868: 31).

Esta situación de variación é parcialmente a mesma que se dá no actual galego popular (cf. ALGa 2, mapas 101-104; Dubert García 1999: 101-104), coa moi probable diferenza de que nos tempos do gramático ourensán as formas truncadas de singular debían de estar menos estendidas ca hoxe. A preferencia pola solución plena no plural mantense en cambio nas actuais falas alleas ao estándar; tal preferencia probablemente se deba a que para a maioría dos falantes a forma singular de referencia continúa sendo a que remata en consoante /d/ (*verdad*) ou a tradicional terminada en /de/ (*verdade*), e non a truncada acabada en vogal tónica (*verdá*). Por outra parte, os datos que ofrece Saco Arce débense completar coa referencia ás solucións do tipo de *verdai(s)*, que se dan na área zamorana e en parte do Bierzo e, esporadicamente, por todo Ourense; da súa existencia dá xa testemuño o Padre Sobreira (PDG, 73, 86, 177, 272). A alternancia entre formas plenas e formas truncadas xa é patente nas fontes dos Séculos Escuros (cf. Mariño Paz 1995a: 61-62; 1996: 95).

A variación interna entre solucións plenas e truncadas de singular e de plural que se dá nos textos pregaleguistas que analizo nesta monografía reflíctese na táboa 12¹¹².

¹¹² Para elaborar a táboa 12 e para facer os cálculos que expoño liñas adiante desestimei as formas *mercé(s)*, *mercede(s)*, *vosté(s)* e *vostede(s)*. Aínda que tamén se coñece *mercede*, nas fontes medievais predomina xa *mercé* como descendente do substantivo latino MERCEDE: era lóxico que así fose, xa que, ao contrario do que sucede con aquelas que se estudan principalmente neste epígrafe, nesta palabra a consoante oclusiva intervocálica do étimo non era xorda, senón sonora. *Vosté* e *vostede*, como se sabe, proceden do sintagma *vossa mercé* / *vossa mercede*, que contén o mencionado substantivo. Non estraña, por todo isto, que nas fontes decimonónicas aquí examinadas as porcentaxes favorables ás solucións truncadas nos casos de *mercé* e *vosté* sexan moito máis elevadas cás que se detectan para as outras unidades léxicas: 97.50 % de *mercé* (38 casos) e só 2.50 % de *mercede* (1 caso); 71.50 % de *vosté* ou *vusté* (15 casos) e 28.50 % de *vostede* ou *vustede* (6 casos). Paréceme evidente que estas razóns aconsellaban xebrar os resultados deste substantivo e este pronome dos das outras unidades implicadas na variación que aquí analizo.

	Singular	Plural
PG	+ –	+
CBM	+ –	+
CAI	+ –	
TQ1	+	+ –
TQ2	+	–
DDF	+	
OTF	+ –	
DAS1	+	–
DAS2		–
DAS3	+ –	+
TP1	+ –	+ –
TP2	+ –	+
TC	–	
PC	+ –	+ –
DGM	+	–
ECCh	+ –	+ –
OPG	–	
ABF1	–	
ABF4	+ –	
ABF5	–	
MPA2	+ –	+
MPA3	+ –	+ –
MPA5	+ –	+
RVP	+ –	
RGS	+ –	+
XM	+ –	+
CL	–	
LLG	+	+
NPD	–	
AMCN3	–	

Táboa 12. Sufixos e terminacións –ade(s)/-ad/-á(s), -ede(s)/-ed/-é(s), -ide(s)/-id/-í(s), -ude(s)/-ud/-ú(s) (+: formas plenas; -: formas truncadas).

Son moitos os textos en que non se advirte un criterio fixo no referente ao emprego destes sufixos ou terminacións. Dos trinta contemplados na táboa 12 son catro os que presentan variación interna tanto no singular coma no plural (TP1, PC, ECCh, MPA3) e doce os que a teñen só no singular (PG, CBM, CAI, OTF, DAS3, TP2, ABF4, MPA2, MPA5, RVP, RGS, XM); soamente un manifesta variación exclusivamente no plural (TQ1: *autoridàs, vertudes*), e tres son os que presentan un tratamento para o singular e outro distinto para o plural (TQ2, DAS1, DGM). Nestes tres últimos úsase un sistema con formas plenas no singular e reducidas no plural, sen alternancias dentro de cada número pero tamén con escasas documentacións: *indinidade, verdade* e *nobedàs* en TQ2; *autoridade, Universidade, verdade, autoridàs* e *novedàs* en DAS1; e *craridade, dificultade, necesidàs* e *verdàs* en DGM.

Son dez os documentos que se amosan completamente coherentes, quer no emprego das formas plenas (DDF, LLG), quer no das reducidas (DAS2, TC, OPG, ABF1, ABF5, CL, NPD, AMCN3). Ora ben, cómpre advertir que para seis destes documentos sen variación interna (DDF, DAS2, ABF1, CL, NPD e AMCN3) unicamente teño un rexistro, e que para LLG dó dispoño de dous.

En conxunto, advírtese unha vez máis unha tendencia ao polimorfismo, lóxica consecuencia do feito de os escritores do Prerrexurdimento acometeren o acto de escribir en galego sen poderen contar cun código normativo de referencia e, ademais, sen faceren unha reflexión previa que os levase a fixar criterios madurados e estables cos que acometeren a súa tarefa.

En canto ao nivel de uso de cada tipo de formas, obsérvase que, mentres que no singular se dá unha axustadísima igualdade entre elas, no plural predominan as plenas. En singular as plenas representan o 49.50 % (135 casos), ao paso que as truncadas son o 50.50 % (136 casos, a maioría deles, sen <-d> gráfico); se atendemos ás terminacións máis frecuentes, os datos que obtemos son moi semellantes: 49 % de –ade fronte a 51 % de –á(d) (122 ocorrencias contra 127), e 46.75 % de –ude contra 53.25 % de –ú(d) (7 e 8 casos, respectivamente). Por contra, no plural a porcentaxe das plenas no conxunto da mostra sobe ata o 68.75 % (35 ocorrencias), ao paso que a das reducidas descende ata o 31.25 % (16 ocorrencias). Ao meu modo de ver, estes datos están en perfecta liña de coincidencia co que dicía Saco Arce en 1868, pero non tanto co que hoxe acontece no galego popular, onde o retroceso dos singulares plenos está notoriamente máis avanzado. En efecto, canto á altura en que parece que se atopaba este proceso de cambio lingüístico na primeira metade do século XIX, dá a impresión de que no singular a variante innovadora (a truncada) estaba xa en condicións de comezar a desterrar cara á marxinalidade a variante tradicional, mais sen que a primeira chegase aínda a converterse en maioritaria e sen que houbera un curto prazo perspectivas de que o sistema se homoxeneizase ao nivelárense as formas de plural coas de singular.

A análise por unidade lexicais revela que, quitando casos particulares, os substantivos afectados por esta mudanza que gozan de maior representación numérica no corpus tenden a presentar no singular porcentaxes de preferencia pola solución truncada que superan o 50 %¹¹³. Talvez isto queira dicir que, como adoita acontecer nos procesos de cambio, os substantivos de uso máis frecuente se sumaron a el máis antiga e máis rapidamente cós menos utilizados. Cómpre tamén chamar a atención sobre dous bisílabos que rematan en *-ede*, para os que en todo caso soamente dispoño de cadanseu rexistro: *réde* (PC) e *sede* (PG). É evidente que o seu carácter de bisílabos fai aumentar a súa resistencia ao cambio, xa que este os convertería en signos lingüísticos cun significante constituído por un segmento fónico moi reducido. Non estraña, por tanto, que no *Glosario de voces galegas de hoxe* non se recollan rexistros nin de *re(d)* nin de *se(d)* (cf. García 1985: s.v.).

Non descenderei a unha análise individualizada dos distintos textos, agás no interesante caso de MPA3. Neste romance de Manuel Pardo de Andrade son plenas a maioría das formas tanto de singular (64.50 %) coma de plural (57.25 %). Aparentemente, pois, os datos desta fonte discordan cos datos xerais que expuxen anteriormente. Ora ben, cómpre advertir que este poema está composto cunha rima aguda asonante en /a/, e que abundan nel os versos que por razóns métricas e rímicas esixen unha lectura en /a/ de substantivos que na súa forma gráfica acaban en *-ade*. Vallan, entre todos os que se poderían poñer —polo menos, dez—, estes dous exemplos:

Quixêran que o labrador / Sempre coa pucha na man / Rispetase como á dioses / Ao escribano, áo xûez e áo *abade* (MPA3, vs. 81-84).

Os liberás dos servís / Non dicen tantas ruindás: / Gastan razon, non afrentas, / E gardan *urbanidade* (MPA3, vs. 277-280).

No plural predominan as formas plenas, mais o uso das reducidas pode resultar apropiado polas necesidades de rima:

Nosoutros ¡mal pecadiño! / Nas nosas *necesidás* / Morriamos como porcos / E tiñamos que calár (MPA3, 23-26).

En definitiva, o uso ditado pola conveniencia de formas plenas e reducidas que se observa neste romance pon de manifesto que o seu autor era plenamente consciente da variación que ao respecto se daba na lingua da súa época.

¹¹³ A xeito de ilustración direi que rexistrei un 33.50 % de *mitade* fronte a un 66.50 % de *mitá(d)*, un 35.50 % de *libertade* fronte a un 64.50 % de *libertá(d)*, un 39.50 % de *verdade* contra un 60.50 % de *verdá(d)* ou un reparto ao 50 % de *caridade* e *caridá*. Polo contrario, hai un 57 % de ocorrencias de *abade* e só un 43 % de *abá(d)*.

Non se rexistra ningunha palabra coas terminacións *-ae(s)* (*verdae, mitae*) ou *-ai(s)* (*verdai, mitai*) nestes textos do Prerrexurdimento. Trátase, con certeza, de solucións minoritarias na lingua popular coas que nunca se chegou a contar realmente no proceso de elaboración do galego literario e do galego culto, aínda que talvez accedesen esporadicamente a algún texto dos séculos XIX e XX.

5.4.2. Os sufixos e terminacións *-anza ~ -ancia, -enza ~ -encia, -(i)za ~ -(i)cía e -(i)zo ~ -(i)cio*

Xa nun traballo anterior a este (Mariño Paz 1995b)¹¹⁴ mostrei que a variación entre resultados con ou sen iode para estes sufixos e terminacións ten en galego fondas raíces medievais. En efecto, nos textos dos séculos XIII, XIV e XV e de principios do XVI encóntrase esa variación nos casos de non poucos substantivos (*espaço ~ espazo ~ espacio, graça ~ gracia, licença ~ licencia, offiço ~ offiçio*), ao paso que noutros semella que a solución culta é a única que tivo acceso á documentación daquela época que hoxe se conserva (*audiência, benefício, sciência, edifiçio*, etc.). Estas formas sen absorción do iode revélanse como cada vez máis frecuentes nas fontes dos séculos XIV e XV, xa que en galego, coma en portugués e mais en castelán, os substantivos de entrada tardía que presentaban estes sufixos ou terminacións acomodáronse sempre con solucións en *-cio* ou *-cia* (*evidencia, eficacia, hospicio, independencia*, etc.), e este modelo debeu de ir atraendo cara a si bastantes voces que antigamente só presentaban terminacións con iode absorbido ou que se debatían entre esta e a solución culta. Así, tanto a forza analóxica deste grupo de substantivos que representaban a renovación lexical (vocabulario filosófico, técnico, abstracto, científico, etc.) coma o bloqueo produtivo ao que os sufixos tradicionais chegaran xa na mesma Idade Media pularían decisivamente pola relativización de substantivos e topónimos coma *abundancia, espacio, Francia, Galicia, gracia, licencia, presencia, sentencia, servicio*... A progresiva expansión do coñecemento e o uso do castelán na Galicia moderna iría favorecendo tamén a decantación a favor das solucións con iode mantido.

Só escaparon a esta tendencia as palabras pertencentes ao fondo léxico máis antigo e tradicional do idioma (*andazo, brazo, cabeza, cinza, confianza, forza, lenzo, tristeza, vergonza*...) ¹¹⁵. Parcialmente fixérono tamén outras coma *prezo, xuízo e xustiza*, que nos textos dos séculos XVII, XVIII e XIX pugnan desvantaxosamente

¹¹⁴ Neste traballo encóntranse as remisións ás fontes en que se documentan as palabras mencionadas neste epígrafe, que aquí omito. Soamente consignarei algunha remisión cando me pareza necesario.

¹¹⁵ Cunha excepción de carácter dialectal representada por unha zona da Galicia oriental onde as formas propias son incluso *andacio, forcia, pacio*, etc. (cf. Instituto da Lingua Galega / Real Academia Galega 1995: 56). Xa ao final do XVIII escribía Sobreira: “CI. Sílabas compositivas en Ribas de Sil, que suple por la letra Z de otras partes, afecta a la última vocal de las mismas dicciones, como: *Buencia* por *Buenza*, *Andacio* por *Andazo*” (PDG, 439).

te con *precio*, *xuicio* e *xusticia*. Nalgúns casos foi a especialización semántica (nunha acepción tradicional ou autóctona) o que salvagardou as solucións con iode absorbido, que perviviron mercé ao seu contraste co significado representado polos correspondentes cultismos; é o caso de *pazo* fronte a *palacio*, de *terza* (ordinal en sintagmas coma *terza feira*) fronte a *tercio* (partitivo), de *Constanza* (nome propio) fronte a *constancia* (nome común) ou, finalmente, de *vezo* ‘mal costume dun animal’ fronte a *vicio* ‘mal costume dunha persoa’.

Fronte a estas tendencias da lingua oral espontánea, na lingua escrita dos séculos XVII e XVIII encóntranse xa formas que semellan produto dunha recreación literaria e que se manifestan na aplicación das terminacións ou sufixos patrimoniais a certos cultismos: *cienza* (FM, 54), *comerzo* (CVGR, 27.4), *consequenza* (FM, 54), *correspondenza* (FM, 53).

Nas fontes decimonónicas que eu explorei para esta monografía son moi numerosas as unidades léxicas de diverso tipo que, sendo susceptibles de entraren na variación que se analiza neste epígrafe, presentan exclusivamente o sufixo ou a terminación culta, é dicir, con iode. Para ponderar o alcance das reflexións que farei a seguir cómpre ter en conta que se trata de consideracións realizadas sobre datos tirados de fontes escritas, non de fontes orais. Por tanto, un cultismo como *resistencia*, que na lingua oral espontánea dos inicios do XIX probablemente non sería susceptible de entrar en variación con *resistenza*, si podería facelo na lingua escrita, xa que nesta actuaba, como posibilidade, o factor da intervención consciente do escritor, que podería procurar no sufixo ou terminación patrimonial unha solución que el estimase máis propia do galego, máis enxebre. Polo contrario, desde o final da Idade Media substantivos como *prezo* e *xustiza* deberon de entrar en variación con *precio* e *xusticia* na lingua oral; a lingua escrita medieval e posmedieval reflectiu esta variación e, como decontado veremos, tamén o fixeron os textos do Prerrexurdimento, aínda que con preferencia polas solucións innovadoras, que son inmensa maioría neste corpus.

Para algunhas unidades léxicas que se recollen exclusivamente con terminación ou sufixo de feitura culta nos textos de entre 1797 e aproximadamente 1837 non teño constancia da existencia de documentacións máis antigas en fontes galegas (*astrusias* ‘astucias’, *cartapaseo*, *esperencia*, *evidencia*, *existencia*, *exercicio*, *hospicios*, *independencia*, *inteligencia*, *intendencia*, *milicia*, *resistencia*, *rexencia* e *subsistencia*), mentres que para outras só me constan rexistros máis antigos en textos dos séculos XVII e XVIII (*advertenceas*, *comercio*, *consequencia*, *delicias*, *eficacia*, *indulxencia*, *insolencia* e *selencia* ‘excelencia’), onde adoitan presentar a solución con iode, coas excepcións, xa mencionadas, de *comerzo* e *consequenza*. Creo que é significativo que os dicionarios histórico-etimolóxicos do portugués e do castelán lles asignen a estas voces cultas primeiros rexistros que adoitan ser do século XV ou posteriores, e moi raramente do XIV.

Para outro pequeno grupo de substantivos ou adxectivos que só conteñen sufixo ou terminación culta nas fontes decimonónicas exploradas xa se rexistra o mesmo tratamento na Idade Media: *audencia*, *avaricia*, *beneficio*, *cencia* ou *cencea*, *conciencia* ou *concencia*, *edificio*, *instancia* ou *istansia*, *necias*, *negocio*, *pacencia* ou *pasiensia*, *potensias*. Outros teñen sufixo ou terminación culta nos inicios do XIX cando na Idade Media amosaban unha clarísima decantación a prol das solucións populares: *abundancia*, *creencia*, *estancia*, *Francia*; *erencia* e *ganancia* son evidentes castelanismos e *vicio*, como antes dixeran, especializouse semanticamente fronte a *vezo* (e tamén fronte a *vizo*). Finalmente, outras voces, constantes na solución culta no galego escrito entre 1797 e 1837, amosan tamén variación, máis ou menos intensa, nos textos medievais: *constancia*, *conveniencia*, *espacio*, *Galicia*, *licencia*, *noticia*, *obedencia/obediencia*, *oficio*, *palasio* (galego medieval *paaço*, *paaçio*), *presencia*, *presio*, *provincia*, *rucio*¹¹⁶, *sacrificios*, *sentencia*, *servicio*, *tercio* e *xsuicio*. As fontes dos séculos XVI, XVII e XVIII mostran que durante esta época se consolidou a tendencia para o triunfo das terminacións con iode e, ao mesmo tempo, que substantivos con feitura patrimonial coma *preço* (JGT, vs. 10, 19) ou *prezo*¹¹⁷ (CVGR, 23.4, 31.4, 104.4, 117.4, 151.4, 342.2, 613.4, 638.4, 690.4, 728.2, 796.4, 1009.2, 1178.2) e *juízo*¹¹⁸ (EF, 3 v.) se mantiveron bastante firmes entre o final da Idade Media e o século XIX, aínda que non sen competencia¹¹⁹.

Para os descendentes do latín JŪSTĪTĪA e os seus derivados, no século XIX xa predomina o resultado con iode conservado, mais o certo é que aínda temos *xústiza* en DDF e *justiza* en PC e que Saco Arce (1868: 253) daba *xustiza* como a forma propia do galego común. Na época medieval impúñanse as formas sen iode, pero non de maneira absoluta, e nos séculos XVII e XVIII mantívose a variación, pois, ao tempo que as solucións con iode absorbido se mantiñan bastante firmes (cf. *justiça* e *senjustiça*, CG2; *justiza*, CVGR, 519.1, 1062.3; *justiceiro*, CVGR, 1043.2, 1100.4), aquelas que o conservan ían avanzando claramente: *justicia* (CAS, 57; EF, 1 v), *justicea* (HY, 9 v), *ajusticeados* (HY, 5 v), *justicia* (PDG, 282, s.v.

¹¹⁶ Este substantivo aparece soamente nunha ocasión: “pois cos *rucios* de Buron / Abuin acó non ven” (PB2). Na Idade Media predomina a terminación -ço, que aínda vemos no século XVII (“aperta, *ruço*, y a ellos”; EF, 2 v.). García (1985, s.v.) rexistra no galego actual o adxectivo *ruzo* coa acepción de ‘canoso’, tamén aplicado aos animais de color grisácea escura. Como substantivos, *ruzo* ou *rucio* para designar o asno semellan tardíos e castellanizantes.

¹¹⁷ Cf. tamén *preçan* (RCX, 138), *precio* (PDG, 36, s.v. *abrir ou romper precio*), *desprezo* (CVGR, 514.2), *desprezos* (CVGR, 1098.4), *menosprecio* (EHGBG, p. 261, cantar 26).

¹¹⁸ Cf. tamén *juiceo* (HY, 9 v; no mesmo lugar CI, do século XV, di *juizo*), *joiso* (EF, 3 v.; nun fragmento en pseudoportugués), *juicio* (PDG, p. 36, s.v. *abrir o juicio*; 279, s.v. *asentarlle o miolo, ou juicio, ou cabeza a alguen*), *ajuizado* - *ajuizar* - *ajuizarse* (PDG, 120, 121, s.v.).

¹¹⁹ Os rexistros do Prerrexurdimento son os seguintes: *presio* (TQ1, ECCh), *preciado* (OPG), *desprecea* (XM); *xsuicio* (PG, DGM), *xúicio* (ABF5), *xúicios* (DAS1, 2 veces), *perxudicios* (PC).

asistir a justicia a alguen; 344, s.v. *babeyra*) - *ajusticiado* (PDG, 122, s.v.) - *ajusticiar* (PDG, 122, s.v.). Por último, no século XIX parecen avanzar seriamente os resultados con iode, pois no corpus aquí explorado só se encontran dúas ocorrencias da variante tradicional: *xsusticia* (PG), *xusticia* (OTF, 3 veces; PC, 2 veces; MPA2, 4 veces; FPVS 11), *xústicia* (DAS1, 3 veces; TP2; MPA3, 2 veces), *xústicias* (CAI, DAS1), *xústisia* (DDF, TP1, TP2, ECCh), *justicia* (OTF, 5 veces; PC; RGS, 4 veces), *inxústisias* (TQ1), *injusticia* (DAS1) / *xústisa* (DDF), *justiza* (PC).

É moi semellante o que acontece co substantivo *gracia* e os seus derivados, pois, fronte a un rexistro de *desgraza* (PC) álzase o nutrido grupo de *gracia* (OTF, 3 veces; TP1, PC, RGS, LCR), *grasia* (LLG), *gracias* (OTF, 4 veces; DAS2; TP2, 2 veces; MPA2, MPA4, LLG, AMCN2), *graceas* (DC), *gracias* (TQ1, TQ2, DAS1, DAS2, TC; 4 veces; LLG), *jracias* (DDF), *jracias* (DDF, 2 veces; DAS3, 2 veces), *agraciado* (OPG), *agraciados* (AMCN4), *desgracia* (PC, 3 veces; AMCN3), *desgracias* (PC) e *desgraciados* (RGS).

Polo contrario, temos un caso de persistencia da solución tradicional en *sabenza* (MPA4), que conta con precedentes mesmo nas *Cantigas de Santa María*, onde se le *sabença* (CSM, 167.33, 313.13, 319.20), e moito máis tardíos no romance de Juan Antonio Torrado de 1697: *sabenza* (FM, 50).

Digamos, finalmente, que, se nos romances presentados ás Festas Minervais compostelás de 1697 hai non poucos casos en que se aplicou o sufixo ou terminación patrimonial a voces cultas (*cienza*, *consequenza*, *correspondenza*), este tipo de recreación é en cambio moi infrecuente nos textos de principios do século XIX, onde coído que só poden recollese dous exemplos: *correspondenza* (XM) e *penitenza* (MPA3).

5.4.3. As terminacións *-ón* ~ *-ión*

Os textos dos séculos XVI, XVII e XVIII demostran que en toda aquela época se mantivo viva a variación, xa medieval, entre determinadas terminacións substantivas que ou ben absorberan o iode na consoante que o precedía ou ben o conservaran ou restituíran (cf. Mariño Paz 1998c: 736-737). Se no conxunto das nosas fontes medievais se perciben dúplos ou triplos resultados en casos coma os de *absoluçón* / *absolución*, *procesón* / *procesión*, *relijón* / *religión* ou *vijón* / *visón* / *visión*, nas obras da Idade Moderna adoitan alternar ambos os resultados e o habitual é que os autores empreguen as dúas variantes sen excluíren completamente ningunha e con distintas proporcións de uso entre unha e outra. Obsérvase, así, que no romance galego de Joseph Gil Taboada, incluído no volume recompilatorio das composicións presentadas ás Festas Minervais compostelás de 1697, rexístranse, cabo de *aciòs* (FM, p. 42), *admirazon* (FM, p. 42), *beyzòs* (FM, p. 43),

comparazon (FM, p. 42), *maldiçon* (FM, p. 41) e *naçon* (FM, p. 40); e, xa no século XVIII, pode verse como o Padre Sarmiento empregou, xunto a *procesion* (CVGR, 285.3, 556.1), *procision* (CVGR, 338.1) e *religions* (CVGR, 319.3), *acramazon* (CVGR, 443.1), *benzón* (CVGR, 410.3), *conguergazon* (CVGR, 784.3, 789.3, 799.1, 800.3, 922.1), *intenzon* (CVGR, 1040.1), *orazon* (CVGR, 917.4) e *pubricazon* (CVGR, 659.1). Non podo entrar aquí nunha proliza exemplificación para este período histórico, de modo que me limitarei a consignar que, en xeral, os cultismos e neoloxismos con estas terminacións que penetraron en galego desde o final da Idade Media fixérono case sempre a través do castelán e coas solucións con iode non absorbido.

Estas son tamén as terminacións predominantes nas obras das primeiras décadas do século XIX, nas que o 74 % das ocorrencias dos substantivos susceptibles de entrar na variación *-ón* ~ *-ión* presenta a variante innovadora (329 casos), ao paso que só o 26 % ten a patrimonial (116 casos). Como pode verse na táboa 13, dos vinte e sete textos que conteñen algunha palabra susceptible de entrar nesta variación, son nove os que amosan alternancia entre as dúas variantes (PG, CAI, TQ1, TQ2, DAS1, PC, ABF4, RGS e CL), quince os que só empregan a variante innovadora (OTF, DAS2, DAS3, TP1, TP2, DGM, ECCh, OPG, ABF5, MPA2, MPA3, MPA5, MPA6, LLG e PB1) e só tres os que optan exclusivamente pola patrimonial (CBM, DDF e DC). Ora ben, a terminación en *-ón* é moi minoritaria en PG e moi maioritaria en CAI, mentres que en TQ1, TQ2, DAS1, PC e RGS as proporcións están relativamente equilibradas, con predominio de *-ón* en dous casos (TQ2 e DAS1) e de *-ión* en tres (TQ1, PC e RGS). Fronte a estas alternancias, singularízanse as obras de Manuel Pardo de Andrade, constantes sen excepción na opción a favor de *-ión* (con 126 ocorrencias sobre 126 posibles).

O emprego exclusivo ou en altas porcentaxes de *-ón* dáse en textos que teñen en común o feito de que foron publicados en Santiago de Compostela pola imprenta do liberal Manuel Antonio Rey, o chamado *Rey chiquito*: CBM, CAI, DC (e tamén RGS) entre febreiro e abril de 1813 e na *Gazeta Marcial y Política de Santiago*; DDF (e tamén TQ1 e TQ2) en 1820. Para Carvalho Calero (1984), é probable que o autor de CBM e de CAI fose Antonio Rúa Figueroa, e, como xa dixen anteriormente, distintos investigadores opinan ou opinaron que TQ1, TQ2, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2 e ECCh foron escritas polo sacerdote liberal Manuel Acuña Malvar. Daquela, é posible que a preferencia por unha ou outra terminación obedecese a gustos persoais (Pardo de Andrade só usou *-ión*; Rúa Figueroa e Acuña Malvar —de se confirmaren as autorías que se lles supoñen— mostraríanse ben predispostos ao emprego de *-ón*, aínda que non fosen constantes nel), mais tamén é certo que tamén puido pesar moito o criterio de impresores como Manuel Antonio Rey, xa que dos seus talleres saíron os textos con maiores concentracións de substantivos con terminación en *-ón*.

	-ÓN	-IÓN
PG	+	+
CBM	+	-
CAI	+	+
TQ1	+	+
TQ2	+	+
DDF	+	-
OTF	-	+
DAS1	+	+
DAS2	-	+
DAS3	-	+
TP1	-	+
TP2	-	+
PC	+	+
DGM	-	+
ECCh	-	+
OPG	-	+
ABF4	+	+
ABF5	-	+
MPA2	-	+
MPA3	-	+
MPA5	-	+
MPA6	-	+
RGS	+	+
CL	+	+
LLG	-	+
DC	+	-
PB1	-	+

Táboa 13. As terminacións -ón ~ -ión.

Son moi numerosos os substantivos en *-ión* para os que, ou non rexistro nin-
gunha documentación anterior á dos inicios do século XIX, ou só encontro
documentacións anteriores no século XVIII: *atension, averiguacion, combina-
cions, condenacion, conservacion, consideracion, consumacion, contusion,
conversacion, creacion, determinacion, diputacion, direccion, disposicion,
diversiós, efusion, espulsion, estension, exôrtacion, expresion, faccion, fension*
*‘función’, ficciós, formacion, habitacion, imaginacion, incrinacios, instituciós,
lexislacion, leuciós, migracion, moderacion, moniciós, mortificacions, muni-
cions, opinion, opresion, perfeccion, porcion, posicion, precision, proporcion,
proteccion, reconvencion, redencion, reflexion, rendicion, reprehensios, resolu-
cion, satisfacion, sedicion, separacion, sumision, union, velaciós e venera-
cion*¹²⁰. En portugués e en castelán, dada a súa moi superior riqueza en fontes
escritas tardomedievais e posmedievais, estas voces adoitan presentar primeiras
documentacións máis antigas, mais en todo caso do final da Idade Media ou pos-
teriores. Son, certamente, cultismos que viñeron a contribuír á ampliación voca-
bular da nosa lingua, introducidos por persoas que tiñan como idioma de cultu-
ra o castelán pero, ao cabo, admisibles e asimilables por un sistema lingüístico
que xa na Idade Media coñecía a variación *-ón ~ -ión*. A incorporación destas
voces trouxo como consecuencia que esta situación de variación se desnivelase
a favor da opción innovadora, que semella xa en vías de impoñerse nos albores
do século XIX, de termos en conta as porcentaxes expostas no segundo pará-
grafo deste epígrafe.

Tamén son bastantes os substantivos que, aparecendo só con *-ón* ou con alternan-
cia *-ón ~ -ión* na Idade Media ou nas escasas fontes posmedievais, preséntanse só
con *-ión* no corpus decimonónico que analizo neste libro: *absolucion, accion,
admiracion, apelacion, bendision, comision, comparacion, congergacion* ‘congre-
gación’, *consolacion, devocion, division, estimacion, intencion, pasions, pension,
perdicion, persecucion, predicacion, procesion, profesion, racions, relacion, sal-
vacion, tentacion, traición, traslacion, uncion e visiós*. A irrupción dos cultismos
en *-ión* debeu de provocar o efecto de que as voces que desde a Idade Media osci-
laban entre unha ou outra terminación se fosen decantando a prol da innovadora,
que mesmo se lles aplicou a aquelas que, como *traición*, sempre se mostraran moi
constantes na conservación da súa feitura patrimonial.

Finalmente, son escasos os substantivos implicados nesta variación que nas fontes
dos inicios do século XIX se presentan exclusivamente coa terminación *-ón*: *abo-
lison, ambizôn, certificazon, composeson, conduson, conseuson, destruzon, humi-
llazon, imitazon, indagazon, manifestazôn, mison, ouservason, usurpazôn e xêne-
rason*. Soamente catro delas contan con máis de un rexistro: *ambizôn* (PC) e *ambi-*

¹²⁰ O interesado nas remisións ás fontes e noutros datos sobre estas palabras pode buscalos en Mariño Paz (1998c).

zon (PC), destruzón (PC) e destruzon (PC), conduson (DDF, 2 veces) e condusons (DDF, 2 veces), xênerason (CAI) e xenerazôs (PC).

Son numerosos os substantivos que nos textos das catro primeiras décadas do XIX se encontran unhas veces con *-ión* e outras con *-ón*: *adeministracion / adeministrasón, conciliacion / consilason, condicion / condizons, confesion / confeson, constitucion / costituson, contribucion / contribuzôs, corporacions / corporazôs, decraracion / decrarason, educacion / educazon, eleccion / elecson, fundasion / fundazôs, informasion / informason, inquisicion / inquisison, invencion / invenson, maldicion / maldizos, nacion / nason, obligacion / obrigason, ocasion / ocazon, oracion / orazón, poblacion-despoblacion / poblazôs, posesion / posesôn, prebencion / prevenzon, proposicions / proposizon, relixion / relixon, representacion / representazon, revolucions / revoluzôn, sucesion / sucesôn, xurisdicion / jurisdizon*. Aproximadamente o 46 % deles presenta a solución *-ón* como única ou maioritaria na Idade Media, o que semella indicar que o seu uso nos textos do primeiro XIX non ten por que interpretarse necesariamente como froito da intervención consciente dos seus autores, pois é posible que, se non todas, polo menos algunhas desas formas tivesen unha base real na fala da época. Trátase de *adeministrasón, condizons, confeson, costituson, decrarason, elecson, inquisison, maldizos, nason, obrigason, orazón, posesôn* e *jurisdizon*; *confeson, maldiçon, naçon, obrigaçon* e *orazon* móstranse vivas, ou incluso moi vivas, nos textos dos Séculos Escuros. Nos textos dos principios do século XIX a opción innovadora predomina claramente nos dobles en que participan *conciliacion, confesion, informasion, invencion, nacion, ocasion, poblacion, posesion, relixion, representacion* e *xurisdicion*; para *informasion, ocasion* e *relixon* é única ou maioritaria a solución con iode na Idade Media. En troques, nestes textos pregaleguistas do século XIX a terminación patrimonial só se impón maioritariamente nos dobles en que se integran *adeministrasón, constituson* e *contribuzôs*, e rexístranse proporcións iguais ou parellas nos restantes casos.

Creo que os datos aquí reunidos autorizan a concluír que a variación *-ón ~ -ión*, que tiña coñecidas raíces medievais, se foi decantando a favor da opción innovadora conforme nos séculos seguintes se foi producindo a incorporación de cultismos que, co castelán como intermediario, ían contribuíndo á ampliación e renovación lexical da lingua galega. Na primeira metade do século XIX esta tendencia debía de estar en vías de consolidarse definitivamente, aínda que non de forma tan definitiva que impedise que, décadas despois, García de Diego (1909: 186) afirmase que os substantivos abstractos con sufixo *-azón* alternaban con “las [formas] renovadas en *ación*; *perlong-ación, prant-ación*, etc.”. Coma noutros casos, a efectiva extensión do coñecemento e o uso do castelán durante os séculos XIX e XX supuxo un golpe decisivo na consolidación do cambio a favor da opción innovadora, é dicir, da opción que implicaba a converxencia do galego coa súa lingua teito.

5.4.4. O sufixo *-ble ~ -bre*

Este sufixo, utilizado para crear adxectivos sobre bases maioritariamente verbais, presenta nos textos do primeiro XIX aquí analizados dúas variantes, *-ble* e *-bre*, das que a máis documentada é a primeira. Os resultados non varían nos casos en que o sufixo, delimitable como tal en latín, non pode xa ser segmentado e separado dun lexema en galego, nin tampouco cando o lexema galego presenta irregularidades respecto da base verbal (*poder* → *pos(i)-ble*). A variante maioritaria *-ble* aparece en *afables* (PC), *creible* (DAS3, na fala acastrapada de Freitoso), *imposible* (DAS3, na fala acastrapada de Freitoso; ABF5), *incontrastable* (PC), *inviolable* (TP2), *irreconciliable* (PC), *miserables* (RGS), *posible* (RGS), *sensible* (PC), *temible* (PC), *terrible* (PG, 2 veces; TP1), *terribles* (PG, 2 veces; PC), *visible* (PC). É digno de relevo o singular uso do sufixo *-ble* no canto do esperable *-(t)ivo* que se observa en ECCh: *equitable* (ECCh, p. 2), *vengatable* (ECCh, p. 2).

O minoritario *-bre* recóllese en PC (*imposibre, posibre*) e, cunha acomodación patrimonializadora do cultismo *-bile(s)*, talvez tamén en CAI (*ábres*, quizais por ‘hábiles’¹²¹). Esta variante *-bre* hai que poñela en relación cun fenómeno xa analizado na alínea III.6: a tendencia, coñecida desde a Idade Media¹²², para mudar en /-r-/ a consoante /-l-/ dos cultismos, semicultismos e castelanismos que a traían no interior de grupos consonánticos tautosilábicos.

As variantes *-ble* e *-bre* foron tamén as máis empregadas durante o Rexurdimento, con vantaxe para a segunda a xuízo de Ferreiro (1997: 147, n. 170). Nas obras dos séculos XVII e XVIII non son moitos os testemuños que se poden recadar, mais todos eles presentan tamén algunha destas dúas variantes: *imposibre* (PGC, Soneto, v. 10), *posibre* (CF1: III, 315), *terrible* (PVN). Nas *Papeletas de un diccionario gallego* do Padre Sobreira vense a cada paso adxectivos con sufixo *-ble*, e só atopei unha excepción con *-bre*: *sensibre* (PDG, 261, s.v. *arrequeuto*).

Podemos dicir, por tanto, que os escritores do Prerrexurdimento empregaron unicamente algunha das dúas variantes deste sufixo que estarían vivas no galego popular da súa época, e que non se sentiron impulsados a procurar nin no portugués nin no galego medieval unha alternativa como *-bel*, libre de toda posible sospeita de castelanismo.

¹²¹ O contexto en que aparece este adxectivo é o seguinte: “Outros son [...] compostos por un crego dos mais *ábres* da nason” (CAI, p. 321).

¹²² Pénsese que o adxectivo e substantivo *nobre* (< lat. NOBILE), con síncope da vogal postónica, formación secundaria do grupo tautosilábico /bl/ e transformación deste en /br/ xa se documenta no galego medieval, aínda que alternando con *noble* (cf. Lorenzo 1975-1977: II, 900-901). Nas fontes do Prerrexurdimento aparece só *nobre* (TP1, nun fragmento acastrapado; PC; ECCh, nun fragmento acastrapado).

5.4.5. O sufixo *-ería* ~ *-aría*

A variante *-aría*, que aparece nos nosos textos medievais convivindo moi vantaxosamente con *-ería*, é xa minoritaria nos textos do Prerrexurdimento decimonónico que eu explorei: *perrarias* (PG), *Pescadaria* (PC), *porcaria* (TQ1) e *tontarias* (PC, na fala acastrapada de Antón). Tamén se encontra polo menos en tres fontes do século XVIII: AFM (*loucaria*), PFM (*libraria*) e PDG (*piparia*, p. 17, s.v. *abatir a piparia*). Nas obras de entre 1797 e 1837, como xa dixeran, é moi claro o predominio da variante *-ería*: *agardentería* (DAS2), *artillería* (CL), *artillería* (PG, 6 veces; DAS2), *bruxêrias* (CAI), *caballería* (PG), *Caballería* (DAS2), *caballerías* (PG), *canter[i]a* (ECCh), *camicería* (PG), *enfermería* (DAS3, na fala acastrapada de Freitoso), *estrallería* (PG), *infantería* (DAS2), *montería* (PG), *Prateria* (TQ1) e *romerías* (OTF; 2ª ed. *romarías*).

Estes datos producen a impresión de estarmos ante outro fenómeno de variación morfolóxica en estado xerminal durante a Idade Media que viu como posteriormente foi avanzando a solución innovadora. Ora ben, fronte a casos coma os de *-ás* ~ *-ales* ou *-ón* ~ *-ión*, parece que no do sufixo *-aría* ~ *-ería* a variante innovadora xa avanzara grandemente ao iniciarse o século XIX, sen que aínda se producise o gran salto adiante do coñecemento e o uso do castelán na Galicia contemporánea.

No corpus seleccionado non aparece en ningún caso a variante pseudogalega *-eiría*, propia de épocas posteriores en que o diferencialismo se erixiu como un dos principios guía na elaboración do galego escrito.

6. O verbo

6.1. Morfoloxía verbal¹²³

6.1.1. A conjugación regular

6.1.1.1. A raíz

6.1.1.1.1. Alternancias vocálicas na VR da P2, da P3 e da P6 do presente de indicativo de verbos da CIII

Entre aqueles verbos da CIII que teñen VR /e/ nas formas arrizotónicas e /i/ na P1 do presente de indicativo, na P2 do imperativo e en todo o presente de subxuntivo,

¹²³ As siglas que empregarei nesta exposición da morfoloxía verbal dos textos pregaleguistas son as seguintes: T = Tema, SF = Sufixo Flexional, R = Raíz, VR = Vogal Radical, VT = Vogal Temática, SMT = Sufixo Modo-Temporal, SNP = Sufixo Número-Persoal, CI = Primeira Conxugación, CII = Segunda Conxugación, CIII = Terceira Conxugación, P1 = Primeira Persoa do Singular, P2 = Segunda Persoa do Singular, P3 = Terceira Persoa do Singular, P4 = Primeira Persoa do Plural, P5 = Segunda Persoa do Plural, P6 = Terceira Persoa do Plural.

existe un grupo en que se detecta o forcexo de dúas tendencias en pugna: unha que leva a conservar as formas tradicionais con /e/ na P2, na P3 e na P6 do presente de indicativo, e outra que conduce a nivelar analoxicamente o paradigma, de tal xeito que estas tres formas do presente de indicativo pasen a ter tamén VR /i/, igualándose así co resto das formas rizotónicas. Con esta tendencia analóxica colabora tamén un importante factor coadxuvante: as formas arrizotónicas destes verbos, que por unha harmonización vocálica inducida polo /i/ tónico pasan adoito a ter tamén VR /i/ (*servían* > *sirvían*), poden actuar igualmente como indutoras do arrastre analóxico que tende a mudar para /i/ a VR /e/ da P2, da P3 e da P6 do presente de indicativo destes verbos.

Rexistramos esta pugna, para comezar, en *seguir* e *perseguir*: *persegue* (PC), *persegue* (PG; MPA2, 2 veces), *sige* (DAS2), *siguen* (CL, OPG). Así mesmo, hai variación no verbo *servir*, pero con maioría para as formas innovadoras de carácter analóxico: *serve* (TQ2, 2 veces), *serven* (RGS), *sirve* (PC, 2 veces; ABF5), *sirven* (DDF, 2 veces; DAS1, TP1; PC, 3 veces), *sírvenlle* (DAS3). En *mentir*, en cambio, temos unanimidade de VR /e/ nas tres formas documentadas¹²⁴: *mente* (ABF4, MPA2), *menten* (CAI). O mesmo sucede coas formas do verbo *sentir* e o seu derivado *consentir*: *consenten* (TQ1), *sente* (RGS, MPA5), *séntea* (ABF5), *senten* (LLG).

Mención á parte, por inusitadas no galego actual, merecen as alternancias que achamos noutros verbos. Citarei en primeiro lugar as do verbo *pedir*: *pede* (PC, 4 veces), *peden* (PC, 3 veces), *pide* (OTF, 3 veces; MPA6), *pídeme* (OTF), *piden* (CAI, XM, MPA2). O verbo *pedir*, procedente do latín PĒTĒRE con cambio de conjugación para a CII, tiña no galego medieval VR /e/ na P2, na P3 e na P6 do presente de indicativo, mais estes *pedes*, *pede*, *peden* pasaron posteriormente para *pides*, *pide* e *piden*, que están testemuñados polo menos desde o século XVII: *pides* (CVGR, 1290.3), *pide* (RCX, p. 137 bis; CVGR, 201.2), *pidē* (HS), *pidem* (CVGR, 433.1), *despide* (CVGR, 858.3). No portugués moderno este verbo, ao igual que *medir*, *despedir* e *impedir*, presenta /e/ en todas as formas rizotónicas do presente de indicativo, así como en todo o presente de subxuntivo e mais no imperativo (cf. Cunha / Cintra 1986: 418). Ver as formas *pede* e *peden* exclusivamente en PC induce a pensar que se pode tratar de creacións ou recreacións exclusivamente imputables ao seu autor non aboadas por ningún outro texto da época. Non obstante, debemos ser cautos. Impónse considerar estas formas de *pedir* xuntamente con outras catro que tamén vemos empregadas en PC. Refírome a *tamben*, *houve*, *tive* ‘tivo’ e *recebe*, que, por outra parte, alternan minoritariamente

¹²⁴ Aínda que os sistemas gráficos empregados nestas obras non permiten distinguir cando <e> e <o> representan /e/ e /o/ e cando representan /e/ e /o/, paréceme lícito partir do suposto de que no caso destas formas verbais debemos aternos ao uso galego tradicional e, por tanto, presumir que en formas verbais coma *senten* e *dormen* <e> representa a VR /e/ e <o> representa a VR /o/.

con outras usuais no moderno galego oral como *tamen* (passim), *houbo* (3 veces), *houvo*, *oubo*, *ouvo*, *tivo* (3 veces), *tuvo*, *recividos*, *recivir* e *reciviran*. Creo que, teoricamente, caben polo menos estas tres interpretacións para as formas *pede*, *peden*, *tamben*, *houve*, *tive* e *recebe* que se encontran en PC, na forma en que este texto foi transcrito por José Luis Pensado:

1. Que sexan lusismos intencionadamente empregados polo autor.
2. Que sexan arcaísmos que de maneira igualmente intencionada rescatou o autor.
3. Que se trate de supervivencias da lingua medieval relegadas á marxinalidade no galego oral de 1836, probable data de composición da *Parola de Cacheiras*.

Dado o gran descoñecemento da nosa lingua medieval que por volta de 1836 debía de haber en Galicia, creo que a segunda hipótese debe ser en principio rexeitada, polo menos mentres non contemos con datos que nos poidan orientar no relativo á identidade do autor de PC e ao seu posible coñecemento de textos antigos. Respecto da primeira, non me parece convincente porque non se percibe en PC unha vontade de procurar no portugués solucións para o galego escrito, senón basicamente un apego ás solucións propias do galego da época. A terceira das hipóteses anteriormente colocadas paréceme sen dúbida ningunha a correcta para *houve* e *tive*: en vista de que as P3 dos pretéritos perfectos fortes rematadas en *-e* están documentadas xa no galego medieval e tamén, aínda que en situación declinante, na fala viva actual¹²⁵, coido que non cabe máis que admitir que tamén se usarían arredor de 1836, aínda que con claro predominio das terminadas en *-o*, que xa son as máis frecuentes nas fontes medievais¹²⁶. Respecto de *pede* e *peden*, o non estaren documentadas na fala de hoxe impídeme pronunciarme con tanta rotundidade, pero creo que non se pode descartar que aínda pervivisen en 1836 alternando con *pide* e *piden*, que serían máis comúns e representarían a dirección triunfante neste cambio lingüístico. Coido que só posibles descubrimentos de futuras investigacións nos poderán poñer en disposición de sabermos sen reservas se esta suposición é correcta, mais polo menos debe valorarse xa o feito de que *pede* (FM, p. 32) apareza no romance con que Joan del Rio y Otero concorreu ao certame das Festas Minervais compostelás de 1697. Outro tanto debe dicirse sobre *recebe* e *tamben*.

¹²⁵ En Aguño e Carreira (Concello de Ribeira), así como en puntos do veciño Concello do Porto do Son, na coruñesa península do Barbanza, emprégase na actualidade *hoube* como P3 en alternancia con *houbo*, segundo consta no ALGa 1 (mapa 276, n. 4). Por outra parte, conto con informacións orais que me aseguran que na mesma zona, e sobre todo entre persoas de certa idade, se empregan tamén, de maneira esporádica, outras P3 de pretéritos fortes rematadas en *-e*. Estamos, sen dúbida, ante a fase final dunha mudanza lingüística que se debeu de poñer en marcha bastante antes do século XIII.

¹²⁶ Téñase en conta que, fóra de PC, atopamos outra P3 dun pretérito perfecto forte rematado en *-e* en OTF: *tive* (p. 58; 2ª ed. *tivo*).

Por outra banda, debemos sinalar que, ao lado de *pede* e *peden*, en PC lemos tamén *impide*, sen alternancia vocálica, e ademais que en PG aparece, xunto a *impidirles*, un xerundio *pedendo* que debe ser considerado unha recreación analóxica do autor que puido estar inducida por uns posibles *pedes*, *pede*, *peden* en circulación aínda no galego da época¹²⁷. En todos os demais textos do Prerrexurdimento estudados, incluída a *Parola de Cacheiras* (*despidilo*, *impide*, *pedilo*, *pedir*; *pidino*, 2 veces; *pidisen*), as formas de *pedir* e derivados que atopamos adscriben estes verbos á CIII, e non á CII.

Xunto á común *vistese* (MPA3), dúas formas inusitadas no galego actual son *veste* ‘viste’ (LCR1) e *vesten* ‘visten’ (TQ2), para as que só coñezo precedentes antigos non dubidosos na lírica profana medieval, en cantigas dos portugueses Fernan Rodriguez Redondo e Don Denis: *veste* (LP, 48.3, vs. 2, 7, 13), *vestem* (LP, 25.49, v. 4). Cómpre ter en conta que a ocorrencia de *veste* en LCR1 está incluída nunha das estrofas que non puiden ler manuscritas no arquivo musical da catedral de Mondoñedo. Aparece por primeira vez na transcripción que do poema fixo Armando Cotarelo Valledor en 1926. É altamente significativo que na versión do *Album de la Caridad* de 1862 se lea *viste* e non *veste*, así como tamén *sufre* e non o *sofre* que ofrece a transcripción de Cotarelo, quen pensaba que esta obra estaba “redactada en abominabel galego” (Cotarelo 1926). Temos, pois, algúns elementos de xuízo para sospeitarmos que a forma *veste* puido non saír realmente da pluma de Luís Corral Rodríguez, sendo talvez unha corrección realizada por Cotarelo Valledor. Con todo, debemos valorar a ocorrencia de *vesten* en TQ2, xa que nestas tertulias o nivel de intervención dos autores sobre o material da lingua oral con que traballan, aínda que existe, é en xeral menos acusado ca noutros xéneros. Se a isto lle unimos o dato de que, segundo García de Diego (1909: 121), na primeira década do século XX *vestes*, *veste* e *vesten* estaban respecto de *vistes*, *viste*, e *visten* na mesma relación que *mentes*, *mente* e *menten* ou *cobres*, *cobre* e *cobren* mantiñan coas formas innovadoras *mintes*, *mintes*, *minten* e *cubres*, *cubre*, *cubren*, creo que poderemos afirmar que, aínda que é probable que o lingüista soriano magnificase o grao de emprego espontáneo de *veste(s)* e *vesten* no seu tempo, si parece plausible que *veste* (LCR1) e *vesten* (TQ2) non fosen meras creacións dos autores dos textos, senón formas verbais que aínda pervivirían no galego oral das primeiras décadas do século XIX, como posiblemente o farían tamén *pedes*, *pede* e *peden*¹²⁸. Digamos tamén que en

¹²⁷ García de Diego (1909: 112) caeu precisamente no erro de afirmar a existencia dun presunto *peder*, que no seu tempo, segundo el, estaría en variación con *pidir*.

¹²⁸ *Veste* (xunto a *espe*) aparece tamén nun dos refráns recompilados por Saco Arce (1868: 275) como apéndice da súa *Gramática gallega*: “O que de alleo se *veste*, n-a calle se *espe*”. Dado que está contida nun refrán, podería ser que esta forma *veste* fose xa naquel tempo unha reliquia lingüística propia dunha sincronía pasada do galego. Nun escritor coma Celso Emilio Ferreiro, activo durante as décadas centrais do século XX, estas dúbidas desaparecen e tórnase case en certezas, de modo que me parece atinada a opinión de Xove Ferreiro (1992: 127), para quen o uso de *veste* na obra do poeta celanovés se debe a un “prurito literario e diferencialista”.

MPA5 lemos *vestédevos*, forma que, coma o *pedendo* de PG a **peder*, debe de remitir a un **vester* inventado¹²⁹.

En vista de que en PC se emprega o infinitivo *recibir* e as formas *recividos* e *reciviran*, poderíase interpretar o *recebe* do mesmo texto como un caso de alternancia vocálica na VR da P3 do presente de indicativo. Porén, esta alternancia neste verbo é inusitada en galego¹³⁰, polo que é máis aconsellable vermos aquí unha posible vacilación entre a adscripción deste verbo á CII e a súa adscripción á CIII.

Entre os verbos da CIII que teñen VR /u/ nas formas arrizotónicas e mais na P1 de presente de indicativo, en todo o presente de subxuntivo e na P2 do imperativo, detectamos uns poucos en que se observa tamén unha pugna entre a tendencia a manter as formas tradicionais con VR /ɔ/ na P2, na P3 e na P6 do presente de indicativo e a que leva a estender analoxicamente a VR /u/ do resto do paradigma a estas tres formas que constitúen excepción. Así, para *relucir* temos *reloce* (RGS) e *reluces* (NPD); para *subir*, *sobe* (ABF5), *sube* (DAS2, MPA1), *subelle* (OTF), *suben* (DAS2, MPA2) e *subenlles* (TQ1); e para *sufrir*¹³¹, *sofre* (LCR1) e *sufre* (MPA2, MPA3), aínda que non se debe esquecer que o *sofre* do vilancico de Corral non o puiden ler persoalmente en Mondoñedo e que aparece por primeira vez na versión do poema transcrita en 1926 por Cotarelo Valledor, mentres que na publicada no *Album de la Caridad* (1862) se le *sufre*. Para *cumprir* (co significado de ‘dar cumprimento’, non co de ‘ser necesario’) detectamos en PC *compre* e *cumple* (2 veces); para *fuxir*, *foxê* (ECCh), *foxe* (RVP), *foxêse* (CAI) e *fuxên* (MPA3); para *cubrir*, *cubren* (MPA3); para *descubrir*, *descubrese* (MPA3); para *dormir* ~ *durmir*, sempre formas con VR /ɔ/: *dormes* (NPD, 2 veces; a P2 do imperativo é *durme*, 4 veces), *dorme* (MPA5). Anótese, finalmente, o castelanismo *engullen* (MPA3).

É necesario tamén comentarmos brevemente a flutuación existente entre *dormir* e *durmir*. Mentres que, á vista das formas documentadas en NPD (imperativo *durme*, xerundio *durmindo*), parece correcto interpretar os *dormes* deste poema como for-

¹²⁹ Valladares Núñez (1884: 582, s.v.) chega incluso a rexistrar este inventado *vester*, do que remite a un *visitr* con harmonización vocálica. Isto mesmo é o que fai García de Diego (1909: 113). Que tanto *vester* coma *senter*, *server*, *menter* e *seguir* son creacións artificiosas de Valladares e doutros gramáticos do seu tempo elaboradas a partir das formas do presente de indicativo con VR /ɛ/ compróbase, como apunta González Seoane (1992a: 473-474), cando se observa que “os exemplos que nalgún caso aboan a entrada indican que o infinitivo está deducido do paradigma con alternancia”. Isto é o que acontece no dicionario de Valladares co verbo *server*, para o que se ofrece como exemplo a seguinte cántiga: “Catro cousas quere o amo / d’o criado que o *sêrve*: / tarde a cama, erguerse cedo, / comer pouco e andar alêgre” (Valladares Núñez 1884: 525, s.v. *server*).

¹³⁰ Santamarina (1974: 34) inclúe o verbo *recibir* entre aqueles da CIII que na fala do Val de Suarna non admiten nunca alternancia ou que, en caso de a presentaren, é sentida como un erro.

¹³¹ Recóllese nunha ocasión o infinitivo *sofrir* (RGS), onde con toda a probabilidade non debemos ver máis ca unha alteración dunha vogal átona.

mas con alternancia vocálica do presente de indicativo do verbo *durmir* (u/ɔ), poden xurdir certas dúbidas co *dorme* de MPA5 xa que, ao faltaren no mesmo romance outras documentacións do mesmo verbo, non hai motivos para desbotarmos a posibilidade de que remita realmente a un infinitivo *dormir*, que se emprega, ademais de noutros textos, en DDF. Noutras fontes pregaleguistas encontrei patente esta vacilación entre o modelo *dormir* e o modelo *durmir*: en PG temos *dormian*, *durmindo* (2 veces) e *durmo*; e en OTF, *dormir*, *dormin*, *durmin* e *durmise*. En troques, en TP1, só se rexistra *dormide*. A forma primitiva e máis próxima do étimo é desde logo *dormir* (< lat. DŌMIRE), pero xa nas *Cantigas de Santa María* se le *durmia* (CSM, 11.83). Na actualidade, a escolla normativa a favor de *durmir* non debe facer esquecer que na lingua oral espontánea aínda pervive, e con vigor, o modelo *dormir* (cf. García 1985: 288, s.v. *durmir*). Como observa Santamarina (1974: 37-38), as formas arrizotónicas deste verbo, que son obviamente maioría e tenden a mudar a VR de /o/ para /u/ debido ao efecto harmonizador do /i/ tónico (*dormía* > *durmía*, etc.), producen naturalmente un arrastre analóxico que leva a nivelar en /u/ a VR en todo o paradigma. Por outra banda, debe de colaborar tamén nesta tendencia o feito de en galego seren moi poucos os verbos da CIII que teñen VR /o/ e constituíren inmensa maioría os que presentan /a/, /i/ ou /u/. Repárese, en fin, en que o mesmo proceso que *dormir* > *durmir* é o que sufriron, entre outros, os antigos *cobrir*, *fogir* e *sobir*, que evolucionaron cara a *cubrir*, *fuxir* e *subir*, superando as vacilacións que adoitaban ter na lingua medieval.

O proceso de propagación das formas verbais analóxicas a custa daquelas que manteñen a tradicional alternancia vocálica na P2, na P3 e na P6 do presente de indicativo nace, desde logo, bastante antes do século XIX, e semella máis antigo e intenso cos verbos con VR palatal que cos verbos con VR velar. Xa na Idade Media se recollen probas do inicio deste proceso, tanto en galego coma en portugués¹³². No século XVIII temos *bole* (CVFLG, 431), *descobre* (CVFLG, 431), *roxe* (CF1, I, 315), *sinten* (MFI, 20.4) e, dentro do *Coloquio de 24 gallegos rústicos* do Padre Sarmiento (CVGR), *acode* (450.4), *cobre* (280.4), *consente* (957.1), *mentes* (1162.1), *menten* (939.4), *rementes* (1162.1), *pide* (201.2), *pidem* (433.1), *sigues* (3.3), *sigue* (280.4), *siguen* (1097.4), *prosигuen* (1033.3) e *sube* (4.1, 811.2). Sobreira dá testemuño do uso de *acuden* (PDG, 454, s.v. *peyxes*), *còspen* (PDG, 468), *cubre* (PDG, 218, s.v. *apadriñador*), *descobre* (EHGBG, 260, cantar 8), *dorme* (EHGBG, 264, refrán 47; PDG, 253, n. 10), *dormen* (PDG, 54, s.v. *aloja-*

¹³² No presente de indicativo de *seguir* Lorenzo (1975-1977: II, 1176, s.v. *seguir*) documenta *sigue* e *seguense* na TGC ao paso que Maia (1986: 830) rexistra *sigue* e *siguẽ* nun documento viveirense de 1450 e Tato Plaza fai o mesmo en AP (660, s.v. *seguir*). Tanto estes datos medievais coma os dos séculos posteriores, expostos unhas liñas máis adiante, invitan a pensar que o verbo *seguir* foi un dos primeiros en secundar o tipo de cambio morfolóxico que se analiza neste epígrafe. Para o portugués, cf. fundamentalmente Nunes (1989: 284-290).

miento), *mint* (PDG, 335, s.v. *ayre* —1ª entrada—), *reloceche* (PDG, 471), *sigue* (PDG, 1, s.v. *a* —5ª entrada—), *sube* (PDG, 332, s.v. *avolverse* —3ª entrada—), *tuse ou tose* (PDG, 21, s.v. *aberto*, *ta* —1ª entrada—). Ademais, o bieito de Beade fixo estas dúas anotacións:

ACODEN. Acuden. *Acode*, *Acude* (PDG, 62, s.v.).

ASÓBE. Pres. de indic. en terceira persona de *Asubir* (PDG, 283, s.v.).

Segundo García de Diego (1909: 121), nos albores do século XX “usar de las [formas] etimológicas con vocal no cerrada sino normal” [i.e., *medes*, *recebes*, *mentes*, *sent*, *serve*, *dormes*, *foges*, *acodes*, *cobres*, etc.] aínda era “lo más corriente y castizo”. Porén, Saco Arce (1868: 81), moito máis cauto, limitouse a dar como equivalentes “*mentes* ó *mintes*”, “*serve* ó *sirve*”, “*cobres* ó *cubres*”, “*compre* ó *cumpre*”, “*foxes* ó *fluxes*”, “*acodes* ó *acudes*” e “*fonde* ó *funde*”.

Non hai razón para explicarmos estes cambios morfolóxicos como orixinados por influencia do castelán, xa que as propias tendencias niveladoras internas da conxugación galega podían e poden producir estes resultados autonomamente. En cambio, creo que si se pode admitir que o modelo do verbo castelán, carente deste tipo de alternancias no presente de indicativo, puido modernamente, sobre todo durante o século XX de acreditarmos na información de García de Diego, favorecer un proceso que naceu espontaneamente en galego e que, como vimos, xa tivo acceso aos nosos textos medievais. Ora ben, tal influencia puido pesar sobre modelos coma os de *seguir*, *servir* ou *subir* (*segues* > *sigues*, *serve* > *sirve*, *sobes* > *subes*, etc.), mais non con outros en que a nivelación analóxica non conduciu á converxencia co castelán (*mentes* > *mintes*, *sent* > *sint*, etc.). De feito, o *mint* e o *sint* de fontes do século XVIII poñen de manifesto que o proceso nivelador tamén ía naquel tempo para adiante cos verbos que non atopaban no castelán un modelo que imitar.

6.1.1.1.2. Variación e/i na VR das formas arrizotónicas dos verbos da CIII que teñen VR /i/ ou variación 'e/i nas formas rizotónicas

Como sucede hoxe en día e como Saco Arce (1868: 80-81) observou para o galego do seu tempo, os textos decimonónicos estudados amosan unha forte tendencia ao paso de /e/ para /i/ na VR das formas arrizotónicas destes verbos. Trátase de harmonizacións vocálicas inducidas polo /i/ tónico: *despidilo* (PC), *divirtir* (CAI), *impidirlles* (PG), *midir* (DDF), *pidia* (OPG), *pidindo* (TQ1, DAS3, TP1, PB1), *pidino* (PC, 2 veces), etc. Os verbos da CII con VR /e/ orixinaria que pasan á CIII manifestan a mesma tendencia harmonizadora: *rigimos* (DGM). Naturalmente, hai tamén casos, e bastante numerosos, en que non ten lugar a harmonización; como é loxico, incluíu nesta relación as formas pertencentes a verbos que historicamente

son da CII pero que aquí, obedecendo ao que é unha evidente tendencia do galego moderno, aparecen con morfoloxía da CIII: *conseguir* (PC, ECCh, ABF5), *consentiron* (RGS), *convertirse* (CAI), *correxilos* (CAI), *desmentir* (ABF4), *divertindose* (PG), etc.

Como indica Santamarina (1974: 13, 36-38), ao non ser pertinente a oposición e/i nesta posición pretónica, é lóxico que na lingua oral popular se produza esta variación entre as formas harmonizadas e as non harmonizadas. Popularamente, pois, téndese a consagrar /i/ (xunto con /u/) como VR dos verbos da CIII¹³³, pero, en contraposición, as tendencias cultistas, ou o apego á norma do castelán, colaboran a manter /e/ (ou /o/). Da lectura da relación das formas verbais enumeradas no parágrafo anterior tírase a conclusión de que o reflexo deste hábito harmonizador do galego oral popular resultou especialmente notorio nos xéneros dialogados que se cultivaron durante as primeiras décadas do século XIX, xéneros en que, así e todo, tamén abundan as solucións non harmonizadas.

6.1.1.1.3. Vacilacións na R dos verbos CRER, LER, RIR e os seus derivados

Para estes verbos existe variación entre as formas con R (*des*)*cr-*, *l-* ou *r-* e as que presentan R (*des*)*cre-*, *le-* ou *re-*, é dicir, entre as formas que resolven cunha crase os encontros vocálicos que produciu a perda da oclusiva sonora intervocálica en CRĒDĒRE, LĒGĒRE e RĪDĒRE e as que non o fan. Con todo, faise necesario sinalar que, así como para *crer* triunfan clarisimamente as formas sen crase, para *ler*, e especialmente para *rir*, hai preferencia polas formas contractas. Curiosamente, isto é o mesmo que Xove Ferreiro (1992: 129) observou na obra de Celso Emilio Ferreiro, escrita a un século ou máis de distancia do Prerrexurdimento. Pola miña parte, creo que tamén é aplicable á situación do galego escrito e publicado nas primeiras décadas do século XIX a explicación que Xove Ferreiro aduciu para o caso do poeta celanovés: estamos ante unha interferencia do castelán que mantén na escrita proporcións semellantes ás que se dan na lingua oral espontánea para os tres paradigmas verbais afectados, é dicir, unha proporción “nula en *rir*, feble en *ler* e máis acusada en *crer*, dito isto de xeito moi xeral, pois é sabido que a calidade do galego varía segundo o tipo de entidade de poboación, a adscripción sociocultural e a idade do falante”. A validez desta observación para a morfoloxía do verbo *rir* compróbase coa consulta dos datos ofrecidos polo ALGa 1 (mapas 175-191 bis).

¹³³ Isto xa o percibiu con toda a claridade Saco Arce (1868: 154): “Es tambien notable que son rarísimos los verbos acabados en *ir* que tengan una de las vocales *e*, *o* en la sílaba anterior á dicha terminacion, lo cual no puede explicarse sino por el principio general de que estamos hablando” [o das asimilacións e, en concreto, o da harmonización vocálica].

Velaquí as formas de *crer* ~ *creer* en textos pregaleguistas: *creer* (PG, 2 veces; CAI, TQ1, TP1, ECCh), *creelo* (PG), *creelos* (TQ1), *creerte* (ABF4), *crér* (ABF5), *crees* (DAS3, 2 veces), *cree* (PC), *creeos* (DAS2), *creemos* (DAS1, MPA2), *cremos* (RVP), *creen* (TQ2; PC, na fala acastrapada de Antón), *creén* (PC), *creia* (PC), *creian* (PC), *crehin* (PG), *creera* (TP1), *creerei* (CL), *creeremos* (TQ1), *creeredes* (MPA1), *creese* (OTF), *creeme* (PC; ABF5, 3 veces); repárese tamén nas voces *creencia* (MPA2), *creencias* (PC) e *creible* (DAS3, na fala acastrapada de Freitoso). Aparece tamén o derivado *descrer* (CL).

Do verbo *ler* ~ *leer* rexistramos as seguintes formas: *leer* (PC), *ler* (CBM, 2 veces; CAI, 6 veces; DDF, 2 veces; OTF, TP2, ECCh, CL), *lér* (TP2, ECCh), *leelo* (DAS2), *lelo* (OTF), *leos* (MPA3), *l[i]a* (ECCh), *lin* (CAI), *lín* (TP2, 2 veces), *leche* (DDF), *leeu* (TP2, ECCh), *leu* (CBM, 2 veces; TQ2, TP2, RVP), *léumella* (TP2), *leera* (ECCh), *lédeos* (DAS2), *lendo* (TQ2, ABF4), *lidos* (CAI).

Pertencentes ao paradigma verbal de *rir* ~ *reír* son *rir* (PG; PC, na fala acastrapada de Antón; XM), *rise* (MPA3), *ris* ‘rides’ (PC), *rin* (AMCN4; P6 do presente de indicativo), *rin* (ABF5; P1 do pretérito de indicativo), *rerirían* (CAI) e *rindo* (ECCh).

As tendencias cultistas inherentes á escrita, e tamén —con toda a certeza— o modelo ofrecido polo castelán (lingua de cultura por excelencia para estes escritores), inclinarían ao uso das formas sen coalescencia, mentres que a busca da máxima fidelidade posible á fala popular espontánea aconsellaría o uso dos paradigmas propios de *crer*, *ler* ou *rir*.

6.1.1.2. A vogal temática

6.1.1.2.1. Verbos que vacilan entre a adscrición á CII e a adscrición á CIII¹³⁴

No mundo da romanística os manuais e traballos de investigación de orientación diacrónica que se ocupan da morfoloxía verbal acostuman a comezar falando sobre a sorte que, na xeneralidade da Rumania ou no romance en concreto estudado, correron as conxugacións latinas. Como é sabido, os verbos latinos clasificábanse en catro clases mórficas: unha primeira co infinitivo acabado en -ĀRE; a segunda, co infinitivo en -ĒRE; a terceira, co infinitivo en -ĔRE; e a cuarta, co infinitivo en -ĪRE. Así como algúns idiomas románicos conservaron as catro conxugacións no infinitivo (entre eles o catalán, o occitano, o francés, o italiano e mais o romanés), outros (entre eles os iberorromances centro-occidentais: galego, portugués, leonés

e castelán) reducíronas a tres. Ora ben, fóra do infinitivo e das outras formas infinitas das conxugacións verbais, son frecuentes as neutralizacións nos paradigmas dos distintos idiomas románicos, polo que, nunha exposición detallada que neste lugar non é necesaria, as afirmacións anteriores deberían complementarse con bastantes anotacións particularizadas.

Xa desde época prerromance viña apuntando a consumación dunha neutralización da oposición entre a CII e a CIII latinas propiciada, entre outras causas, pola perda da cantidade vocálica e pola dislocación do acento desde a antepenúltima á penúltima sílaba nos verbos da CIII. En xeral pódese dicir que, mentres que en galego, portugués e leonés os verbos da terceira latina pasaron maioritariamente para a CII romance (con infinitivo rematado en -er), no castelán foron máis numerosos os que se decantaron a prol da CIII (con infinitivo en -ir). Non obstante, faise necesario engadir que, xa desde a época antiga, en galego advírtese unha tendencia ao paso de verbos da CII para a CIII (*dizer* > *dicir*, *viver* > *vivir*, etc.) que o foi afastando do portugués, máis conservador neste terreo. A esta tendencia voume referir nas páxinas seguintes.

Comezarei pasando revista aos verbos procedentes da CIII latina que presentaban antigamente a secuencia -i...e-, é dicir, que tiñan VR /i/ e VT /e/. Como resultados de DÍCERE encontramos nos textos pregaleguistas analizados as formas *decer* (ou *deser*), *decir* (ou *desir*) e *dicir* (ou *disir*), pero nunca *dicer* (ou *diser*). Hai variación interna entre os tres resultados referidos en PG, TQ1, PC e CL¹³⁵: *decer* (PG, 3 veces; PC, 4 veces), *decèr* (CL), *deser* (TQ1), *decen* (PC), *decendo* (PG, 2 veces; PC), *decendolle* (PG, 2 veces), *decir* (PG, 7 veces; PC, CL), *desir* (TQ1), *decirche* (PG, 2 veces), *decides* (PC, 5 veces), *decís* (PC), *decis* (PC), *decide* (PC), *decide-me* (PC), *decime* (PC, 3 veces), *decíme* (PC), *disílo* (TQ1), *dicides* (PC), *dician* (CL), *disian* (TQ1), *dicide* (PC), *dicime* (PC), *disíme* (TQ1), *dicindo* (PC), *dicin-dose* (PG).

En CBM e mais en CAI predomina con claridade *deser* (ou *decer*), pero hai algunha aparición esporádica de *desir* ou *disir*: *decer* (CBM), *deser* (CBM; CAI, 2 veces), *desernos* (CAI), *desedes* (CAI, 3 veces), *desería* (CAI, 2 veces), *desédeme* (CBM, 2 veces; CAI, 2 veces), *desedeme* (CBM), *deseme* (CAI), *deséme* (CBM), *desenos* (CAI), *desides* (CBM), *disia* (CAI). Alternan *decer* e *dicir* en proporcións non moi desemeillantes en DGM e mais en XM: *decer* (XM), *decerlle* (XM), *decen* (DGM), *dicir* (DGM, XM), *dicirche* (DGM), *dicindo* (XM). En ECCh utilízase xeralmente *desir*, pero hai unha aparición de *disir*: *desir* (3 veces), *desirse* (2 veces), *desimos*, *desindo* (2 veces), *disir*. TQ2 é moi constante na preferencia por *disir*, cunha única excepción (*desíme*): *disir* (2 veces), *disindo* (3 veces), *disídes* (2

¹³⁴ Nalgúns parágrafos deste epígrafe reproduzo datos e opinións que xa expuxen en Mariño Paz (1995a: 74-77), mais arrequeñándoo con algunhas documentacións e reflexións novas.

¹³⁵ Indico só as formas que identifiquen inequivocamente o paradigma flexional a que pertencen.

veces), *disian*, *disíme*. RGS ofrece unicamente *decer*: *decer* (3 veces), *decerlle*. En OPG hai discordancias entre o manuscrito, a edición orixinal e a versión publicada no *Album de la Caridad*: o manuscrito presenta *disir* (*disilo*, v. 23), a edición orixinal *decir* (*decilo*, v. 23) e a versión do *Album de la Caridad* *decir* e *dicir* (ou *disir*) (*dicilo*, v. 23; *decirme*, v. 324; *dicíndome*, v. 375; *disíndolle*, v. 390).

Finalmente, DDF, OTF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, TC, MPA2, MPA5, ABF5, RVP e FPVS presentan exclusivamente *decir* (ou *desir*).

Dado que o número de ocorrencias con que xogamos non é escaso (un total de 167), coido que neste caso resultarán significativas as porcentaxes. O 58.75 % das formas da mostra recollida pertencen ao modelo *decir*, o 24.50 % a *decer* e só o 16.75 % a *dicir*. De sumarmos as proporcións de *decir* e *dicir*, obteremos un 75.50 % para as formas que remiten para a CIII, o que pode dar unha idea aproximada, nunca exacta, do nivel de progreso en que á altura da primeira metade do século XIX se podía encontrar o secular tránsito deste verbo desde a CII, á que orixinalmente pertencía, ata á CIII.

É sobradamente coñecido que nas fontes galegas medievais hai un predominio indiscutible de *dizer*, por máis que xa aparezan *dezeno* nas *Cantigas de Santa María* (CSM, 239.16, 239.58)¹³⁶, formas de *dezer* ou *deser* en documentos do mosteiro de Montederramo datados durante os séculos XIII, XIV, XV e XVI (cf. Tato Plaza 1998: 723, 725, 726), *dezer* nun instrumento notarial de Monterrei de 1292 (cf. Maia 1986: 728, n.3; e 781) ou *desyr* no *Libro de notas de Álvaro Pérez* (1457) (AP, 2716), onde a preferencia pola adscrición deste verbo á CII é clarísima: só no infinitivo, 23 ocorrencias de *diser*, 14 de *deser* e 1 de *desyr*. Parece, por tanto, que as formas con VR /e/ e VT /e/ xa se empregaban na Galicia do século XIII e cobraron notable éxito posteriormente. Por outra parte, hai que ter a cautela de contemplar a posibilidade de que tras formas comúns como *dezía* ou *dizía* puidese haber xa un infinitivo *dezer*, *dezir* ou *dizir*, e non necesariamente *dizer*.

En RCX, un texto dos inicios do século XVI copiado e transmitido para nós cando xa ía avanzado o XVII, lense *decer* (p. 138) e *decendo* (p. 138), mais hai tamén un *dizia* (138) que pode remitir a *dizir*, a *dezer* ou a *dezir* con harmonización vocálica, ou mesmo ao antigo e tradicional *dizer*, aínda en uso na documentación notarial dos inicios do quíntos (cf. Tato Plaza 1998: 726); finalmente, en RCX rexistro tamén un *decian* (p. 138) que podería obedecer a calquera dos catro paradigmas flexionais en xogo (nos casos de *dicer* e *dicir*, con disimilación vocálica), pero que en todo caso presenta VR /e/. O imperativo *deçey* (DAB, v. 84) lese no *Diálogo de Alberte e Bieito*, de finais do XVI. En cartas ao conde de Gondomar datadas en 1603 e 1605 temos *dezeren* (CG2) e *dezer* (CG3, CG4), e o mesmo modelo con-

xugacional revelan outras dúas fontes do século XVII (EF e FM): *decer* (EF, 2 r, 2 v, 3 v; FM, p. 32), *dezer* (FM, pp. 38, 39, 45, 50), *dezernos* (FM, p. 37). Nas décimas de Martín Torrado ao Apóstolo Santiago ocorre *deciao* (CAS), forma do copretérito que non permite facer unha adscrición á CII ou á CIII, mais tamén cómpre saber que na castelanizante versión desta composición que transmite a copia custodiada na Biblioteca Nacional de Madrid lese *decir* (v. 54). Na *Historia de Don Servando* (HS) (ca. 1625-1635) utilízanse *dizendo*, *dezeno*, *dizia* e *diziã*, mais o hibridismo lingüístico deste falso cronicón deita dúbidas sobre a posibilidade de que o mencionado testemuño de *dizer* estea inspirado nun uso deste verbo aínda vivo na oralidade galega da primeira metade do século XVII. O chamado *Papel de Toribio*, que Carballo Calero (1978: 103) datou entre o XVII e o XVIII, ofrece *decer*.

Do século XVIII temos bastantes testemuños. Creo que unha das impresións que deles se desprende é a de que no galego oral da época había variación entre *decer*, *decir* e *dicir*. Con todo, son *decer* e *decir* os modelos máis rexistrados, probablemente porque *dicir*, dada a súa harmonización vocálica, se consideraba unha simple variante vulgar de *decir*, o que debeu de dificultar o seu paso á escrita non só nas obras desta centuria, senón en xeral nas de toda a época moderna. PFM ten *dezir*, en tanto que en CF1 alternan *decer* e seguramente *decir*: *decervos* (CF1, III, 315), *decervolo* (CF1, III, 318), *decindo* (CF1, III, 317). En CVGR achamos *decir* e *dicir*, con preferencia polo primeiro: *decir* (144.3, 198.4, 224.3, 425.2), *decire* (180.1, 1132.3), *decilo* (1274.3), *dezires* (707.1) *decindo* (365.1, 429.1), *dicindo* (100.2). PDG ofrece *decir* e *dicir*: *béndecir* (396, s.v.), *bendicir* (396, s.v.; 396, s.v. *béndicir* e *bendiga*), *decir* (45, s.v. *acabazamento*; 419, s.v. *botar ou decir pragas a alguen*; 444, s.v. *estudiante*). Finalmente, nos versos de Joseph Cornide alternan *decir* e *decer*, con predominio do modelo da CIII: *decir* (PGC, Décima, v. 106), *decirche* (PGC, Décima, vs. 22, 63), *decér* (PGC, Décima, v. 162)¹³⁷.

Así, pois, a escasa documentación da Idade Moderna que se conserva revela que a partir do século XVI vai devalando notoriamente o emprego de *dizer* na escrita, ao tempo que se vai impondo unha variación *decer* / *decir* / *dicir* que aínda permanece moi viva nos textos decimonónicos do Prerrexurdimento e que, sen dúbida, tiña amplo apoio na oralidade da época. Ora, se se teñen en conta os datos recadados por José Pérez Ballesteros no seu *Cancionero popular gallego* de 1886 (recompilados por Carballo Calero 1980: 205-206), creo que haberá que convir en que *dicer* perviviu na fala durante bastante tempo, esmorecendo irremediamente ante o avance das formas sen a secuencia *-i..e-*, que progresivamente se írían facendo máis comúns.

¹³⁶ Nestes dous casos o manuscrito da Biblioteca Nazionale de Florencia ofrece a variante *dizendo*.

¹³⁷ Máis rexistros de *dezer* ou *decer* noutros documentos dos Séculos Escuros poden verse en Carballo Calero (1978: 102-103; 1980: 204).

O cambio de conxugación e a mudanza da VR deste verbo en galego ten sido explicada ben como efecto da presión do castelán (Pensado 1976: 173; Maia 1986: 728-729, 781; Souto Cabo 2000)¹³⁸, ben como un proceso autónomo tendente a facer desaparecer a secuencia *-i...e-*, insólita na nosa lingua nos verbos da CII (Santamarina 1974: 48-50; Lorenzo 1987: 471; Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega 1995: 139-141; Ferreiro 1995: 277; Tato Plaza 1998: 728-731). Entre os que se decantan pola primeira explicación, Maia (1986: 728-729) parece suxerir incluso que *dezer* é xa o estadio inicial da castelanización: “Estas formas em *-er* e com *e* no radical mostram o que teria sido o processo de substituição da forma tipicamente galego-portuguesa pela castelhana: a partir do século XVI, a pressão do castelhano conduz à perda de vitalidade da forma tradicional e à implantação do castelhanismo *decir*”¹³⁹. Os que optan pola outra —entre os que me encontro— baséanse na aparición de formas como *dezer* e *dezendo* en textos medievais para afirmaren que a forza da analoxía levou a eliminar en galego /i/ como VR dos verbos da CII, xa que eran moi poucos os que presentaban a devandita secuencia *-i...e-*. A VR constituírase así nunha nova marca de conxugación: /i/ e /u/ serían VR dos infinitivos dos verbos da CIII (ou da CI), mentres que os infinitivos da CII presentarían /a/, /e/, /e/ ou /o/ como posibles VR. Isto explicaría que os verbos galegos que tiveron a secuencia *-i...e-* no infinitivo e noutras formas do paradigma pasasen á CIII igualando a VT coa VR (*dizer* > *dicir*, *escriver* > *escribir*, *viver* > *vivir*, etc.), ou que quedasen na CII igualando a VR coa VT (*dizer* > *decer*, *scriver* > *escreber*). O éxito e a rápida expansión moderna de *decir* (ao lado da inexistencia de **escrebir* ou **vevir*) explícase polo modelo ofrecido polo castelán, pero enténdese que a súa xénese puido ser autónoma en galego, paralela á de verbos cultos como *advertir*. A orixinal autonomía da mudanza galega semella incontestable en verbos coma *cinxir* ou *cinguir* (antigamente usouse tamén *cinger*, de par de *cingir*), para o que a influencia do castelán semella sumamente improbable.

Certamente, nos últimos cento cincuenta ou douscentos anos o retroceso de *decer* na lingua oral espontánea debeu de ser espectacular. Térmolo xenerosamente documentado en textos como CBM, CAI, TQ1, DGM, PC, RGS, XM e CL parece indi-

¹³⁸ Menos categórica é a postura de Carballo Calero (1980: 206-207): “Como o galego moderno está fortemente corroido polo castelhano, o tránsito de *-er* a *-ir* pode ser influencia da língua do Estado. Mas também se pode pensar num processo de harmonização vocálica e de reagrupação analógica das flexões segundo as sequências resultantes, processo que, em parte, seria comum às duas línguas que se ouven na Galiza. Este trabalho [...] não pretende senão acarretar dados para a história do processo *dizer* > *decir*, e mostrar como a resistência dos descendentes de *d i c e r* e a passar em galego da segunda à terceira conjugação —segundo prova a teimosa persistência da forma *decer*, que se vai retirando do combate com o mesmo moral defensivo dum Ajax perante um Heitor— se sustém até os próprios tempos de hoje”.

¹³⁹ A mesma suxestión expresáara anteriormente Carballo Calero (1978: 106): “Também poderia explicar-se [*decer*] por outras razões de carácter fonético ou por cruzamentos semânticos, e mesmo por influência do castelhano, que também abriu em *e* o *i* do étimo”.

car que durante as primeiras décadas do século XIX *decer* (ou *deser*) era unha forma con moita vitalidade en falas coma as da comarca compostelá e, en xeral, nas rexións occidentais. Que apareza, tamén con abundancia, en PG podería ser indicio da súa presenza tamén en zonas máis orientais, visto que Fernández Neira recoleu numerosas formas características do leste galego. Incluso poden agochala algunhas das numerosas formas do copretérito *decía*, etc. que ocorren noutros textos. Hoxe *decer*, coas distintas realizacións seseantes posibles, non se rexistra xa máis que no suroeste da provincia de Ourense, na chamada área fisterrá da costa coruñesa e, esporadicamente, en boca de anciáns ou en cántigas tradicionais recollidas noutros puntos do sur e o oeste de Pontevedra e mais do centro da Coruña (cf. ALGa 1, mapa 262). Isto vén a confirmar o que xa nos fixeron sospeitar os datos recadados nos textos do Prerrexurdimento: que hai relativamente pouco tempo *decer* empregábase como forma habitual en toda unha faixa de terra que cruzaría a Galicia occidental de norte a sur. O triunfo de *decir* e *dicir* fíxoo recuar para zonas extremas, deixando algúns vestixios no camiño. E, así como o proceso de substitución de *dizer* pode ser explicado perfectamente como un movemento xerado de maneira autónoma polo galego, o rápido retroceso que nos últimos anos acusou un verbo como *decer*, ben asentado no sistema conxugacional galego (cf. *beber*, *ferver*, *remexer*, *meter*, etc.), creo que debe apoñerse tanto á presión exercida polo triunfante *dicir* galego coma á debida á extensión de *decir* favorecida polo castelán.

Canto aos descendentes do SCRĪBĒRE latino, temos nos documentos pregaleguistas *escreber* e *escribir* ~ *escrebir*, pero predominan os modelos de adscrición á CIII¹⁴⁰: *escreben* (PC), *escrebeo* (OTF; 2ª ed. *escribeo*), *escrebesen* (PC), *escrebente* (OTF), *escrebirme* (OPG; no ms. *escribirme*), *escribir* (ABF4), *iscribir* (MPA3), *escribirille* (ECCh), *escribilas* (DDF), *escribolle* (XM), *escribe* (MPA2), *iscriben* (MPA3), *escribeuno* (OTF; 2ª ed. *escrebeuno*), *escriveu* (CL), *escribindo* (OTF), *escribido* (TQ2, DAS2), *escribente* (OTF, DAS1). Tras *escrebanía* (CAI) puidera haber *escreber*, pero non pode tomarse como un testemuño seguro. Pois ben, se na Idade Media era absolutamente predominante o uso de *dizer* como resultado de DĪCĒRE, para SCRĪBĒRE son xa abundantes no mesmo período, xunto a *escriuer* (que conforme ía pasando o tempo se ía facendo cada vez máis raro), formas como *escriuir*, *iscriuir*, *escreuir*, *escreuer* e, desde o século XV, *escribir*, coas que se evitaba a presenza da VR /i/ en verbos da CII (cf. CSM: II, s.v. *escrever*; Lorenzo 1975-1977: II, 579-580, s.v. *escripuir*; Lorenzo 1985: 87, 124; Maia 1986: 729-730, 782-784; AP, 2690). Durante os Séculos Escuros só documentamos xa *escribir* (ou *escribir*) e *escreber* (ou *escrever*), con clara preferencia

¹⁴⁰ Quizais algunha das formas que se indican, de pensarmos na posible existencia de asimilacións ou disimilacións vocálicas, podería presentar algún problema de adscrición a un dos dous modelos flexionais. Porén, creo que o conxunto delas dá unha imaxe fiel da situación que revelan estes documentos.

pola adscrición á CIII: *escribir* (HS), *escribe* (HS), *escribẽ* (HS), *escribio* (HS), *escribiu* (HS), *escripbiron* (HS), *escriuir* (FM, p. 46), *escribir* (FM, p. 37; PFM), *escrivilas* (FM, p. 35), *escribiches* (CF7, p. 188), *escriuir* (CVFLG, 409), *escribi-rache* (PDG, 477), *escreber* (DAB, v. 471), *escrebia* (CG2), *escreuy* (CG2), *escreva* (CG4), *escrebe* (CF1, V, 164). Hoxe en día *escreber* é xa moi raro na lingua oral espontánea¹⁴¹, moito máis raro do que deixan supoñer os testemuños dos textos do Prerrexurdimento para as primeiras décadas do século XIX. Nos últimos cento cincuenta ou douscentos anos, por tanto, *escreber* correu a mesma sorte que *decer*, ou incluso unha sorte peor.

Como resultados de VĪVĒRE, no corpus decimonónico seleccionado só se rexistran formas da CIII con VR /i/: *vivir* (CAI, TP1, TP2, TC, RGS, MPA2), *viviren* (PC), *viviron* (PC, MPA2), *vivirẽmos* (PC), *vivise* (PC, 2 veces), *vivisen* (MPA3). Nos séculos XVII e XVIII, quitando o posible caso dun *vivendo* incluído nunha frase en galego incluída nunha carta ao conde de Gondomar (cf. Tobío 1973: 136)¹⁴², tampouco documentamos máis que *viuir* (HS), *vivir* (CVGR, 1057.4; CF1, III, 318; PDG, 4 e 24, s.v. *a boa fe*; PDG, 202, s.v. angostamente —2ª entrada—), *vivimos* (JNC), *biuiu* (HS), *vibiu* (HS) e *viriran* (CVGR, 334.1). Joseph Huber (1986: 207) refírese ao uso de *vever* e *vevir* xa na lingua antiga e Tato Plaza rexistra *beujr* (AP, 1831) nun texto de 1457. Como sinalan a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega (1995: 141), a desfonoloxización da oposición de /b/ e /β/ que desde vello acusou o galego “fixo imposible que prosperase a solución *vever* (paralela á de *decer*) e mesmo a de *vevir* (paralela a *decir*) (ambas documentadas por Huber), porque darían lugar a homonimias ocasionalmente embarazosas; formas do tipo *vevía*, *vevías* (que son o resultado da disimilación de *vivía*, *vivías*, etc., e posiblemente non imperfectos dos escasos *vever* e *vevir*) non deron chamado”.

De RECĪPĒRE temos nos textos pregaleguistas *recibir* (DAS3, 2 veces) e *recivir* (PC); *resibían* (CAI), *recibiron* (DAS1), *reciviran* (PC) e *recividos* (PC) apuntan inequivocamente a *recibir* (ou *recivir*); *recebe* (PC), por contra, suxire *receber*. Aínda que xa se le *recibo* polo menos nun documento do mosteiro de Montederramo de 1313 (cf. Lorenzo 1975-1977: II, 579-580, 1105-1106; Maia 1986: 729-731), quizais fose un pouco máis tardío o triunfo de *reçebir* ou *reçibir* sobre *reçeber*, que aínda se mostra moi vigoroso nun texto tan tardío coma AP (1457). Dos séculos XVII e XVIII pódense mencionar *reseuido* (CG2) e, xa á moderna, *recibe* (FM, p. 50) e *recibindo* (CF1, III, 317). Canto ás fontes dos inicios do XIX, ver unha forma de *receber* (alternando con *recivir*) só en PC (onde

¹⁴¹ Segundo a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega (1995: 140-141), “hoxe a penas hai testemuños de *escreber* en territorio lingüístico galego”.

¹⁴² Debo aclarar que non contrastei persoalmente a lectura deste xerundio co orixinal e que só podo aducir como testemuño a transcripción feita por Tobío.

tamén aparecen vestixios da lingua antiga como *pede*, *peden*, *tamben*, *houve* e *tive*) móveme a admitir a posibilidade de que por volta de 1836 quedase aínda na lingua oral algún resto do vello paradigma da CII para este verbo.

Con algunha vacilación e/i que afecta a VR, adscribíense á CIII os resultados que achamos para as formas do verbo latino RĒĜĒRE e o seu derivado CORRĪĜĒRE: *rexiron* (PC), *rígirnos* (DGM), *correxilos* (CAI), *correxisen* (PC). Cos derivados hai máis oscilación. Nas PG, para os derivados deverbais de *rexer* ~ *rexir* vacíase entre *Rexsementos*, *Rexsimento* e *Rexsimentos* (3 veces); en CBM aparece *rexemento*. En TQ1 temos *RIXIDOR*, en DDF *Rixidores* e *Correxidores* e en OTF *Regidor*. En ECCh lemos *Rexidor*, *Rexidor*, *Rexidores* e *Rex[i]idores*.

Para CADĒRE só se documenta *caer* ou formas que parecen remitir a *caer*: *caer* (PG, 3 veces; CAI, PC, ABF5), *caerse* (PC), *caeu* (TQ1), *caeron* (PG), *caeremos* (ECCh), *caendo* (TQ1). Estas son as formas tradicionais e as maioritarias hoxe en día (cf. ALGa 1, mapa 160)¹⁴³.

Non se rexistra tampouco *traír*, senón sempre formas da CII (*traer* ou *traguer*); *traír* é hoxe moi minoritario, pois só se escoita en puntos illados do occidente (cf. ALGa 1, mapa 394). Permanecen igualmente na CII *erguer*, *oler* e *toller*: *erger* (DAS3, TP2), *erguer* (OTF), *oler* (PG, ABF5), *tollendo* (ABF5). *Xemes* (LCR2) fai supoñer *xemer*. *Derreteronche* (PG) remite a un infinitivo *derreter*.

En cambio, para *bater* ~ *batir* só temos documentacións claras da CIII: *batirse* (PG, 2 veces), *batirnos* (PG), *rebatir* (MPA3), *rebatilos* (PC). *Bateuse* (TP1) non é un testemuño seguro do uso de *bater*, pois podería ser unha forma dialectal con VT /e/ para a P3 do pretérito de indicativo dun verbo da CIII.

Fronte a *vertes* (LCR2), *verte* (LCR1) e *verteu* (MPA5), que probablemente remiten a *verter* (DDF), rexistramos *convertir* e *invertir*: *convertirse* (CAI), *convirtan* (CAI), *invertilas* (DAS1); fronte a *xemer* (RGS), *ximiremos* (MPA6). Como descendentes de CLAUDĒRE alternan *choér* (ABF5) e *choíla* (DAS3). Adscribíense á CIII *elixir*, *frixir*, *sufrir* e dous derivados de CURRERE (*concurrir* e *discurrir*): *elixide* (MPA6), *frixilos* (CAI), *sofrir* (RGS), *sofrimos* (MPA3), *sufrimos* (XM), *sufri-se* (MPA3), *concurrir* (PG), *discurrir* (PG), *discurriron* (CAI), *discurrirán* (PC). *Discurro* (CL, 2 veces) debe de remitir a *discurrir*, que está tamén, con certeza, detrás de *discurrimentos* (XM); non obstante, aparece nunha ocasión *discorren* (MPA3). Non se documenta *esparxendo* ou *esparexendo*, senón só o evidente castelanismo *esparcindo* (PG, NPD).

¹⁴³ O CVGR ofrece formas de *caír*: *cayunme* (635.3; como se trata da P3 do pretérito perfecto, non descarto a posibilidade —moi remota na obra de Sarmiento— de que, sendo da CII, presente VT /i/), *caise* (565.2) e *caindo* (572.3).

É patente a histórica tendencia de diversos verbos galegos a pasaren da CII para a CIII. Como marco teórico xeral débese ter sempre presente que varios factores colaboran neste movemento. Dado que a CIII galega recibiu a maioría dos verbos cultos procedentes da CII, da CIII e da CIV latinas, é lóxico que a coñecida neutralización da CII e da CIII galegas en diversos puntos do paradigma favorecese o tránsito da CII para a CIII. Ademais non se pode esquecer que o modelo do castelán está desde hai tempo ao pé do galego, provocando interferencias coas nosas formas tradicionais e alentando procesos de mudanza que naceron autonomamente. Esta influencia acentuouse notoriamente no discorrer do século XX, mais debía de ser xa ben perceptible cando García de Diego (1909: 112) asegurou que “la creciente influencia del castellano [...] va dando cada vez más extensión a las formas [verbales] en *ir*, aunque continúa siendo todavía corriente la terminación etimológica”. Loxicamente, esta influencia da lingua oficial tiña que ser máis intensa para os individuos con maior nivel de instrución, entre os que se encontraban, como é obvio, os escritores en lingua galega.

Sorprende un tanto *empremeu* (CBM), pero certamente non ten por que facer supoñer un infinitivo *empremer*, a non ser que se trate dun verbo feito sobre o modelo de *premer* (< lat. PRĒMĒRE). Creo que o máis verosímil é que sexa simplemente unha forma dialectal co vocalismo átono alterado e con VT /e/ para a P3 do pretérito de indicativo. Outro tanto podería dicirse acerca de *admeteunos* (PG), *permete* (RGS), *pedeunas* (OTF), *permete* (OTF, 3 veces; cf. *saleu* no mesmo texto) e *permeteulle* (CAI; cfr. *permiteu* tamén en CAI). Máis problemas de explicación presenta *permeta* (CL), pero en todo caso non creo en absoluto que tras desta forma haxa que ver un verbo **permeter* en circulación na oralidade da época. Quizais se trate de simples alteracións do vocalismo ou talvez certos autores, movidos por un afán diferencialista respecto do castelán, tenderon a conxugar coma a base os derivados cultos de *meter*.

6.1.1.2.2. VT da P3 dos pretéritos de indicativo da CII e da CIII

O estándar galego actual presenta VT /e/ para a CII (*debeu*) e /i/ para a CIII (*subiu*), pero dialectalmente rexístrase tamén /i/ para a CII (*debiu*) e /e/ para a CIII (*subeu*). Deste xeito, temos hoxe neutralización en /i/ (*debiu/subiu*) no occidente da provincia da Coruña (terras de Xallas, Bembibre e Bergantiños) e neutralización en /e/ (*debeu/subeu*) no noroeste de Lugo, no leste e sur da Coruña e na metade norte de Pontevedra, exceptuada a franxa máis oriental (cf. ALGa 1, mapas 55 e 145). No galego medieval documéntanse tanto formas que manteñen a oposición 'e/i coma outras que a neutralizan en /e/ ou en /i/ (cf. Lorenzo 1975-1977: I, p. XXIX; Lorenzo 1985: 83-85, 120-122, 159; Maia 1986: 744). A información recadada nas fontes dos Séculos Escuros consultadas —e especialmente nas obras de Sarmiento e Sobreira— permite adiviñar que, en liñas xerais, a distribución dialectal

tal desta variable era xa semellante á actual, polo menos desde o século XVIII, aínda que probablemente desde bastante antes (cf. Mariño Paz 1996: 99-100). Os datos achegados posteriormente por Saco Arce (1868: 232) —*recebeu* en Santiago e *recibiu* en Ourense— tampouco entran en contradición cos datos fornecidos pola dialectoloxía actual.

Dos datos recadados nos textos pregaleguistas creo que cómpre salientar o de que as formas dos vilancicos mindonienses suxiren que naquela área, coma hoxe, había entón maioritariamente neutralización en /e/: *naceu* (AMCN1; AMCN2, 2 veces; AMCN4, 2 veces), *pareu* (LCR1) e *saleu* (AMCN3). Tamén paga a pena subliñar que OTF, aínda que publicado e ambientado en Ourense, non presenta a distinción 'e/i, como sería de esperar polas informacións que dá Sobreira de que en Ribadavia, máis ao oeste, si a había (cf. PDG, 97, 443, 448). Fronte a isto, o que temos en OTF é neutralización en /e/: *escrebeo* (2ª ed., *escribo*), *morreo*, *morreu*, *valeuse*, *escribeuno* (2ª ed., *escrebeuno*), *parteuno*, *pedeunas*, *permete* (2 veces), *saleu* (2 veces), *veu* (de *ver*).

Entre os outros textos para os que temos documentacións para as dúas conxugacións (e/ou para o verbo *ver*) predomina igualmente a neutralización en /e/. Iso é o que sucede en PG (*anoiteceu*, *bolbeuse*, *colleu*, *encheu*, *pareceu*; *sucedeu*, 3 veces; *volveuse*, *admeteunos*, *veu* (de *ver*), *abreu*, *divideu*, *oyeu*, *resisteuse*), CBM (*leu*, 2 veces; *empremeu*; *saeu*, 3 veces), CAI (*aprendeu*, *meteu*, *permeteulle*, *permiteu*, *saleu*), TQ1 (*caeu*; *morreu*, 2 veces; *rompeu*, *fluxêu*; *oèu*, 2 veces; *veu* -de *ver*-), TQ2 (*fendeu*, *leu*, *fluxêu*, *saéu*, *veu*), DDF (*colleu*, *pideu*), DAS2 (*meteu*, *paréu*), PC (*escolleu*, 2 veces; *estableceu*, *leu*; *naceu*, 2 veces; *perdeu*, *prometeu*; *valeu*, 2 veces; *vendeu*, *volveu*, *arrepinteuse*, *divideu*, *imprimeu*, *minteu*, *oèu*; *pareu*, 2 veces; *pideu*, 2 veces; *veu* -de *ver*-, 4 veces), MPA2 (*encheu*, *morreu*, *cubreu*) e MPA3 (*meteu*, *veu* e *véu* -de *ver*-, *distingueu*). Apuntan neste mesmo sentido as documentacións da CIII e do verbo *ver* que recollemos en XM (*saleu*), en CL (*escribeu*), en NPD (*véu*) e mais en ABF5 (*oyeu*, *servéu*, *véu*, *veo*). En DAS3 (*debeu*, 2 veces; *morreu*, 2 veces; *recolleu*, *sucedeu*, *salíu*, *cumpréu*) e mais en ECCh (*rompeu*, *volveuse*, *saeu*, *saleu-lles*, *saliu*, *veu* -de *ver*-) hai pequenas vacilacións 'e/i para a CIII. Tamén as hai en OPG (*respondeu*, *sucedeu*, *collume*, *oíu*, *ocurreo*)¹⁴⁴, mais neste caso é imprescindible advertir que, mentres que *ocurreo* aparece tanto no manuscrito (aquí, coa variante *occureu*) coma na edición orixinal, na versión de *Album de la Caridad* temos *ocurrío* (e tamén *oíu*): por tanto, no caso de OPG a distinción só se practica na versión publicada no *Album*.

En conxunto, e salvando as esporádicas excepcións, moitos destes textos deben de reflectir o uso neutralizador en /e/ da área compostelá e o da comarca noíesa.

¹⁴⁴ Paréceme moi improbable que *ocurreo* remita a *ocurrer*, e non a *ocurrir*, xa que, como dixen anteriormente, no galego moderno evítase /u/ como VR nos verbos da CII.

Quizais MPA2 e MPA3, en unión cos datos unilaterais de MPA5 (*verteu*, *volveu*, *volveu*) e MPA6 (*colleu*), reflectan o coruñés ou oleirense, que sería orixinariamente o propio de Manuel Pardo de Andrade e que, por outra parte, coincidiría co santiagués. O *vêu* da NPD podería responder ao uso do Viveiro natal de Pastor Díaz ou ao do Santiago dos seus estudos universitarios. OPG, pola súa parte, salienta por conter formas da CII acabadas en *-iu*, probablemente tomadas das falas das comarcas coruñesas de Bergantiños, Xallas ou Soneira. Contra o que nel é habitual, PG non presenta neste caso variación.

Despréndese do exposto que a distinción *-eul/-iu* só se practica de maneira constante na versión de OPG publicada no *Album de la Caridad*. En ningún dos textos pregaleguistas aquí sometidos a escrutinio se practica con constancia a neutralización en */i/*.

6.1.1.2.3. VT da P3 do presente de indicativo dos verbos QUERER, VALER, SALIR e PARECER

Tanto para *querer* coma para *valer* se rexistra a variación *e/Ø* para a expresión da VT da P3 do presente de indicativo no corpus pregaleguista examinado, mais cómpre poñer de relevo que a predominancia de *Ø* é incontestable: fronte a corenta e seis ocorrencias de *quer ~ quér ~ quèr*, só se rexistran tres de *quere* (en CAI, OPG e ABF5); fronte a sete de *val* (en DGM, OTF e ABF5), soamente unha de *vale* (PG). Ante un pronome persoal acusativo de terceira persoa aparece a VT */e/*: *quérea* (DAS2). Nos textos dos Séculos Escuros en que hai documentación non se atopa máis ca *quer* (CVGR, 1096.1, 1123.3; EHGBG, 262,264, 266).

Vista desde a perspectiva actual, chama a atención a grande frecuencia con que nas fontes do século XVIII e dos inicios do XIX ocorren *quer* e *val*, formas que na oralidade espontánea actual non son raras, pero si minoritarias (cf. ALGa 1, mapas 337 e 123). Teñamos en conta, ademais, que *quer* e *val* son frecuentísimos nas obras de Rosalía, Curros e Pondal (cf. González Seoane 1992a: 499-500) e que na segunda metade do oitocentos Saco Arce (1868: 78, 102-103, 107-109) presentaba como frecuentes en galego *quer*, *val*, *naz* e *parez*, ao que engadía que na P3 do presente de indicativo de *querer* e *valer* se usaba *quere* e *vale* cando ían seguidas dun pronome persoal acusativo de terceira persoa. Sen dúbida ningunha, as tendencias analóxicas levaron en moitos lugares a nivelar o paradigma impondo *quere* e *vale*, con VT */e/* como é norma para a P3 dos presentes de indicativo dos verbos da CII. Parece probable que o avance definitivo desta regularización fose recente, de entre os séculos XIX e XX.

Para *salir* temos sempre */e/*: *sale* (XM, ABF5), *salelles* (TQ1) e *salese* (PG).

Finalmente, indiquemos que en PC hai dous esporádicos casos de VT *Ø* na P3 do presente de indicativo dun verbo rematado en *-cer* no infinitivo. Trátase de *parés*

‘parece’ e de *parés* ‘parece’. Fronte a isto, o habitual nestes textos é que os verbos acabados en *-cer* ou *-cir* no infinitivo presenten VT */e/* nesta forma do presente de indicativo.

6.1.1.3. O sufixo modo-temporal

6.1.1.3.1. SMT da P4 e da P5 do copretérito, do antepretérito, do pospretérito e do pretérito de subxuntivo

Como se sabe, nestas dúas persoas os resultados etimolóxicos son os que presentan SMT tónicos (*/ba/* ou */a/*, */ra/*, */ri'a/*, */se/*), mentres que os átonos e */ria/* son os propios das formas que, por analoxía coas outras dos mesmos tempos, trasladan o acento para a VT ou para a vogal */i/* do SMT. No copretérito, no antepretérito e no pospretérito as formas graves son aínda hoxe maioritarias na lingua oral espontánea (cf. Fernández Rei 1990: 85-86), a pesar de que o modelo de corrección que inspira o castelán tendeu e tende a impoñer as formas analóxicas, xeradas autonomamente no noso idioma. Pola súa parte, as formas *cantaseamos* e *cantasedes* para o pretérito de subxuntivo hoxe en día son xa raras na lingua oral popular (cf. ALGa 1, mapas 24 e 25)¹⁴⁵. Seguramente, o notorio descenso no uso das formas con SMT */se/* ou */se/* que en xeral se veu dando en galego desde hai un tempo incidiu de maneira especialmente negativa no mantemento de *cantaseamos*, *cantasedes*, pois moitos dos falantes que, fieis á súa fala local, manterían o SMT tónico */se/*, o que utilizan realmente o SMT */ra/*: é dicir, son falantes que xa non din *cantaseamos*, *cantasedes*, senón *cantaramos*, *cantarades*.

O estudo deste tipo de cuestións no pasado sempre é problemático, xa que habitualmente temos que enfrontarnos con textos en que non se acentúa de maneira constante e coherente. Con todo, o feito de seren as formas etimolóxicas aínda hoxe maioritarias na fala popular fai supoñer que tamén o eran, e con máis rotundidade aínda, no pasado. Nos documentos pregaleguistas que analiceiro creo que se pode dicir con bastante certeza que remiten a unha pronuncia paroxítona *escababámoscho* (PG), *faciámolo* (PG), *encontrabásvos* ‘encontrabádesvos’ (CAI), *ibámos* (RVP), *ibàmonos* (TQ1), *sabiàs* (PC) e *viràdes* (TQ1). En troca disto, debe de haber acentuación proparoxítona en *arremedádes* (CAI), *confesábades* (CAI, 3 veces), *desprocatábades* (CAI), *estaríamos* (CAI), *faláseamos* (TQ2), *fóseamos* (OTF), *houbéramos* (TQ2, DAS3), *levábades* (CAI), *morriades* (CAI), *podíades* (CAI), *quiríades* (CAI), *teríamos* (CAI), *tñíades* (CAI), *vivíseamos* (CAI) e *volvíades* (TP2).

¹⁴⁵ A este respecto, paréceme revelador que Saco Arce (1868: 68-69 e ss., 74, 82.83, 225) contemplase como formas propias do galego as paroxítonas para o copretérito e o antepretérito, mentres que para el eran norma as esdrúxulas no pretérito de subxuntivo. A súa posición respecto do pospretérito é difícil de precisar debido ás poucas garantías que ofrece o sistema de acentuación gráfica que utiliza.

De par disto encontramos toda unha restrita de formas inacentuadas que, dada a tendencia xeneralizada a poñer til sobre as palabras esdrúxulas que se observa no corpus examinado e de acordo co razoamento exposto no parágrafo anterior, representan seguramente pronunciacións paroxítonas. En PG temos: *abiamos* (4 veces), *andabamos* (2 veces), *colliamos*, *concurriamos*, *conociamos*, *cuidabamos*, *dabamos*, *defendeseamos*, *empezabamos*, *eramos* (2 veces), *estabamos* (4 veces), *fosemos*, *ibamos* (3 veces), *matabamos*, *matasemos*, *pescabamos*, *pillabamos*, *quenciamos*, *sabiamos* (3 veces), *saíamos*, *tendriamos*, *tiñamos* (9 veces), *tiñades*, *tirabamos*, *tomabamos* e *viamos*; en CAI, *foramos* e *hibades*; en TQ1, *adornasemos* e *queriades*; en TQ2, *estabamos* (2 veces), *habiamos* e *houberamos*; en DDF, *aprontasemos*, *estabamos*, *fasiamos*, *ibamos*, *sabiades* e *tiñamos*; en DAS1, *escomulgaramos*, *quedaseamos* (na fala acastrada de Freitoso) e *viñesedes*; en DAS2, *debiarnos* e *souperamos*; en DAS3, *dixêsemos* (2 veces; neste texto o acento circunflexo acompaña sempre o <x>); en TC, *estabamos*; en PC, *eramos*; en ECCh, *ibamos*; en RGS, *nomeasemos*; en XM, *viriamos*; en MPA2, *queriades*; en MPA3, *morriamos* e *tiñamos*; finalmente, *dabamos* en RVP. Tampouco levan til ningún as seguintes formas de PG, que teñen un clítico engadido: *colliamosche*, *colliamoslles*, *deixsabamolos*, *ibamosche*, *poñiamoschelle* (AMS. *puñíamoschelle*) e *sacabamolas*. En conxunto, tírase a impresión de que todos estes textos reflicten a grande vitalidade de que no seu tempo debían de gozar as variantes paroxítonas do SMT da P4 e da P5 do copretérito, do antepretérito, do pospretérito e mesmo do pretérito de subxuntivo —para o que cómpre poñer de relevo os casos, xa citados, de *adornasemos*, *aprontasemos*, *defendeseamos*, *dixêsemos*, *fosemos*, *matasemos*, *nomeasemos*, *quedaseamos* e *viñesedes*—.

6.1.1.3.2. SMT da P4 e da P5 do presente de subxuntivo

En tres textos composteláns empréganse as formas *séades* (DAS1), *tràgamos* (TQ1) e *váyades* (TP1) para os verbos irregulares *ser*, *traquer* e *ir*, respectivamente. Con todas as reservas que me merecen os inconsistentes sistemas de acentuación utilizados por estes escritores, creo que tales formas deben ser lidas como esdrúxulas. A nivelación coas outras formas do presente de subxuntivo, todas rizo-tónicas, explica este desprazamento acentual observado na P4 e mais na P5. Este fenómeno, non raro na actualidade pero si circunscrito a certas áreas dialectais (cf. ALGa 1, mapas 21, 22, 63, 64, 153 e 154), foi elevado por Saco Arce (1868: 225) á categoría de norma: “dicha vocal, larga en el presente de subjuntivo castellano, es breve en el subjuntivo gallego.

<i>Bátamos, bátades.</i>	Sacudámos, sacudáis.
<i>Pídamos.</i>	Pidámos”.

Estas palabras do gramático ourensán moven a sospeitar que no seu tempo estes desprazamentos acentuais poderían estar máis estendidos ca na actualidade. Así e

todo, na súa decisión de convertelos en norma debeu de pesar máis o desexo diferencialista cá xusta e equilibrada ponderación dos méritos das formas acentuadas no SMT, etimolóxicas e probablemente tamén maioritarias por volta de 1868.

6.1.1.4. O sufixo número-persoal

6.1.1.4.1. SNP da P2 do pretérito de indicativo

A innovación morfolóxica *–sche* (*cantasche*), común xa en textos do século XIV ou mesmo de finais do XIII, deu paso nas fontes dos Séculos Escuros a un predominio pouco menos que absoluto de *–che* (*cantache*), cun notabilísimo devaldo do histórico SNP *–ste* (*cantaste*) na lingua escrita e un progreso aínda moi tímido da alternativa *–ches* (*cantaches*), con adición dun /-s/ analóxico co resto das P2 verbais (cf. Mariño Paz 1995a: 81). Nos textos prelaeguistas examinados aumenta notablemente a proporción de formas con SNP *–ches*, pero segue sendo maioritaria a desinencia *–che*. Non é raro que ambas as variantes alternen na mesma obra. Así, en PG predomina *–ches*, mais tamén se usa *–che*: *biche*, *dixseches* (2 veces), *fixseches* (2 veces), *fuches*, *machaches*, *siguiche*, *tibeches*; en TQ2 rexístranse *tibéche* e *falache*; en DDF, *falache* e *leche*; en DGM temos *acabache*, *deixsache* e *puixseches*; en DAS1, *falache*; en TP2, *perdiche* e *tardáches*; en TC, *comeche* e *roeche*; en OPG, *ganaches*; en NPD, *aprendiche* e *oiche*; en ABF5, *andiveche*, *foche* (2 veces), *foches* (2 veces) e *naciche*; en MPA4, *deixaches*; en FPVS 3, *despeñache*. Paréceme digna de ser subliñada a frecuencia con que se presenta a variante *–che* en textos de ambiente compostelán (TQ2, DDF, DAS1, TP2, TC) ou encadrables nun contexto xeográfico próximo a Compostela (ABF5). Actualmente, na fala de Santiago esta variante é xa minoritaria, aínda que adoita alternar libremente con *–ches* no desempeño lingüístico de moitos falantes (cf. Dubert García 1999: 176).

O SNP *–ste(s)*, propio hoxe do occidente coruñés e pontevedrés fundamentalmente, encontrámolo en ECCh, onde se emprega de maneira exclusiva, sen competencia ningunha. Creo que isto é un novo argumento que reforza a idea de que este texto presenta un modelo de lingua claramente occidental, concretamente noiés, de modo que se erixe nun bo representante da liña de galego escrito que a nosa lingüística moderna deu en denominar “dialectalista”, é dicir, respectuosa coas características do falar local propio de cada autor ou do ambiente en que cada texto se inseriu. As formas que en ECCh se conteñen son *dix[ê]stes* (hai algunha posibilidade, remota, de que sexa P5 e non P2), *entendestes*, *fixesteme* e *reparaste*.

Coido que en *fichetes* (CL) hai unha confusión de consoantes palatais xordas (/j/t/) que non ten por qué considerarse nin unha creación do autor nin un erro de imprenta, posto que o ALGa 1 (mapa 10, n. 5) mostra na actualidade a existencia de formas da P5 do perfecto de indicativo como *mirates*, *trouxetes* e *viñetes*, rexistradas en Corme e Vimianzo, no noroeste da provincia da Coruña.

Na súa *Gramática gallega* Saco Arce (1868: 76, n. a) sinalaba que *-che* e *-ches* alternaban como SNP da P2 do pretérito de indicativo, aínda que o uso fa impondendo *-ches* “ya por eufonia, ya por analogia con todos los demas tiempos, los cuales terminan en esta letra dicha persona”. Na actualidade Fernández Rei (1990: 87) asegura que se observa “unha maior concentración de formas con *-s* no occidente, así coma o avance desta forma sobre *[canta]che*, que se refuxia como forma única cada vez máis contra a parte oriental”. Vista coa perspectiva histórica que nos dan os datos achegados nos parágrafos anteriores, esta dinámica actual non pode ser contemplada máis que como a continuación natural dun proceso de mudanza morfolóxica que se puxo en marcha séculos atrás.

6.1.1.4.2. SNP da P3 do pretérito de indicativo

Segundo o Padre Sobreira (cf. PDG, 97, 443, 448), ao final do século XVIII empregábanse en Santiago formas con SNP *-o* na CII e mais na CIII; en Ledesma, formas con *-o* ou *-u* na CIII; en Moraña, formas con *-u* na CIII; e, finalmente, formas con *-u* na CII e con *-o* ou *-u* na CIII en Ribadavia. Todas estas desinencias (*-eu* e *-eo*, *-iu* e *-io*) están documentadas nas fontes do galego medieval, aínda que cómpre puntualizar que *-iu* é infrecuente nelas (cf. Lorenzo 1985: 83-84, 120-121, 159; Maia 1986: 744; Souto Cabo 2001: 189). O uso que describiu Sobreira hai algo máis de douscentos anos non semella cadrar exactamente co actual (plasmado en ALGa 1, mapas 55 e 145), mais debemos ter en conta que estamos ante unha cuestión case de matiz que afecta unicamente a realización fonética máis ou menos aberta dunha vogal asilábica. Talvez por esta razón as observacións de Sobreira poidan ser máis inexactas que noutras ocasións. Con todo, si recordarei que hoxe en día se teñen rexistrado formas da CII acabadas en *-eo* no recanto noroccidental da provincia de Pontevedra, non moi lonxe de Ledesma nin da parte sur da comarca compostelá.

Dos textos pregaleguistas só ofrecen formas con *-eo* OTF, OPG e ABF5, que non descoñecen tampouco o SNP *-u*. En OTF temos *escrebeo* (2ª ed., *escribeo*), *escribeuno* (2ª ed., *escrebeuno*), *morreo*, *morreu*, *parteuno*, *pedeunas*, *permeteu* (3 veces, unha delas coa variante *permeteo* na 2ª ed.), *saleu* (2 veces), *valeuse* e *veu* (de *ver*). En ABF5 atopamos *oyeu*, *servéo*, *véo* (de *ver*) e *veo* (de *ver*). En OPG dáse o SNP *-o* nunha ocasión (*ocurreo*, v. 69, coas variantes *occureu* no manuscrito e *ocurrío* no *Album de la Caridad*), mentres que de SNP *-u* hai catro casos (*respondeu*, *sucedeu*, *collúme*, *oíu*). Os restantes textos presentan sempre *-eu* ou *-iu*, en tanto que non se rexistra en ningún deles a desinencia *-io*. Non se usa nunca o SNP *-o* cando a forma verbal vai seguida dun pronome átono enclítico.

6.1.1.4.3. SNP da P5

Datan do século XV os máis antigos testemuños galegos da desaparición da consoante intervocálica [ð] integrada no SNP *-des* da P5 de diferentes tempos verbais

(*aveys*, *sereys*, *trages*, etc.). As formas resultantes desta mudanza, coñecidas tamén polo portugués e o castelán e consagradas nos seus respectivos estándares, alcanzaron gran difusión nas fontes galegas dos Séculos Escuros e dos inicios do XIX (cf. Mariño Paz 1992), mais na actualidade, quitando usos esporádicos e declinantes noutras zonas, só se conservan na lingua oral popular dalgúns territorios marxinais: a faixa oriental, o Baixo Miño e a área fisterrá norte (cf. ALGa 1, mapas 2, 26, 46, 69, 156). Dá a impresión, por tanto, de que esta innovación morfolóxica xurdida ao final da Idade Media, tras lograr durante os seus primeiros séculos de existencia un éxito tan notable que a levou a constituírse nunha variante do SNP da P5 de distintos tempos cun considerable nivel de uso, comezou a declinar entre e XIX e o XX, probablemente debido ás resistencias derivadas das incómodas confluencias formais que ocasionaba dentro dos paradigmas verbais (*ti dás / vós dás*, *ti ves / vós ves*, *ti estás / vós estás*, *ti cantabas / vós cantabas*, *ti cantarás* (futuro de indicativo) / *vós cantarás* (antepretérito), etc.), da inviabilidade de posibles formas monosilábicas con escasa substancia fonética (*vós *is* ‘ides’), da distorsión provocada polas unidades en que a caída de [ð] non era posible (*vós tendes*, *vós vindes*) ou dalgúns outros factores. Hai que lembrar que, se Saco Arce (1868: 78) aseguraba que a P5 “de casi todos los tiempos pierde muchas veces la sílaba *de*”¹⁴⁶, García de Diego (1909: 115) xa dicía que a variante “contracta” se utilizaba “con menos frecuencia” cá plena; unha observación parecida a esta última semella latente nas consideracións que sobre esta desinencia fixo Lugrís Freire (1922: 48). A retirada da innovación tardomedieval deixou franco o paso para que no galego contemporáneo, oral e escrito, se consagrasen as tradicionais solucións con *-des*, capaces de garantiren estabilidade e regularidade nos paradigmas verbais.

Na táboa 14 móstrase como entre os textos das primeiras décadas do século XIX son moitos os que, unha vez máis, presentan variación interna: no caso presente, trátase da convivencia entre solucións que manteñen o tradicional SNP *-des* e solucións que, tras a perda de [ð], presentan o SNP *-s* na P5 dos presentes de indicativo e subxuntivo, do copretérito, do antepretérito, do pospretérito, do pretérito de subxuntivo e do futuro de indicativo¹⁴⁷. Das doce tertulias compostelás en que recoíllín mostras deste SNP, son nove as que amosan variación interna, cunha conside-

¹⁴⁶ En apoio desta impresión moi pouco matizada de Saco, digamos que, segundo González Seoane (1992a: 545), “os datos que ofrecen as gramáticas e os textos literarios producidos na segunda metade do século [XIX] non fan senón confirmar esta impresión”. As formas verbais con SNP *-s* alcanzan altos niveis de uso nas obras de Pintos, Rosalía ou Pondal e teñen cabida nas gramáticas de Saco, Cuveiro e Valladares.

¹⁴⁷ Para elaborar esta táboa non tomei en consideración as formas de presente de indicativo con SNP *-ndes*, en que non é posible a eliminación de [ð]: *abendes* (PG), *póndes* (DAS2), *tendes* (CAI, TQ1, PC, ABF2, ABF5), *téndes* (CAI, DAS3, TP1, TP2), *tendesme* (PC), *vindes* (DAS1, PC). Tampouco tiven en conta *falaes* (TP1), con mantemento gráfico do hiato, nin *lebais* (variante do manuscrito en OPG, v. 132, onde o orixinal e AC din *levás*).

vable presenza da solución *-s*. Tomando en consideración o conxunto dos doce diálogos de ambiente santiagués, obsérvase que, mentres que o 54 % das ocorrencias é para a variante *-des*, o 46 % é para *-s*. Ora ben, neste contexto singularízanse PC (cun elevadísimo 77.50 % de formas con *-s*: 45 de 58) e CAI (con só o 13 % para a variante *-s*: 4 casos dun total de 31 ocorrencias). Nas restantes tertulias o número de rexistros é menor ou moito menor e en xeral con predominio máis ou menos avultado de *-des*, salvo en DAS1 (con 4 casos de cada tipo), DAS2 (con 3 casos de *-s* e 1 de *-des*) e DAS3 (con 2 casos de *-s* e ningún de *-des*).

No conxunto das obras de Manuel Pardo de Andrade hai un total de trinta e dúas formas co SNP *-des* e unicamente tres de *-s*. Estas últimas son necesarias para que os versos en que se integran teñan a medida debida:

- (Aposto que xâ vosoutros / *Dires* ó velos pasar: / “Parece de panzacula / Aquel ome que ali vai”) (MPA3, 301-304).
- Palurdos, que vos vestides / Como eu de sayo de lá, / Guardadevos de Odinotes, / En servís non vos *creas*. (MPA3, 371-374)
- Omes do vál, da ribeira, / E os que na serra *morás*, / Dadevos o paraben / Das novas que vou contar. (MPA5, 1-4).

Parece, por tanto, que o xornalista de Oleiros tiña preferencia pola solución tradicional, pero ocasionalmente botaba man da outra cando a construción dos seus versos llo demandaba. Como vimos, este autor amosa o mesmo comportamento no caso da variación que afecta os sufixos e terminacións *-ade(s)/-ad/-á(s)*, *-ede(s)/-ed/-é(s)*, *-ide(s)/-id/-í(s)*, *-ude(s)/-ud/-ú(s)*.

Tamén xulgo digno de mención que non apareza nunca o SNP *-s* nos vilancicos mindonienses aquí escrutados, como tampouco en PB1 e ECCh. En PG só rexistrei unha forma (*tiñades*), polo que nesta ocasión non me é posible facer comentarios fundados sobre o seu comportamento.

De estendermos o noso cómputo aos vinte e seis textos con mostras dalgunha das dúas variantes aquí consideradas para este SNP, encontrámonos con que hai unha maioría folgada para *-des* (o 64.50 %) fronte a *-s* (o 35.50 %). Creo que este dato torna en significativas as porcentaxes xa sinaladas para as tertulias compostelás, en que o SNP *-s* acada un 46 % de representación. Isto vén a afirmarme na convición de que ata ben entrado o século XIX as formas con este sufixo eran de uso corrente no centro e no sur da provincia da Coruña, onde hoxe en día xa non quedan máis que vestixios delas que subsisten declinantemente no idiolecto dalgunhas persoas de idade. Canda elas, e exercendo unha moi seria competencia, empregaríanse as formas con *-des*. Así as cousas, os autores das tertulias e diálogos composteláns dos principios do século XIX comportaríanse tamén, no que a este trazo morfolóxico se refire, como escritores moi apegados á variedade dialectal en que se inspiraron.

	-des	-s
PG	+	—
CBM	+	—
CAI	+	+
TQ1	+	+
TQ2	+	+
DDF	+	—
DAS1	+	+
DAS2	+	+
DAS3	—	+
TP1	+	+
TP2	+	+
PC	+	+
TC	+	+
ECCh	+	—
OPG	+	+
ABF2	+	—
MPA1	+	—
MPA2	+	—
MPA3	+	+
MPA5	+	+
MPA6	+	—
CL	+	+
PB1	+	—
AMCN1	+	—
AMCN2	+	—
AMCN3	+	—

Táboa 14. SNP *-des* ou *-s* na P5 dos presentes de indicativo e subxuntivo, do copretérito, do antepretérito, do pospretérito, do pretérito de subxuntivo e do futuro de indicativo.

Canto ao imperativo, as variantes do SNP resultantes da perda de [ð] tamén abundan nos textos dos Séculos Escuros, con numerosas mostras tanto de *-de* (*tomade*) coma de *-i* (*tomai*) e de Ø (*tomá*). Hai unha elevada frecuencia da variante *-i* nas fontes que teñen orixe ourensá (JNC, PFM, PDG...), o que non impide que esta solución tamén apareza en textos con outras coloracións dialectais (cf. Mariño Paz 1992). Na táboa 15 reflíctese como nas obras pregaleguistas volven a abundar as que teñen variación interna, sobre todo se esta se dá entre *-de* e Ø (14 de 26) e só anecdoticamente cando se enfrontan *-de* e *-i* (1 de 26)¹⁴⁸. En ningunha das fontes examinadas coinciden as tres variantes *-de*, *-i* e Ø. Analogamente ao visto na táboa 14, obsérvase aquí que a gran maioría das tertulias compostelás (8 de 11) presenta variación interna, agora entre *-de* e Ø. Nestes once textos hai un reparto moi equilibrado entre as formas con SNP *-de* (52 %: 43 dun total de 83) e aquelas con Ø (48 %: 40 de 83). Este equilibrio romperíase a favor da opción *-de* se deixásemos PC a un lado, xa que nesta *Parola* o 71 % das ocorrencias (22 de 31) presentan o SNP Ø. O cómputo feito só a partir dos datos dos outros dez diálogos composteláns aquí considerados mostra que a porcentaxe de ocorrencias de *-de* sobe ata o 65.50 % (34 de 52), mentres que o de Ø baixa ata o 34.50 % (18 de 52). E, se se atende ao conxunto dos vinte e seis textos, a representación do SNP *-de* ascende ata o 70.50 % e a de Ø descende ata o 29 % (con só un 0.50 % para *-i*)¹⁴⁹. Só en cinco ocasións comparecen os imperativos con SNP Ø en textos que non son diálogos santiagueses: *facèo* (CL), *festexâ* (LLG), *limpálle* (OPG), *presentavos* (PB1), *quedá* (ABF5); mais é evidente que CL, LLG e ABF5 teñen vinculacións con Santiago ou coa súa comarca, ben en función da biografía dos seus autores (Vicente Turnes, Antonio Benito Fandiño), ben polo medio en que se publicaron (caso de CL e de LLG), ben pola súa ambientación (LLG).

Cómpre poñer de relevo, ademais, que Pardo de Andrade e Antonio María de Castro y Neira utilizaron unicamente formas con SNP *-de*, e que a esta liña de comportamento se achegou moito o probable autor único dos poemas aos insurreccionados e ás comadres do Burón (PB1 e PB2), quen de catorce casos posibles só nun deles preferiu unha variante distinta.

¹⁴⁸ Trátase do mindoniense LCR2, onde temos *vide* (30, 34) e *traei* (33). Non se pode deixar de anotar que son moi improbables as formas con perda de [ð] no imperativo de *vir*. De feito o ALGa 1 (mapa 421) soamente mostra o uso de *vii* en Suarna (Lugo), onde alterna coa común *vide*.

¹⁴⁹ Hai un total de 109 casos de *-de*, 45 de Ø e 1 de *-i*.

	-de	Ø	-i
CBM	+	+	-
CAI	+	+	-
TQ1	+	+	-
TQ2	+	+	-
DDF	+	-	-
DAS2	+	+	-
DAS3	+	-	-
TP1	+	+	-
TP2	+	+	-
PC	+	+	-
TC	+	-	-
ECCh	+	-	-
OPG	-	+	-
ABF5	+	+	-
MPA2	+	-	-
MPA3	+	-	-
MPA5	+	-	-
MPA6	+	-	-
CL	-	+	-
PB1	+	+	-
PB2	+	-	-
LLG	+	+	-
AMCN1	+	+	-
AMCN2	+	+	-
AMCN3	+	+	-
LCR	+	-	+

Táboa 15. SNP *-de*, Ø ou *-i* na P5 do imperativo¹⁵⁰.

¹⁵⁰ Por idénticas razóns ás aducidas en nota para a táboa 14, non tomei en consideración a forma *vinde* (LLG, AMCN2).

Todos estes datos están en sintonía cos expostos a propósito da táboa 14, xa que nas tertulias compostelás se advirten considerables porcentaxes de solucións con perda de [ð] e crase posterior, que chegan a ser avultadamente maioritarias en PC. En analoxía co afirmado anteriormente, habería que dicir aquí que durante a primeira metade do século XIX os imperativos do tipo de *tomá* debían de ter un elevado nivel de uso polo sur da provincia da Coruña, de tal maneira que os autores dos diálogos composteláns e algúns outros escritores, ao recollérenos nas súas obras, actuarían en boa medida como receptores deste uso dialectal.

Non son moitos os datos dispoñibles para facer o seguimento do SNP da P5 dos pretéritos de indicativo durante os Séculos Escuros. No XVIII Sarmiento utilizou a solución *-stes* no seu *Coloquio de 24 gallegos rústicos* e Sobreira transmitiunos unha cántiga que incluía a forma *fòstes*; o cura de Fruíme, pola súa parte, valeuse polo menos nunha ocasión dunha forma con incremento analóxico de *-des*: *tivêstedes* (cf. Mariño Paz 1992: 79). É precisamente este incremento analóxico o procedemento máis produtivo para a formación deste SNP nos textos pregaleguistas, especialmente se engadido ao SNP da P2 *-che(s)*. Velaquí as formas rexistradas:

1. *-stes*: *deixsastes* (PG), *dexestes* (PC), *enoxastes* (PC; na fala acastrapada de Antón), *fostes* (PG, OPG), *tomastes* (PG), *tuvestes* (PC).
2. *-stedes*: *criástedes* (DAS2), *dixêstedes* (DAS2).
3. *-chedes*: *biñechedes* (TQ1), *contáchedes* (DAS3), *dixechedes* (MPA2), *falachedes* (PC), *fixechedes* (PC), *fixêchedevos* (CAI), *fóchedes* (CAI), *oíchedes* (CAI, 2 veces), *perguntàchedes* (TQ2), *perseguchedes* (MPA2), *soupechêdes* (DAS1), *viñechedes* (DAS2), *viñechedes* (TP1). En fragmentos de fala acastrapada de TQ2 úsanse *dejéchedes* e *habráchedes*.
4. *-ches*: *seguiches* (PG, p. 47: “¿É vosoutros porque nos *seguiches* para collelos à todos?”).

É evidente que os sufixos constituídos mediante a engádegas de *-des* (*-stedes* e *-chedes*) son especialmente frecuentes en varias tertulias santiaguesas (CAI, TQ1, TQ2, DAS1, DAS2, TP1 e PC). Este dato non debe desconectarse do feito de o ALGa 1 (mapas 10, 57 e 146) e Dubert García (1999: 176-177) rexistraren hoxe o uso destes dous sufixos tanto nos barrios composteláns de San Lázaro e Sar coma no centro da cidade, nin tampouco da evidencia de que no *Compendio de gramática gallega-castellana* (1864) de Francisco Mirás, que pasa por ser un espello bastante fiel da fala compostelá da súa época, *-chedes* é a variante maioritariamente empregada na exposición dos paradigmas verbais e nos textos que se incluíron como apéndice da obra (cf. González Seoane 1992a: 552). Por outra parte, hai que salientar unha nova mostra de polimorfismo en PG, onde alternan *-stes* e *-ches*, sen esquecer tampouco a variación que se dá en PC entre *-stes* e *-chedes*. Chama a aten-

ción o uso de *seguiches* en PG, cunha solución que na actualidade só se emprega en zonas da coruñesa Costa da Morte (Malpica, Laxe, Baio...); mais non se deben facer especulacións sobre unha forma illada que, se non xurdiu como simple erro mecánico do escritor ou do impresor, puido ser unha simple creación espontánea do autor das *Proezas de Galicia*.

6.1.1.4.4. SNP da P6 do pretérito de indicativo

Salvo en PG, PC e OPG, utilízase exclusivamente a variante común *-ron*¹⁵¹: *botaron* (TP1), *chamáronse* (OTF), etc. En PC alternan *-ron* e *-no*, con amplo predominio da primeira variante, que, fronte ás vinte ocorrencias da segunda (*acordano*, *comezano*, *fono*, *matano*, etc.), aparece ata en setenta ocasións. A variante *-no* compárese minoritariamente tamén en OPG (*chupeteano*, 87; *tiráno*, 399; *limpáno*, 410). Desde a perspectiva do reflexo da variación diatópica nos textos escritos, cómpre recordar que nesta mesma fonte aparece tamén outro trazo da morfoloxía verbal característico na actualidade do occidente coruñés: o uso da VT /i/ na P3 do pretérito de indicativo dos verbos regulares da CII (*collúme*).

O SNP *-no(n)* é o resultado dunha asimilación *-r...n- > -n...n-* (*botaron > botanon*) seguida (ou non) dunha disimilación que elimina a consoante nasal posnuclear (*botanon > botano*). Dá a impresión de que *-no(n)* debeu de ter antigamente unha extensión maior e talvez algo máis compacta cá que presenta hoxe. Non o digo polo uso bastante frecuente que desta variante se fai en PC, senón baseándome na información que nos proporcionan certos gramáticos do século XIX e do XX e na distribución xeográfica que na actualidade presentan as formas que conteñen este SNP. Recordemos, en primeiro lugar, que Saco Arce (1868: 68, 71, 73), ao elaborar os modelos de conjugación verbal para a súa gramática, colocou *falano*, *bate-no* e *pidino* a par de *falaron*, *bateron* e *pidiron*, aínda que non sen advertir que a variante *-no* era “mucho menos usada que la primera” (Saco Arce 1868: 77). Pola súa parte, García de Diego (1909: 156) afirmou que “*-aron* es la terminación más ordinaria del pret. perf. de ind. en la tercera persona del plural, pero también *-ano* (*falano=falaron*, *pidino=pidiron*), y esta forma se usa principalmente en el norte de la provincia de Coruña”. Nos nosos días o SNP *-no* (en certos lugares *-non*) acantóase principalmente no occidente coruñés, pero tamén aparece esporadicamente en puntos da provincia de Pontevedra; por outra parte, hai lugares das provincias de Lugo e Pontevedra en que aparece unicamente cos verbos *ir* ou *ser* (*fono*), a modo de vestixio que, reducido hoxe ao ámbito dunha unidade léxica, debeu de gozar dun uso máis ou menos xeneralizado no pasado (cf. ALGa 1, mapas 11, 58,

¹⁵¹ En PG détéctase unha vez o SNP *-ren*: *forense* (p. 29). Dado o carácter illado e ocasional da súa aparición, non se pode desbotar a posibilidade de que sexa unha simple errata. Hoxe este SNP emprégase só en Ogrove (Pontevedra) (cf. ALGa 1, mapas 11, 58, 147).

157). Teñamos en conta ademais que *-nun* ou *-non* se emprega en asturiano (*falanun, echanon*, etc.), que tamén coñece *-nu* (*fonu, puxenu*, etc.) nas súas falas máis occidentais (cf. Zamora Vicente 1979: 187). Por todo isto penso que as formas con SNP *-no* puideron formar antigamente unha área algo máis compacta na provincia de Lugo, configurando así unha banda que iría desde o occidente galego ata a mesma Asturias. Posiblemente o sistema verbal, que caracteriza as súas P6 polo feito de remataren en *-n*, tende a desprazar o SNP *-no*, que se aparta da norma, substituíndoo fundamentalmente pola variante común *-ron*.

6.1.2. A conjugación irregular

Os verbos irregulares presentan o que poderíamos chamar unhas “irregularidades sistemáticas” que polo xeral afectan sempre o tema e case nunca os sufixos flexionais. Normalmente estes verbos presentan un tema peculiar (o “tema de pretérito”) para os pretéritos de indicativo e de subxuntivo, para o antepretérito e para o futuro de subxuntivo e un tema distinto (o “tema de presente”) para os outros tempos verbais. Mentres que nos verbos regulares a P1 e mais a P3 do pretérito de indicativo son arrizotónicas (*mand-éi, mand-óu*), nos verbos con tema de perfecto distinto do de presente estas dúas persoas levan o acento na raíz (*fíx-en, fíx-o*), polo que reciben o nome de “perfectos fortes”. Na seguinte exposición estudarei en primeiro lugar os verbos que só presentan algunhas irregularidades na raíz ou na vogal temática dos tempos adscritos ao tema de presente. Posteriormente centrareime nos verbos con tema de pretérito distinto do tema de presente, revisando antes de nada o que acontece coa P3 dos “perfectos fortes”, para despois pasar revista individualizadamente ás peculiaridades máis salientables de dezaseis paradigmas irregulares.

6.1.2.1. Verbos con irregularidades só na R ou na VT de tempos adscritos ao tema de presente

6.1.2.1.1. R da P1 do presente de indicativo e de todo o presente de subxuntivo dos verbos SAÍR e VALER

O verbo *salir*, que no corpus decimonónico explorado alterna constantemente con *saír*¹⁵², presenta no presente de subxuntivo a R *sall-*, agás nunha ocasión en que aparece o radical do castelán *salg-* e noutra en que rexistramos *sa-*. En TQ1, onde lemos *salelles* pero *saíse*, temos *sallan* no presente de subxuntivo. OTF ofrece *salla* (2ª ed. *saya*) e *sallan* ao lado doutras formas de *salir* que ás veces foron corri-

¹⁵² Esta mesma variación, probable trasunto da que se daría na lingua oral da época, obsérvase tamén nos textos literarios do Rexurdimento e nas gramáticas de Mirás e de Saco Arce (cf. González Seoane 1992a: 613).

xidas para *saír* na segunda edición: *salir* (2 veces; 2ª ed. *sahir*), *salir, salía* (2ª ed. *sahia*), *salia, saliran* (2ª ed. *sahiran*), *saleu* (2 veces); estas correccións, aínda que non metódicas, polo menos son congruentes coa que se fixo de *salla* para *saya*, que, tendo en conta o uso gráfico de <y> para representar [j] en posición intervocálica, remite para un infinitivo *saír*. En DAS1 rexistramos *salla* e a alternancia que supoñen *salir* e *sairon*. LLG dános *salla*, o infinitivo *salir* e o substantivo *salida*. ECCh, finalmente, presenta o castelanismo *salga* ao lado de *salir, saleu-lles, saliu, salida* e *saíse*. Por conseguinte, predomina en textos composteláns o lexema *sall-*, que alí onde aparece non sempre se corresponde co triunfo exclusivo de *salir*, como tampouco na actualidade as áreas dialectais de *sallo* e *salla* se corresponden coas terras en que triunfa *salir*¹⁵³. Por outra parte, sen pretender tirar conclusións a partir de datos tan escasos, sinalarei que para o momento actual o *Atlas Lingüístico Galego* ofrece *salgo* e *salga* como formas propias da fala de Santiago de Compostela, en tanto que Dubert García (1999: 190-192) tamén rexistrou, ademais destas, as alternativas *saló ~ sala* e *sallo ~ salla* e mesmo, en rexistros formais, as do estándar actual: *saio ~ saía*.

Para a P1 do presente de indicativo e para todo o presente de subxuntivo do verbo *valer* documéntase en exclusiva a raíz *vall-*, a etimolóxica e tradicional, en PG, CAI, TQ1, DDF, DAS1, TP1, TP2, CL, AMCN4 e ABF5: *vallo* (AMCN4), *vállocho* (TP1), *bállate* (TP1), *valla* (ABF5), *vállacha* (CAI), *vállache* (TP2), *vállachos* (DAS1), *vállachos* (TQ1), *vallachos* (DDF), *vállame* (TP1, 2 veces; CL, ABF5), *vallame* (PG; TQ1, 2 veces). A raíz castelá aparece, tamén de maneira exclusiva, en tres diálogos composteláns (DAS2, DAS3 e TC): *válganchos* (DAS3), *válgate* (TC), *válgao* (TC), *valjate* (DAS2). Alternan *vall-* e *valg-* en OTF (*válgame*, 2 veces; *valla*), en TQ2 (*valgate, vallate*), en PC (*valgate*, 2 veces; *valla*, 2 veces) e mais en OPG (*vallao, vállante, valganos*). Non hai ningún testemuño de *val[-o, -a, ...]* nin de *val[-io, -ia, ...]*, formas que na literatura do Rexurdimento semellan manifestamente minoritarias ante o patente predominio das que presentan a R *vall-* (cf. González Seoane 1992a: 615).

6.1.2.1.2. R do presente de subxuntivo do verbo BEICER

Rexístrase o lexema *veij-* na P3 *veja* (< lat. BĒNEDĪCAT): “¡Veijachos ò demo!” (DDF, p. 4). Trátase dunha forma que sería xa daquela de uso declinante, pois Saco Arce (1868: 103), certamente por non coñecela cabalmente, caeu no erro de interpretala como pertencente ao presente de subxuntivo de *valer*. Con todo, *veiga* ou *vaiga* aínda se empregaron nalgúns fontes escritas do século XIX: *A Gaita Gallega* de Pintos (1853), o *Compendio de gramática gallega-castellana* (1864) de

¹⁵³ Para a distribución xeográfica dos actuais resultados de *saír*, e especialmente da P1 do presente de indicativo e de todo o presente de subxuntivo, cf. ALGa 1 (mapas 161, 170, 174).

Mirás ou a propia *Literatura popular de Galicia* de Saco Arce, publicada postumamente en 1987 (cf. González Seoane 1992a: 616, n. 131).

6.1.2.1.3. R do futuro e do pospretérito do verbo SALIR

Para esta raíz as solucións habituais no corpus estudado son as que presentan as variantes regulares *sa-* ou *sal-*, comúns en galego. Non obstante, para a P3 do futuro de indicativo deste verbo temos en TQ1 *salderálles*, coa raíz castelá *sald-* e a anapixite dun /e/ que se coloca antes do SMT. Como adoita suceder cos castelanismos, este lexema encóntrase hoxe en puntos illados da nosa xeografía que non forman áreas compactas de certa extensión (cf. ALGa 1, mapas 168 e 169). Recordemos que o galego antigo só coñeceu futuros sincopados naqueles verbos que remataban en *-ler*, *-lir*, *-ner*, *-nir*, *-rer* ou *-rir*, pero sen introducir neles un /d/ epentético, como fixo o castelán nalgúns casos: na nosa lingua antiga documéntanse, por exemplo, *salrrei* ou *valrrei*, pero non **saldrei* nin **valdrei*. Estes futuros contractos aparecían ao se perder a VT, que quedaba en posición pretónica (*ualer éi* > *ual'rei* > *ualrrei*, *ualer ía* > *ual'ría* > *ualrría*). Porén, este tipo de verbos logo refixeron futuros regulares, que xa se encontran nas nosas propias fontes medievais (cf. Varela 1998; Lorenzo 1985: 87) e que pouco e pouco foron gañando terreo fronte aos sincopados. Tamén o portugués e mais o castelán, que coñeceron, coma o galego, os futuros contractos, recuperaron as formas plenas na meirande parte dos seus verbos modernos. Os textos do Prerrexurdimento galego que estudo neste libro conteñen algúns futuros sincopados inducidos polo castelán (con incremento de /d/) non só para *salir*, senón tamén para *pór* ou *poñer*, para *ter* e para *vir*. Pola súa parte, os temas con síncope da VT nos futuros dos verbos *cabere*, *haber*, *poder*, *querer* e *saber*, abundantes nos textos pregaleguistas, poden ser xerados autonomamente en galego.

6.1.2.1.4. VT /i/ para os verbos da CII ou da CIII con R rematada en /a/ ou en /o/

Esta VT aparece para este tipo de verbos na P1 do presente de indicativo e mais no presente de subxuntivo. Para *caer* rexistramos *caid* (PC), *caio* (PC), *caya* (OTF, ABF5), *caíds* (PC) e *caían* (PC); para *oír*¹⁵⁴, *oio* (PG, NPD) e *oya* (CAI, TQ1, DAS1); para *saír*, como vimos na alínea IV.6.1.2.1.1, *saya* na segunda edición de OTF, ademais das variantes con R *sall-* ou *salg-*.

A VT deste mesmo tipo de verbos vacila entre /e/ e /i/ na P3 do presente de indicativo e na P2 do imperativo, con predominio para /i/ dentro das limitacións do

¹⁵⁴ Nos textos do Prerrexurdimento analizados non detecto máis que *oír*, nunca *ouvir*, nin *ouír* nin *ouguir*. Curiosamente, a variante *ouír*, ao lado da maioritaria *oír* e da máis infrecuente *ouvir*, alcanzou unha notable acollida na produción gramatical e literaria do Rexurdimento, o que, segundo González Seoane (1992a: 598) permite “supoñer para ela unha extensión [dialectal] maior da que ten hoxe en día”.

reducido repertorio de casos con que contamos: *cay* (DAS3), *doille* (ABF5), *oe* (PC), *oy* (CAI, OTF), *oite* (ABF5), *saèlle* (PC), *traí* (RGS, ABF5), *trái* (TQ2), *traimos* (DDF). En PC tamén se encontran dous rexistros da solución con VT /e/ antecidida de iode antihiático: *oie*, *oieme*. En relación coa limitada maioría da opción con VT /i/ nos textos pregaleguistas, habería que lembrar que na década de 1860 Saco Arce (1868: 102) afirmaría que “el gallego repugna como duras las combinaciones *ae*, *oe* (*trae*, *moe*) en fin de diccion, por lo cual las contrae en *ai*, *oi*”.

6.1.2.2. Verbos con tema de pretérito distinto do tema de presente

6.1.2.2.1. P3 dos pretéritos de indicativo fortes

É sobradamente coñecido que no galego medieval aparecen, xunto ás maioritarias formas con SNP *-o*, outras que presentan *-e* ou Ø. Así, a par das máis comúns *fezo*, *ouuo* ou *soubo*, detéctanse tamén outras como *fez*, *ouue* ou *soube*. As formas máis próximas dos étimos correspondentes (con *-e* ou con apócope deste *-e*) experimentaron o incremento dun SNP *-o*, analóxico dos das P3 dos perfectos fracos (*cantou*, *temeu* ~ *temeo*, *partiu* ~ *partio*). Pois ben, as P3 dos perfectos fortes rematadas en *-e* non están definitivamente mortas no galego actual, aínda que, sen ningunha dúbida, teñen un carácter moitísimo máis marxinal có que para a Idade Media deixan albiscar os textos coñecidos. Hoxe en día non se ten rexistrado máis que algún caso de *hoube* en alternancia con *houbo* nos lugares de Aguiño e Carreira, no concello coruñés de Ribeira, e mais en puntos do municipio veciño do Porto do Son¹⁵⁵. Nos textos pregaleguistas detéctanse tamén algúns casos de P3 de perfectos fortes rematadas en *-e*, pero en inmensa minoría respecto das que o fan en *-o*. Refírome a *houve* (PC) e *tive* (OTF, p. 58 —2ª ed. *tivo*—; PC), que ocorren nos seus respectivos textos ao pé de *houbo* (PC, 3 veces), *houvo* (PC), *oubo* (PC), *ouvo* (PC), *tibo* (OTF), *tivo* (OTF, 2 veces; PC, 3 veces) e *tuvo* (PC). Naturalmente, son as formas terminadas en *-o* as que constitúen a inmensa maioría entre as detectadas nos textos do Prerrexurdimento analizados, máis os testemuños recadados en OTF e mais en PC, unidos aos que para a actualidade proporciona o *Atlas Lingüístico Galego*, demostran que reliquias das primitivas formas con SNP *-e* perviviron no uso oral espontáneo ata a actualidade.

6.1.2.2.2. Andar

Non se rexistra nos textos pregaleguistas revisados ningunha forma do tema de pretérito de *andar* que sexa regular, senón soamente formas irregulares con tema de pretérito formado analoxicamente sobre o de *estar*, ben con VR /i/ (*estiven* : *andi-*

¹⁵⁵ Así consta no ALGa 1 (mapa 276, n. 4). Persoalmente conto con informacións directas de persoas provenientes daquela área que me aseguran que, de maneira esporádica e sobre todo por parte de persoas de idade avanzada, se empregan tamén outras P3 de pretéritos fortes rematadas en *-e*.

ven), ben con VR /u/ (*estuvén* : *anduvén*): *andiben* (RGS), *andiveche* (ABF5), *andibo* (DAS2), *andubo* (PG, DAS3, ECCh), *anduvo* (ECCh), *andibéron* (TQ2), *andiveron* (ABF5). Se nos textos medievais unicamente se coñecen para *andar* formas regulares para o tema de pretérito (cf. Lorenzo 1975-1977: II, 123-125, s.v. *andar*), estando para rematar o século XVIII o Padre Sobreira (cf. PDG, 198, 200) deixaba constancia de que na Galicia do seu tempo xa se usaban ambos os tipos de solucións (en concreto, *andou* e *anduvo*) e que, como sucede hoxe (cf. ALGa 1, mapas 200-206, 208), os dous podían convivir nun mesmo punto. A impresión de que foi na etapa do galego medio cando, ao introducírense as variantes analóxicas, se instaurou en galego a variación *and-* ~ *andiv-* ~ *anduv-* para a R do tema de pretérito do verbo *andar*, confírmase apañando os escasos datos contidos nas mesmas *Papeletas* de Sobreira e noutras fontes conservadas dos séculos XVI, XVII e XVIII: *andubo* (HS, 3 veces; PDG, 365, s.v. *barcage* —1ª entrada—), *andou* (DAB, v. 99; HS; CF1, I, 316, 2 veces; CF6, 175; CF7, 189), *andòu* (CF1, III, 318), *anduviche* (CVGR, 752.1), *anduberan* (FM, 51), *andasen* (CMDG, 1053.4; tamén nos manuscritos B e MP). Os testemuños contidos nos textos de entre 1797 e 1837 son poucos para alcanzaren valor concluínte, pero suxiren que as innovacións *andiv-* e *anduv-* alcanzaron un éxito bastante rápido. Esta impresión veñen a validala Saco Arce (1868: 84), que estimaba que no seu tempo *andou* se utilizaba menos que *andivo*, os gramáticos do Rexurdimento, que en conxunto mostran unha marcada tendencia a agrupar o verbo *andar* entre os irregulares e, por último, os textos literarios da segunda metade do século, en que tamén predominan os lexe-mas analóxicos (cf. González Seoane 1992a: 558-563).

6.1.2.2.3. Dar

No presente de subxuntivo están moi equiparadas as porcentaxes de uso das formas sen incremento e con incremento dun SMT *-a*, cunha levísima maioría para as primeiras: na P1, *dé* (XM); na P3, *de* (DGM; TC, 2 veces; RVP), *dé* (DAS2, 2 veces; DAS3, TP2, TC), *dea* (CAI; TQ1, 2 veces; OTF, 4 veces; TP1), *déalles* (LLG) e *deanos* (MPA2); na P4, *demos* (DDF, MPA2); na P6, *dean* (TP2), *den* (MPA5). Só se encontra alternancia de solucións en TP2 e MPA2 (e, consideradas conxuntamente, nas *Tertulias de Picaños*), mais globalmente estes datos suxiren a existencia dun vivaz estado de variación no galego da época entre as opcións *de* e *dea*, ambas abundantemente rexistradas en textos composteláns e non composteláns. Algo bastante diferente disto é o que translocen os textos dos séculos XVII e XVIII, en que se impón indiscutiblemente a variante *de-*: *des* (CF1, I, 316), *dès* (CF7, 193), *dè* (CVGR, 1045.1, 1098.4), *dedes* (CF4, 5), *den* (CG4; FM, p. 48; CVGR, 851.1, 965.1). Sarmiento usou nunha ocasión a súa característica variante *dein* (CVGR, 359.3; *den* B, A, MP; *dem* P) e Sobreira recadou unha copla con *dia* probablemente da boca do chanfre da catedral de Ourense (cf. PDG, 388, n. 1). Dá a impresión de que *de*, a variante máis frecuente no galego medieval (cf. Maia

1986: 777-780), se mantivo bastante firme durante os séculos XVI, XVII e XVIII, mentres que durante moito tempo *dea*, maioritaria hoxe na lingua oral popular (cf. ALGa 1, mapa 230), debeu de ver freado o seu acceso á escrita pola súa connotación vulgar, ben coñecida nos tempos modernos e probable no noso pasado recente.

Para a P1 do pretérito de indicativo predomina no galego escrito dos inicios do XIX a forma etimolóxica (*dei*) sobre a analóxica (*din*), esta última formada ben sobre o modelo de *vin* (de *ver*), ben sobre sobre o modelo da P1 do perfecto dos verbos regulares da CII e da CIII, ben conxuntamente sobre ambos: *dey* (OTF, 2 veces), *dei* (OPG, 2 veces), *deylles* (OTF), *din* (PG). Se na documentación medieval se encontra maioritariamente *dei* aínda que vaia aparecendo *di* desde o século XIII (cf. Maia 1986: 776), nos textos dos séculos XVII e XVIII detecto tamén a variación entre *dei* (FM, p. 48d) e *din* (CF1, III, 317 e 318; CVGR, 144.4), aínda que con moi escasos rexistros.

Na P3 as fontes pregaleguistas ofrecen tamén as dúas formas máis empregadas no galego moderno (*deu* e *dou*): *deu* (PC, 4 veces; XM, ABF5), *deulle* (PC, 3 veces), *deuse* (PG), *dou* (PG, 3 veces; CAI, 2 veces; TQ1; TQ2, 3 veces; OTF, 3 veces; DAS1; TC, 2 veces; PC, 3 veces; RGS; MPA2, 8 veces; MPA3, MPA5, ABF5), *douchelles* (PG), *douchese* (PG), *doulle* (PG, CBM, DAS2; PC, 2 veces), *doullles* (PG, 2 veces), *doume* (OTF, TP2, MPA1), *douno* (OTF), *douselles* (OTF). A primeira, que substituíu a etimolóxica *dei* por analoxía co SNP das outras P3 dos pretéritos de indicativo regulares, aparece en clara minoría fronte á segunda, *dou*, que, rexistrada xa nos textos antigos (cf. Lorenzo 1975-1977: II, 418, s. v. *dar*; Lorenzo 1985: 84-85, 122; Maia 1986: 776), formouse por analoxía coas P3 dos pretéritos de indicativo dos verbos regulares da CI, á que remite *dar* nos tempos do seu tema de presente. Canto aos textos pregaleguistas, é digno de atención o feito de que, agás en XM, nos documentos en que aparece *deu* (PG, PC e ABF5) se dea unha alternancia súa con *dou*, estilisticamente explotada por Antonio Benito Fandiño nos seguintes versos: “e logo *dou* en medrar / porque â gandaina se *deu*” (ABF5, 344-345). Os textos composteláns decántanse en xeral a prol de *dou*, forma hoxe propia de Santiago e, en xeral, da Galicia noroccidental (cf. ALGa 1, mapa 225). Tamén é digno de ser salientado o emprego exclusivo de *dou* nas obras de Manuel Pardo de Andrade, reflexo moi probable do que xa daquela sería o uso dialectal nas terras da Coruña e Oleiros. Novamente, chama a atención o caso de OTF, que, a pesar de estar ambientado e publicado en Ourense e malia ser obra dun autor natural dos arredores desta cidade, non presenta *deu*, senón *dou*.

As fontes de séculos anteriores tamén deixan o testemuño da variación *deu* ~ *dou*. En RCX lense *deo* (p. 138), *deu* (p. 137), *dou* (p. 138) e *doulle* (p. 138); en HS hai predominio de *dou* (6 casos) sobre *deu* (1 caso); en FM, onde hai máis *dou* (p. 42 —3 veces—, p. 48d, p. 54 —2 veces—) ca *deu* (p. 40, p. 48 —2 veces—), destacarei que presenta *dou* (FM, p. 48d) o romance de Fabián Pardiñas —natural de

Bergantiños, actual terra de *dou*— e que ten alternancia o de Gil Taboada (FM, pp. 40, 42), membro dunha familia de terras lalinenses, situadas na estrema oriental das que hoxe usan *dou*, cun rexistro secundario de *deu* no ALGa 1 (mapa 225); no ourensán AFM empregouse *deu*, a solución máis común actualmente na provincia de Ourense; na obra do cura de Fruíme, compostelán afincado nunha aldea de Lousame, lemos unicamente *dou* (CF1, V, 182; CF6, 179; CF7, 189, 192), mentres que *deu* soamente aparece nunha copla que non é da súa autoría (CF7, 191); nos versos de Sarmiento atopamos *deu* (CVGR, 105.1, 166.1, 177.4, 405.1, 406.1, 453.2, 454.1, 726.1), coa variante *dou* (CVGR, 1290.1, 1292.4, 1303.1) só na continuación apócrifa; nas PDG detectamos un *dou* (p. 342, s.v. *azoute* —2ª entrada—), quizais recollido en Ribadavia; Cornide, finalmente, recolleu ou usou unhas veces *deu* (CPG, 320, s.v. *baque*; PGC, Décimas, v. 29) e outras *dou* (CPG, 309, s.v. *avalár*; PGC, Décimas, v. 119). En xeral, tendo en conta a procedencia dos diversos autores e textos mencionados, dá a impresión de que non debeu de haber grandes cambios na distribución diatópica de *deu* e *dou* nos últimos séculos, senón, en todo caso, lixeiras variacións. Así, a clara predominancia de *dou* nos textos pregaleguistas (co 81.50 % das ocorrencias fronte a só o 18.50 % de *deu*) explicaría-se porque case todos eles teñen unha vinculación máis ou menos forte coa comarca compostelá ou, en xeral, co sur da actual provincia da Coruña.

Obsérvase que nas *Proezas de Galicia* aparecen *din* e *dimos* (3 veces) na P1 e na P4 do pretérito de indicativo, pero pásase a *de-* en *deron* (6 veces), *deran* e *dese*. Todas elas son formas vivas na actualidade.

6.1.2.2.4. Dicir ~ decer ~ decir

Á parte das cuestións relativas ao modelo conxugacional deste verbo, existen comentario algo demorado os datos relativos ás P2, P3 e P6 do seu presente de indicativo:

P2: *dises* (TQ2), *dis* (DAS1; ECCh, 2 veces), *dís* (ABF5). **P3:** *dice* (PG, 2 veces; DAS1, 2 veces; DAS2, 2 veces; DAS3; TP2, 3 veces; OPG; MPA3, 2 veces; XM), *díce* (DAS3), *diceche* (DAS1), *dícevos* (DAS2), *dise* (CAI, 2 veces; TQ1; TQ2, 2 veces; ECCh), *diselle* (ECCh), *di* (OTF, 3 veces; ABF5), *dí* (CAI, 2 veces; OTF; DAS1, 2 veces; ABF5), *dime* (TP2). **P6:** *decen* (DGM, PC), *dicen* (PG, DGM; DAS1, 2 veces; DAS3, 3 veces; TP1, 3 veces; TP2; PC, 2 veces; MPA2, 2 veces; MPA3, 4 veces; PB1, ABF5), *disen* (TQ2; DDF, 2 veces; ECCh), *din* (OTF, 7 veces; PC, 2 veces; RGS), *dínme* (ABF5).

Resulta moi significativo que moi pouco menos do 66 % das ocorrencias correspondan ás solucións continuadoras das medievais *dizes*, *diz*, *dizen*, e só algo máis do 34 % a *dis*, *di*, *din*. Tamén o é que, como pode verse na táboa 16, as variantes tradi-

cionais aparezan ata en dezanove textos, mentres que as outras, as innovadoras, só o fan en oito, e unicamente en dous (OTF e RGS) de forma exclusiva, en tanto que *dices*, *dice*, *dicen* non sofren competencia en trece obras, entre as que cabe salientar as de Pardo de Andrade e unha boa presada de diálogos composteláns.

	Dices, dice, dicen	Dis, di, din
PG	+	–
CAI	+	+
TQ1	+	–
TQ2	+	–
DDF	+	–
OTF	–	+
DAS1	+	+
DAS2	+	–
DAS3	+	–
TP1	+	–
TP2	+	+
DGM	+	–
PC	+	+
ECCh	+	+
OPG	+	–
ABF5	+	+
MPA2	+	–
MPA3	+	–
RGS	–	+
XM	+	–
PB1	+	–

Táboa 16. P2, P3 e P6 do presente de indicativo do verbo *dicir*.

A máis elemental reflexión sobre estes datos conduce á conclusión de que, dada a súa xenerosa acollida no galego escrito da época, as formas *dices*, *dice*, *dicen* (ou *decen*,

dece, *decen*) debían de gozar a principios do XIX dun uso oral e dunha extensión diatópica bastante maior cá que ostentan hoxe. Na actualidade o sistema con *dices*, *dice*, *dicen* só se documenta no leste das provincias de Lugo e Ourense, no galego exterior e mais en falas do occidente e sur da de Pontevedra (cf. ALGa 1, mapa 234), e non obstante nos textos pregaleguistas, que teñen na súa meirande parte unha procedencia e unha ambientación santiaguesa ou coruñesa, ocorren abundantemente. Saber que na Galicia de hoxe hai puntos en que a xente nova emprega preferentemente as innovadoras *dis*, *di*, *din*, mentres que a vella prefere *dices*, *dice*, *dicen*¹⁵⁶, faime pensar que na actualidade podemos estar entrando na fase conclusiva dunha mudanza morfolóxica de percorrido secular que probablemente ten raíces na Idade Media.

En efecto, se as formas continuadoras das medievais *dizes*, *diz*, *dizen* lograron manter un gran vigor durante séculos, o certo é que xa se encontra *din* no vocabulario do bacharel Olea, elaborado arredor de 1536 (VBO, 606), e décadas máis tarde no *Diálogo de Alberte e Bieito* (DAB, v. 301). Durante os séculos XVII e XVIII as variantes tradicionais comparecen en RCX (*diz*, 138, 2 veces), HS (*dizẽ*, 2 veces; *diz*, 4 veces; *dizen*, 4 veces), FM (*diz*; pp. 41, 43), CF7 (*dizen*, 188), CVGR (*dices*, 1288.2; *dice*, 641.2; *dize*, 1095.3 —*diz* B—; *diz*, 1095.3, 1225.2; *dicen*, 103.3, 109.1, 1067.1), PDG (*dicese*, 186, s.v. *amorroado* —2ª entrada—; *dise*, 200, s.v. *ánema*) e EHGBG (*dicen*, 260, cantar 16), mentres que as innovacións se encontran en HS (*dj*, 1 vez; *dĩ*, 1 vez; *din*, 1 vez), FM (*din*, pp. 34, 41, 43, 55), CF1 (*din*, V, 181, 182), CF3 (*din*, 6), CF4 (*din*, 2, 3), CF7 (*din*, 193), CVGR (*di*, 1220.4; *din*, 1272.4), e PDG (*din*, 145, s.v. *ali* —4ª e 5ª entradas—). En conxunto, dáse nestas fontes un lixeirísimo desequilibrio a favor dos rexistros das formas tradicionais, mais non cabe dúbida de que as innovadoras xa amosan nelas unha considerable puxanza, con variación interna nos casos de HS, do romance de Gil Taboada en FM (pp. 41-43), das obras do cura de Fruíme, da continuación apócrifa de CVGR e de PDG. Se estes datos xa abundan para demostrar que naquela época se establecera en galego unha situación de variación *dizen* ~ *din* con gran forza expansiva das opcións innovadoras, contribúe a reforzar esta conclusión a consideración de que o copista da seiscentista *Historia de Yria* (HY) introduciu ata en cinco ocasións *din* en contextos en que na *Crónica de Iria* (CI) do século XV se utilizou *dizen*.

No pospretérito deste verbo hai que salientar a forma regularizada *desería* (CAI, 2 veces), caso illado entre a inmensa maioría das solucións comúns con R *dir-*, que se usan en CAI para a formación do futuro de indicativo: *direi* (CAI, 2 veces), *diredes* (CAI), *dirán* (CAI). *Dicirei*, *diciría* (como *facerei*, *facería*), son, polos datos que fornece a dialectoloxía actual (cf. ALGa 1, mapas 238, 266), formas analóxicas e innovadoras que parecen ir xurdindo espontaneamente por todo o territorio, sen se constituíren en trazos característicos da fala de comarcas ou zonas concretas.

¹⁵⁶ Así consta en ALGa 1 (mapa 234).

Contrastando coa inmensa maioría dos rexistros coa solución común *di*, cómpre destacar a P2 do imperativo *dice*, que chegou a ter cabida na *Gramática gallega* de Saco Arce (1868: 104) en unión con *di*: “E diceme outra cousa” (DAS1, p. 4). No galego popular actual rexístrase moi esporadicamente *dice*, pero non *face* (c. ALGa 1, mapas 241, 270).

Nos tempos do tema de pretérito deste verbo os textos pregaleguistas só ofrecen o lexema moderno *dix-*. Certamente, un dos feitos máis destacados da morfoloxía verbal irregular galega durante os séculos posmedievais foi o da consolidación e xeneralización dos temas de pretérito con consoante fricativa prepalatal xorda para os verbos *dicir*, *facir*, *pór* ~ *poñer* e *querer*. É certo que en textos dos séculos XVII e XVIII se len ocasionalmente algunhas formas de carácter tradicional (*fezo*, *fizo*, *fizera*, *fezera*, *fezese*, *pos*, *poso*, *pose*, *puso*, *quisen*...) (cf. Mariño Paz 1991: I, 612, 634, 636; Souto Cabo 1996: 446-449, 454, 456; Varela Barreiro 1999: 1060-1063), mais estas formas maniféstanse máis frecuentemente nas falsificacións históricas, o que probablemente queira dicir que durante o XVII xa se debían de sentir como antigas. Non estraña, por tanto, que nos escritos das catro primeiras décadas do XIX se utilicen case unanimemente os lexemas *dix-*, *fix-*, *pux-* e *quix-*, que son os maioritarios no galego contemporáneo: *dixen*, *fixen*, *puxen*, *quixen*. Este tipo de radicais, xa coñecidos na Idade Media, deberon de partir da palatalización que na primeira persoa dos pretéritos de indicativo experimentaba a consoante en contacto coa vogal átona final, procedente de -Ī latino e alternante ata época tardía entre /-i/ e /-e/: *dixe*, *fige*, *puge*, *pogj*, *pugj*, *quige*, etc. (cf. Ferreiro 1995: 59; Mariño Paz 1999a: 57-64; Varela Barreiro 1999). As propagacións analóxicas, iniciadas sen dúbida na Idade Media, terminaron por se impoñer maioritariamente na Idade Moderna e consolidaron as solidariedades paradigmáticas que actualmente cohesionan os tempos do tema de perfecto dos verbos *dicir*, *facir*, *pór* ~ *poñer*, *querer*, *traer* e os seus derivados.

6.1.2.2.5. Estar

Así como no presente de subxuntivo de *dar* rexistramos unha levísima maioría de *de* sobre *dea* nestas fontes dos inicios do século XIX, no caso de *estar*, evidentemente agrupable co anterior, hai equilibrio entre as formas que engaden un SMT *-a* e as que non o fan:

P2: *esteas* (OPG), *estés* (PC). **P3:** *estea* (TQ2, ABF5), *estéa* (PG), *esté* (PC, 2 veces; OPG). **P4:** *esteamos* (TQ2), *estemos* (DAS1, DAS3). **P6:** *estean* (PG). A forma *estes* (PC) pode ser da P2 ou da P5

Porén, os casos rexistrados son tan poucos que esta mostra non resulta moi significativa. A escaseza dos testemuños dos séculos XVII e XVIII tampouco permite

facen interpretacións con fundamento: *estès* (CVGR, 372.2), *esteja* (FM, p. 54; CVGR, 801.2, 868.4).

Para o tema de pretérito de *estar* son maioritarios os rexistros do lexema *estiv-* (ou ben *estib-* ou *istiv-*), que aparece nunha proporción do 61.25 % fronte ao 38.75 % de *estuv-* (ou *estub-*):

P1: *estiben* (PG; OTF, 2 veces; PC), *estibenme* (PG), *estive* (PC, na fala acastropada de Antón), *estiven* (OPG, ABF5), *estívono* (TP2), *estuvon* (CAI); *estivera* (OTF); *estuvese* (ECCh). **P3:** *estibo* (TQ1, TQ2; OTF, 2 veces; DAS3), *estivo* (DGM), *estubo* (PG, 2 veces; OTF), *estuvo* (CBM, CAI, OPG; ECCh, 2 veces), *estúvobos* (CAI); *estibera* (RGS), *estuvera* (CBM); *estibese* (PC). **P4:** *estivemos* (RGS), *estibémoslle* (OTF), *estivemosll'* (OTF), *estubemos* (PG), *estubemosche* (PG), *estuvemos* (TC), *estuvimoste* (DAS2). **P6:** *estiberon* (TQ2), *estiveron* (PG, TQ1; TP1, 2 veces), *istiveron* (CAI), *estivieron* (TQ2; nun fragmento acastropado), *estuberon* (PG); *estiveran* (PC), *estuberan* (PC); *estivesen* (PC), *estuvesen* (CBM).

Con todo, os niveis de variación son considerables, con alternancia interna en catro textos: PG, OTF, PC e OPG. Curiosamente, entre as tertulias compostelás ou publicadas en Compostela encontramos algunhas que conteñen unicamente o lexema *estiv-* (TQ1, TQ2, DAS3, TP1, TP2) e outras en que só se usou o castelanizado *estuv-* (CBM, CAI, DAS2, TC, ECCh). Para ambas as variantes hai tardíos exemplos medievais (cf. Maia 1986: 788; AP: 437) e dos séculos posteriores: *estive* (CVGR, 251.4), *estiben* (CVGR, 614.1), *estibo* (CVGR, 404.1), *estivera* (CVGR, 588.2), *estiveran* (CVGR, 64.1), *estuben* (PDG, 123, s.v. *ala* —1ª entrada—), *estubo* (HS, 2 veces; PGC, Décimas, v. 11), *estuberõ* (HS, 1 vez), *estuvera* (RCX, 138), *estuverades* (FM, p. 41)¹⁵⁷. Obsérvase tamén que temos un caso, *estuvimoste* (DAS2), en que a castelanización atinxe a VT, que pasa de /ɛ/ para /i/.

6.1.2.2.6. Facer

Para o tema de presente de *facer* practicamente non detectamos nos textos pregaleguistas máis que formas que responden ao modelo maioritario no galego moderno e hoxe propio do estándar, é dicir, con R *fag-* (ou *faj-*, con gheada) para a P1 do presente de indicativo e para todo o presente de subxuntivo, con R *fa-* para a P2, a P3 e a P6 do presente de indicativo, para a P2 do imperativo e mais para o futuro de indicativo e o pospretérito, e con R *fac-* (ou *fas-*, con seseo) para as restantes formas. Non aparece ningún rexistro de formas correspondentes aos modelos de *faguer*, *faer* e *fer*. Especialmente digno de relevo é o feito de termos unha mostra

¹⁵⁷ Tamén se rexistra o lexema *estob-* en HS: *estobo*, *estobese*.

de *faguer* nun refrán recollido no século XVIII por Sobreira (“Quen non ten que faguer sacha os nabos”, EHGBG, 266, refrán 90), pero só *facer*, e non *faguer* nin *faer*, en textos decimonónicos de orixe ourensá coma OTF e RVP.

Canto ao lexema *fag-*, que xa aparece en documentos do século XV como resultado dunha nivelación analóxica con *digo*, *diga*, etc. e *trago*, *traga*, etc. (cf. Maia 1986: 789-792, 794-795; Santamarina 1974: 42), hai que dicir que xa semella moi asentado nas fontes do século XVIII (cf. Mariño Paz 1995a: 67), polo que non estraña que triunfe case sen alternativa nos textos pregaleguistas: a única excepción que a este respecto pode mencionarse é a da P2 *fasas* (DDF, p. 5), reliquia do galego antigo que resulta realmente insólita nunha fonte tan tardía coma este diálogo de 1820 e que o ALGa 1 (mapas 267, 268) xa non recolle. Parecido comentario cabe verbo da P2, da P3 e da P6 do presente de indicativo, pois en obras dezaoitescas xa son maioritarias as solucións propias do moderno galego común (cf. Mariño Paz 1995a: 67), que son tamén as practicamente únicas que se encontran nos inicios do século XIX (*fas*, *fai*, *fan*), coa solitaria excepción de *facen* (FPVS, 17)¹⁵⁸.

Respecto da raíz dos futuros hai que dicir que, se para *dicir* encontrei un pospretérito regularizado *desería*, nun sucedeu o mesmo con *facer*: no corpus decimonónico que aquí estudo non hai ningún caso de *facerei*, *facería*, etc., senón só os comúns *farei*, *faría*, etc.

Nos tempos do tema de pretérito só se usa nos textos pregaleguistas o lexema maioritario e estándar no galego moderno, é dicir, *fix-*.

6.1.2.2.7. Haber

Se para a P5 do presente de indicativo non se len nos textos do Prerrexurdimento analizados formas recortadas do tipo de *hedes* ou *hades*, senón só *abendes* (PG), *habedes* (TP1, 2 veces) e *habés* (PC, 2 veces), para a P4 obsérvase un leve desequilibrio a favor das solucións recortadas: *habemos* (OTF, 3 veces; AMCN3), *avemos* (MPA5), *hemos* (TQ2, DGM, DAS3, PC, RGS), *emos* (DDF, RVP). Este contraste parece ditado polo que probablemente sucedería na lingua oral popular do momento, para a que cabe conxecturar que, coma na actualidade (cf. ALGa 1, mapas 274, 275), mentres que *hemos* ou *hemos* se empregarían minoritariamente mais con certa intensidade nos territorios máis orientais, *hedes* ou *hades* non pasarían de ser opcións apenas coñecidas nalgúns zonas, tamén sobre todo orientais. Igualmente, nos textos do Rexurdimento vese que, sendo *hemos* unha forma que se utiliza con certa frecuencia, *hedes* semella unha alternativa completamente ignorada (cf. González Seoane 1992a: 590).

¹⁵⁸ É probable que no mesmo texto apareza a P2 *faces*, pero a lectura non é segura: “Si todo eso sabes, ¿por que non falas e non *faces* calar os servilós?”

En consonancia co que acontece para *poder*, *querer* e *saber*, hai unha alta porcentaxe de futuros sincopados de *haber* nos textos pregaleguistas: *habará* (TP1, 2 veces; XM), *haberà* (TQ1, 3 veces), *habrá* (DAS1, DAS2, DAS3), *habrà* (PC), *habria* (TP1).

Nos tempos do tema de pretérito, onde o habitual é (*h*)*oub-* ou (*h*)*ouv-*, hai tres minoritarias ocorrencias do lexema castelán *hub-*: *hubo* (TP1, 2 veces) e *huberonse* (ECCh). Obsérvese que en ECCh alternan *houbenvos* e *huberonse*, e que mentres que TP1 ofrece *hubo*, TP2 presenta *houveronme*. Nos textos dos Séculos Escuros o normal é tamen o radical etimolóxico e tradicional: *houbo* (PGC, Décimas, v. 24), *hovbo* (CF7, 194), *oubo* (FM, p. 50; PGC, Décimas, v. 143), *ouvo* (CVGR, 112.1, 248.3, 689.4, 704.1, 714.1, 785.2), *oubesse* (DAB, v. 477), *ouvesse* (CVGR, 1024.3), *houben* (CAS, 19). Na *Historia de Don Servando* (HS), onde o hibridismo galego-castelán alcanza cotas elevadas, empréganse os lexemas (*h*)*ub-* e *oub-*: *hubo*, *ubo* (2 veces), *vbo*, *uberon*, *vbera*, *oubo* (18 veces), *ouberõ* (3 veces), *oubese* (2 veces). Híbrido galego-castelán debe de ser *overa* (RCX, p. 138), pois hai que recordar, por unha parte, o alto grao de interferencia de códigos que se dá na *Relazon da carta xecutouria* e, por outra, que era frecuente no castelán antigo o lexema *ov-* para os tempos do tema de pretérito do verbo *aver*.

6.1.2.2.8. Ir

Cómpre destacar que na P4 do presente de indicativo non achei nunca *imos*, senón exclusivamente *vamos* (DAS3, PC, MPA5; RVP, 2 veces). En troques, a única comparación da P5 que temos é para *ides* (CAI). É obvio que non se poden tirar conclusións valedoras de documentación tan escasas, pero, así e todo, debemos lembrar aquí que no galego popular actual *vamos* se usa bastante máis ca *vades* (cf. ALGa 1, mapas 285, 286).

Para o copretérito de *ir*, nos textos pregaleguistas non aparecen senón as formas *iba*, *ibas*, etc., que se recollen en abundancia, probablemente porque, como en pleno Rexurdimento escribiría Saco Arce (1868: 101) “*ia*, é *iña* se [usaban] mucho menos que *iba*”. Por outra parte, as formas co lexema *ib-* son tamén non só marcadamente maioritarias nas obras literarias do Rexurdimento (cf. González Seoane 1992a: 594), senón incluso as únicas que rexistrei nos textos dos Séculos Escuros que sometín a escrutinio. Vexo *iba* en HS, *iban* en FM (p. 48bis), *iban* tamén en PCG (Décimas, v. 77) e, finalmente, encontro o mesmo lexema *ib-* en innumerables ocasións en CVGR: *iba* (CVGR, 339.3, 341.3, 399.2, 547.2, etc.), *iban* (CVGR, 117.2, 286.3, 288.3, 289.3, 291.1, 296.3, 302.4, 304.3, 305.3, etc.), *ibam* (CVGR, 117.2). Por conseguinte, o lexema *ib-*, para o que xa hai documentación medieval (TGC, 330.10; AP, 2648, 2655, 2780), semella asentarse rapidamente en galego, aínda que talvez non tanto como poden inclinar a pensar os escasos textos

conservados para o estudo do galego medio: pénsese, por exemplo, que nun manuscrito do mosteiro de Sobrado dos Monxes redactado nos inicios do século XIX se lles corruxía aos novizos, entre outros erros do castelán agalegado que falaban, o uso de *hiamos* por *ibamos* (cf. López Taboada 1991: 118). Con certeza, a difusión do coñecemento do castelán debeu de contribuír para que se espallase en galego o emprego dunha forma que puido xerarse autonomamente, pero que supoñía un avance no camiño da converxencia entre a lingua dominada e a lingua dominante na Galicia posmedieval.

Se xa no galego medieval se documenta a epéntese de iode no presente de subxuntivo deste verbo (VADAM > *vaa* > *vaia*) (cf. Lorenzo 1975-1977: II, 1337-1338, s.v. *yr*), nos textos das primeiras décadas do XIX triunfan inapelablemente as formas xeneralizadas no galego moderno, que, segundo o ALGa 1 (mapas 289, 290), só nalgún punto illado permiten a subsistencia do decadente uso das antigas solucións (*eu vaa*, *ti vaas*, etc.). A única excepción ao triunfo de *vaia* que pode mencionarse no corpus pregaleguista seleccionado é o dun uso estereotipado e non libre de *va* na expresión *va que*: “¿*Va que* non-lle ganaba Fernandes Sis cando estaba na Audensia?” (ECCh, p. 8). Para esta fórmula, que persiste como tal na sincronía actual, coñezo cando menos un antecedente do século XVII, contido na *Contenda dos Labradores de Caldelas* (ca. 1668-1671)¹⁵⁹:

Pà, con que fromosa enbajada / me chega às orelas! / Mais *ba que* lle sacudo o oje as gadellas! (EF, 3v).

En todo caso, é evidente que o emprego desta fórmula, que por outra parte conta no mesmo corpus decimonónico coa alternativa actualizada *vaia que*¹⁶⁰, non se pode utilizar como argumento para probar unha presunta vitalidade de *vaa* ou *va* no principio do século XIX. En vista dos resultados obtidos na análise dos textos do Prerrexurdimento e do mesmo Rexurdimento (cf. González Seoane 1992a: 595, n. 84), non creo en absoluto que *vaa* ou *va* tivese en ningún momento do século XIX unha extensión comparable á de *vaia*, como parecen suxerir Saco Arce (1868: 101) e García de Diego (1909: 141), que nos paradigmas das súas gramáticas aínda colocan *vaa*, *vaas*, etc. ao par de *vaia*, *vaías*, etc.

No tocante aos tempos do tema de pretérito —compartido, como ben se sabe, co verbo *ser*— é digno de mención o feito de ABF5 ser constante no uso dun lexema con VR /o/ na P2 do pretérito de indicativo de *ir* e de *ser*, con SNP *-ches* para o primeiro verbo (*foches*, vs. 52, 322) e SNP *-che* para o segundo (*foche*, vs. 319,

¹⁵⁹ Nesta mesma peza hai un caso de uso libre do presente de subxuntivo *va*: “Quen tuber medo que fuja / e vase mui nara malla” (EF, 1v).

¹⁶⁰ Véxase o seguinte caso de PG (p. 28): “¡Pero *baya que* non adiviñas ò que fixseron!”.

354). Estas formas, que deben de provir dunha nivelación analóxica con *fomos*, *fos-tes*, *foron*, *fora*, *fose*, etc., son hoxe características das falas occidentais das provincias da Coruña e Pontevedra, quer con SNP *-che(s)*, quer con *-stes* (cf. ALGa 1, mapa 360). Na mesma obra de Antonio Benito Fandiño encóntrase a P4 *fomos* (ABF5, v. 33), tamén con VR /o/ etimolóxica (FŪ- > *fo-*). Fronte a isto obsérvase como Fernández Neira, sempre disposto a dar acubillo á diversidade dialectal nas súas *Proezas de Galicia*, fai convivir a común P4 *fomos* (PG, 2 veces) coa alternativa *fumos* (PG, 4 veces), que é minoritaria no moderno galego popular e eleva un grao a súa VR por analoxía coa P1 *fun* (*fun* : *fomos* > *fun* : *fumos*). Na mesma obra empréganse tamén as comúns *fuches* (PG) e *fostes* (PG).

6.1.2.2.9. Poder

No presente de subxuntivo as formas utilizadas nos textos pregaleguistas explorados son as seguintes:

P3: *poda* (ECCh), *poida* (CBM, CAI, TQ1, TQ2, OTF, DAS3; TP2, 2 veces; PC, 5 veces; ABF5). **P4:** *poidamos* (DGM). **P5:** *podás* (PC). **P6:** *podan* (ECCh), *poidan* (DAS2, PC; LLG, 2 veces).

Á parte da maioría con que se presenta a raíz *poid-*, paga a pena salientarmos o feito de que en ECCh aparece exclusivamente o radical *pod-* neste presente de subxuntivo, o que vén a reforzar aínda máis a impresión de que este *Encuentro y coloquio* reúne toda unha serie de trazos lingüísticos (seseo xeneralizado en todas as posicións, plurais *-ns* en exclusiva, cheísmo, etc.) que parecen proceder da zona da vila de Noia en que está ambientado, situada na que hoxe coñecemos como subárea fisterrá sur do bloque occidental. Téñase en conta que na actualidade o presente de subxuntivo *poda*, *podas*, etc. forma unha mancha compacta precisamente no oeste da provincia da Coruña (cf. ALGa 1, mapas 314, 315).

Nos documentos de procedencia ou ambientación compostelá domina claramente o radical *poid-* no presente de subxuntivo coa única excepción do *podás* que lemos en PC. Por outra banda, para a P1 do presente de indicativo detectamos unicamente *podo*, polo que o subsistema que se impón neste subconxunto de textos é xa non só o maioritario na lingua oral espontánea e no estándar galego actuais, senón tamén o propio do galego falado na actualidade na comarca de Compostela (cf. Dubert García 1999: 194-195): *podo* / *poida*, *poidas*, *poida*, *poidamos*, *poidades*, *poidan*.

A innovación da raíz analóxica *pod-* para o presente de subxuntivo e para a P1 do presente de indicativo xa aparece polo menos en AP (1362, 1364, 1373, 2565), un texto de 1457 en que *podades* se utiliza en minoría fronte ás tradicionais e etimo-

lóxicas *posa*, *posades*, *posã* (e *poso*). Dispoño de poucas documentacións tiradas de fontes dos Séculos Escuros, mais esas poucas son case sempre xa con lexema *pod-*, con dúas excepcións para *poid-* e outras dúas para o antigo *pos-* (a última delas de entre 1668 e 1671): *poso* (CG4), *posa* (EF, 1v), *podo* (CG3; HS; FM, p. 50; PFM; CF3, 9; CVGR, 154.2, 440.3, 911.1, 989.1, 990.1, 1194.1, 1235.3, 1246.1; MFI, 10.4, 12.2), *poda* (HS; FM, p. 43; CVGR, 1183.3), *podan* (CVGR, 976.4, 1057.3), *poyda* (PDG, 5, s.v. *a cerca*; 52, s.v. *acerca*). Dá a impresión de que a extinción dos antigos *posso*, *possa*, *possas*, etc. se produciu mesmo antes do século XIX e con relativa rapidez, pero os datos de que dispoño son tan exiguos que non me permiten, coma en tantas outras ocasións, facer afirmacións categóricas.

Unicamente rexisto futuros sincopados para este verbo: *podrei* (PG, 1.4), *podrá* (ECCh, l. 215), *podria* (DAS3, l. 33). É certo que se trata de documentacións moi escasas, mais este dato non se debe desvincular dos relativos aos futuros doutros catro verbos para os que abundan nos textos pregaleguistas os temas con síncope da VT: *cabere*, *habere*, *querere* e *sabere*.

Nos tempos do tema de pretérito as formas detectadas son as seguintes:

P1: *púden* (ECCh), *puiden* (PG), *puyden* (OTF), *poyden* (OTF). **P3:** *pudo* (CAI, DAS3, TC, PC, ECCh; MPA2, 2 veces; MPA3), *puido* (ABF5), *poido* (OTF, RGS); *pudese* (CAI, 2 veces; PC, 2 veces; ECCh), *puidese* (DAS2), *poidese* (DAS3, 2 veces). **P6:** *puderon* (TP1, PC, MPA3), *puideron* (PG), *poidéron* (TQ2); *puderan* (TP1, MPA2), *puideran* (TP2); *puidesen* (PG), *poidesen* (OTF).

Se o modelo máis común no galego medieval ofrecía R *pud-* na P1 do pretérito de indicativo e R *pod-* no resto das formas dos tempos do tema de pretérito, o certo é que xa achamos raíces con ditongo desde o século XIII: *puide* (CSM, 300.67, 311.21), *poyde* (CT, 25.11, 29.12; MS, 199). Con todo, estes lexemas innovadores non se encontran na fragmentaria documentación dos séculos XVII e XVIII que moi foi dado consultar, onde, á parte dun *poud-* da RCX, soamente atopei *pod-* e *pud-*: *podeche* (PVN), *poderõ* (HS, 4 veces), *poderon* (CVGR, 420.4), *podera* (RCX, p. 138), *podese* (CG4; CF1, III, 317), *puden* (CVGR, 930.3), *pudiche* (CVGR, 364.1), *pudo* (EF, 2v; FM, pp. 42, 44; AFM; CVGR, 242.1), *puderas* (CF7, 194), *pudera* (FM, pp. 32, 47; CF1, I, 331), *pudesse* (AFM). Non obstante, os lexemas *poid-* e *puid-* si alcanzan representación —e representación notable— no galego escrito na época previa ao Rexurdimento, onde, dun total de trinta e tres ocorrencias, catorce (pouco menos do 42.50 %) son para os lexemas con ditongo (sete para *poid-* e outras sete para *puid-*) e dezanove para *pud-*¹⁶¹. As variacións

¹⁶¹ Este lexema *pud-*, a pesar da non moita estima de que gozou entre os gramáticos do Rexurdimento, foi tamén moi empregado nos textos literarios da segunda metade do XIX (cf. González Seoane 1992a: 601-603).

internas son contadas nesta ocasión, pois só se dan en OTF (con *poid-* e *puid-*) e mais en DAS3 (con *pud-* e *poid-*). O uso exclusivo de *pud-* encóntrase en CAI, TP1, PC, ECCh, MPA2 e MPA3, o de *poid-* só en RGS (cun único rexistro) e o de *puid-* en PG (onde neste caso non hai mestura dialectal), DAS2, TP2 e ABF5. Se temos en conta que hoxe na fala de Compostela é maioritario pero non exclusivo o lexema *pud-* (cf. Dubert García 1999: 212), que *puid-* (ou minoritariamente *poid-*) é unha forma fundamentalmente setentrional (metade oriental da Coruña, case toda a provincia de Lugo, galego de Asturias e das Portelas de Zamora e falas do sueste de Ourense) e que *pud-* domina no resto do territorio, onde ocasionalmente pode usarse tamén *puid-* (cf. ALGa 1, mapas 311, 312, 313, 316), poderíamos concluír que nestas fontes pregaleguistas hai un certo seguimento das solucións dialectais que os distintos autores terían como máis próximas ou familiares. Dúas observacións parécenme dignas de relevo: 1) que os diálogos santiagueses amosan unha esperable preferencia por *pud-*, mais con ocorrencias de *puid-*; 2) que, de novo, OTF non presenta a solución que hoxe é propia de Ourense e a súa contorna, é dicir, *pud-*.

6.1.2.2.10. Pór ~ Poñer

A primeira observación que cómpre facer é a de que son numerosos os textos para os que hai documentación que mostra a convivencia de *pór* e *poñer* no infinitivo:

poñer (PG, TQ1; TQ2, 2 veces; OTF, 7 veces; DAS1, 2 veces; DAS3, PC; ECCh, 2 veces; RGS, MPA2, ABF5), *poñerlle* (DAS1), *poñerllo* (CAI), *poñerllos* (ECCh), *poñernos* (DAS1), *poñel-os* (OPG), *pór* (DAS3), *por* (PG, OTF; DAS1, 2 veces; ABF5), *pòr* (TQ1), *po-los* (TP2), *pornos* (DGM). Rexístranse tamén *compòr* (DDF), *comporse* (ECCh), *espoñernos* (PG), *opor* (OTF), *repoñer* (TQ2), *repoñernos* (CBM) e *supoñer* (PC).

As dúas opcións comparten espazo en seis diálogos (PG, TQ1, OTF, DAS1, DAS3 e ECCh) e mais en ABF5, mentres que o uso exclusivo de *pór* se dá en DDF, TP2 e DGM e o de *poñer* en CAI, CBM, TQ2, PC, OPG, MPA2 e RGS. Cuantitativamente hai un marcado predominio da innovación *poñer*, que recolle o 70.75 % das ocorrencias (29 casos de 41 posibles), en tanto que *pór* queda só co 29.25 % (12 casos). Desde o punto de vista da dialectoloxía e da recepción deste tipo de variación nos textos escritos, cómpre chamar a atención sobre dous feitos: 1) que as tertulias compostelás, aínda que globalmente acollen a opción *poñer*, ofrecen unha proporción considerable de casos de *pór*; e 2) que OTF, a pesar de ser un texto en principio ourensán, opta maioritariamente por *poñer*.

A mestura ou variación interna entre formas que remiten ao modelo de *pór* e formas que remiten ao modelo de *poñer* dáse igualmente en distintos tempos do tema

de presente. Obsérvase en primeiro lugar que OTF, onde predomina claramente o infinitivo *poñer* aínda que tamén presenta dous casos de *pór*, é non obstante o único texto que utiliza a P6 de presente de indicativo *pon*. O que triunfa no conxunto do corpus é xa a forma innovadora (*com*)*poñen* (PG, TQ1, TQ2, DAS1, TP2, TC, PC; XM, 2 veces), que aparece mesmo nun texto como TP2, en que só se documenta o infinitivo *pór*. O incómodo sincretismo *el(a) pon / eles (elas) pon* favorece sen dúbida o avance de *poñen*, que, mediante unha analogía coa P1 do presente de indicativo e con todo o presente de subxuntivo, garante a constitución dun subsistema claro, cómodo e estable: *el(a) pon / eles (elas) poñen*. Análogos a este son os procesos que conduciron á xeración das innovacións *teñen* e *veñen*, para os verbos *ter* e *vir*.

Para a P5 só dispoño de dous testemuños non concordantes: *póndes* (DAS2) e *poñedes* (OPG). Para a P4, atopei un caso da opción innovadora: *poñemolos* (PG).

No xerundio¹⁶², no copretérito¹⁶³, no futuro de indicativo¹⁶⁴ e no pospretérito¹⁶⁵ as formas propias de *pór* resisten mellor, quizais porque non presentan problemas coma o da P6 do presente de indicativo. Incluso se nota unha grande puxanza do copretérito *puña*, que, con oito ocorrencias fronte a seis, chega a ter unha presenza superior á de *poñía*. En definitiva, coido que o dato que cómpre reter é o de que os paradigmas propios de *pór* e de *poñer* no tema de presente aparecen comunmente mesturados nestes textos, mais con predominio do de *poñer* no infinitivo e na P6 do presente de indicativo. Probablemente isto queira dicir que, no amplo proceso de mudanza morfolóxica que levou cara á xeración do innovador modelo de *poñer*, os movementos máis antigos e/ou máis rápidos corresponderon á constitución de formas analóxicas na P6 do presente de indicativo e no infinitivo, para a partir de aquí írense creando e/ou consolidando as correspondentes solucións na P4 e a P5 do presente de indicativo, no copretérito, no futuro de indicativo, no pospretérito e no xerundio. Poida que certos textos galegos dos séculos XIII, XIV e XV conteñan xa formas con raíz /pɔɲ/ ou /poɲ/ coma *poñer*, *poñemos*, *poñedes*, *poñen*, *poñía*, *poñían*, *poñeredes* e *poñede*, mais nin a ambivalencia ou plurivalencia do grafema <n> nos escritos medievais nin a baixa calidade das edicións en que as devanditas formas aparecen permiten dar como seguros os rexistros de tales innovacións (cf. Martínez Mosquera 2001).

¹⁶² Temos *pondo* (TP1, PC), *pondoa* (DDF), *poñendo* (DAS1), *poñéndobos* (CAI) e *opoñendose* (MPA3).

¹⁶³ Estes son os rexistros: **P1**: *puña* (TQ1). **P3**: *puña* (DAS1, ECCh), *puñao* (TP2), *propoñia* (MPA3). **P4**: *poñiamoschelle* (PG). **P6**: *puñan* (TQ1), *puñano* (PC), *compuñan* (PC) e *cumpuñan* (TQ1), *poñian* (RGS), *poñiambos* (CAI), *poñíanse* (PG, 2 veces).

¹⁶⁴ Só encontrei *poremos* (RGS), *poràn* (TQ2) e *pondrannos* (DAS1). Hai que subliñar o castellanismo *pondrán*, que cómpre vincular cos outros futuros castellanizados con /d/ epentético que aparecen neste corpus para os verbos *salir*, *ter* e *vir*.

¹⁶⁵ Para este tempo recadei tres exemplos: *porian* (DAS), *poñeria* (TQ2) e *poñerian* (ECCh).

Fronte á maioría de *poñer* nas fontes pregaleguistas, nos textos dos Séculos Escuros encontramos aínda unha predominancia incontestable de *pór* en todas as ordes, incluídas as do infinitivo e da P6 do presente de indicativo, aínda que a isto pode e debe obxectarse que as mostras que temos son poucas e que varias delas están recollidas na obra de autores que ou naceron ou viviron ou recolleron léxico pola metade meridional de Galicia, que é basicamente o territorio onde hoxe se emprega o paradigma de *pór* (cf. ALGa 1, mapa 333). Canto aos infinitivos, é patente o predominio de *pór*, que se usa en HS (*por*), na *Contenda dos labradores de Caldelas* (*por*: EF, 1v, 2v, 3r —2 veces—) e en FM (*compòr*, p. 37). Diego Cernadas, o cura de Fruíme, utiliza tres veces *pór* (*póres*, CF1, I, 323; *porme*, CF2, 29; *por*, CF7, 191) e dúas *poñer* (*opoñerse*, CF1, I, 316; *compoñerlos*, CF7, 192); o Padre Sarmiento, unicamente *por* (CVGR, 227.2, 769.2, 1118.2), ao igual có continuador apócrifo de CVGR (*porse*, 1305.3); o Padre Sobreira, que recolectou moito léxico polas terras de Ribadavia, tampouco deixou máis testemuño có de *pór*: *por* (PDG, 130, s.v. *albardar*; PDG, 185, s.v. *amorrar* —2ª entrada—), *porse* (PDG, 156, s.v. *alourear* —2ª entrada—; PDG, 234, s.v. *apousentarse*; PDG, 247, s.v. *arbol* —6ª entrada—), *compolo* (PDG, 185, s.v. *amortajar* —2ª entrada—), etc. Na P6 do presente de indicativo só puiden reunir rexistros de *pon*: *componse* (CF1, I, 331), *pon* (CVGR, 487.4, 999.3). Tamén son para o paradigma de *pór* a case totalidade das formas de xerundio, futuro de indicativo e pospretérito: *compoundome* (CF7, 192), *propondo* (CF1, III, 316), *pondo* (EF, 1v), *pondome* (CVGR, 764.2), *porey* (PFM), *porein* (CVGR, 86.2), *pora* (CVGR, 1101.4), *poria* (CVGR, 763.4), *porían* (CVGR, 771.4); a única excepción que atopei é a de *ponerey* (HS). Finalmente, predominan as variantes con lexema *puñ-* no copretérito: *puñas* (CVGR, 362.1), *puña* (MFCC), *punã* (HS), *puñan* (CVGR, 615.4, 829.2), *poñias* (CVGR, 222.1), *poñian* (CVGR, 297.4, 515.4).

Nos tempos do tema de pretérito hai nas fontes decimonónicas revisadas unha marcada preferencia polo lexema *pux-*, maioritario no galego moderno. Este lexema con consoante fricativa prepalatal xorda conta xa con precedentes medievais (cf. Martínez Mosquera 2001: 106-119) e semella irse consolidando posteriormente. Así, mentres que na *Crónica de Iria* (CI) do século XV se usa sempre a raíz *pos-*, a copia seiscentista titulada *Historia de Yria* ofrece en dous casos *pux-*: *puxeron* (HY, 15r), *puxeran* (HY, 5r). No século XVIII só teño constancia escrita do emprego de *pux-*, sexa na obra do cura de Fruíme (*puxeron*, CF7, 197), sexa no CVGR do Padre Sarmiento (*puxo*, 245.4; *puxeron*, 230.4, 231.3, 232.3; 235.1 409.2, 537.4). O triunfo de *pux-*, como mostrou Varela Barreiro (1999), contribuíu a consagrar as solidariedades paradigmáticas que actualmente cohesionan os tempos do tema de perfecto dos verbos *dicir*, *facer*, *pór* ~ *poñer*, *querer*, *traer* e derivados.

Como excepcións á norma dos textos pregaleguistas examinados preséntase soamente *puixseches* (DGM), forma non recollida polo ALGa 1 (mapa 324) que debeu

de nacer dunha ocasional analoxía co lexema *puid-* de *poder*, e *puñeran* (OTF), con raíz *puñ-* innovadora probablemente creada en virtude das conexións que se establecen entre os paradigmas de *pór* e *vir*¹⁶⁶ (*poño* : *veño*, *pomos* : *vimos*, *po(n)des* : *vi(n)des*, *pon* ~ *poñen* : *vén* ~ *veñen*, *puña* : *viña*, *porei* : *virei*, *poría* : *viría*, *poña* : *veña*, *po(n)de* : *vi(n)de* > *puñeches* : *viñeches*, *puñera* : *viñera*, *puñese* : *viñese*), coa influencia coaduvante da atracción analóxica exercida pola consoante radical /p/ dos tempos do tema de presente. Dadas as solidariedades que vinculan os paradigmas de *pór* e *vir*, cómpre poñer en relación o escaso nivel de uso das formas rizotónicas *puñen* e *puño* co carácter minoritario de *viñen* e coa inexistencia de **viño*.

6.1.2.2.11. Querer

Para a P2 do presente de indicativo de *querer* detéctase variación entre *queres* e *ques*, con maioría para a primeira, que tamén predomina na actual oralidade espontánea (cf. ALGa 1, mapa 336): *queres* (PG, 3 veces; DDF, 3 veces; DAS1, 2 veces; DAS2, OPG, ABF5), *quéres* (ABF5), *qués* (ABF5, 3 veces), *quès* (AMCN3). É evidente que o uso que Antonio Benito Fandiño e Antonio María de Castro y Neira fixeron de *ques* está motivado pola necesidade de conseguiren a medida correcta para os seus versos. Fandiño utiliza *queres* ou *ques* dependendo do número de sílabas de que precise en cada caso para compoñer octosílabos:

- ¿E tí que *queres* que faga? (ABF5, v. 318)
- Dime: ¿que *quéres* que faga? (ABF5, v. 172)
- ¿En eso que *qués* decir? (ABF5, v. 80)
- ¿*Qués* o teu gusto cumprir? (ABF5, v. 129)
- Que *qués* Técola ben sei (ABF5, v. 239)

Nas fontes do século XVIII encontrei catro rexistros de *ques* (MFI, 1.1, 8.2; PDG, 196, s.v. *andar*; EHGBG, 266, refrán 95).

No futuro de indicativo hai dúas formas regulares, que son as comúns do galego moderno, e tres sincopadas, parangonables coas rexistradas para *cabere*, *habere*, *poder* e *sabere*: *quererei* (ABF5), *quererás* (PG), *querrá* (DAS1, DAS2), *querría* (FPVS17).

Nos tempos do tema de pretérito só se usa nos textos pregaleguistas o lexema maioritario e estándar no galego moderno, *quix-*, que xa é marcadamente predominante nas fontes dos séculos XVII e XVIII que sometín a escrutinio, con só dúas excep-

¹⁶⁶ Estas conexións son parcialmente compartidas por *ter*, que, como apuntan a Real Academia Galega e o Instituto da Lingua Galega (1995: 157), debeu de contribuír ao paso de *pōer* para *pór*.

cións: *quisen* (AFM; CVGR, 630.1). Os casos de *quis-* que se dan en HY poden corresponder ao uso antigo, e non ao da primeira metade do século XVII.

6.1.2.2.12. Saber

No presente de subxuntivo mostra un elevado grao de penetración o lexema castelán *sep-*, xunto co híbrido *seip-*:

P1: *sepa* (XM). **P2:** *sepas* (DDF). **P3:** *saiba* (OTF), *sepa* (ECCh, RGS). **P5:** *sepades* (MPA3). **P6:** *sáyban* (OTF), *seipan* (DGM, 3 veces), *sepan* (TQ2, ECCh).

Poucos son os datos históricos que neste caso podo ofrecer. Debo contentarme con recordar que a raíz *sep-*, hoxe moi difundida na oralidade espontánea (cf. ALGa 1, mapa 350), semella ter moita antigüidade no noso idioma, pois xa a lemos en textos notariais do século XV (cf. Maia 1986: 811); posteriormente, encóntrase nunha fonte dos principios do século XVIII: *sepa* (JNC). O tradicional *saib-* é o lexema que utilizaron Francisco Antonio del Valle ao final do século XVII e o Padre Sarmiento unhas décadas despois: *saiba* (FM, p. 35), *saibais* (CVGR, 107.3, 780.2), *saiban* (CVGR, 1100.1). No corpus decimonónico aquí examinado *saib-* só se encontra en OTF, en tanto que *sep-* se usa en seis textos diferentes e *seip-* se emprega repetidamente en DGM.

Canto aos futuros, recollín un caso regular e outro con síncope da VT: *saberia* (TQ2), *sabrey* (PG). Tendo en conta, alén disto, que nos textos do século XVIII se dá e mesma situación (*saberás*, EHGBG, 259, cantar 3; *sabera*, CVGR, 1216.3; *sabrás*, CF1, IV, 73; *sabredes*, CVGR, 534.3), cómpre insistir no alto grao de uso dos futuros sincopados de *caber*, *haber*, *poder*, *querer* e *saber* que reflicten as fontes de galego medio e prerrexurdimentista.

O radical que predomina para o tema de pretérito de *saber* é *soup-*, pero tamén aparecen *soub-* e o castelán *sup-*:

P1: *souben* (ABF5, 3 veces), *soupen* (PG, 3 veces; ECCh), *supen* (ECCh); *soubera* (OTF), *soupera* (TQ1, TQ2, OPG), *soupera* (ECCh). **P3:** *supo* (PG); *soupera* (DAS1, XM); *soubèse* (OTF), *soupepe* (TP2, ECCh). **P4:** *soupemos* (PG, 5 veces); *souperamos* (DAS2). **P6:** *souperon* (PG; TQ2, 2 veces); *sou-pesen* (TP1).

Nesta mostra *soup-* alcanza unha porcentaxe de uso de arredor do 76 %, consoante coa súa condición de lexema marcadamente maioritario no actual galego popular (cf. ALGa 1, mapa 348) e frecuentemente empregado no galego escrito conser-

vado polo menos desde o século XVII. É destacable a súa presenza nas tertulias compostelás (TQ1, TQ2, DAS1, DAS2, TP1, TP2), un subconxunto de textos pregaleguistas en que non se rexistra ningunha outra raíz para este tema de pretérito. O tradicional lexema *soub-*, co 17 % das ocorrencias (5 casos), refúxiase en OTF e ABF5. Hai mestura de *soup-* e *sup-* en PG e mais en ECCh. No texto noiés esta alternancia é harmónica coa que se dá entre *houb-* e *hub-* no lexema do tema de pretérito de *haber*, un verbo co que *saber* mantén evidentes solidariedades paradigmáticas. En todo caso, *sup-* é unha variante moi escasamente empregada nos textos pregaleguistas, pois, con só dúas ocorrencias, atinxe algo menos dun 7 % de representación.

O lexema *soup-*, amplamente documentado na literatura do Rexurdimento (cf. González Seoane 1992a: 612-613), predomina xa nas fontes dos séculos XVII e XVIII que eu escrutei: *soupo* (CF1, V, 73), *souperon* (CVGR, 310.2; PGC, Décimas, 70), *soupera* (CVGR, 189.1), *souperan* (EHGBG, 262, cantar 29), *sou-pesen* (FM, p. 32), *souper* (FM, pp. 35, 49). A tradicional variante *soub-* mantén un apreciable nivel de uso, mais en todo caso minoritario: *souuo* (HS, 1 vez), *souberom* (CVGR, 203.2; *souberon* B), *souberon* (CVGR, 1049.4; *suberon* MS, *souperon* B), *souber* (HS). Tamén é considerable a frecuencia de uso do lexema castelán *sup-*, mesmo nun autor ben formado e vixiante contra o castelanismo coma o Padre Sarmiento: *supen* (CVGR, 218.2; *soupen* MP), *supiche* (CVGR, 258.4), *supo* (TMPNAC). *Sub-*, talvez orixinado nunha analoxía co tema de pretérito de *poder* (Sarmiento usa nunha ocasión *pudo*), ocorre no CVGR: *suberon* (CVGR, 1049.4; *souperon* B, MP).

6.1.2.2.13. Ser

Chama altamente a atención a relativa frecuencia con que ocorre na P1 do presente de indicativo a forma *so*, que hoxe non rexistran nin o ALGa 1 (mapa 352) nin Fernández Rei (1990: 100) pero que chega a aparecer en catro textos distintos do Prerrexurdimento e en cinco ocasións: *sò* (PG), *só* (OTF), *sô* (PC, 2 veces), *solle* (XM). A posibilidade de que a P1 *so* tivese circulación no galego falado durante os séculos XVIII e XIX faise máis verosímil ao considerarmos que tamén a usaron Diego Cernadas (*só*, CF1, III, 317) e Juan Manuel Pintos (cf. González Seoane 1992a: 617, n. 136) e que Mirás (1864: 17), Cuveiro Piñol (1868: 15), Saco Arce (1868: 82), Valladares Núñez (1970 [1892]: 76), R[odríguez] Rodríguez (1900: 61) e García de Diego (1909: 144) a acolleron nas súas obras gramaticais. Todo isto semella indicar que no noso pasado recente non foi en absoluto rara a P1 *so* no presente de indicativo. Certamente, as variantes medievais *são* e *soo*, procedentes dunha base *SONO con incremento dun SNP *-o* analóxico doutras P1 de presente de indicativo (cf. Ferreiro 1995: 337), puideron perfectamente desembocar nunha variante desnasalizada e con crase *so*.

Na P2 do presente de indicativo predomina levemente *es*, mais son realmente poucas as documentacións recollidas: *es* (DAS2; ECCh, 2 veces; ABF4, NPD, 70), *eres* (DAS2, TP1, FPVS17). Obsérvase que en DAS2 alternan *es* e *eres*, como tamén o fan na obra do cura de Fruíme, na que lemos *és* (CF1, I, 323) e *eres* (CF1, IV, 191). En troques, nas coplas de Sarmiento soamente encontrei *eres* (CVGR, 1152.2, 1176.2). A variación *es* ~ *eres*, xa atestada nas *Cantigas de Santa María* (cf. CSM: II, 707, s.v. *seer*), persiste na lingua galega oral da actualidade (cf. ALGa 1, mapa 353) e o certo é que, a pesar de que Saco Arce, Marcial Valladares e Manuel Rodríguez excluiron *eres* das súas correspondentes descrições gramaticais, os escritores do Rexurdimento fixeron moito uso desta solución idéntica á do castelán (cf. González Seoane 1992a: 618).

Canto ao lexema do presente de subxuntivo, ben significativo é que só o 4.50 % das ocorrencias rexistradas no corpus pregaleguista (3 dun total de 67) lle correspondan á variante *sex-*, en tanto que o 95.50 % restante é para *se-*. Máis aínda, cómpre advertir que dúas destas tres ocorrencias de *sex-* se encontran en fragmentos de dous vilancicos mindonienses que non puiden ler persoalmente nos seus manuscritos (*sexa*, AMCN2, 31; LCR1, 17), senón a través das correspondentes edicións de Lence-Santar y Guitián (1943) e de Cotarelo (1926): non é improbable que estes editores exercesen sobre os orixinais algún tipo de manipulación. O terceiro rexistro de *sexa* aparece en RGS. Este incontestable predominio do lexema *se-* nas fontes conservadas das primeiras décadas do século XIX ten continuidade nas gramáticas e nos textos literarios do Rexurdimento (cf. González Seoane 1992a: 619-621): *se-* foi unha variante non só recoñecida por todos os gramáticos da época e tamén algo máis tarde por García de Diego (1909: 144), senón tamén profusamente empregada polos escritores do momento. En troques, *sex-* só foi acollida por Saco Arce (1868: 83), R[odríguez] Rodríguez (1900: 62) e García de Diego (1909: 144), e ademais unicamente alcanzou un uso minoritario na literatura do Rexurdimento. Fronte a isto, os textos dos séculos XVII e XVIII en que encontrei documentación ofrecen unha inapelable maioría para *sej-* ou *sex-*, con tres únicas excepcións localizadas nos textos, xa tardíos, das décadas de Cornide e do continuador apócrifo do *Coloquio de 24 gallegos rústicos* do Padre Sarmiento: *sejas* (CVGR, 196.2), *sexas* (CF1, IV, 191; CF7, 189), *seja* (CAS, 22, 57; HS, 2 veces; FM, pp. 41, 43, 45, 46; CVGR, 259.1, 961.3, 1044.2, 1068.3, 1197.2), *sèja* (CVGR, 1044.2), *sexa* (CF3, 4; CF4, 9), *sejan* (FM, pp. 33; 37; JNC; CVGR, 90.1, 90.3, 384.4, 1045.3), *sejã* (HS, 2 veces), *sea* (PGC, Décimas, vs. 58, 59), *seamos* (CVGR, 1297.1).

Certamente, é agudo o contraste entre os datos das fontes dos séculos XVII e XVIII e os datos das fontes do século XIX. Mais creo que sería simplista deducir de aquí que antes do oitocentos se mantivo un alto nivel de uso do lexema *sex-* na lingua falada e que entre os inicios desta centuria e o final da anterior se produciu o gran

salto adiante da variante *se-*, marcadamente maioritaria hoxe no galego popular (cf. ALGa 1, mapas 366, 367). Persoalmente, non podería acreditar nesta hipótese. Os resultados obtidos na análise dos documentos pregaleguistas son tan rotundos a favor de *sea* que me fan sospeitar que esta variante se introducira e difundira no galego popular bastante antes. Sen dúbida, a insuficiente documentación escrita que conservamos para os séculos XVII e XVIII non pode transmitirnos toda a riqueza da variación lingüística galega da época e, por conseguinte, non nos é posible coñecer por medio dela a difusión de que gozarían as distintas variantes en liza para a expresión do presente de subxuntivo do verbo *ser*.

Canto aos tempos do tema de pretérito, é digno de mención que, así como para a P1 do pretérito de indicativo só temos documentacións da forma propia do galego común da época moderna (*fun*), na P3 o dominio do *foi*, aínda que incontestable, non é total, pois nas obras de Pardo de Andrade alterna con *fui*, que aparece nelas nunha proporción considerable: *foi* (MPA2, 486, 563, 575), *fui* (MPA2, 363, 425, 551, 574; MPA3, 117). *Fui* é na actualidade unha forma propia das falas do occidente da provincia da Coruña (cf. ALGa 1, mapa 361), de onde provén tamén outro singular trazo lingüístico incorporado ás obras de Manuel Pardo de Andrade: o ditongo [uj] en *buitre*, *muíto*, *cuitelo*, *escuitar* e *soscadiuro* (cf. alínea III.2). Dedúcese de aquí que a localización de *fui* no mapa dialectal da Galicia dos albores do oitocentos debía de ser moi parecida á actual.

6.1.2.2.14. Ter

Para a P5 do presente de indicativo encontramos *tedes* (MPA2, AMCN4), *tedelos* (DDF), *tendes* (CAI, 2 veces; TQ1, 3 veces; TQ2; PC, 5 veces; ABF2, ABF5), *tendesme* (PC) e *téndes* (CAI, DAS3, TP1, TP2). Así, pois, *tendes*, que xa alcanza unha notable presenza nas obras dos séculos XVII e XVIII (EF, 3v; PFM; CF1, III, 305, 316; CVGR, 103.1, 142.1, 341.2, 497.3, 710.4; EHGBG, 267), consegue tamén unha clarísima vantaxe sobre *tedes* nos albores da literatura galega moderna, vantaxe que se fundamenta, sobre todo, na escolla que dela fixeron os autores dos textos de filiación compostelá, para os que esta opción occidental debía de ser ben coñecida¹⁶⁷. Por outra parte, o emprego de *tedes* en MPA2 e en AMCN4 suxire que nas terras da Coruña e Oleiros e de Mondoñedo o uso dialectal era nos inicios do século XIX o mesmo ca hoxe (cf. ALGa 1, mapa 373).

Na P6 do presente de indicativo é patente o triunfo da innovación *teñen* sobre a forma tradicional *ten*, que, se alcanza un alto grao de uso nos textos do século XVIII (cf. Mariño Paz 1995a: 90-91) e nos da segunda metade do XIX (cf.

¹⁶⁷ Na actualidade *tendes* e *vindes* son, dentro da comarca compostelá, formas occidentais e meridionais, mentres que *tedes* e *vides* se usan preferentemente na cidade e na zona oriental (cf. Dubert García 1999: 202-203).

González Seoane1992a: 625-626), só accede a OTF (3 veces) e mais a CL nas primeiras décadas do XIX: *ten* aparece alternando con *teñen* en CL e de maneira exclusiva en OTF. Así, pois, a variación entre *teñen* e *ten* (coma a que se dá entre *poñen* e *pon* e entre *veñen* e *vén*) acadou en galego unha permanencia varias veces secular que ultimamente parece irse decidindo coa marxinalización definitiva das formas que supoñen o sincretismo entre as da P3 e as da P6 (cf. Fernández Rei 1990: 101; Dubert García 1999: 201).

Canto ao futuro de indicativo e ao pospretérito, cómpre subliñar as catro formas que presentan a R castelá *tend-*: *sostendrá* (DDF), *tendremos* (TP1), *tendrán* (LLG) e *tendríamos* (PG). Como dixen en anteriores ocasións, teñen notable presenza nos textos pregaleguistas os lexemas castelanizados dos futuros dos verbos *salir*, *pór* ou *poñer*, *ter* e *vir*.

Pasando agora aos tempos do tema de pretérito, comezarei anotando que, se no caso de *estar* encontrei unha proporción do 61.25 % a prol de *estiv-* sobre *estuv-*, no do verbo *ter* a maioría de rexistros de *tiv-* sobre os de *tuv-* é aínda superior, pois atinxe o 68.25 % fronte ao 31.25 % de *tuv-*, quedando un residual 0.50 % para *tov-* (MPA3):

P1: *tiben* (PG, 4 veces; OTF, PC), *tíbena* (TQ2), *tiven* (DAS1), *tiveno* (PC), *tuben* (PG), *tuven* (DDF, DAS3, OPG); *tibera* (PG, OTF), *tivera* (OTF). **P2:** *tibeche* (PG), *tibéche* (TQ2). **P3:** *tibo* (PG, OTF, DAS2), *tíbome* (TQ2), *tivo* (OTF, 2 veces; DAS1; PC, 3 veces), *tive* (OTF, p. 58 —2ª ed. *tivo*—; PC), *tiv'á* (OTF), *tívoa* (ABF5), *tubo* (DAS1), *tuvo* (DAS1, PC; ECCh, 4 veces; MPA6), *túvobos* (CAI), *túvome* (TP2); *tibera* (PG, 2 veces), *tibéra* (TQ2, 2 veces); *tivese* (PC), *tivess'outra* (OTF), *tuvese* (CAI), *tovese* (MPA3); *tivér* (ABF5). **P4:** *tibemos* (PG, 2 veces), *tivémosche* (TP2), *tubemos* (PG), *tuve-mos* (MPA2). **P5:** *tuvestes* (PC). **P6:** *tiberon* (OTF), *tiveron* (PC, 3 veces; ECCh, ABF5), *tiveno* (PC), *tuberon* (PG), *tuveron* (CAI, ECCh), *sostoveron* (MPA3); *tuveran* (CAI, MPA3); *tibesen* (OTF, PC), *tivesen* (PC). De *deter* rexístrase a P1 *detiven* (PC); de *soster*, *sistiveno* (PC).

É evidente que no galego moderno os verbos *estar* e *ter* forman un grupo á parte para a xeración do lexema do seu tema de pretérito, un grupo ao que desde hai séculos tende a incorporarse o verbo *andar*. A táboa 17 mostra, en primeiro lugar, que son bastantes os textos do Prerrexurdimento en que se dá variación interna entre a R (*es*)*tiv-* e a R (*es*)*tuv-* (PG, OTF, DAS1, DAS2, DAS3, TP2, PC, ECCh, OPG), aínda que non tantos coma os que gardan coherencia, ben porque presentan sempre (*es*)*tiv-* (TQ1, TQ2, TP1, DGM, ABF5, RGS), ben porque sempre teñen (*es*)*tuv-* (CBM, CAI, DDF, TC, MPA2, MPA6). Coma no caso do lexema do tema de pretérito de *estar*, é chamativo o escaso nivel de converxencia que neste caso amosan as tertulias compostelás: unhas ofrecen variación interna, outras decántan-

se polo uso en exclusiva dun lexema ou outro. Neste sentido, é digna de ser salientada a coherencia de dúas das obras de Manuel Pardo de Andrade (MPA2 e MPA6), aínda que cómpre recoñecer que se sustenta sobre un número escaso de ocorrencias. Tamén se debe poñer de relevo a alternancia entre *tuv-* e *tov-* que se dá en MPA3.

Nos textos dos Séculos Escuros percíbese xa unha importante expansión do lexema *tuv-*, que ten unha destacada presenza en FM e mais en HS: *tiven* (CVGR, 1164.1), *tivo* (CF7, 190; CVGR, 122.1, 801.1), *tivestedes* (CF1, III, 316), *tibera* (CG1, CG3), *tiberas* (CVGR, 1277.4), *tiveran* (CVGR, 839.1, 1046.2), *tivese* (CVGR, 818.1), *tubo* (HS, 16 veces; CG1; CVGR, 662.3; PGC, Décimas, v. 47), *tuvo* (FM, pp. 44, 48, 54; CF1, V, 73), *detubo* (HS), *tuberon* (HS), *tuberõ* (HS, 3 veces), *tuvera* (FM, p. 53), *tuveran* (RCX, p. 138; FM, p. 45), *tubese* (HS), *tuber* (EF, 1v)¹⁶⁸. Fronte a isto, as fontes das primeiras décadas do século XIX revelan unha preferencia por *tiv-* que semella ter continuidade nas obras literarias do Rexurdimento (cf. González Seoane 1992a: 628). Podería pensarse que os escritores do século XIX interpuxeron unha barreira consciente ante o probable avance de *tuv-* na lingua oral popular, mais é evidente que, como mostro en distintas partes desta monografía, estes autores non salientaron precisamente pola súa actitude vixiante ante o castelanismo. Por conseguinte, inclínome a pensar que os datos dos séculos XVI, XVII e XVIII de que dispoñemos son tan poucos que é moi probable que a predominancia que neles alcanza o lexema *tuv-* deba imputarse non a unha correlativa predominancia súa na lingua popular, senón ós enormes ocos que nos deixa a escasa documentación conservada para o estudo do galego daqueles tres séculos.

	Estiv-	Estuv-	Tiv-	Tuv-	Tov-
PG	+	+	+	+	–
CBM	–	+	–	–	–
CAI	–	+	–	+	–
TQ1	+	–	–	–	–
TQ2	+	–	+	–	–
DDF	–	–	–	+	–

¹⁶⁸ Na *Relazon da carta xecutouria* temos un *touvo* (RCX, p. 138) analóxico de *houbo* que xa se encontra en textos medievais. Así e todo, dado que neste texto se rexistran diversas ultracorreccións como *poderouso*, *toudo* e seguramente *poudo*, non podemos desbotar por completo a posibilidade de que *touvo* entrase tamén na *Relazon* como hiperenxebrismo. Tamén temos *touvo* e *tobo* en HS.

	Estiv-	Estuv-	Tiv-	Tuv-	Tov-
OTF	+	+	+	–	–
DAS1	–	–	+	+	–
DAS2	–	+	+	–	–
DAS3	+	–	–	+	–
TP1	+	–	–	–	–
TP2	+	–	+	+	–
TC	–	+	–	–	–
DGM	+	–	–	–	–
PC	+	+	+	+	–
ECCh	–	+	+	+	–
OPG	+	+	–	+	–
ABF5	+	–	+	–	–
MPA2	–	–	–	+	–
MPA3	–	–	–	+	+
MPA6	–	–	–	+	–
RGS	+	–	–	–	–

Táboa 17. R do tema de pretérito dos verbos *estar* e *ter*.

6.1.2.2.15. Traguer ~ Traer

Débase poñer de relevo o alto índice de frecuencia con que aparece o radical *trag-* no tema de presente deste verbo, segundo pode verse non só polas formas do infinitivo rexistradas, senón tamén polas conxugadas *trajo*, *trage*, *tragedes*, *tragía*, *traga*, *tràgamos*, *trague*, *traguede* e *tragé*. Dos datos consignados na táboa 18 despréndese que o 42 % das formas rexistradas remiten ao modelo de *traguer* (ou *trajer*, con gheada) e o 58 % ao de *traer*, e isto se computamos como formas de *traer* as grafadas con <h> (*trahe*, *trahen*, *trahian*, *traherá*), que poderían corresponder, polo menos nalgún caso, ao modelo de *traguer* con gheada.

	Traguer	Traer
INFINITIVO	<i>trager</i> (CBM), <i>traguer</i> (LCR2), <i>traguér</i> (ABF5), <i>tragela</i> (CBM), <i>trajer</i> (TQ2)	<i>traer</i> (PG, 2 veces), <i>contraer</i> (PC)
XERUNDIO		<i>traendo</i> (PG, RGS)
PARTICIPIO		<i>traido</i> (MPA2)
PRTE. DE INDICATIVO	P1: <i>trajo</i> (TP1). P3: <i>trage</i> (DAS2). P5: <i>tragedes</i> (DAS2).	P3: <i>trae</i> (OTF, MPA2, MPA5), <i>trahe</i> (DGM), <i>traí</i> (RGS, ABF5). P6: <i>traen</i> (CAI, AMCN1), <i>trahen</i> (DGM).
COPRETÉRITO	P3: <i>tragía</i> (TQ2).	P3: <i>traía</i> (ECCh). P6: <i>trahian</i> (PG, 3 veces), <i>traían</i> (CAI).
FUT. DE INDICATIVO		P3: <i>traherá</i> (DAS2).
PRTE. DE SUBXUNTIVO	P3: <i>traga</i> (XM). P4: <i>tràgamos</i> (TQ1).	
IMPERATIVO	P2: <i>tráguelle</i> (OPG). P5: <i>traguede</i> (AMCN2, 2 veces; AMCN3), <i>tragéo</i> (DAS2).	P5: <i>traei</i> (LCR2).

Táboa 18. R do tema de presente do verbo *traguer* ~ *traer* por tempos verbais.

Hoxe en día o radical *trag(u)-* é pouco utilizado no galego popular, e só se documenta en puntos espallados por todo o territorio, localizados fundamentalmente na área fisterrá norte (cf. ALGa 1, mapas 380-385, 388-390, 392-396). Particularmente estrañas resultan na actualidade as P1, P2 e P3 do presente de indicativo e do presente de subxuntivo con radical *trag(u)-*, pois o que máis abunda é *traí-* ou *traig-* na P1 do presente de indicativo e no presente de subxuntivo e *tra-*, *traí-* ou *trae-* na P2, P3 e P6 do presente de indicativo. Fronte a isto, nos textos pregaleguistas que usan exclusiva ou preferentemente *traguer* (CBM, TQ1, TQ2, DAS2, TP1, OPG, XM, ABF5, AMCN2, AMCN3, LCR2) obsérvase unha clara tendencia a manter o radical *trag-* en todo o tema de presente, sen substituílo en ningún caso polo castelán *traig-* e só ocasionalmente por algún dos outros radicais antes mencionados. Coido, por tanto, que o paso maioritario de *trag-* para *traig-* debeu de ser tardío e, xa que logo, debeu de coincidir cos tempos de maior avance e penetración do castelán entre a poboación.

Tamén quero chamar a atención sobre o feito de que, como mostra a táboa 19, o lexema *trag(u)-* para o tema de presente aparece igualmente nos textos de pro-

cedencia ou ambientación santiaguesa¹⁶⁹ e mais nos vilancicos mindonienses, aínda que ás veces en convivencia con algunhas formas que seguramente remiten para *traer*. A comparación destes datos cos que fornece a dialectoloxía actual move a pensar que o uso mindoniense non debeu de mudar moito desde hai uns douscentos anos para acá, mais si o compostelán, xa que hoxe en día *traguer* está ben documentado en zonas non moi alongadas de Santiago de Compostela, pero non propiamente na fala desta cidade e do seu concello (cf. fundamentalmente ALGa 1, mapa 394; e Dubert García 1999: 214).

	Traguer	Traer
PG	–	+
CBM	+	–
CAI	–	+
TQ1	+	–
TQ2	+	–
OTF	–	+
DAS2	+	+
TP1	+	–
DGM	–	+
PC	–	+
ECCh	–	+
OPG	+	–
ABF5	+	+
MPA2	–	+
MPA5	–	+
RGS	–	+
XM	+	–
AMCN1	–	+
AMCN2	+	–
AMCN3	+	–
LCR2	+	–

Táboa 19. R do tema de presente do verbo *traguer* ~ *traer* por textos.

¹⁶⁹ Digamos, abundando nisto, que *trajo* tamén aparece entre os textos recompilados para o seu compendio gramatical por Mirás (1864: 80), un autor que pasa por ser transmisor bastante fiel da fala compostelá do seu tempo.

Nos tempos do tema de perfecto só rexistrei no corpus pregaleguista o lexema *troux-*, é dicir, aquel que, como mostrou Bestilleiro Bello (2002), é o máis frecuentemente utilizado non só no galego actual, senón tamén no galego medieval e no galego medio.

6.1.2.2.16. Vir

Se para a P5 do presente de indicativo do verbo *ter* se dá unha marcada predominancia de *tendes* sobre *tedes*, no caso de *vir* unicamente podemos aducir dous casos da solución occidental *vindes* (DAS1, PC) e ningún de *vides*. A isto debe engadirse que para a P5 do imperativo se rexistran *vinde* (LLG; AMCN3, 11 veces), *videvos* (AMCN3) e *vide* (LCR2, 2 veces) e, para o participio, *bindo* (PC) e *bindos* (DAS1). Canto ao presente de indicativo e ao imperativo, non estraña a escolla de *vindes* e de *vide* en tres textos composteláns (DAS1, PC, LLG) se temos en conta que hoxe en día as isoglosas *vindes/vides* e *vinde/vide* (como tamén *tendes/tedes* e *tende/tede*) cruzan o mapa polo occidente da comarca de Santiago, de modo que as formas con consoante nasal son, dentro deste territorio, occidentais e meridionais, mentres que as que carecen de consoante nasal se usan preferentemente na cidade e na zona oriental (cf. ALGa 1, mapas 407, 421; Dubert García 1999: 202-203). En troques, con estes datos dialectais na man non era esperable o uso de *vinde* no mindoniense AMCN3¹⁷⁰, e si o de *vide* no tamén mindoniense LCR2. Igualmente, reclama atención o uso de *bindo* en dúas tertulias compostelás, pois no final do século XX o ALGa 1 (mapa 422) só sitúa este participio nas falas de dous puntos do suroeste pontevedrés; ora ben, cómpre advertir que os autores do ALGa manifestan que non preguntaron explicitamente polo participio de *vir*, polo que os datos de que dispoñen son fragmentarios.

Na P6 do presente de indicativo o desenvolvemento fonético regular da forma medieval *vžen* deu lugar a *ven* e mais a *vein*. Mais, mentres que a oposición *el(a) vén / eles (elas) vein* está solidamente configurada e estabilizada, a de *el(a) vén / eles (elas) ven* padece o problema dun sincretismo que propicia a progresiva substitución da P6 *ven* pola forma analóxica *veñen*, que toma o lexema da P1 do presente de indicativo e de todo o presente de subxuntivo. Fronte ao común e ben atestado *veñen*, nos textos pregaleguistas non temos ningunha P6 *ven*, pero si rexistramos catro en textos do século XVII (*ven*, HS, 3 veces; *ben*, EF, 2v) e dúas en textos do século XVIII (*ven*, CF1, I, 315; *ven*, PDG, 214, s.v. *antoninas*). Recórdese que este proceso de mudanza morfolóxica é paralelo ao que conduce á xeración de *poñen* e *teñen*, que pouco e pouco van substituíndo *pon* e *ten*, escasamente documentadas nesta monografía.

¹⁷⁰ No mesmo vilancico lese tamén *videvos* (AMCN3), mais dentro dunha estrofa que eu non puiden ler manuscrita, senón só na versión que dela deu Eduardo Lence-Santar.

Rexístrase unha forma de R castelá no futuro de indicativo (*vendrán*, DAS1), que cómpre relacionar cos casos análogos que se dan para os verbos *salir*, *pór* ou *poñer* e *ter*.

6.2. Uso e significado do futuro de subxuntivo

O futuro de subxuntivo, que na documentación galega medieval que se conserva amosa unha plena vixencia funcional e que durante os séculos XVI, XVII e XVIII seguiría a usarse nunhas condicións que as precarias fontes de estudo con que contamos non nos permiten precisar, debeu de reter aínda un certo nivel de emprego na lingua oral decimonónica. Isto é o que se pode deducir tanto do testemuño dun gramático solvente coma Saco Arce (1868: 177), para quen o futuro de subxuntivo “es usado con predilección en nuestro dialecto en oraciones en que aquel [o castelán] prefiere el presente de subjuntivo”, coma do uso que deste tempo fixeron escritores que en xeral empregaron unha lingua non demasiado distanciada dos rexistros populares, coma Rosalía de Castro (“Así estarei cal me deixare á morte”), coma o aínda máis tardío Antonio Noriega Varela (“Y-ainda de tí me dóyo se cuidares / que as arrogantes rosas son mellores”) ou, en fin, coma Manuel Pardo de Andrade, Antonio Benito Fandiño e os autores dalgúns outros textos dos inicios do século XIX. Nestas obras o futuro de subxuntivo aparece en cláusulas dependentes, preferentemente relativas, cunha orientación temporal case sempre prospectiva e cun significado modal hipotético. Con todo, non debemos esquecer que nas mesmas condicións son máis abundantes no noso corpus os casos en que non se empregou o futuro de subxuntivo.

Os exemplos de uso deste tempo recadados en cláusulas relativas dentro dos textos pregaleguistas escrutados son dezaioito. Véxase a seguinte selección:

- Os que queren poñer todos os anos o pan dos probes en prùbica almoneda (as Sincuras) a quen mais *dèr* (TQ1).
- Os que *viviren* d’aquí algun tempo han de ver ò que nunca se veu! (PC).
- O que *for* señor da qui en diante, serao das suas boas obras [...] é das honras que ó rey lle *der* po los seus servicios á patria (RGS).
- Quen *quixer* cebada é palla de moca para os seus cabalos de recreo, pagaraia (RGS).
- Da sentencia que eles *deren* / non se admite apelacion, / que a ninguen ista suxeto / o deño do inquísidor (MPA2).
- Nin rape ó deño acá veñen, / mais que pese o que os *quixer*, / os nigromantes do norte, / que hay que andar e que tecer (PB2).
- Por min fai o que *quixêres* (ABF5).
- Aló arriba no monte, / habia non sey que santo: / quen lle *rezar* non sey qué, / ganhará non sey que tanto (FPVS5).

Hai, ademais disto, un exemplo de uso do futuro de subxuntivo no interior dunha cláusula modal, outro no seo dunha cláusula condicional e outro máis nunha cláusula temporal:

- Sexa como *for*, ó que eu quero é darlle á vm. as albrizas do ben que nos fan as Cortes (RGS).
- É si non as *mandaren*, poden muy ben facelo os Obispos (DAS1).
- Permita Dios que no corpo / se lle volva ainda un lagarto / d’eses arnales ben longos / e que non poida sacalo / hastra qu’eu *chegare* aló / e lle chante o meu arado (OPG).

Fronte a esta notable vitalidade que poñen de manifesto as fontes máis antigas do século XIX, sabemos que no día de hoxe o futuro de subxuntivo non se emprega en absoluto na fala oral espontánea e que ao longo do século XX é patente que recuou o seu uso na literatura e mesmo que fixo aparición a súa máis ou menos esporádica utilización incorrecta por parte de autores coma Álvaro Cunqueiro (cf. Xove 1982: 318-319). Aínda que para explicar a súa desaparición na lingua oral espontánea se poden invocar razóns que teñen que ver co desenvolvemento interno do sistema de oposicións modais e temporais do idioma galego (o futuro de subxuntivo foi sendo progresivamente abandonado a medida que os outros dous tempos do subxuntivo e o presente de indicativo invadían o seu territorio, usurpaban as súas funcións e facían del un elemento innecesario), este proceso debeu de encontrar ultimamente un poderoso reforzo no modelo ofrecido polo castelán, que tamén eliminou o futuro de subxuntivo, tanto simple coma composto (cf. Freixeiro Mato 1999: 402-407; 2000: 359-370).

6.3. Formas compostas con HABER + participio

O galego moderno rexeita as perífrases verbais compostas por unha forma do verbo *haber* seguida de participio e con contido semántico estritamente temporal. Estas unidades verbais viviron no galego medieval un período de emerxencia que por diversas razóns non culminou co seu asentamento no sistema de oposicións temporais da categoría verbal (cf. Moscoso Mato 2000). Se os nosos textos medievais presentan abundantes exemplos de perífrases verbais con contido estritamente temporal que teñen os verbos *aver* ou *ser* como auxiliares de verbos auxiliados en participio (*ey prometudo*, *auia feito*, *era ydo*, etc.), nos textos dos séculos XVI, XVII e XVIII tales perífrases fanse cada vez máis infrecuentes, ata o punto de non se utilizaren no moderno galego popular non interferido polo castelán. Son, por tanto, exemplos de contaminación lingüística castelanizante os casos de perífrases verbais ou “tempos compostos” con *haber* que a seguir relaciono, maioritariamente construídos co verbo auxiliar en infinitivo para así expresar a perfección da acción expresada polo verbo que vai en participio:

- Foron ó xûes de primeira istancia, e este, despois de *haberlles aconsellado* que non fixêsen caso, vendo que non se guiaban por el, dixôlles que fosen a Xûnta de Sensúra da Cruña (TQ2).
- Dirán que *haber entrado* na capilla mayore os xêneràs franseses foi a forsa (TQ2).
- Si non fose con consentimento dél, debeu *haber formado* causa de oficio en averiguacion dos actores (DAS3).
- Á mais ainda che-lle han de acordar as moscas que lle viñeron da Audensia cando foy o inventario do Boan, por *haber feyto* non sey que que tamen lle saeu caro (ECCh).
- Pois, si firmou, ten rason aqui Pedro, que añañindolle ó *haber sido* comandante de rayalistas he un alifáfe do démo para ser alcalde costitucional (ECCh).
- Fixso coma ò meu veciño Fuco, que, *abendolle embargado* à xsusticia ó seu carro para bagaxse, foi co él ò sitio señalado è ali achou ùn-a caterba de ladrois franceses que lle facian ùn-as carantoñadas terribles (PG).
- Ò chegar a un lugar soupen que, *abendose aloxsado* na casa dum crego dous dragós, entraron nela ò tempo que ò patron non estaba (PG).
- Habendo homes é estes *habendo nacido*, segun toda ley, para señores, non [é] unha baixa humillazón deixarnos gobernar por mulleres? (PC).
- É cando ó santo Samuel lle pideu rey ó pueblo, nin pideu reina nin Dios lle la deu, sinon que nomeou á Saul é despois á David, *habendo sido* varôs todos os reis de Xuda, de Ysraël é de todas as naciôs coñecidas (PC).
- Por vos nua cruda guerra / co perfido Napoleon / metidos *hemos chegado* / a os bordes da perdicion (MPA2).

Máis có reflexo de formas de falar propias das camadas populares da época pregalguista, creo que en todas estas perífrases debemos ver interferencias debidas á conduta lingüística dos autores dos textos, homes cultos alfabetizados en castelán e, probablemente, bilingües galego-casteláns habituais que tiñan o castelán como lingua propia para o desempeño das funcións comunicativas consideradas altas. Non parece verosímil que este tipo de castelanismos penetrase xeneralizadamente na fala nun momento en que o coñecemento e o uso do castelán debían de ser aínda reducidos no contexto global da sociedade galega, e sobre todo entre as clases populares, maioritariamente monolingües en galego e analfabetas. Trátase, ao meu modo de ver, dun castelanismo principalmente vinculado á lingua escrita de determinados autores.

Nas *Proezas de Galicia* é moi común a substitución do antepretérito galego polo propio do castelán, con *había* máis verbo en participio. Debe isto apoñerse, sen dúbida ningunha, aos hábitos lingüísticos castelanizantes que seguramente tiña o

seu autor, José Fernández Neira, pertencente a unha familia pequeno-burguesa da cidade da Coruña. Na obra de Neira rexistramos *abia ido*, *abia morto*, *abia retirado*, *abia sucedido*, *abiamos acabado*, *abian comido* e *abian feito*. Sendo o uso deste antepretérito composto tan pouco frecuente non só na literatura pregalguista, senón tamén na do Rexurdimento (cf. González Seoane 1992a: 456), a súa abundante presenza nas *Proezas de Galicia* debe imputarse exclusivamente á insuficiente competencia lingüística en galego do seu autor, e non a unha presunta difusión desta estrutura verbal no galego popular do momento.

Xunto a isto, os textos aquí estudados ofrecen varios casos dunha perífrase verbal aspectual constituída por *houbera* ou *houbese* + participio coa que, de acordo con Rojo (1974: 137), se “expresa una hipotética perfectividad dada en una acción supuesta en el pasado”. Dado que esta perífrase é utilizada no galego moderno por falantes cun sistema verbal ben enxebre (cf. Fernández Rei 1978-1979: I, 327; Xove Ferreiro 1992: 159), resulta discutible que deba considerarse un castelanismo. No corpus pregalguista aquí explorado encontreina en oito ocasións en que, a meu parecer, presenta efectivamente os contidos temporais, modais e aspectuais indicados por Rojo. En todas elas aparece explicitamente unha condicional irreal de pasado:

- Si *houberamos falado* algo que fose mentira, ou tal, entonses estabamos obrigados á dar satisfausión á quen a pedíse (TQ2).
- Si nos o *houbéramos dado*, logo nos prantaban na cadéa, pro a eses señores... (TQ2).
- Si cho *oubera feito* non che habia ahora faccion en Galicia (DAS1).
- ¿E logo, si *houbéramos dito* que debia poñer po-la sua conta esta lameda no estado en que estaba no ano de vinte é tres, porque un fato de pillos (que outro dia vo-los nomearéi), despois de enchechos é enborrachalos nun-ha comedéla, botaron toda abaixô po-lo seu mandado, sin quedar mais nada de-la que este canto donde nos estamos [...] (DAS3).
- Ademais, os que deron casas, bens, censos, etc., á estos establecementos casi todos puxeron condizons sin as que non hay nada dô dito, porque uns puxeron responsos, outros misas, outros esta festa á aquel santo, uns escolas, outros estudios, para que, repitindose estos actos de caridade cristiana, se aliviasen as suas ánimas ou as dos seus parentes, deudos, amigos, ámais do purgatorio. Quen cumpre, pois, con estas cargas? Si os que as deixaron non contáran con fe do goberno é da nacion, *houveranos feito*? (PC).
- Se non lles *ouveran dado* / riquezas, xurisdicion, / eles serian millores / e mais feliz a nacion (MPA2).
- Non chegará [a patria] os traballos que chegou se *houvera habido* outro goberno (RGS).

- Os frades contentaba[n]se con pedir à Dios pola paz è sosego da nacion: esto si que era é e ó seu verdadeiro fausionismo. Si esto è delito, entonces está ben que se lles bote fora. Que con sua bolsa intrigaban coas naciôs, como si non *houbesen sacudido* ben por moitos estilos hasta ó rompemento, à non ser kas berzas das suas ortas cagasen onzas d'ouro! (PC).

Polo contrario, noutros dous casos non aparece ningunha condicional irreal de pasado. No primeiro deles paréceme que se pode apreciar un contido modal hipotético, pero non de irrealidade:

Alb. Esa non marróu. Pero tamen me estíbo lendo un deareo en que está escribido todo o que parolamos día de Córpus pola miñan; e non me puđen ter coa risa cando me dixô que lle botaban as culpas a un... ¡valgate Dios!... xâ no malembro.

And. Ja, ja, ja... será a algunha persona a quen eles *houbesen feito* mal (TQ2).

En troques, non pode recoñecerse nin contido modal hipotético nin contido modal irreal nestoutro caso, que me parece, indiscutiblemente, un calco do pretérito pluscuamperfecto de subxuntivo do verbo castelán propio da lingua escrita pero altamente improbable na oralidade da época:

Non che hé espanto, por que che lle amarga mal ó que lle *houbesen quitado* os sermos da inquisison é os escritos de toda á casa ó día de San Pedro Mártire, que á fé habian de valer bos cartos (CAI).

Sen pretender entrar neste lugar nunha discusión demorada que me levaría demasiado lonxe, quixera polo menos dicir que, en certa forma, a historia dos tempos compostos con *haber* no idioma galego podería caracterizarse coma a historia dun movemento de ida e volta. Debo aclarar, para evitar posibles equívocos, que por “tempos compostos” entendo aquelas perífrases verbais que se integran no paradigma verbal dunha lingua achegando un determinado contido estritamente temporal. Pois ben, se desde o ocaso medieval o sistema verbal do galego experimentou o recuamento dunhas estruturas verbais que foran aflorando e propagándose nos séculos anteriores, a gran extensión do coñecemento e do uso do castelán en Galicia, sobre todo a partir do século XIX, propiciou unha non desdeñable revitalización dos “tempos compostos” con *haber*, que hoxe gozan dun certo nivel de emprego no galego popular, maior ou menor dependendo de variables coma a idade, o carácter máis ou menos urbano de cada falante, o seu grao de exposición ao castelán e o seu dominio do estándar galego. Certamente, a súa condena e o seu desterro consciente dos rexistros formais actuais é un factor que pode contribuír decisivamente a reorientar de novo a súa deriva histórica, conducíndoos outra vez cara á completa marxinalidade ou mesmo cara á extinción.

7. Adverbios de lugar absolutos¹⁷¹

O conxunto das formas destes adverbios recollidas nos textos decimonónicos explorados recóllese na táboa 20. Non hai nada de particular interese que deba dicirse canto ás formas desde o punto de vista da recepción da variación diatópica nos textos. En ningunha fonte, nin sequera na ourensá OTF, se recollen mostras das variantes *aquí, eíquí, eí, aíl e e(i)lí*, e unicamente cómpre referirse individualizadamente á solución *equí* (DDF), da que só temos unha ocorrencia nun diálogo compostelán. Por outra parte, se, como afirma Fernández Rei (1990: 103) e confirma o ALGa 2 (mapas 313, 315, 316), as formas rematadas en *—ó* son as predominantes en “moitas falas da Coruña, de Lugo, de Asturias e do Bierzo” e as que acaban en *—á* se rexistran no resto, mais sen que se poidan “trazar isoglosas tallantes destas distribucións”, creo que cómpre facer dúas observacións sobre a súa acollida nas fontes pregaleguistas.

En primeiro lugar, vese que a serie terminada en *—ó* se rexistra principalmente nas tertulias e diálogos santiagueses e, fóra deles, en fontes que poden considerarse como coruñesas (como é o caso de DGM, de OPG e de dúas obras de Pardo de Andrade, MPA2 e MPA3), ou talvez luguesas (caso de PB2): *acó* (CBM, DAS1, DAS2, DAS3, OPG, PB2), *aló* (CBM, CAI, TQ1, DAS1, DAS2, DAS3, TP2, DGM, OPG, MPA2, MPA3). Os textos que conteñen exclusivamente formas da serie acabada en *—ó* son CAI, CBM, DGM, DAS1, DAS3, OPG e MPA3.

Por outro lado, a serie con final en *—á* é a propia de textos coma PG, OTF, ECCh, ABF5, RGS e AMCN1, mais tamén aparece en tertulias compostelás —en varias delas en copresenza coa serie en *—ó*— (TQ1, TQ2, DAS2, TP1, TP2, PC), nos versos do santiagués Vicente Turnes (LLG), e tamén en MPA2 e PB2 (onde tamén se usan os adverbios en *—ó*). Os textos que conteñen exclusivamente formas da serie acabada en *—á* son PG, TQ2, OTF, TP1, PC, ECCh, RGS, ABF5, LLG e AMCN1.

Daquela, podemos dicir que a serie terminada en *—ó* só se dá en textos que podemos considerar, sen excepcións, de procedencia setentrional, mentres que a que remata en *—á*, propia do en principio meridional OTF ou do heteroxéneo PG, aparece en fontes máis numerosas entre as que abundan as de orixe norteña, as cales, por outra parte, son as predominantes no corpus aquí analizado.

¹⁷¹ A localización efectuada por estes adverbios pode ter sentido temporal ou nocional, coma nos seguintes casos: “ahí á noyitiña caeremos po-lo Portelo” (ECCh); “aló pro mes de outoño, que daquí aló ha de haber catro novidades” (CBM); “en que ahí o ben non se encerra” (ABF5) [‘aí, nesas ambicións, nesas aspiracións’].

I	II	III
-Í	Aqui, aquí, equi	Ahí, ahi, aí
-Á	Aca, acá, acâ	Ala, alá, alà
-Ó	Aco, acó	Alo, aló, alò
ACOLÁ	Acola, acolá, aco-la	

Táboa 20. Adverbios de lugar absolutos.

Non se perciben pautas semánticas que delimiten con total nitidez os usos de cada serie cando os adverbios non van precedidos de preposición. Alí onde se usan, as formas terminadas en *–ó* indican non poucas veces o destino dun movemento (caso a), mais tampouco é nada raro que teñan un valor situacional (caso b):

- a. Alegrádevos, saltade / E divertídevos ben, / Pois cos rucios de Buron / Abuín acó non ven (PB2).
- b. Ainda estúven aló corta feira (CAI).

O mesmo duplo valor exhiben as formas en *–á* e en *–í*:

- Ó noso rey nunca ben acá (TQ1) [translocal]. / Non é verdâ que si estivesen acâ non caberían entre nos? (PC) [situacional].
- Si agora tibera diante anque fose un exército deles, iba alá de contado (PG) [translocal]. / Poucos días abía que alá xsunta à Bacele biñan sesenta de acabalo è preguntaronlle á un paysano por donde era ò camiño para Lugo (PG) [situacional].
- Tamen viñeron aquí un-ha noyte (TP2) [translocal]. / Xúntanse aquí catro amijos do lugar (TP2) [situacional].
- Nos seus libros de rexistro / está escrita a perdición / e a infamia do que ali fore / acusado dun traídor (MPA2) [translocal]. // Ali nunca o sol aluma (MPA2) [situacional].

En troques, non encontrei usos de *aí* con valor translocal. Este adverbio emprégase a miúdo precedido da preposición *por* para indicar unha localización moi precisa:

- Non, pois... si por aí viñera... poida que... (CAI).
- Pois non faltan por ahí (ABF5).

Con todo e isto, *aí* tamén pode indicar localización precisa, como sucede no seguinte exemplo: “léumella, ahí donde vosté está sentado, ó meu rapás moitas noytes” (TP2). Así mesmo, acostuma a ser puntual a deixé que efectúan *aquí* e *alí*: como adoita facerse en galego (cf. Freixeiro Mato 2000: 500-501; Álvarez / Xove 2002: 611-612), as formas da serie en *–í* utilizadas no noso corpus comunmente localizan con máis precisión cás que terminan en *–ó* ou en *–á*. As que rematan en *–í*, por outra parte, son as máis abundantes, xa que se utilizan na xeneralidade dos textos, mentres que as que o fan en *–ó* ou en *–á* tenden a concentrarse en textos determinados, dependendo das preferencias ou dos usos propios de cada escritor.

Acolá emprégase pouco. En PG e mais en PC está integrado en distintas correlacións de lugares:

- Ali pillabamos è matabamos catro, acolá colliamoslles un carro de munições, aquí pescabamos outros cinquenta (PG).
- Outros, porque botan de conta que non lles falta unha rapiña aquí ou acolá (PC).
- ¿Non vos facés de cargo que iba caíð aquí, caio acola, cunha turca que par-tia á alma? (PC)

Fóra destas correlacións, como referencia espacial única, vese en TC:

- Aco-la ben Alberte.
- Pero aco-la ven o Sr. D. Cremente.

8. Complemento directo con e sen preposición *a*

Aínda que os complementos directos construídos con preposición *a* xa se encontran entre os textos galegos máis antigos que se conservan, o certo é que na Idade Media o uso deste tipo de estruturas se amosa como infrecuente e falto de estabilización (cf. López Martínez 1993). Nos documentos escritos desta época détéctanse complementos directos introducidos por *a* ante diversas clases de palabras, pero convén non esquecer que os casos de ausencia da preposición son claramente maioritarios e que a súa presenza aumenta significativamente naquelas obras que foron traducidas do castelán, lingua en que o proceso de gramaticalización de tal estrutura estaba xa daquela notablemente adiantado.

Durante os séculos XVI, XVII e XVIII o uso da preposición *a* con complemento directo debeu de ir progresando en galego, pero naquel tempo esta estrutura só chegou a gramaticalizarse cando a dita función sintáctica estaba desempeñada por un

pronome persoal tónico. En efecto, nos textos do século XIX, incluídos os máis antigos, obsérvase que este uso xa non admitía excepcións e que en xeral xa esixía o emprego da correspondente forma átona como reforzo:

- Pero ti cuidarás que *a min* me deixaron (PG).
- È, cando eu pensaba que seria para bañar os cabalos è mais *à eles...* (PG).
- *A min* emborrachabame solo ò alento que botaba (DDF).
- ¡Quen te aloumiñára *á ti é á eles* cun bo mangueyro! (DAS2).
- Eu n-eso n-entervenin / nin do teu trato sabía, / antes para tí quería / un que me contenta *a min*, / cal he Bernaldo do Torto (ABF5).

Continuando con esta tendencia que viñera progresando lentamente durante os séculos anteriores, seguiuuse estendendo nos séculos XIX e XX o uso da preposición *a* na construción do complemento directo. Esta mudanza foise producindo en parte debido a factores que operaron desde dentro do propio galego, pero non cabe dúbida de que en parte obedeceu tamén ao influxo exercido polo modelo do castelán, cada vez máis estendido e mellor coñecido na nosa sociedade. É patente, por exemplo, que nos últimos tempos o uso de *a* con complementos directos desempeñados por nomes propios de persoa, se non chegou a gramaticalizarse, si se xeneralizou considerablemente. Pois ben, na peza teatral *A Casamenteira*, escrita en 1812 por Antonio Benito Fandiño, e no *Encuentro y Coloquio [...] na pontella da Chaínsa*, publicado en 1837, aínda encontramos nomes propios desempeñando a función de complemento directo que non van precedidos de preposición *a*:

- Que qués *Técola* ben sei / e que tés amistá co-ela, / mais pra muller escollela, / Perucho, nunca o pensei (ABF5).
- Solo o[í]n que despois pensaban poñer *Calvo* de secretario, *Minguíño Arse* de escribiente, *Ventura Rey* de vedor, é de medico *á D. Pedriño Pipotes* (ECCh).

Mais tamén se poden aducir algúns exemplos en contrario, comezando polo contido no fragmento de ECCh que se acaba de reproducir (“é de medico *á D. Pedriño Pipotes*”), motivado pola inversión da orde dos elementos sintácticos (CD + suplemento > suplemento + CD). E a este pódenselle sumar outros casos:

1. ¡Pero si viras *à Ney!* (PG)
2. Sahimos *à atacar à Sul* (PG)
3. A este tempo biñeron *à Celanoba* os xsenerales ingres *è portugues à acor-*
dar co Sr. Marques da Romana *ò modo de pescar à Sul è Ney* (PG)

4. ¿E como non poñerían *á Braña?* (ECCh)
5. Eu oín que el sacára da lista *á señora* de Aneyro *á mais á Doña Xêtrudiñas da Porta da Vila* (ECCh).
6. Tamen Malvar puxô *á D. Ventura Gonsales* como un sapato alá nun-ha quinta (ECCh).
7. Bo peyto no-no podía faser os liberais ver de alcaldes ó primeyro *á mais* o segundo comandante de rayalistas, ver *a Labarta*, que xá foy chamado por Astaris, de rexidor é ó confiteyro, que tamen foy, capitan (ECCh).
8. Sey-que agora non conosemos todos *á Don Lorenzo*, anque non fora sinon po-lo ollo (ECCh).
9. É cando ó santo Samuel lle pideu rey ó pueblo, nin pideu reina nin Dios lle la deu, sinon que nomeou *á Saul* é despois *á David* (PC).
10. Dios puxo *à Adam* por cabeza e señor d’Eva (PC).
11. Alí vin *a Lucifer*, / *a Barrabás e Pilatos* (OPG).
12. A Virxe veña contigo. / ¡Pracer da terra!... Saltade, / Moradores de Galicia, / Que tanto *a Fernando* amades (MPA5).

Coido que dous factores relevantes que inciden na elección dun tipo de estrutura ou outra son, por un lado, o feito de que haxa ou non haxa inmediatez entre o verbo e o nome propio que funciona como o seu complemento directo e, por outro, que a orde habitual ‘verbo + CD’ se rompa pola anteposición do CD. Obsérvase que os exemplos de complemento directo sen preposición *a* que antes aducín van colocados inmediatamente despois do verbo, aínda que tamén é certo que, en idénticas condicións, rexistramos tamén —e maioritariamente— moitos casos de construción con preposición. Ora ben, a existencia de distancia entre o verbo e o nome propio complemento directo (exemplo 5) e a anteposición deste con respecto ao verbo (exemplo 12) parecen revelarse como factores que favorecen o emprego da preposición, necesario porque en tales casos se anula a orde de palabras habitual como procedemento para a marcaxe da función sintáctica de CD.

Ao meu xuízo, o exposto neste epígrafe pon de manifesto un estado de variación sintáctica que durante os séculos XIX e XX acabaría por irse resolvendo definitivamente a favor da estrutura coincidente coa do castelán, que é xa a máis empregada no corpus pregaleguista que se analiza nesta monografía.

V. Niveis léxico e semántico

Dadas as limitacións de espazo con que as distintas cuestións gráficas, fónicas, morfolóxicas, sintácticas, lexicais e semánticas deben ser expostas nunha monografía coma esta, cómpreme restrinxir dalgunha forma os obxectivos e o alcance deste capítulo, de maneira que só expoña nel algunhas das cuestións máis relevantes para a historia dos compoñentes léxico e semántico da lingua galega en xeral e, máis en concreto, para a historia da constitución de modalidades máis ou menos elaboradas do galego escrito. Nesta perspectiva, resulta imprescindible analizar os termos en que nos textos pregaleguistas seleccionados se presenta a tensión entre o uso do léxico patrimonial secularmente transmitido e a ampliación vocabular por medio dos recursos internos de formación de palabras e de cambio semántico e por medio da incorporación de cultismos e de préstamos de linguas modernas, con particular atención á penetración dos castelanismos propiciada pola subordinación política e social do galego respecto do castelán na Galicia posmedieval. A miña hipótese de partida será a de que o léxico empregado na maioría destes textos é basicamente popular e escasamente elaborado, como corresponde a unha etapa moi temperá do moderno proceso de constitución de distintas modalidades de galego escrito. Tratarase, daquela, dun léxico popular con castelanismos sobre todo nos campos semánticos non relacionados cos modos de vida tradicionais e nas esferas periféricas do vocabulario, con cultismos e préstamos de distintas linguas modernas introducidos a través do filtro do castelán, que actuaba como intermediario privilexiado nunha situación de dominación lingüística, con debilísima pegada dos efectos derivados dun purismo lingüístico aínda moi pouco actuante —o que implica un escaso ou nulo recurso ao galego medieval e ao portugués e a xeración de contados casos de hiperalienación— e, finalmente, con práctica moi limitada das ampliacións semánticas por parte dos escritores.

1. Préstamos do castelán

As innovacións lexicais e semánticas nacen da intención de lles dar resposta a novas necesidades expresivas, sexan estas obxectivas ou subxectivas, máis ou menos estendidas socialmente ou máis ou menos restrinxidas a pequenos grupos. Ábrese así unha escala de motivacións para a innovación que grao a grao vai levando desde o máis obxectivo ata o máis subxectivo, desde o que ten un máis amplo

alcance social ata o que soamente interesa a pequenos grupos ou mesmo a individuos. Así, se a necesidade de nomear unha nova realidade material é obxectivamente percibida polo conxunto dunha comunidade lingüística, noutros casos a creación lexical ou semántica nace de necesidades subxectivas que non todos perciben ou non todos perciben do mesmo xeito. Nomear novas realidades foi a función lingüística que viñeron a desempeñar innovacións lexicais coma *cañón* (PG), *lavita* ‘levita’ (DAS2), *lebitón* ‘levitón’ (DDF) ou *pataca* (OTF); tales préstamos deben considerarse aditivos e non substitutivos, pois viñeron a sumarse ao acervo vocabular do idioma galego sen contender con ningunha palabra do idioma que previamente designase as mesmas realidades¹⁷². Por outra parte, a necesidade de designar un novo produto alimenticio traído de América provocou o cambio semántico do substantivo *millo* (TQ2, DDF), que deixou de significar o cereal que os latinos chamaban MILIUM para pasar a denominar o maízo.

Os préstamos lexicais pódense tomar en contextos sociais e culturais moi diversos: invasións, contactos culturais máis ou menos amplos e prolongados, migracións, etc. A especificidade de cada contexto determinará o alcance cuantitativo e cualitativo dos préstamos. No caso do galego posmedieval encontrámonos cun contexto de dominación política e cultural de duración plurisecular; un contexto, ademais, en que se foi pasando dunha situación de dominio lingüístico exercido por unha reducida elite castelanfalante sobre unha inmensa maioría monolingüe en galego a un contexto distinto, o actual, en que o coñecemento e o uso do castelán se estendeu grandemente, producíndose así unha situación de bilingüismo xeneralizado con diglosia. Na Galicia do século XX chegou a ser moi elevado o número de persoas capaces de falaren en galego e en castelán nun contexto en que o primeiro funcionou inequivocamente como lingua B e o segundo como lingua A. É obvio que este marco sociolingüístico propiciou que se producise un grande número de préstamos léxicos en ambas as direccións, sobre todo a partir do século XIX. Por outra parte, a evolución histórica da relación social entre o galego e o castelán conduce a conxectar que os castelanismos léxicos anteriores ao século XIX deberon de tender a refuxiarse nas esferas máis directamente vinculadas co exercicio de poder das elites castelanfalantes: relixión, administración civil e eclesiástica, milicia, innovacións científicas e técnicas, novos conceptos filosóficos, modas no vestir e outros hábitos importados desde a corte do reino español, etc. Polo contrario, un

¹⁷² Os préstamos lexicais poden vir a substituír unha palabra xa existente na lingua que os toma. En caso de que non sexa así, os préstamos designarán obxectos ou conceptos antes ignorados pola comunidade falante receptora e, polo tanto, virán a aumentar o fondo léxico desta. No primeiro caso producirase unha *substitución*, mentres que no segundo se producirá unha *adición* de vocabulario. Ora ben, a substitución completa non se produce instantaneamente, senón a través dun período máis ou menos prolongado de convivencia entre a palabra tradicional e o préstamo. Esta convivencia pode chegar incluso a estabilizarse, producíndose así especializacións semánticas perdurables: *vasoira* ‘xesta para varrer’ / *escoba* ‘vasoira mercada nun establecemento comercial’, *ril* ‘ril dos animais’ / *riñón* ‘ril das persoas’, etc.

contexto coma o que prevaleceu no século XX fai previsible que a tipoloxía de préstamos casteláns se diversificase grandemente, chegando a afectar as esferas máis próximas do vocabulario nuclear¹⁷³: partes do corpo (*muslo, rodilla, tobillo...*), relacións de parentesco fundamentais (*abuelo*), días da semana (*miércoles, jueves, viernes*), meses do ano (*enero, febrero...*), numerais (*ochenta*), etc.

A innovación lexical pódese facer utilizando os medios de formación de palabras de que o propio sistema dispón ou botando man directamente do préstamo tomado doutras linguas. No caso do galego a asoballadora influencia do castelán non se manifestou soamente pola vía do préstamo obxectivamente innecesario, do préstamo substitutorio, senón tamén pola mediatización que o idioma teito exerceu á hora de favorecer ou desfavorecer o uso de determinados afixos ou variantes de afixos. É evidente, por exemplo, que no caso do prefixo *arqui-* o castelán favoreceu a súa variante *archi-*, ou que o sufixo diminutivo *-illo/-illa* gozou da vantaxe da súa ampla difusión na lingua dominante para irse infiltrando no galego a través de préstamos lexicais coma *bolsillos* (DGM) ou *volsillo* (PG), *caudillo* (PB1), *cadrillas* (MPA5), *cartilla* (CBM, DAS1, TP2), *cartillo* (TQ1), *cigarrillo(s)* (PG, DAS1) ou *sigarrillos* (TP1), *costilla* (MPA3), *gavilla* (TP1), *guerrilla* (PG), *morcilla* (FPVS7), *paletilla* (ABF5), *rodillas* (PG), *tabrilla* (TQ1) ou *tortilla* (TP2), para pasar despois a facerse produtivo dentro da nosa lingua: *diabrillo(s)* (PG, CBM). Tamén o é, como xa vimos anteriormente, que as variantes de sufixos *-da(d)*, *-ción*, *-ncia* resultaron beneficiadas fronte a *-dade*, *-zón* e *-nza* polo modelo de prestixio que ofrecía o castelán. Posto que xa fixen alusión a isto en páxinas anteriores, non é preciso que insista agora nesta idea. Centrareime, pois, na exposición dalgunhas das cuestións relativas á infiltración de préstamos lexicais do castelán no corpus decimonónico aquí sometido a análise.

Son abundantes os castelanismos lexicais dos textos pregaleguistas que pertencen ao amplo campo semántico da relixión e da administración eclesiástica, por veces introducidos con acomodación fonética e case sempre de carácter substitutorio¹⁷⁴: *Anxsel* (PG), *angel* (DGM), *apostol* (PC), *arsidiano* (DAS2), *arsobispo* (CBM, CAI), *aúnas* (CBM), *aunas* (PC), *aunos* (PC), *Bernardos* (PG), *cabildo* (CBM, TQ1, PC, ABF4), *campana* (PG, PC, ECCh, ABF4; MPA5, 43; ABF5), *campaneiro* (ABF4), *canónego* (CAI), *canonego* (PC), *canonejo* (CBM, TQ1, TQ2, TP2),

¹⁷³ O vocabulario *nuclear* é aquel que utilizamos para designar elementos e accións básicos para a sociedade humana: relacións de parentesco fundamentais, partes do corpo, elementos básicos da natureza, actividades elementais (*comer, falar*, etc.), numerais, etc. O vocabulario *periférico* é o relacionado coa cultura e a organización material e non material específica dun grupo: *gobierno, coche, profesor*, etc. Cf. Appel / Muysken (1996: 246-247).

¹⁷⁴ No caso das palabras con variación morfolóxica citadas a partir de agora neste capítulo consignarei unicamente un lema ou forma canónica, que é o infinitivo no caso dos verbos, o singular no dos nomes con flexión de número e o masculino no dos nomes con flexión de xénero.

canonijo (TP1), *capellan* (TQ1, DAS1), *capilla* (TQ1, TQ2, DAS1), *celda* (PC), *christiano* (PG, MPA2), *cristiano* (CAI, DAS1, DAS3, TP2, PC, RGS, CL, MPA2), *comulgar* (CL), *demonio* (PG, CBM, ABF5), *diezmo* (OTF), *Dios* (PG, CBM, CAI, TQ1, TQ2, OTF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, DGM, TC, PC, ECCh, RVP, RGS, XM, CL, MPA2, MPA5, ABF1, ABF5, LLG, AMCN1, AMCN2, AMCN3, AMCN4) e *adios* (PG, ECCh), *dulgenceas* ‘indulxencias’ (CBM), *escomulgar* (PG, TQ1, DAS1, CL), *feligres* (OTF), *flayre* ‘fraile’ (ECCh), *frailero* (PC), *iglesia* (OTF, TC, PC, ECCh), *Iglesia* (PG, TQ2, TP2, MPA2), *igresario* (TP2), *limosna* (TQ1, PC), *obispo* (CAI, OTF, DAS1, PC, MPA2), *religion* (TP2, PC, MPA2), *religioso* (TC, PC), *tablas (da ley)* (PC), *testimonio* (TQ2, PC), *venera* (MPA2, 269), *Yglesia* (PC), *Ygresia* (PC). As solucións non castelanizadas ameazadas de substitución non están completamente ausentes, mais, salvo nos casos de *demo* (PG, CAI, TQ1, TQ2, DAS1, DAS2, TP1, TP2, DGM, PC, TC, ECCh, CL, ABF4, ABF5), *desmo* (TC), *dismo* (TP2) e *dizmo* (RVP), aparecen raramente: *arcebispo* (OTF), *arsibispo* (TQ2), *Deus* (PG), *freguesia* (RGS), *igrexia* (CBM, CAI, TC), *indulxencias* (PC).

Hai palabras para as que sería discutible a adscripción en exclusiva ao campo semántico da relixión. Con todo, creo que o frecuente uso que delas se fai na liturxia e nos textos e prédicas relixiosas contribuíu de forma decisiva para a súa antiga e rápida castelanización en galego: pode ser o caso de *alabar* (PG, CAI, OTF, TQ1, DAS1), *alabanza* (PC), *arrodillarse* (OTF) e *rodillas* (PG), *envidioso* (PC), *pasion* (PC), *perdonar* (PG, CBM, CAI, TQ2, OTF, DAS1, DAS3, TP2, TC, PC, RVP, MPA2) ou *rebaño* (CAI). No substantivo *sangenista* ‘xansenista’ (TP2) dá a impresión de que a etimoloxía popular (*san* ‘santo’ + *genista*) interveu sobre o castelanismo léxico *jansenista*.

Nos campos semánticos propios da actividade xurídico-administrativa e da administración civil do estado encádrase un nutrido grupo de voces tomadas tamén do castelán. Neste grupo son moito máis abundantes ca no anterior os préstamos aditivos, é dicir, os que designan accións, conceptos ou realidades novidosas para os que o galego carecía de terminoloxía propia previamente creada. Pódense mencionar aquí, sen ensaiar agora unha distinción entre os aditivos e os substitutivos, os seguintes préstamos: *alegato* (OPG), *alquilar* (MPA3), *allanar* (DDF), *apremio* (OTF), *apellido* (CBM, CAI), *Auntamento* (CAI, TQ1, DAS1, DAS2, TP1, PC, CL) ~ *Auntamiento* (DAS2, ECCh) ~ *Ayuntamiento* (DAS2, FPVS15 e 16) ~ *Ayuntamiento* (DAS2, TP1), *Ayudante* (ECCh), *berdujo* (CAI) ou *verdugo* (MPA2), *contaduría* (DAS3), *dieta* ‘axuda de custo’ (MPA3), *emplear* (PC), *empleo* (TC, PC), *empreado* (CBM, CAI, TQ1, DAS1, DAS3, TP1, TP2, RGS) e *desempreado* (TP1), *eredar* (MPA2), *erencia* (PC), *escribano* (TQ2, OTF, TP1, DGM, PC, RVP, RGS, DC, PB1) ou *escrivano* (DAS1, PC), *fecha* (DDF), *nombrar* (ECCh), *nombramento* (DAS2), *ome bueno* (DAS1), *párrafo* (CBM), *pru-*

mista (OPG), *querella* (OTF), *reglamento* (DAS1), *testigo* (PG, CAI, OTF, DAS1, DAS3, PC, MPA2), *testimonio* (TQ2, PC), *vereda*¹⁷⁵ (DDF), *xsuez* (PG) ~ *xuez* (RVP, MPA2) ~ *xues* (CBM, TQ2, DAS1, ECCh) ~ *jues* (RGS), *xuzgar* (MPA2) e *yguela* ‘igual’ (RVP). Para os casos de castelanismos substitutorios, só se documentan as seguintes formas galegas ameazadas de substitución: *desempregado* (DAS1), *empregado* (OTF, DAS1, DAS2, TP1), *emprego* (ABF5), *erdar* (OTF) ou *herdar* (PC) e *nomear* (CBM, CAI, TQ2, OTF, DAS1, DAS3, TP1, PC, ECCh, DAS1, DAS2, RGS).

Con estas palabras manteñen estreitos vínculos as que pertencen á esfera das actividades e relacións económicas: *caudal* (MPA3), *deuda* (CAI), *importe* (TQ1), *ganancia* (TC, PC, RVP), *ichavo* (DDF, OPG, CL) ou *ochavo* (RVP), *invertir* ‘investir’ (DAS1), *paseta* (PC) ou *peseta* (OTF), *renta* (TP1, RVP) —tamén *renda* (TQ1, TQ2, OTF, DAS2, TP2, PC, RGS)—, *sueldo* (ECCh) —tamén *soldo* (PC)—, *venta* (PC, RVP) —ó lado de *venda* (TQ2): “Eu decóte o vín cando tragía algo de venda a vila”—. Tamén amosan a pegada do castelán as que teñen que ver coa acción punitiva exercida polo estado ou polas institucións eclesiásticas: *calaboso* (CAI), *carsele* (TQ1, TQ2, DAS3) —tamén é moi común o tradicional *cadea* (CAI, TQ1, TQ2, DDF, TP1, TP2)—, *potro* ‘instrumento de tortura’ (CAI, MPA2), *reo* (CAI), *rollo* ‘picota’ (CL).

O campo semántico da milicia tamén se revela como proclive á castelanización, con mostras numerosas nas *Proezas de Galicia*, o diálogo centrado nos diversos episodios da francesada do ano 1809: *banguardia* (PG), *bocina* (PG), *caballería* (PG) ou *caballería* (DAS2), *cañon* (PG, TP1), *cañonazo* (PG), *cañoñera*¹⁷⁶ (PG), *clarin* (PG), *cureña* (PG), *Granadero* (TQ2, TP1), *guardia* (PG) —tamén *garda* (RVP, PC)—, *imaginaria* (TQ2), *Maestranza* (PG), *Marina* ‘exército do mar’ (PC, ECCh), *morrión* (PG), *prisionero* (PG), *quinto* (DDF), *sitiar* (PG). Mención particular merece *guerilla* (PG), un préstamo aditivo tomado nesta época do castelán non só polo galego, senón tamén por moitas outras linguas do noso contorno cultural (cf. Lüdtke 1974: 139-140).

Proceden tamén do castelán —ou se cadra, nalgún caso, do francés coa mediación do castelán— algunhas pezas do vocabulario político, moi utilizado nuns textos que se idearon como instrumentos de propaganda na loita entre conservadores e liberais que, madurada á calor da Revolución Francesa, estalou no escenario español no tempo das Cortes de Cádiz: *Acuerdo* (RGS) —tamén *acordo* (PC)—, *car-*

¹⁷⁵ A *vereda* era a orde que se despachaba a diversos lugares situados no mesmo camiño e a pouca distancia entre eles.

¹⁷⁶ Este substantivo introdúcese explicitamente como neoloxismo: “ùn-as lanchas que lle chaman cañoñeras” (PG, p. 46).

lista (DAS2, TP1, PC) ou *calrrista* (DAS3, ECCh), *ciudadano* (DAS1, PC, CL) ou *siudadano* (DDF), *cristino* (PC), *liberal* (TQ2, DAS1, DAS3, TP1, TP1, PC, ECCh, MPA3), *libertá* (TP1, TP2, TC, PC, ECCh), *proyectista* (DGM), *rayalista* (DAS2, ECCh) ou *realista* (DAS2, TP1, ECCh) e *servil* (DAS1, TP1, MPA3). *Liberal*, no seu sentido político, usouse por primeira vez na Francia revolucionaria da década de 1790, pero parece que foi en España onde máis antigamente se aplicou a un partido político (en 1810) (cf. DCECH, s.v.; Lüdkte 1974: 139-140). En textos galegos vémosto xa en CL (1813) e moi pouco despois en MPA3 e MPA6 (aquí, hiperalienado: *libeiral*). O uso de *servil* con sentido político na escena española data da mesma época. Así se explica que Pardo de Andrade destinase o romance *Los serviles y liberales* (MPA3) á explicación do significado destes dous neoloxismos políticos. Segundo o liberal de Oleiros, tratábase de “novos vocabros” (MPA3, 69), “vocabros que a novedá / meteu na terra despois / que a xênte pode falar” (MPA3, 14-16), é dicir, despois de aparecer a liberdade de expresión coas Cortes de Cádiz. A conexión da palabra *liberal* co substantivo *liberdade* estaba suficientemente clara, mais non tanto a razón de ser do neoloxismo *servil*. Pardo de Andrade non esqueceu esta explicación:

Por querer áo pobro servo / Chamaron *servís* á os tás; / E vedes ben craramente / Que o nome non lles ven mal (MPA3, 177-180).

Mais naquel tempo os *servís* tamén eran coñecidos como *pancistas*. Pardo sinala no seu romance que esta denominación era un derivado do substantivo castelán *panza*:

Pancistas, porque os mais deles / Solen ser grans barrigás / E un embuchado de polas, / Xâmós e ovos reás.

Pancistas, porque non teñen / Apego nin caridade / Que ao ventre devorador / Das suas pingues dignidades.

Pancistas, pois, recostados / Nas poltronas os larchas, / Engullen como raposos / As galiñas do lugar (MPA3, 285-296).

Tamén se tomaron do castelán vocábulos relacionados co desenvolvemento das vilas e cidades, ou coas novas formas de ocupación do territorio que ían xurdindo: *arrabal* (PC), *bocas calles* (PG), *calejon* (PC) ou *calexon* (PC), *calle* (PG, TQ2, DAS1, DAS2, TP2, PC)¹⁷⁷, *cercanías* (PG), *ciudad* (PG) —tamén *cidade* (PC)—, *pueblo* (DAS1, TP1, PC). O castelanismo *pueblo* co sentido de ‘entidade

¹⁷⁷ *Rúa* só se encontra na denominación secularmente transmitida da *Rua do Vilar* (CAI) ou do *Villar* (DAS2) e da *Rua Travesa* (PC), en Santiago de Compostela.

de poboación de tamaño medio entre o da aldea e o da vila’ emprégase non poucas veces¹⁷⁸:

- Pola sabia costituson que xá temos xûrada (e eu pola terceira ves) mándase no articalo douscentos ochenta é dous que en cada *pueblo* faga o alcalde de conciliador entre os que se queiran poñer pleito (DAS1).
- Santiago he, como sabedes, *pueblo* de cregos é frades (TP1).
- Os xêfes políticos é os xênerás, que debían estar de cote recorrendo os *pueblos*, chegan é métense na Cruña (TP1).
- Si en lances extraordinarios acudía moita tropa n’un *pueblo*, ¿é a primeira ou vintena vez que os aloxaron? (PC)

Úsase no mesmo sentido o substantivo *poblo*, con substancia fónica derivada do latín PÖPULU que pode considerarse galega mais con adición dunha acepción nova que supón unha ameaza para o tradicional *vila* e que vén inducida polo castelán *pueblo*. En MPA2, MPA3 e MPA4 Pardo de Andrade emprega *poblo* ou *pobro* co sentido de ‘colectivo humano’:

Podedes estar seguros / que no hay no poblo español / un home solo que queira / ter a os cregos por mandós (MPA2).

O *liberal* por ti ben ritratado / sera do pobro todo xustamente, / pola razon que ten, considerado (MPA4).

O cambio semántico inducido polo castelán xa aparece en fontes dos séculos XVII e XVIII (HS, JNC, MFCC; cf. Mariño Paz 1998a: 284) e en DDF sitúase nun contexto que permite comprender como o castelanismo semántico penetrou, talvez preferentemente, a través dos textos legais redactados en castelán: “Polo artículo 310 da *Santa Costitusion*, os poblos ou frejesias que chejen à mil almas formarán un ayuntamiento composto de alcaldes, rixidores è síndicos precuradores que nombran os visións à sua voluntad” (DDF). O mesmo sentido ten *poblos* na seguinte estrofa de PB1:

Os poblos todos xa deron / A xente que lles tocaba. / Vosoutros sodes os solos / Que os rebelades as craras (PB1)

Convén ter presente, con todo, que nas tertulias e nas prosas das primeiras décadas do XIX tamén se usa con moita constancia o tradicional *vila* (PG, CBM, CAI, TQ1,

¹⁷⁸ En PC tamén se emprega *pueblo* na acepción de ‘colectividade humana’: “Pois estes son papas, reyes, obispos, generales, justicia, pueblo é todo”; “Formouse ó sabio auntamento é, non estreventose à face-la mastrugada só, chamou á varios sugetos [...] para que figurasen ó pueblo”

TQ2, DDF, DAS1, DAS2, DAS3, TP1, TP2, PC, ECCh, XM), o que denota unha grande vitalidade deste vocábulo no galego popular da época:

- Trahian na cabeza por sombreiros ùn-as daquelas que son coma as baciás dafeitar que teñen os barbeiros das vilas de laton (PG).
- Testos días, meu compadre. É vos tamen pola vila? (CBM).
- Que as Cortes trocaren á Rexencia por outra millor é todos os da vila loqueaban de contentos (CAI).
- ¿Sabedes que vai á salir na vila un deareo? (DAS1)
- Ó moito cariño que lle tomei po los seus escritos faime ter á gana ó menos de velo, xá que po la vergonza non podo ir á vila á falalo (XM).

Pertencen ao vocabulario da actividade escolar *cartilla* (CBM), *enseñar* (PG, TQ2, DAS1, TP2, TC, PC, CL, MPA2) ou *maestro* (DAS3, PC). En PC e mais en CL temos o xenuíno verbo galego *ensinar* (CL) ou *insinar* (PC), ameazado de substitución pola innovación introducida desde a lingua en que oficialmente debía ensinárase en todo o Reino de España. En PC encóntrase tamén *mestre* (“mestre de obras”).

Do castelán —como fonte directa ou como intermediario— tomáronse igualmente as denominacións de novas formas de calzado, de novas prendas de vestir, de tecidos, de obxectos para asearse e enfeitarse, de novidades para o uso persoal de diverso tipo: *botín* (PG), *faldellín* (MPA5, PB2), *gregescos* ‘calzóns anchos’ (XM), *pañuelo* (PC), *pañuelon* (DDF), *peluca* (PC) —do francés *perruque*, mais con certeza a través do castelán *peluca*—, *peyne* (DAS2), *relós* ‘reloxo’ (TQ1), *tresiopelo* (DAS2), *volsillo* (PG). Son casteláns os nomes de distintos obxectos que podemos considerar como integrantes, en xeral, do enxoval doméstico: *arinal* ‘ouriñal’ (ECCh), *bacénica* (PG), *candelero* (CAI), *sarten* (PB2); tamén os relacionados co novidoso consumo do tabaco: *cigarrillo* (PG) ou *sigarrillo* (TP1), *polbo* (TQ2) ou *polvo* (PG: “tomemos un polvo”; CBM)¹⁷⁹, *sigarro* (TQ2, TP1).

En esferas máis próximas do vocabulario nuclear da lingua detéctanse algúns castelanismos substitutorios. Na dos nomes de animais máis ou menos próximos ao ser humano e das súas voces características intégranse *aullar* (PG), *paoma* (PG), *perro*¹⁸⁰ (ABF1), *pichón* (DDF), *renequajo* (PG), *relinchar* (PG) e

¹⁷⁹ Segundo o *Diccionario de Autoridades* da Real Academia Española, *un polvo* “se entiende por una toma-dura de tabaco”. E explica: “Dícese así, porque el tabáco está reducido à polvo” (RAE 1726-1739, s.v.).

¹⁸⁰ Este castelanismo foi introducido de forma consciente por Antonio Benito Fandiño, que buscaría con el non só satisfacer unha necesidade de rima, senón tamén a consecución dun determinado xogo verbal: “Non porque sempre trunfases, / maldito, que me pós medo; / para un valente hay un guapo / é para un can hay un perro” (ABF1). Por outra banda, cómpre anotar aquí os derivados *perrarias* (PG) e *perrazo* (ABF5).

zorro (PG)¹⁸¹; na das partes do corpo, *espaldas* (PG), *muslo* (PG), *pansa* (DDF) ou *panza* (TP1) e *rodilla* (PG); na dos elementos básicos da natureza, *arbol* (PG), *cerro* (PG) ou *robre* (CL); na dos nomes de relacións de parentesco primarias, *hermano* (PG); na dos días da semana, *xúeves* (ABF5); na das dimensións fundamentais, *largo* por *longo*: “barbas largas coma os Capuchinos” (PG); na dos numerais, *ochenta* (DDF, DAS1) e *quinientos* (DDF); na dos adverbios máis comúns, *ahora* (PG, OTF, TQ1, DAS1, DAS2, TP1, PC, TC, ECCh) ou *aora* (PG, CAI, PC), *lexsos* (PG) ou *lexos* (MPA2), *temprano* (PG) ou *todavía* (MPA2)¹⁸². Con todo, isto non significa que estes campos se presenten como profundamente alterados polo castelanismo nas fontes escritas pregaleguistas, nin moito menos. Moitas das voces galegas ameazadas de substitución utilízanse de forma máis ou menos constante: no campo dos nomes de animais, *can* (OTF, DAS2, DAS3, TP1, TP2, PC, ABF1, ABF2, MPA4) ou *raposo* (MPA3); no das relacións de parentesco primarias, *abó* (OTF, TP1, MPA2), *abô* (PC), *abo* (CL), *bisabó* (MPA2), *irmao* (MPA2, ABF5), *irmau* (OTF), *irmán* (MPA5), *irmãs* (PC), *irmás* (MPA3), *irmas* (PC, MPA3), *irmàs* (MPA2), *curman* (CAI, PC) —tamen *curmana* (TP2)—; no das partes do corpo, *costas* (PC, RGS); no dos elementos básicos da natureza, *carballo* (XM) no canto de *robre*; no dos días da semana, *carta feira* (PG, CBM, TQ1, TP1, PC), *corta feira* (CAI), *quinta feira* (TQ2); no das dimensións fundamentais, *longo* (TQ1, PC); no dos adverbios máis comúns, *agora* (PG, CBM, CAI, TQ1, TQ2, DDF, RGS, CL, ABF5...), *cedo* (CL), *longe* (OTF) ou *lonxe* (PC, LLG). Moi pouco tocada polo castelanismo maniféstase tamén a antroponimia propia dos personaxes populares: *Alberte* (TQ1, TC), *Andruco* (TQ1, TP1), *Catuxá* (TP1), *Cristobo* (PG), *Cristovo* (DAS1), *Dominjos* (DDF), *Farruco* (DAS1, TP1), *Freitoso* (DAS1), *Gorecho* (DGM), *Goriño* (PC), *Margarida* (PC), *Martíña* (PC), *Martiño* (PG), *Mingos* (CBM, DGM), *Mingóta* (DAS3), *Sabela* (PC), *Xacobe* (PC), *Xácobe* (TQ1), *Xsacota* (PG), etc.

Elaborar unha relación completa dos castelanismos lexicais utilizados no grupo de textos que aquí se estudan sería empresa que demandaría aínda bastantes páxinas máis e que en non poucas ocasións obrigaría a tomar decisións discutibles. Profundar neste problema é sen dúbida unha tarefa aínda pendente da lingüística histórica galega, mais debe facerse en traballos especificamente dedicados á historia do noso léxico, e non neste lugar. En todo caso, cómpre ter presente que non todos os castelanismos lexicais ou semánticos aquí consignados gozaron do mesmo grao de difusión no galego moderno. Fronte aos que acabaron por penetrar amplamente na lingua popular ata o punto de provocaren unha substitución case completa

¹⁸¹ Tamén procede do castelán o préstamo aditivo *canario* (PG).

¹⁸² Resultan rechamantes, por outra parte, locucións adverbiais como *à la tragala* (PC) ou *nun periquete* (OPG).

da forma propia (*Dios, rodilla, jueves...*), hai outros que só conseguiron unha difusión limitada e que probablemente hai que interpretar como interferencias propias do galego dos autores —seguros ou supostos— destes textos (Fernández Neira, Antonio Rúa Figueroa, Pardo de Andrade, Antonio Benito Fandiño, Manuel Acuña Malvar, etc.), mais non do da xeneralidade dos galegofalantes das primeiras décadas do século XIX, e talvez nin sequera do de grupos máis ou menos numerosos deles. A este respecto, resulta indispensable considerar que os escritores en galego da época pertencían precisamente ás elites alfabetizadas en castelán que xa tiñan dominio activo deste idioma (sabían falalo e escribilo), polo que as posibilidades de que o seu galego estivese interferido polo castelán eran moito maiores cás posibilidades de interferencia do castelán sobre o galego falado pola maioría da poboación, que era practicamente monolingüe na súa lingua inicial. Desde este punto de vista, semellan peculiares do galego escrito por José Fernández Neira castelanismos lexicais¹⁸³ das *Proezas de Galicia* (PG) coma *adefecio* ‘adefesio’, *amilanarse*, *añico*, *arreglar*, *arroxsarse*, *aullar*, *bacénica*, *berrugo* ‘home aforrón’, *cerro* ‘outeiro’, *demonio*, *entretener*, *espaldas*, *esparcirse*, *garrafal*, *granizo*, *hermano*, *marchitar*, *niebla*, *oler*, *prisionero*, *relinchar*, *renequajo*, *temblar*, *temprano*, *volsillo*, *zorro*. Imputables ao galego do autor de CAI semellan *aturdido* e *candelero*; ao de TC, *mendrugo*; ao de OPG, *nun periquete* e *rato* ‘pequeno espazo de tempo’; ao de RGS, *gatuperio* e *zizañeiro*; ao de XM, *engañifa* e *gregesco* por *gregüesco* ‘calzón moi ancho’; ao de CL, *robre*, *sollastre* e *rollo* ‘columna de pedra que antigamente servía de sinal de límite entre dous concellos ou de picota’¹⁸⁴; ao dos compositores de vilancicos da catedral de Mondoñedo, distintas voces moi características destas pezas: *albricias* (AMCN4), *establo* (AMCN4), *hermoso* (LCR1), *tiritar* (AMCN4), *zagala* (AMCN2). Ao probable autor único das tertulias e diálogos na Quintana, entre Dominjos e Farruco, na Alameda de Santiago, en Picaños e na pontella da Chaínsa deberanse en particular *apaleador* (DAS2), *atisvar* (TP2), *bofetada* (DDF), *mescolansa* (ECCh), *platica* (ECCh), *rierta* (TQ1, DAS1) por *reyerta*, *sueldo* (ECCh), *tresiopelo* (DAS2) ou *usmear* (DAS3). Particulares d’O Tío Farruco, o diálogo escrito por Pedro Boado y Sánchez, son tecnicismos xurídico-administrativos como *apremio* ou voces comúns coma *añico* (tamén usada en PG), *lio* (por *lea*) ou *patochada* (2ª ed. *patojada*). Peculiares da *Parola de Cacheiras* (PC) son *aragan*, *chillar* ou *escombro*; das obras de Pardo de Andrade, *agazapar* (MPA5), *alquilar* (MPA3), *azadon* (MPA2), *dieta* ‘axuda de custo’ (MPA3), *ganado* (MPA3), *lexos* (MPA2), *palurdo* (MPA3), *repantigado* (MPA3),

¹⁸³ Tamén é peculiar do galego de PG o castelanismo semántico consistente en utilizar o verbo *escabechar* coa acepción de ‘matar iradamente e con arma branca’: “mentras que ò meu compañeiro ò *escabechaba*, fun a ber si biñan mais òu que rumbo tomaban” (p. 13); “trataron de ir *escabechando* neles, de maneira que chegou a matanza à tanto que...” (p. 23).

¹⁸⁴ O contexto en que se usa a voz é o seguinte: “Eu discurro que n’esa ciudà xa s’acabaron os homes, porque se non xa devias d’amanecer botando bendicions còas pernas no *rollo* de Santa Susana” (CL).

retortixon (MPA2) e *todavía* (MPA2); dos versos de Nicomedes Pastor Díaz, *cogollo* (NPD) ou *enaxenar* (NPD); dos de Antonio Benito Fandiño, *goloso* (ABF5), *majadero* (ABF5), *perrazo* (ABF5) e *zalameiro* (ABF5).

Coido que do dito pode tirarse a conclusión de que entre estes escritores pregaleguistas prevaleceu en xeral unha actitude pouco vixiante ante o castelanismo lexical, especialmente evidente, ao meu modo de ver, no caso de José Fernández Neira, o autor das *Proezas de Galicia*.

2. Préstamos doutras linguas modernas

Dado que o principal idioma de cultura dos escritores galegos desta época era o castelán, a súa influencia dominante manifestouse non só na infiltración de castelanismos léxicos, semánticos ou doutro tipo, senón tamén no seu determinante papel de intermediario no proceso de incorporación de cultismos léxicos e de empréstimos de diversas linguas modernas ao galego. Durante moito tempo o noso idioma incorporou exclusiva ou case exclusivamente os préstamos de linguas modernas e os cultismos que lle forneceu o castelán, mais permaneceu impermeable á chegada dos estranxeirismos e dos cultismos que non se utilizaban en castelán pero que si circulaban noutros idiomas de cultura, como poden ser o portugués, o francés, o italiano, o inglés ou outros. Así, o castelán actuou como filtro que determinou non só qué préstamos estranxeiros ou qué cultismos penetraron no galego, senón tamén, en boa medida, cal había de ser a configuración fonética con que estes neoloxismos se introduciron. No galego escrito das primeiras décadas do século XIX non se evidencian aínda síntomas dun desexo de emancipación fronte ao idioma teito: no relativo á renovación lexical o castelán continuou gravitando pesadamente sobre el, sen que os nosos escritores ensaiasen unha apertura cara a fontes coma o galego medieval, o portugués ou outros idiomas románicos ou xermánicos relevantes no noso contorno cultural.

A maior parte dos préstamos de linguas modernas distintas do castelán que conteñen os textos pregaleguistas proceden do francés ou do italiano. A especial intensidade das relacións que o imperio español mantivo con Francia e con Italia durante os séculos XVI, XVII e XVIII e o liderado cultural, militar ou político que estes territorios europeos exerceron en distintos momentos deste período histórico son factores que explican satisfactoriamente este predomínio.

2.1. Galicismos

Abundan nas fontes decimonónicas exploradas os galicismos encadrables no campo semántico da milicia que penetraron tardiamente tanto no galego coma noutros idiomas próximos: *artillería* (PG) ou *artilleria* (CL), *bagaxe* (PG) ou

bagaxê (TP2), *brigadier* (DGM), *charretera* (PG) —do francés *jarrettière*, mais con mediación evidente do castelán *charretera*—, *comandante* (PG, PC, ECCh) ou *comendante* (TP1, ECCh), *flanco* (PG), *fusil* (PG), *galon* (PG) ou *xalon* (CBM), *maniostrar* (PG) —do francés *manouverer*, a través do castelán *maniostrar*—, *metralla* (PG, PC), *sargento* (TP1) —do francés *sergeant*, pasando polo filtro do castelán *sargento*—, *sumilér* (CBM) ou *tropa* (PG, DAS1, DAS2, PC). É un galicismo semántico o uso de *dragón* (PG) co significado de ‘soldado de cabalaría que combatía a pé ou a cabalo’; segundo Corominas e Pascual, a primeira documentación do uso de *dragón* con esta acepción en castelán data de 1728, ano en que se recolleu no Dicionario de Autoridades da Real Academia Española (cf. DCECH).

É ben sabido que Francia funcionou como referencia internacional do bo gusto durante o período áureo da súa historia que se estende desde o século XVII ata o XIX, e incluso ata máis alá. Non sorprende por tanto que fosen franceses os nomes de certos tecidos, de novas pezas do enxoval doméstico ou de novas prendas de vestir que se introduciron ou puxeron de moda neste tempo: *burel* (MPA2), *casaca* (DAS2), *chaqueta* (PG, PC)¹⁸⁵, *fraque* (DAS3)¹⁸⁶, *labita* (TQ2) ou *lavita* (DAS2), *lebiton* (DDF), *tapiz* (MPA2).

Teñen tamén orixe francesa moderna certas palabras propias do tecnolecto xurídico-administrativo: *Antendente* (RVP) ou *intendente* (TP1) —cargos introducidos polos Borbóns no Reino de España nos inicios do século XVIII—, *pasaporte* (PG), *sisa* (RVP); das actividades políticas estimuladas polos ecos internacionais da Revolución Francesa: *materialismo* (PC), *materialista* (PC), *patriota* (TP1), *xacobino* (MPA3); do mundo da cociña e da arte gastronómica: *Marmiton* (MPA2), *pasteleiro* (PC). A lista, en fin, pódese enriquecer con voces pertencentes a campos semánticos moi diversos: *bachilér* (DAS2) —do francés *bachelier*, a través do castelán *bachiller*—, *borde* (MPA2), *catarro* (PC), *chalan* (TP2), *embrollo* (TQ2, TP2), *parque* (PG), *resorte* (PC), *sollastre* (CL), *taller* (PG), *trompeta* (PG), *visa-xe* (MPA2), *xsefe* (PG).

¹⁸⁵ Paga a pena subliñar que a primeira documentación castelá de *chaqueta* (< francés *jaquette*) que ofrecen Corominas e Pascual é só de 1804 (cf. DCECH). Recórdese que as *Proezas de Galicia* (PG) se publicaron na Coruña en 1810.

¹⁸⁶ Talvez designe a mesma prenda o *fracos* da seguinte pasaxe de DDF: “De ese modo ben poden comprar è faser casas que parezan palacios, pañuelons, lebitos, *fracos*, capas de panos finos, con sombreiros as tres pancadas” (p. 4). Así as cousas, chama a atención que a documentación máis antiga de *frac* nun texto castelán que ofrecen Corominas e Pascual sexa de arredor de 1835 (cf. DCECH), mentres que a que dá Cunha (1994, s.v.) para o portugués *fraque* data de 1844. Téñase en conta que o *Diálogo entre Dominjos e Farruco* se publicou en 1820, e o *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago* en 1836. Xa que logo, a chegada desta voz aos textos galegos é contemporánea da súa vinda aos portugueses e aos casteláns, e incluso podería ser algo máis temperá.

É un galicismo semántico o uso de *paisano* (PG, CL) co sentido de ‘campesíño’:

- ¡Pero que gusto era cando se esparcian os gabachos que iban de camiño polas casas dos paisanos, que anoitecían è non emanecían! (PG)
- Dilles que se non fora á relixon pode ser que os paisanos non collesen as fouces pros franceses (CL).

De aquí procede o derivado *paisanage*: “Douchese en reunir à paisanage mandada por algus cregos è particulares, è ibamosche ò camiño real” (PG).

Oudinote (MPA3) ou *Odinote* (MPA3, MPA4) foi un galicismo de vida efémera e de circulación moi restrinxida creado por Manuel Pardo de Andrade sobre o nome do falso xeneral francés *Audinot*, quen supostamente, como se explica no *Romance en gallego y castellano Los serviles y liberales* (MPA3), chegaría a España con ordes de Napoleón para urdir unha trama co deputado liberal Argüelles. Resulta curioso que, mentres que na versión galega do poema se ensaiaron dúas acomodacións fonéticas do neoloxismo, na versión en castelán se respectou no derivado a grafía do apelido francés utilizado como base e, por tanto, escribiuse *Audinotes*.

2.2. Italianismos

O italiano revélase, cabo do castelán e do francés, como unha terceira importante fonte de subministración de neoloxismos no campo semántico da milicia: *ataque* (PG, OTF), *bala* (PG), *batallon* (PG), *bisoño* (PG), *centinela* (PG, DAS2), *coroné* ‘coronel’ (CBM), *escolta* (PG), *escopeta* (PG), *estafermo* (CAI). Ao léxico propio do mundo xurídico-administrativo e da actuación punitiva e recadatoria do estado pertencen *contrabando* (RVP), *esbirro* (MPA2), *gabela* (CAI, TP2) ou *trafico* (TP1); ao dos medios de comunicación e o mundo da cultura escrita en xeral, *bolatín* (DAS2, DGM), *estafeta* (CL) e *Gaset* (CBM, ECCh)¹⁸⁷ ou *Gazeta* (RGS, XM); ao da relixión, *capuchino* (PG) e *jasuita* (RGS) ou *xesuita* (PC); ao da arquitectura e o mundo das artes, *balcon* (TQ2, PC) e *retrato* (CAI); a outros, *balixâ* (CAI), *befa* (MPA2), *bizarro* (PB1), *canalla* (DDF, DAS3, PC, PB1), *carton* (MPA2), *chusma* (DAS3, PC) e *comparsa* (DAS3).

Italianismos efémeros son *brigante* (PG) —do italiano *brigante* ‘bandido, bandido-leiro’— e *piculina* ‘moza’ (PG) —do italiano *piccola*—, forxados por José Fernández Neira para o seu relato dialogado da francesada:

¹⁸⁷ EN CBM esta palabra introdúcese con indicios explícitos de que se trata dun neoloxismo aínda pouco divulgado fóra de certas elites: “Estando carta feira sacando un pouco de esterco nunha casa acó na vila, oín ler à Gaset

- ¿Queres creer que tal foi ò que cobraron os gabachos, que nin por Dios nin por Xsudás querían subir à montaña, nin pelear cos *brigantes*, que así nos chamaban à todos?
- Cando pensei que se deitasen, bexso que me agarran è que xsuro à Dios lles abía de traer ali *piculinas*: a min que me abían comido todas as galiñas (que esto crehin querían dicir) fixsenlles señas.

2.3. Outros préstamos

O castelán actuou como intermediario na introdución de certos catalanismos presentes nos textos pregaleguistas explorados: *aloxsar* (PG) ou *aloxar* (TP2, PC), *barraca* (PG), *confiteyro*¹⁸⁸ (ECCh), *correo* (PG, CL), *emprensar* (DAS2), *emprenta* (TQ2, TP1, DGM, CL), *emprentar* (TQ1, TQ2, DAS1), *emprentador* (TQ1) ou *entremes* (RGS). *Máscara* (CAI) ou *mascara* (MPA2, PC) pode provir do catalán ou do italiano: en castelán o rexistro máis antigo é serodio (de Nebrija) (cf. DCECH) e, canto á documentación galega, resulta significativo que en CAI, un diálogo publicado en 1813, a palabra vaia acompañada dunha glosa: “Chámase Inquisison sin máscara (que quere deser sin carantoña)” (p. 321).

Occitanismos deben de ser, en última instancia, *embaixsada* (PG) e *gabacho* (PG).

Das linguas amerindias tomáronse sobre todo os nomes de produtos de América e dos pobos que habitaban aquelas terras desde antes da chegada de Colón: *chocolate* (PC), *pataca* (OTF), *petate* (CAI), *Ynca* (PC).

Son moi escasos os préstamos tomados doutros idiomas modernos. Do inglés semellan proceder *corporacion* (PC) ou *corporazon* (PC) e *framason* (MPA3); do alemán, *bigote* (PG); do árabe, talvez *ribete* (PG); do húngaro, *coche* (PG).

O portugués, finalmente, é unha lingua case inexplorada polos autores destes textos como posible fonte de ampliación vocabular ou como referencia para a depuración dos castelanismos léxicos. Do portugués *testa-de-ferro* provén *testaferreo* (RGS), neologismo que a Real Academia Española aceptou na segunda metade do século XIX (cf. DCECH) pero que, sen dúbida, xa circularía con anterioridade. Fóra disto, creo que só pode engadirse que, mentres que no verso 187 do manuscrito de *O Pleiteante Gallego* (OPG) se le *sobornado* (lat. SUBORNARE, cast. *sobornar*), na mesma pasaxe da versión publicada posteriormente no *Album de la Caridad* (1862) se le *subornado*: poida que se trate dun lusismo consciente, adoptado tardiamente por quen manipulou o texto para incluílo no *Album*, probablemente Antonio María de la Iglesia.

¹⁸⁸ *Confiteyro* é derivado de *confite*, substantivo que debe de provir do catalán *confit*, coa mediación evidente co castelán *confite*.

3. Cultismos

Como xa dixen no inicio do epígrafe anterior, é un indicio sumamente revelador da dependencia do idioma galego respecto do castelán durante a Idade Moderna e os principios do século XIX o feito de non se documentar no corpus seleccionado para o estudo cultismos que non se introducisen tamén, e previamente, no castelán. Abundan entre eles as adaptacións popularizadoras ou patrimonializadoras que afectan a grupos consonánticos heterosilábicos e tautosilábicos e a ditongos crecentes ou que consisten nalgún outro tipo de alteración.

O léxico propio do mundo xurídico-administrativo e da administración civil do estado amósase pródigo na incorporación de cultismos, en xeral necesarios para expresar novos conceptos ou para designar novas realidade: *administrason* (CAI, TQ1, DAS1), *articalo* (DAS1) ou *artículo* ‘disposición numerada dun texto legal’ (DDF, TP2), *Audencia* (TP1, DGM) ~ *Audensia* (TQ2, ECCh) ~ *audencea* (RGS), *axênte*¹⁸⁹ (CBM), *calificador* (CAI), *certificazon* (ABF4), *comisáreo* (CAI), *conciacion* (OTF) ~ *consilasion* (DAS1) ~ *consilason* (DAS1), *conciliador* (OTF, DAS1), *consultor* (CAI), *contensioso* (DDF), *contribucion* (PG) ~ *contribusion* (TP2) ~ *contribuson* (DDF) ~ *contribuzon* (PC), *decraracion* (MPA2) ou *decrarason* (CAI), *decreto* (CAI), *delatar* (CAI), *detámen* (CAI), *Direusion* (TP1), *disposicion* (OTF), *dupricado* (DDF), *fideicomiso* (PC), *fiscal* (DAS3), *instancia* (DAS1) ou *istansia* (TQ2), *institucion* (MPA2), *lexislacion* (MPA2), *liceto* (CL), *litigante* (OPG), *manopolio* (TP2), *multa* (PC), *municipal* (DAS1), *pension* (DAS3, PC), *pervisional* ‘provisional’ (DAS1), *polisía* (DDF) ou *Polisia* (ECCh), *precurador* (DDF) ~ *percurador* (DGM, ECCh) ~ *precurador* (CBM) ~ *procurador* (DAS2), *presidio* (RVP), *prevaricado* (PC), *promotor* (DAS3), *propietario* (DGM), *punido* (ABF3), *quinquenio* (TQ1), *recetor* (OTF, OPG), *sacretareo* (CAI) ou *secretario* (OTF, TP1, ECCh), *sensúra* (TQ2), *síndico* (DDF) e *trabuto* (RVP) ou *trabuco* (TP1, TP2, DGM, TC, RGS, DC, LLG). En *trabuco* (< lat. TRIBŪTU) debeu de haber cruzamento con *trabuco* ‘arma de fogo’, quizais con intervención da etimoloxía popular.

Moi próximo a este campo semántico está o do léxico económico, moi empregado na *Parola de Cacheiras* por ser preciso para falar do uso que as corporacións eclesiásticas lles daban ás rendas que recibían. A el pertencen *dispendio* (PC), *economia* (PC), *economico* (DDF, PC) e *lucro* (PC).

O debate entre absolutistas e liberais, eixe temático sobre o que xiran case todas as tertulias e diálogos pregaleguistas, demanda tamén o uso dun léxico político en que proliferan os cultismos: *adito* (DAS3), *aristocratico* (PC), *congreso* (MPA2),

¹⁸⁹ Este neologismo introdúcese, significativamente, acompañado de glosa: “¿E que quer decer ‘axênte’, compadre? [...] O mesmo que precurador que corre con preytos” (CBM, p. 140).

Constitucion (TP1, MPA2, MPA5, FPVS14) ~ *Constituson* (CBM, CAI, DC) ~ *Costitucion* (TP1, TP2) ~ *Costitusion* (TP2) ~ *Costituson* (TQ1, TQ2, DAS1) —que co sentido de ‘lei fundamental do estado’ é unha innovación semántica da época—, *constitucional* (DAS1, TP1) ~ *constitucional* (TP1) ~ *costitucional* (DAS1, DAS3, TP1) ~ *costitucional* (TQ2, ECCh), *despotismo* (TP1, TC, PC, MPA2), *diputado* (PG, TQ2, DAS1, DAS2, RGS, MPA2) ou *deputado* (DGM), *eleccion* (RGS, FPVS16) ~ *elecson* (CBM) ~ *eleucion* (DGM), *eleitor* (DGM) ou *eleutor* (ECCh), *faccion* (DAS1) ~ *faucion* (TP2) ~ *fausion* (DAS2, DAS3), *faccioso* (DAS1, PC) ~ *faucioso* (DAS2, DAS3) ~ *fausioso* (DAS3, PC), *independencia* (TP2, PC), *libertador* (PC), *magnate* (RGS), *politico* (TP1, PC, ECCh), *regenerador* (PC), *Republica* (PC) ou *repubrica* (RGS), *Rexência* (CAI) ou *Rexensia* (CAI), *rexênte* (CAI), *revolucion* (PC) ou *revoluzon* (PC), *soberanía* (TC, RGS).

Pola súa parte, o mundo da relixión e da administración eclesiástica tamén se manifesta como unha vía de fácil acceso para os cultismos: *áteo* (PC), *Bribiario* ‘brevariario’ (TP2), *calumnia* (PC) ou *calúnea* (CAI), *cisma* (PC), *cismático* (PC), *clero* (PC), *Conseuson* ‘Concepción’ (TQ1), *curia* (MPA3), *fension* (TQ1) ou *funson* (TQ2), *idolatra* (PC), *impenitente* (PC), *impio* (PC), *inquisidor* (CAI, TP2, MPA2), *Inquisison* (CAI) ou *Inquisicion* (TP2, MPA2), *mortificacion* (PC), *municións* (OTF), *penetensareo* (CBM), *pontifice* (PC), *precepto* (TP2, PC) ~ *preceuto* (FPVS2) ~ *proceuto* (CL), *relicario* (PG), *resario* (TQ2) ou *rosario* (TP1, TP2, PC, ABF5), *sacramento* (TP2, ECCh)¹⁹⁰, *sacristia* (OTF), *seminario* (TP1), *sensia infusa* (PC), *sincura* (TQ1, XM, ABF5), *velacion* (OTF). É un latinismo manipulado *requeneterna* (RGS): “non se pode buscar millor día para cantarlle á requeneterna” (p. 21).

O campo semántico da milicia, omnipresente nas *Proezas de Galicia*, tamén aparece dotado de non poucos cultismos de incorporación tardía: *capitular* (PG), *columna* (TP1), *division* (PG), *exsercicio* (PG), *exsercito* (PG), *infanteria* (DAS2), *militar* (DGM, PC), *municion* (PG), *oficial* (PG, DAS2, DAS3, TP1), *veterano* (PG) e *xseneral* (PG) ~ *xeneral* (TQ1, TQ2, DAS1, DAS2, TP1) ~ *general* (DGM, PC). Outras esferas do léxico que merecen aquí unha mención particular son a do vocabulario da escola e da retórica: *educar* (PC), *esplicar* (OTF, TP1) ou *espricar* (PG, CAI, TQ2, OTF, DAS1, DAS2, TP2, DGM, RGS, AMCN1), *estrutivo* ‘instrutivo’ (XM), *instruir* (DAS1), *lustrar* ‘ilustrar’ (CAI), *multiplicado* (DDF), *prosopopea* (PC) e *retronica* (TQ2, RGS); o da prensa: *diario* (TQ1), *impresor* (TP1), *redautor* (DGM, XM); e o das innovacións tecnolóxicas asociadas ao mundo do traballo: *frábeca* (TQ1, RGS, XM) e *màquena* (TQ1).

¹⁹⁰ Na *Parola de Cacheiras* úsase *sagramento* (PC), quizais como pervivencia dunha forma xa coñecida na Idade Media (cf. Lorenzo 1975-1977: II, s.v.).

Non se esgota aquí, desde logo, a relación dos cultismos de chegada tardía que se empregan nos textos pregaleguistas, mais tampouco eu pretendo a exhaustividade neste terreo. Abóndame con engadir ao xa dito que non poucas das obras que estudo nesta monografía presentan contidos políticos e doutriniais nada desdeñables que esixen o emprego dun léxico que necesariamente ten que transcender os límites do vocabulario popular. Por esta e por outras razóns —en boa medida xa expostas—, enganarase quen pense que nestes textos non se encontra máis ca un reflexo fiel do galego oral das clases populares dos inicios do século XIX. Particularmente reveladora a este respecto resulta a *Parola de Cacheiras* (PC), un diálogo inzado de cultismos imprescindibles para tratar coa precisión esixible os temas históricos, políticos e teolóxicos que nel se abordan: *adulta*, *anhelo*, *calamitoso*, *cohonestar*, *conducto*, *consumacion*, *crase* ‘clase’, *cultivo*, *detestar*, *domicilio*, *eficacia*, *efusion*, *espulsion*, *esterminarse*, *filantropia*, *globo* ‘mundo’¹⁹¹, *incontinencia*, *individuo*, *inicio*, *inmenso*, *insolencia*, *matriz*, *movil*, *obstinado*, *perfidia*, *perspectiva*, *preteso*, *propagador*, *redargüir*, *reflexion*, *sarcasmo*, *sedentario*, *sistema*, *subsistencia*, *subsistir*, *suscribirse*, *titor*, *tribu*, *urbano*, *verificarse*, *victima*, etc.

4. Ampliacións semánticas

Se na lingua literaria galega contemporánea son “moi frecuentes” os procesos de ampliación semántica consistentes en que “vocábulos con significación moi restrita se amplían con sentidos moito máis xerais” (*peneirar* ‘seleccionar’, *eido* ‘ámbito’, etc.) (cf. Ferreiro 1997: 264) ou en que “palabras populares pasan a ser usadas en contextos inéditos con acepcións metafóricas” (Fernández Salgado / Monteagudo Romero 1995: 143), o certo é que nos textos pregaleguistas tales procesos son aínda moi escasos, o que sen dúbida é un dato máis que, xunto a outros, vén a revelar o non moi elevado nivel de elaboración que caracteriza o galego escrito desta época.

Un destes contados casos de ampliación semántica pode ser o do substantivo *fato*, que comunmente se utiliza en galego para designar un rabaño ou un grupo de persoas en xeral pouco dignas de aprecio¹⁹², mais que en DAS2 chega a empregarse co mesmo sentido de ‘grupo’ ou ‘conxunto’ pero seguido dunha frase preposicional que ten como termo non un substantivo concreto do tipo dos anteriormente mencionados, senón un substantivo distinto: “Canto nos leva dito teño oído un *fato de*

¹⁹¹ Segundo Corominas e Pascual, dicir *globo* por *globo terráqueo* era considerado un síntoma de afrancesamento a finais do século XVIII (cf. DCECH).

¹⁹² De feito, así se emprega en numerosas ocasións nos textos pregaleguistas, nos que se fala de *fatos* de “carneiros” (RGS), “de señores enfadados” (TQ1), “de señores” (DAS1), “de señores [...] ríspitos” (RGS), “de empregados novos” (DAS1), “de burros” (DAS2), “de pillos” (DAS3), “de soldados” (TP1), “de sanganos” (PC) e “de falsarios” (OPG).

vecas á ó meu rapás, é nin por esas se me alembra todo como vosté ó dice". A ampliación semántica que aquí se opera procede do feito de empregar *fato* nun contexto en que este substantivo resulta insólito.

Outra ampliación semántica digna de ser subliñada é que fai que o verbo *peneirar* se invista en OTF da acepción de 'examinar con suma atención'. Isto é o que acontece na seguinte pasaxe, en que un dos labregos protagonistas do diálogo opina sobre o que se debe facer co informe do avogado sobre os abusos relacionados cos chamados "dereitos de estola e de pé de altar":

É, sobre todo, xa eu teréy cuydado de que non me salla de diante dos ollos. Que ó lean todos é que sáyban ó qu'ó señor dixo é ó que dín os libros, pra que lles veña á gana de os estudar. É mais ainda eu conozo algun que ó ha d'estimar ben é hao de *peneirar*: agora, outros non, qu'han de torcer ó fociño.

A Manuel Pardo de Andrade débémolle o uso do substantivo *sultán* non coa acepción común de 'soberano do imperio turco ou de determinados países árabes', senón coa máis abranxente de 'tirano':

Xústo era tamen áo pobre / Que ganou á libertade / Quitalo da escravitude / En que o tiñan os *sultás* (MPA3).

Do paso de *prensa* desde o sentido concreto de 'máquina que serve para imprimir' ata o de 'conxunto de publicacións periódicas' temos un testemuño na *Parola de Cacheiras*: "Dou liberdade á *prensa* non para cós homes de ben redargüisen contra os sarcasmos, mentiras é calumnias, sinon para que todas estas se escribese en é estendesen para desacreditar ó clero é os vasallos, que foron en todo tempo ó sosten dâ croa". Ora ben, é obvio que esta acepción figurada non foi unha creación persoal do descoñecido autor deste diálogo carlista, senón un préstamo probablemente tomado do francés a través do castelán, dado que en Francia e en España esta innovación semántica comezou a difundirse precisamente no século XIX (cf. DCECH).

O paso de *sementar* desde a acepción de 'botar sementes nun terreo para que se reproduzan' ata o de 'ser o axente ou a causa dunha determinada cousa' deuno José Fernández Neira nas *Proezas de Galicia*: "pero por non ver os destragos que fixseron vale mais que se estean por alá, que siquera non *sementan* aquelas xsudiadas de meter os cavalos nas igresias, queimar os santos, cortarlles as cabezas, levar as cousas sagradas" (PG). En cambio, para este significado translaticio Manuel Pardo de Andrade valeuse do castelanismo *sembrar*:

Na Iglesia de Xesucristo / debe haber sempre boa union, / e o que *sembrare* a discordia / e fillo da maldicion (MPA2).

Paréceme evidente que sobre a redacción desta estrofa d'*Os rogos d'un gallego* gravitou o a expresión castelá *sembrar la discordia*, sen dúbida xa trillada naquel tempo e múltiples veces repetida por aqueles galegos cultos que durante os inicios do século XIX tiñan o castelán como lingua principal da lectura, da escritura e da oratoria política.

Outra mostra de dependencia respecto do castelán constitúea o emprego de *oler* na acepción figurada de 'presentir, sospeitar': "Como beu Sul de Portugal è Ney de Asturias, desque se reforzaron è uniron à xsente tiñan tramado ò vir à collernos; pero nos, que ò chegamos à *oler*, retiramochenos para S. Payo" (PG). Coido que, en conxunto, a obra de Fernández Neira acusa unha pesada influencia do castelán nos niveis léxico e semántico.

5. Purismo lingüístico e hiperenxebrismos

Naqueles contextos históricos en que se producen movementos de resistencia nacional como resposta a conflitos étnicos, de lingua e de clase, é frecuente que xurda o purismo lingüístico como actitude e práctica derivadas do desexo de manter o idioma propio limpo das influencias a que se ve sometido polo idioma dominante. Deste xeito, a lingua convértese en "símbolo consciente de un pueblo que busca su identidad histórica y social" (Romaine 1996: 117).

Durante o Prerrexurdimento galego era aínda baixo o nivel de consciencia nacional e lingüística galega entre as elites culturais e políticas do país e, por conseguinte, tamén foi baixo o nivel de purismo rastrexable nos textos escritos que elas produciron. Como vimos ao longo do presente capítulo, o castelanismo lexical e semántico tivo en xeral un fácil acceso a estas obras, en contraste coa praxe que décadas antes mostrara o Padre Sarmiento, quen ao seu coñecemento da historia da lingua galega uniu unha práctica de escritor preocupado por rexeitar o castelanismo, fundamentalmente o castelanismo léxico. Sarmiento encontrou nos seus vastos coñecementos do galego oral popular do século XVIII e do galego medieval dos documentos conservados en arquivos e bibliotecas un obstáculo que opoñer á infiltración do castelanismo invasivo, mais ignorou o portugués como posible referencia que guiase a súa actuación neste terreo (cf. Mariño Paz 1997b). Pola súa parte, os escritores das primeiras décadas do século XIX non deron mostras convincentes de traballaren movidos polo purismo lingüístico, e, alén disto, a análise anteriormente realizada permite afirmar que, quitando algún caso illado e discutible¹⁹³, ningún deles recorreu nin ao galego medieval nin ao portugués como posibles fontes para a depuración do léxico galego.

¹⁹³ Recórdese que na *Parola de Cacheiras* se usa *sagramento* (PC), mais non temos maneira de saber se efectivamente o seu ignorado autor tomou esa palabra dalgún texto galego medieval.

Con todo, é digno de ser salientado que nalgunhas ocasións o incipiente sentimento de purismo lingüístico que animaría a algúns autores pregaleguistas conduciu a casos de hiperenxebrimo, para os que xa contamos con antecedentes no galego medio (cf. Mariño Paz 1998a: 296-301): *cristaliños* (NPD), *diviña* (NPD), *diviños* (NPD, 2 veces), *esquiñas* (PC), *estranar* (PG), *inconvenientes* (PC), *iñorancias* (MPA2), *iñorâs* (PC), *iñoras* (ABF5), *faitiga* (MPA3), *libeiral* (MPA6), *ordear* (OPG; ms *ordenar*), *outensilios* (RVP), *outentotes* ‘hotentotes’ (PC), *unido* ‘unido’ (RGS)¹⁹⁴. O certo é que, aínda que distan moito de alcanzar o favor que conseguirían na escritura galega que se produciría décadas máis tarde, estas manipulacións do léxico galego foron xa moderadamente practicadas por escritores como José Fernández Neira e Manuel Pardo de Andrade, e quizais tamén por Antonio Benito Fandiño e Nicomedes Pastor Díaz¹⁹⁵.

¹⁹⁴ Á parte destas mostras convén situar o caso de *cenceirro* (FPVS17), un castelanismo lexical investido dunha máscara pseudogaleguizadora.

¹⁹⁵ *Cristaliños*, *diviña* e *diviños* aparecen na máis antiga versión de NPD a que tiven acceso, que é de 1868; por tanto, poden ser formas hiperenxebres creadas non por Pastor Díaz na época en que compuxo o poema, senón talvez por alguén que, tempo despois, dispuxo os versos para a edición das obras completas do poeta que se publicaron en Madrid en 1868. Cabe a mesma reserva respecto de *iñoras* (ABF5), xa que *A Casamenteira*, aínda que composta en 1812, non se publicou ata 1849, anos despois da morte do seu autor.

VI. Conclusións

1. Cambios lingüísticos en marcha no idioma galego no limiar da súa renacementa

Resulta para min incuestionable o feito de que os cambios lingüísticos se propagan con moita máis fluidez nuns escenarios sociais ca noutros, que semellan ralentizarse en determinados lugares e períodos históricos mentres que noutros contextos avanza con gran rapidez¹⁹⁶. Coido que con carácter xeral cabe afirmar, de acordo con Tejada Caller (1999: 18-19), que as innovacións lingüísticas encontran máis facilidades para a súa difusión nas comunidades humanas densamente poboadas, de carácter “exocéntrico” ou “difuso” e con altas porcentaxes de individuos bilingües ou plurilingües, é dicir, capaces de comprenderen e emitiren mensaxes en dúas ou máis linguas diferentes. Traballos coma os de Trudgill (1974), Breton (1991) e outros viñeron desde hai tempo a demostrar que as mudanzas lingüísticas adoitan orixinarse no seo das grandes aglomeracións humanas, desde as que posteriormente se espallan cara ás áreas menos densamente poboadas. Estas últimas constitúen case sempre o hábitat de sociedades “endocéntricas” cun alto grao de homoxeneidade entre os seus integrantes, que son comunmente persoas que, unidas por múltiples vínculos, comparten solidariamente unhas formas de vida que se transmiten de xeración en xeración e que presentan unha notable resistencia ao cambio en todas as dimensións da existencia: a lingua é obviamente unha destas formas de vida dificilmente alterables, de maneira que nestas sociedades as innovacións lingüísticas son infrecuentes e as posibilidades para a súa difusión, reduci-

¹⁹⁶ Por esta razón, nos estudos de gramática histórica cómpre aplicar con moita prudencia o chamado *principio de uniformidade*, enunciado por Craig Christy (1983: ix) da seguinte maneira: “knowledge of processes operative in the past can be inferred by observing ongoing processes in the present”. Este principio de uniformidade semella correcto no tocante ás bases fisiolóxicas da linguaxe, pois non hai indicios de que existan diferenzas a este respecto entre o que acontecía no pasado e o que acontece no presente; e talvez poidan sosterse afirmacións semellantes relativas a outros planos das estruturas lingüísticas. Ora, tal principio resulta moi problemático no tocante ás diferenzas sociais, que son determinantes á hora de orientar a propagación do cambio lingüístico. Así, por exemplo, as sociedades galegas do século XX e o século XVI son sociedades ben diferentes, de modo que o avance das mudanzas inspiradas polo castelán no século XX conta cunha serie de axentes potenciadores que non actuaban no século XVI: por tanto, antes de lanzarse a aplicar ao XVI (ou a outro momento do pasado) os datos sobre o avance do castelanismo na Galicia do século XX haberá que pararse a pensar se existen suficientes similitudes entre ambas as sociedades para facer con garantías tal aplicación.

das. Pola contra, as comunidades exocéntricas, compostas por individuos de condición heteroxénea debilmente cohesionados, ofrecen moitas máis posibilidades para a interacción entre persoas con formas de vida distintas e, por tanto, con condutas lingüísticas tamén distintas: nestes contextos —que son, obviamente, os contextos urbanos— as innovacións lingüísticas xorden máis frecuentemente e, cando o fan, encontran condicións moito máis favorables para a súa expansión. Obviamente, as posibilidades para a existencia dun elevado número de individuos bilingües ou plurilingües son maiores nestes heteroxéneos contextos urbanos, onde o uso habitual de máis dun código lingüístico para a comunicación ofrece condicións óptimas para que trazos ou estruturas propios dunha lingua sexan transplantados para outra ou outras, creando así situacións de variación lingüística que poderán desembocar ou non nunha mudanza xeneralizada e institucionalizada¹⁹⁷.

Pois ben, se aplicamos estes razoamentos á sociedade galega e á súa historia moderna, parece evidente que todo o que sabemos conduce á conclusión de que durante o século XX, e sobre todo desde 1960 en diante, Galicia foi deixando de ser un país con grande abundancia de pequenas e endocéntricas comunidades rurais constituídas por individuos basicamente monolingües en galego para irse convertendo nun país diferente, caracterizado pola expansión de núcleos urbanos densamente poboados que se presentan como comunidades exocéntricas en que abundan os individuos bilingües que a diario emiten e reciben mensaxes en galego e en castelán, cando non en inglés ou nalgunha outra lingua máis minoritariamente coñecida. Se, de acordo co que a sociolingüística actual mostra como previsible, nas condicións en que Galicia chegou ao século XIX as innovacións lingüísticas tiñan necesariamente que progresar de forma parsimoniosa, no novo escenario que se abriu fundamentalmente durante a segunda metade do XX as innovacións puideron fluír con gran facilidade, orixinándose así condicións óptimas para o progreso das mudanzas lingüísticas. Non é de estrañar, por tanto, que moitas situacións de variación lingüística que durante moito tempo se mantiveron en estado de relativo equilibrio se rompesen durante os séculos XIX e XX ante o avance das variantes favorecidas polo feito de seren coincidentes coas propias do castelán, idioma teito da comunidade galega durante séculos que agora coñecía unha enorme expansión de usos orais informais e que, por tanto, chegaba a un elevado número de falantes.

En distintas páxinas desta monografía intentei mostrar que na historia do galego hai algúns fenómenos de variación con raíces medievais —ou, en todo caso, con

¹⁹⁷ É afortunada a síntese deste razoamento que realiza Romaine (1996: 191): “Las variedades más innovadoras tienden a ser utilizadas por quienes se mueven en redes sociales con vínculos más débiles, mientras que las redes compactas y de lazos múltiples tienden a conservar las variedades locales. [...] Las ciudades representan, lógicamente, áreas de intensos contactos, y en ellas las posibilidades de interacción con desconocidos son significativamente más grandes que en los pequeños poblados”.

raíces antigas— en que o ritmo do cambio lingüístico, vagaroso durante o ocaso medieval e os séculos XVI, XVII, XVIII e aínda XIX, se acelerou desde entón ata hoxe, sen dúbida porque a recente extensión universalizadora do coñecemento e do uso do castelán en Galicia favoreceu as variantes que supoñían unha converxencia coa lingua dominante ou, en todo caso, unha aproximación a ela. Coido que este é o caso de mudanzas anteriormente estudadas, como as que conduciron ao progresivo eclipse moderno dos pronomes tónicos ligados *co(n)nosco* e *convosco* en favor das variantes analíticas *con nós* (ou *con nosoutros*, -as) e *con vós* (ou *con vosoutros*, -as); á manifesta preferencia actual pola posposición do posesivo nas cláusulas copulativas predicativas; á extensión dos plurais con conservación de /l/ para os nomes polisílabos agudos terminados en consoante lateral no singular; á expansión das solucións máis próximas ao castelán para os sufixos e terminacións *-ade(s)/-ad/-á(s)*, *-ede(s)/-ed/-é(s)*, *-ide(s)/-id/-í(s)*, *-ude(s)/-ud/-ú(s)*; á imposición da solución culta no caso das terminacións substantivas *-ón ~ -ión*; á eliminación das alternancias vocálicas na VR da P2, da P3 e da P6 do presente de indicativo de verbos da CIII; ao case definitivo paso de certos verbos da CII para a CIII, e nomeadamente ao ostensible recuamento do modelo de *decer*; ao retroceso do uso popular das variantes paroxítonas para a P4 e a P5 dos copretéritos, antepretéritos, pospretéritos e, principalmente, dos pretéritos de subxuntivo dos verbos regulares e irregulares; ao devalo do uso do futuro de subxuntivo; ou ao gran avance do emprego de complementos directos construídos coa preposición *a*.

Polo contrario, creo que os datos achegados a través deste libro semellan indicar que, chegado o século XIX, estaban algo ou moito máis adiantadas mudanzas tamén mediatizadas polo castelán coma a preferencia polos sufixos e terminacións *-ancia*, *-encia*, *-(i)cia* e *-(i)cio* no canto de *-anza*, *-enza*, *-(i)za* e *-(i)zo*; o uso do sufixo *-ería* no canto da variante *-aría*; a expansión do copretérito *iba* a custa de *ía* para o verbo *ir* e de *sea* en lugar de *sexa* para o presente de subxuntivo do verbo *ser*¹⁹⁸. Inversamente, coido que a gheada e o seseo, que representaban uns modelos de pronunciación autóctonos que escapaban aos parámetros de corrección consagrados desde perspectivas castelanizantes, deberon de sufrir os seus máis significativos retrocesos máis tardiamente, coincidindo cos magnos procesos urbanizadores que se produciron xa no século XX. Tamén semella máis do século XX ca do XIX o esvaemento da oposición semántica entre os pronomes persoais *nós / nosoutros* e *vós / vosoutros*, proceso en principio autónomo pero no que creo que puido colaborar tamén a influencia do idioma dominante na Galicia contemporánea, que carece desde hai tempo de tal oposición. Ademais, creo que tamén é relativamente

¹⁹⁸ Poderíase afirmar o mesmo doutros fenómenos substitutivos que por falta de espazo non puiden examinar nesta monografía. É o caso do emprego das preposicións *hasta* ou *hasta*, *sin* e *según* no canto de *ata* ou variantes, *sen* e *segundo*, respectivamente, ou da manifesta preferencia por *sinon* en lugar de *senón*.

recente o feito de que o castelán invadise masivamente esferas importantes do vocabulario nuclear utilizado por grandes capas de galegofalantes (relacións de parentesco fundamentais, días da semana, partes do corpo, nomes de animais...); o mesmo pode dicirse dos nomes de persoa e dos hipocorísticos das camadas populares da poboación.

O castelán, evidentemente, é un factor de primeira magnitude na xeración e difusión dos cambios lingüísticos experimentados polo galego moderno. Mais tamén é obvio que non todas as mudanzas tardías do noso idioma se poden presentar como condicionadas por el. Ao longo das páxinas desta monografía foron saíndo á escena diversas mudanzas que se desenvolveron como procesos de regulación interna xerados autonomamente polo galego: a substitución do antigo e rural *vós* como forma pronominal de tratamento polo máis moderno e urbano *vostede* (ou calquera das súas variantes), e sobre todo a de *vós* ou *vostede* por *ti* ou *tu* no trato de fillos a pais, de sobriños a tíos e de netos a avós, nun contexto de imparable extensión dos usos e costumes urbanos; a expansión do SNP *-ches* a custa da variante *-che* para a P2 dos pretéritos de indicativo, con adición dun *-s* de carácter analóxico; a retirada ata a marxinalidade do SNP *-no* para a P6 dos pretéritos de indicativo, substituíndoo por *-ron*, que, ademais de estar previamente máis estendido, tiña sobre *-no* a vantaxe de manter as regularidades dos paradigmas por rematar, coma todas as P6, na consoante *-n*; o recuamento de *quer* e *val* como P3 dos presentes de indicativo de *querer* e *valer*, debido ao progreso das alternativas *quere* e *vale*, con VT /e/ como é norma para a P3 dos presentes de indicativo dos verbos da CII; a case completa extinción das P3 fortes dos pretéritos de indicativo rematadas en *-e*, como paso final dun proceso substitutorio iniciado na Idade Media; a substitución das P6 de presente de indicativo *pon*, *ten* e *ven* polas analóxicas *poñen*, *teñen* e *veñen*, para así evitar as amálgamas entre as P3 e as P6 (*el pon / eles pon*, etc.)¹⁹⁹; o gran avance das innovacións *dis*, *di* e *din* na P2, na P3 e na P6 do presente de indicativo do verbo *dicir*, facendo recuar as tradicionais *dices*, *dice*, *dicen*; o abandono da variante *so* para a expresión da P1 do presente de indicativo do verbo *ser*. A consolidación e xeneralización dos temas de pretérito con consoante fricativa prepalatal xorda para os verbos *dicir*, *facer*, *pór* ~ *poñer* e *querer* produciuse, con certeza, antes do século XIX, pois os lexemas *dix-*, *fix-*, *pux-* e *quix-*, maioritarios xa nas fontes do galego medio, apenas admiten alternativas nas obras pregaleguistas examinadas nesta monografía. Durante os Séculos Escuros tamén debeu de

¹⁹⁹ Respecto de *pór* e *poñer*, lémbrese que, como tratei de mostrar no epígrafe IV. 6.1.2.2.10, semella probable que no amplo proceso de mudanza morfolóxica que levou cara á xeración do innovador modelo de *poñer*, os movementos máis antigos e/ou máis rápidos correspondesen á constitución de formas analóxicas na P6 do presente de indicativo e no infinitivo, para a partir de aquí freirse creando e/ou consolidando as correspondentes solucións na P4 e a P5 do presente de indicativo, no copretérito, no futuro de indicativo, no pospretérito e no xerundio.

alcanzar unha notable difusión na lingua oral a variante *se-* (*sea*, *seas*, etc.) para o lexema do presente de subxuntivo do verbo *ser*.

Finalmente, quixera concluír este epígrafe coa observación de que, se é certo que non todas as innovacións lingüísticas xurdidas nunha comunidade de falantes están chamadas a triunfar e consagrarse como cambios lingüísticos, tamén o é que non é raro que algunhas delas, despois de conseguiren unha notable difusión fronte ás variantes tradicionais ou conservadoras, experimenten un retroceso que pode deberse tanto a causas relacionadas co regulamento interno do sistema coma a causas externas. Prodúcense así movementos de ida e volta, que ao meu parecer no galego moderno déronse con algúns procesos de cambio analizados en páxinas anteriores: a expansión e retroceso dos SNP con /d/ e sen /d/ para a expresión das P5 da maioría dos tempos verbais; os progresos e retrocesos dos chamados “tempos compostos” formados con *haber* como verbo auxiliar; o feito de que a tendencia para a implantación das solucións formalmente idénticas ou máis semellantes ás do castelán para os pronomes de respecto (*ustede*, *osté*, *usté*, *ustez*), que nos últimos tempos se veu manifestando nos contextos de uso máis informais, se vexa na actualidade contrapesada polo favor de que van gozando *vostede* e *vostedes* nos rexistros formais, onde se van consolidando mercé ao feito de seren seleccionadas como as formas propias do estándar. Sen dúbida este último factor —o da influencia do estándar— foi pouco e pouco cobrando grande importancia no escenario lingüístico que se foi configurando na Galicia posfranquista, e hoxe semella estar no camiño de constituírse nun importante elemento orientador dos cambios lingüísticos actualmente en marcha na nosa comunidade de falantes.

2. Características do galego escrito no limiar da súa renacementa

Unha parte importante da escritura en galego producida e/ou publicada durante as primeiras décadas do século XIX está decantada cara á inmediatez comunicativa, xa que, contando co vello costume da lectura en voz alta dirixida a analfabetos, se intentou con ela apelar a grandes masas de iletrados monolingües en galego coa intención de os gañar para diversas causas: a expulsión dos exércitos napoleónicos, a abolición da Inquisición, o liberalismo, o carlismo, etc. O diálogo entre personaxes populares foi o xénero entón máis cultivado, e a el pódese acudir con non poucas esperanzas de atopar datos fidedignos sobre a oralidade galega da época.

A irrupción do galeguismo arredor de 1840 desencadeou unha crecente elaboración do galego escrito e un conseguente e progresivo abandono dos esquemas que primaban o coloquial e o popular sobre outros valores. Deste xeito, ao longo do último século e medio a ambición de lle asignar ao galego un amplo espectro de novas

funcións comunicativas foi inexorablemente distanciando a súa dimensión oral da súa dimensión escrita, achegándoo así ao que acontece coas linguas que emprenderon o mesmo proceso nos séculos XV ou XVI²⁰⁰.

Hoxe en día está sobradamente comprobado que en situacións de contacto entre dúas linguas estruturalmente próximas hai unha tendencia espontánea a potenciar as formas e estruturas compartidas e a desbotar as diferenciais, especialmente na comunicación oral. Só unha reacción consciente fronte a esta inercia, ditada por unha vontade de se afirmar na identidade propia, pode conducir a que os falantes dunha lingua dominada por outra poñan distancia entre as formas da súa lingua e as formas da lingua dominadora. Unha reacción intervencionista deste tipo caracteriza en boa medida o galego escrito modernamente por aqueles autores que o utilizaron imbuídos pola determinación de rexeneralo, de liberalo da súa secular dependencia do castelán e das eivas que esta dependencia lle produciu.

Este cultivo intervencionista e rexenerador do galego foise impoñendo entre os nosos escritores á medida en que, durante os séculos XIX e XX, se foron impregnando da ideoloxía galeguista que entón agromou en Galicia. Mais durante as primeiras décadas do século XIX ese cultivo militante realmente non existiu, pois a loita pola recuperación dos principais sinais da identidade galega aínda estaba daquela nun estado embrionario. Entre os escritores daquela época predomina unha práctica reprodutora da oralidade que cada un deles mellor coñecía, mais unha práctica non exenta xa de certas formas de intervención, como decontado veremos.

Desde logo, encontrámonos ante textos pródigos na reprodución de trazos propios da oralidade popular: fenómenos de alteración, subtracción e aumento de vogais átonas; eliminación dos ditongos crecentes, con abertura ou eliminación da semi-consoante palatal ou velar (*deareo, lengoa, Audencia*); gheada; seseo; metátese e outras alteracións da consoante /r/; tendencia para mudar en /-r-/ a consoante /-l-/ dos cultismos, semicultismos e castelanismos que a traían no interior de grupos consonánticos tautosilábicos; asimilacións de consoantes nasais; usos especiais do pronome *el*, e nomeadamente dos que o sitúan como reforzo inicial da interrogación; dativo de solidariedade; secuencia de clíticos con ordenación *che se*; etc.

No referente á recepción da variación diatópica nas obras pregaleguistas analizadas nesta monografía, creo que conviría falar discriminadamente de distintos textos ou grupos de textos, entre os cales me interesa chamar a atención sobre os seguintes: os textos composteláns (onde inclúo as tertulias de Santiago e arredores,

²⁰⁰ Nin sequera nas condicións máis adversas para a elaboración dun rexistro escrito culto adoita ser a lingua escrita unha simple transcrición da lingua oral. Polas singulares condicións en que se produce —incluso polo propio medio a través do cal se transmite—, o discurso escrito é un discurso nacido en situacións de distanciamento entre o emisor e o receptor e, por conseguinte, maniféstase como un discurso máis ou menos arredado do discurso oral, pero, en todo caso, distinto del.

RGS, XM e LLG), as obras de Antonio Benito Fandiño, o *Encuentro y Coloquio [...] na pontella da Chainsa*, a Representación dos veciños da Pontedeva de 1805, os textos mindonienses (entre os que se encontran os vilancicos de Castro y Neira e Corral Rodríguez e a *Alborada* de Nicomedes Pastor Díaz), *O Tío Farruco*, as obras de Manuel Pardo de Andrade e, finalmente, as *Proezas de Galicia* (PG).

O dialectalismo, é dicir, a tendencia a reflectir as características propias do dialecto propio do autor ou da zona en que cada texto se produce ou ambienta, está sen dúbida moi estendido. Temos dialectalismo, en xeral, nos distintos textos composteláns, onde encontramos, entre outros trazos, a gheada, o seseo, os pronomes suxeitos *ti* e *el*, a presenza notable do SNP Ø para a P5 do imperativo e do SNP -s para a maioría do resto dos tempos verbais, o adxectivo *bo* no canto da súa variante *bon*, o uso frecuente dos SNP -chedes e -stedes na P5 dos pretéritos de indicativo, o lexema *pod-* na P1 do presente de indicativo e *poid-* no presente de subxuntivo de *poder*, os adverbios de lugar absolutos rematados en -ó (*acó, aló*), etc. Aínda que non todos estes trazos se rexistran en cada un dos textos producidos ou ambientados na comarca de Compostela, o certo é que todas estas obras presentan claramente unha coloración dialectal compostelá. Próxima a eles se encontra a produción de Antonio Benito Fandiño, santiagués de nacemento aínda que con raíces familiares nas non moi distantes terras de Mesía.

Tamén é un claro exemplo de modelo dialectalista a noíesa ECCh, que presenta seseo implosivo e explosivo na case totalidade dos casos posibles, cheísmo, resultado -án para a terminación latina -ANU, substantivos ou adxectivos plurais terminados en -áns e -óns, SNP -ste(s) para a P2 do pretérito de indicativo, o adxectivo *bo* en vez da súa variante *bon*, raíz *pod-* para o presente de subxuntivo do verbo *poder*, etc. O ourensanismo de RVP resulta manifesto, por exemplo, no uso dos demostrativos *istes* e *naquil*. Trazos mindonienses rastrexables nos vilancicos de Castro e Corral e mais en NPD poden ser o uso dos pronomes persoais *tu* e *el* ou a preferencia polas solucións centrais en certas cuestións de morfoloxía nominal. Ora ben, neste punto faise imprescindible recordar a presenza das formas occidentais *man* e *mañan* en NPD.

Os desaxustes entre determinadas características das falas propias dos lugares de elaboración ou ambientación e determinados trazos da lingua dos textos elaborados son notorios nos casos de OTF e das obras de Pardo de Andrade. OTF, a pesar das súas vinculacións ourensás, presenta pronomes persoais *ti* e *el* (e non *tu* nin *il*), P3 *dou* e non *deu* para o pretérito de indicativo do verbo *dar*, lexemas *poid-* e *puid-* e non *pud-* para o tema de perfecto de *poder*, preferencia por *poñer* no canto de *pór*, ausencia das variantes tipicamente ourensás para os adverbios de lugar absolutos (*aíquí, eiquí, eí, aillí e e(i)llí*), etc. Nos textos escritos por Manuel Pardo de Andrade aparecen variantes dialectais que de ningún modo podían ser propias da área da Coruña e Oleiros nas primeiras décadas do século XIX: o ditongo decrecente [uj]

alí onde as solucións comúns en galego presentan [oj] e o pronome suxeito *iles* a carón de *él* e de *eles*. Estes feitos demostran que xa naquela época auroral da nosa literatura moderna houbo escritores que, movidos probablemente por gustos persoais, conscientemente buscaron solucións dialectais alleas ás propias para os textos en galego que escribiron.

Con todo, como fomos vendo en distintas ocasións ao longo deste libro, se hai un texto pregaleguista que destaca como manifestamente interdialectalista, este é PG, onde conviven solucións occidentais e centro-orientais como resultados das terminacións latinas -ANU/-ANA; plurais con /l/ (*españoles*) e sen /l/ (*oficias*, *papeis*) para os nomes polisílabos agudos terminados en /l/ no singular; plurais occidentais, centrais e orientais para os nomes monosílabos e polisílabos agudos que no singular acaban en consoante nasal; *-stes* e *-ches* como SNP da P5 dos pretéritos de indicativo; *fomos* e *fumos* para a P4 do pretérito de indicativo de *ir*; etc.

En todo caso, aínda que se distinga entre textos de tendencia dialectalista e textos de tendencia interdialectalista, cómpre ponderar a importancia do feito de que a época pregaleguista anterior a 1840 está aínda moi lonxe de ser un período de unificación na escrita, polo que a variación diatópica adoita non estar completamente ausente nin sequera nos textos que se presentan como fundamentalmente dialectalistas. En realidade, a variación diatópica pódese considerar como unha dimensión máis do polimorfismo que en xeral caracteriza a todos estes textos.

Os escritores do Prerrexurdimento non contaron cun modelo de galego escrito que puidesen tomar como referencia indiscutible, e, sacando algunha moi esporádica e discutible excepción, ningún deles deu mostras de concibir como posibles referentes para a elaboración dunha variante de prestixio nin o legado medieval —probablemente ignorado, total ou parcialmente, pola maioría— nin o portugués. Mais isto non implica que se visen irremisiblemente abocados a escribir contando exclusivamente co seu coñecemento do galego oral popular da súa época. Educados e alfabetizados en castelán, a única lingua asumida como propia polo nacente estado español moderno non puido deixar de mediatizar de moi diversos modos os seus exercicios de escritura en galego. Unhas veces esta mediatización resultou evidente, como ocorreu coa ortografía. Neste terreo observamos en non poucos casos un apego xeneralizado a certas normas propias do castelán da época e unha notable falta de rigor e sistematicidade na súa aplicación. Para os problemas gráficos peculiares do idioma galego (distinción *ε/e* e *ɔ/o*, consoante nasal velar en posición explosiva e intervocálica, consoante fricativa prepalatal xorda) ensaiáronse distintas solucións. Para a representación da consoante fricativa prepalatal xorda a opción maioritaria a prol de <x^> debeu de inspirarse no uso castelán, vixente entre 1741 e 1815, de utilizar <x^> para representar o grupo consonántico /ks/. A certeza de que existiu unha vontade de distinguir *ε/e* e *ɔ/o* mediante tiles só nos consta

para ABF5, pero sabemos que no século XVIII xa a tiveran os padres Sarmiento e Sobreira. Por outra parte, no marco dun uso moderado pero pouco coherente do guión e do apóstrofo, singularizouse OTF, onde se dá un emprego profuso e asistemático destes dous recursos gráficos.

Noutras ocasións a influencia do castelán adoptou formas quizais algo menos evidentes, pero igualmente marcantes. Así, o léxico culto latino, grego ou doutras orixes non se tirou directamente das súas fontes, senón case sempre a través do castelán, cousa que implicou, por unha parte, que non se explotaron as posibilidades que no mesmo terreo poderían ofrecer o portugués ou outras linguas de cultura do noso entorno e, por outra, que —como xa advertiu Regueira (2002)— nas obras do momento se deu unha permanencia nada desdeñable dos grupos consonánticos heterosilábicos que mantiña o castelán escrito. En conxunto estas obras pregaleguistas revelan unha baixa capacidade dos seus autores para depuraren o galego de castelanismos en distintos terreos: demostrativos masculinos plurais *estos* e *esos*, “tempos compostos” con *haber* como verbo auxiliar, préstamos lexicais substitutivos, preposicións e conxuncións (*h*)*asta* e (*h*)*astra*, *sin*, *segun*, *si*, *sinon*, *aunque*, etc. O purismo e o diferencialismo, finalmente, son actitudes e condutas apenas actuantes neste período, o que explica, entre outras cousas, que sexa reducido o número de hiperenxebrismos que entón se forxaron e que sexa importante o número de castelanismos léxicos, tanto aditivos coma substitutivos, que nos textos deste período se poden sinalar.

En definitiva, coido que á lingua de boa parte das pezas literarias analizadas neste libro pode acaerlle a etiqueta de “galego popularista” ou “galego popular” que Fernández Salgado e Monteagudo Romero (1995) lle aplicaron ao galego escrito entre os principios e o final do século XIX. Ora ben, creo que tal etiqueta é menos apropiada para as composicións poéticas de ton máis ou menos solemne, elevado ou mordaz (MPA1, MPA4, NPD) e tamén para aquelas outras obras que, baixo unha vestimenta por veces popularizadora, transmiten importantes contidos doutrinais de inspiración libresca (PC, RGS, MPA2, MPA3, talvez ABF5)²⁰¹. Sen dúbida, no galego escrito deste tempo hai moito fondo e moita forma que se pode definir como popularista, pero hai tamén algunhas mostras dun discurso un pouco máis elaborado literariamente que se utilizou para discutir ou disertar sobre política, sobre administración civil e eclesiástica, sobre a separación de poderes no nacente estado moderno, sobre historia, e mesmo sobre filosofía e teoloxía, como se fai na *Parola de Cacheiras*. Tamén, xunto a todo isto, se escribiu daquela en galego para

²⁰¹ Cómpre recoñecer, neste punto, que xa Fernández Salgado e Monteagudo Romero (1995: 125) advertiron que no proceso de elaboración do moderno galego literario “o avance dista de ser lineal”, xa que “aparecen obras que anuncian claramente tendencias que só se desenvolverán posteriormente, e hai momentos de recuamento non tanto no desenvolvemento da norma coma no do uso (especialmente, no período inmediatamente posterior á guerra civil)”.

falar de amor nun ton que non creo que se poida cualificar de popular. Este minoritario modelo algo máis elaborado, apartado dos máis comúns esquemas do galego popular e festivo, non chegara a desaparecer por completo durante os Séculos Escuros: en liñas xerais, e salvando as incuestionables diferenzas, é o modelo que con máis ou menos acerto, con maior ou menor elevación sobre a base popular, cultivaron Juan Gómez Tonel e Pedro Vázquez de Neira nos seus sonetos de 1612, algúns dos poetas participantes no certame de romances galegos das Festas Minervais compostelás de 1697 ou José Cornide no seu delicado soneto a Filida do século XVIII.

Fontes exploradas

Fontes principais

- ABF1: A. B. Fandiño: “Tanto teño d’ir é vir”, in A. B. Fandiño (1814): *A Dios rogando, y con el mazo dando: vuelta muger que baylamos, dale Juana al banastillo, y otra te pego Matías: O traylo, traylo, verás como baylo. Sesión de córtes soñada, que por evitar zozobras y salir de dudas, dedica al augusto congreso nacional D. Antonio Benito Fandiño*³², soldado político é inválido físico del regimiento infantería de Borbon, como interesado en ella. Santiago: Oficina de D. Juan María de Pazos. Pódese ler en A. B. Fandiño, *Campañas y ocios de mis prisiones, publicados durante la libertad de imprenta* (Biblioteca da Real Academia Galega, A Coruña; signatura 4567).
- ABF2: A. B. Fandiño, “Meu señor santo Tomé”, in A. B. Fandiño, “Satisfacción al anónimo de la Coruña, recibido en el correo del viernes”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, 16–5–1820, p. 61 (Biblioteca da Real Academia Galega, A Coruña).
- ABF3: [A. B. Fandiño], “Sempre pensei ben de todos”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, 23–5–1820, p. 82 (Biblioteca da Real Academia Galega, A Coruña).
- ABF4: [A. B. Fandiño], “Respuesta á T.C.M.B. articulista en el Observador Constitucional de esta Ciudad del viernes 21 del corriente”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 28 (25–7–1820), p. 221 (Biblioteca da Real Academia Galega, A Coruña).
- ABF5: A. B. Fandiño (1849) [1812]: *Sainete en gallego para cuatro personas, del célebre literato D. Antonio Benito Fandiño. Juguete inédito, hallado entre los papeles de un curioso amigo del autor, y se da á luz para honrar su memoria.*

³² Ao corrixir o primeiro borrador desta monografía decateime de que a inclusión sistemática de referencias aos números de verso ou páxina en que se encontra cada forma ou pasaxe citada sobrecargaba o texto e facía incómoda a súa lectura. Por esta razón, decidín dar só, en principio, a referencia ao texto en que se encontra cada exemplo alegado, reservando a indicación numérica para as ocasións en que me pareceu especialmente conveniente. Para compensar parcialmente os prexuízos —para min leves— que comporta esta decisión, nalgúns casos decidín ofrecer información sobre o número de ocorrencias con que cada exemplo citado se encontra nas fontes en que aparece.

Orense. Oficina de D. Juan María de Pazos. Aínda que publicada en 1849, Fandiño compuxo esta peza no ano 1812, estando preso no cárcere de Santiago de Compostela. Atívenme á edición do ano 2000, baseada no único exemplar da edición príncipe hoxe coñecido: A. B. Fandiño (2000): *A Casamenteira*. Introdución de Xosé R. Barreiro, Laura Tato e Carmen Blanco. Ourense: Linteo.

AMCN1: A. M. de Castro y Neira (ca. 1810): “Alborada” (arquivo musical da catedral de Mondoñedo). Publicárona, entre outros, Lence-Santar y Guitián (1922a, 1943) e Álvarez Blázquez (1959: 164-167), que consultaron os orixinais. Cf. tamén Villanueva (1994: 265-266). Para os fragmentos do vilancico que non puideron ler persoalmente en Mondoñedo atívenme á lectura de Lence-Santar y Guitián (1943), por estar en xeral máis limpa de erros cá de Lence-Santar y Guitián (1922a).

AMCN2: A. M. de Castro y Neira (ca. 1810–1826): “Alegrádevos pastores” (arquivo musical da catedral de Mondoñedo). Publicárona, entre outros, Lence-Santar y Guitián (1943) e Álvarez Blázquez (1959: 167-168), que consultaron os orixinais. Cf. tamén Villanueva (1994: 250, 273). Para un fragmento que non puideron ler persoalmente en Mondoñedo atívenme á lectura de Lence-Santar y Guitián (1943).

AMCN3: A. M. de Castro y Neira (ca. 1810–1826): “Vinde axiña compañeiros” (arquivo musical da catedral de Mondoñedo). Publicárona, entre outros, Lence-Santar y Guitián (1943) e Álvarez Blázquez (1959: 168-169), que consultaron os orixinais. Cf. tamén Villanueva (1994: 268). Para un fragmento que non puideron ler persoalmente en Mondoñedo atívenme á lectura de Lence-Santar y Guitián (1943).

AMCN4: A. M. de Castro y Neira (ca. 1810–1826): “Albricias, que nesta noite” (arquivo musical da catedral de Mondoñedo). Publicárona, entre outros, Lence-Santar y Guitián (1943) e Álvarez Blázquez (1959: 170-171), que consultaron os orixinais. Cf. tamén Villanueva (1994: 249-250, 272-273). Para un fragmento que non puideron ler persoalmente en Mondoñedo atívenme á lectura de Lence-Santar y Guitián (1943).

CAI (Conversa no adro da igrexa): F.R.A. (1813): “Freiría. Bos días Aguiar: como bay hó?”, *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, Santiago de Compostela, 1 de abril de 1813, núm. 30, pp. 318-324. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña) e mais no Museo Provincial de Lugo.

CBM: R.F. (1813): “Conversacion entre los compadres Bértolo y Mingote”, *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, Santiago de Compostela, 9 de febreiro de 1813, núm. 12, pp. 138-142. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña) e mais no Museo Provincial de Lugo.

CL (Carta a un liberal): *Estafeta de Santiago*, Santiago de Compostela, 23 de xuño de 1813, tomo I, núm. 19, pp. 149-150. Pódese consultar no Instituto de Estudios

Galegos Padre Sarmiento (Santiago de Compostela), na Fundación Penzol de Vigo, no Museo Provincial de Lugo e mais na Hemeroteca Municipal de Madrid.

DAS1: *Diálogo en la Alameda de Santiago entre Cristovo, Farruco, Bartolo e Freitoso*. Santiago: Imprenta de J. Núñez Castaño, 1836 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, RSE Misc. II-17 e RSE Misc. 44).

DAS2: *Diálogo 2º En la Alameda de Santiago, entre los mismos Cristobo, Farruco, Bartolo, Freitoso y un Cura errante que toma parte en la conversación*. Santiago: Imprenta de D. J. F. Campaña y Aguayo, 1836 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, RSE Misc. 44).

DAS3: *Diálogo tercero en la Alameda de Santiago, entre los mismos Cristobo, Farruco, Freitoso y el cura Consabido*. Santiago: Imprenta de don J. F. Campaña y Aguayo, 1836 (Museo de Pontevedra, Legado Baltar, Impresos 4 - 22-).

DC (Décima constitucional): *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, Santiago de Compostela, 23 de marzo de 1813, núm. 27, pp. 287-288. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña) e mais no Museo Provincial de Lugo.

DDF: *Diálogo entre Dominjos e Farruco, sobre administrason de Xústisia da sua Aldea*. Santiago: Impreso en la oficina de Rey, 1820. Un exemplar pertencente á biblioteca de D. Andrés Martínez-Morás y Soria foi localizado no seu día por Xosé María Álvarez Blázquez. A familia deste confioullo a Xosé Ramón Pena, que o transcribiu en Pena (1991). Remito directamente ao orixinal, do que me foi cedida unha copia por X. R. Pena.

DGM: “Comunicado. Diálogo entre Gorecho é Mingos”, *Boletín Oficial de La Coruña*, A Coruña, núm. 147, 6 de xullo de 1836. Hai unha reprodución fotográfica en Barreiro Fernández (1982: II, 63).

ECCh: *Encuentro y Coloquio Que tuvieron na pontella da Chainsa, cercana á vila de Noya, Gurumete, Pedro de Atanasio, é Pepe Alonso, o día 13 de Noviembre de 1836, en que se nombrou na—quela vila ó Auntamento Costitucional*. Santiago: Imprenta de D. José Fermín Campaña y Aguayo, 1837. Consérvase unha fotocopia na biblioteca do Instituto da Lingua Galega, onde poderá atoparse dentro do volume titulado *Obras en prosa e verso do s. XVIII e s. XIX* (82.36 / PRO-VER).

FPVS (Frases, proverbios e versos soltos):

- 1.) “Tambien le aguarda...”, *Los Guerrilleros por la Religion, la Patria y el Rey: o Diario-Polémico-Religioso de La Coruña*, A Coruña, núm. 48, 1813, p. 28. Pódese consultar no Museo de Pontevedra e mais na Fundación Penzol de Vigo.

- 2.) “Pues días atras pasando”, *Estafeta de Santiago*, Santiago de Compostela, núm. 9 (19–5–1813), p. 70. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 3.) “¡Pobre rapaz que te despeñache!”, *El Observador Constitucional de Santiago*, Santiago de Compostela, núm. 67 (22–5–1820), p. 264. Pódese consultar no Museo de Pontevedra.
- 4.) “Moito che quero cara de demo”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 12 (30–5–1820), p. 91. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 5.) “Aló arriba no monte”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 13 (2–6–1820), p. 101. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 6.) “A tua porta meniña”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 13 (2–6–1820), p. 102. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 7.) “Atinou que dixo morcilla”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 26 (18–7–1820), p. 109. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 8.) “O que non me fay mal, fayme moyto ben”, in *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 30 (1–8–1820), p. 234. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 9.) “Tal hé ó carro, tales fungueyros leva”, *El Heráclito español y Demócrito gallego*, Santiago de Compostela, núm. 53 (20–10–1820), p. 241. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña).
- 10.) “Si xunto as PALLAS ó fogo”, *Suplemento al Diario Constitucional de La Coruña*, A Coruña, 8–12–1821. Pódese consultar no Museo de Pontevedra.
- 11.) “A Xusticia ten de todo”, *El Fiscal de los Jueces*, A Coruña, núm. 1 (8–9–1821), p. 1. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo.
- 12.) “Fai ó que che mando, é non fagas ó que eu fago”, *El Fiscal de los Jueces*, A Coruña, núm. 1 (8–9–1821), p. 3. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo.
- 13.) “D’obedecer á cumprir”, *El Fiscal de los Jueces*, A Coruña, núm. 27 (8–12–1821), p. 1. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo.

- 14.) “Constitucion e nin menos”, *El Fiscal de los Jueces*, A Coruña, núm. 28 (12–12–1821), p. 1. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo.
- 15.) “No Ayuntamiento vai moito”, *El Fiscal de los Jueces*, A Coruña, núm. 32 (26–12–1821), p. 3. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo.
- 16.) “Dios nos axude, é á Virxen”, *El Fiscal de los Jueces*, A Coruña, núm. 33 (29–12–1821), p. 3. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo.
- 17.) *Condiciones y semblanzas de los diputados a Cortes para la legislatura de 1820 a 1821*. Madrid: Imprenta de D. Juan Ramos y Compañía, 1821. Pódese consultar na Biblioteca Nacional de Madrid.

LCQ (Loa do cardeal Quevedo): J. M. Bedoya (1817): *Fiestas y obsequios del Ilmo. Sr. Deán y Cabildo de la Santa Iglesia Catedral de Orense à su dignísimo Obispo el Eminentísimo Sr. D. Pedro Quevedo y Quintano en celebridad de haber sido creado presbítero cardenal de la santa iglesia Romana. Van añadidas algunas notas historiales de las singulares prendas y virtudes de este Prelado*. Madrid: Imp. de M. Burgos, pp. 31-32. Pódese ler na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago (RSE Var I-5) e mais no Museo de Pontevedra (Rexistro 11641). Reprodúcense os versos galegos coa loa ao cardeal Quevedo nestoutro folleto de J. M. Bedoya (1835): *Retrato histórico del Excmo. e Ilmo. Sr. D. Pedro de Quevedo y Quintano, Presbítero Cardenal de la Santa Romana Iglesia, Obispo de Orense, con un copioso apéndice de documentos*. Madrid: Imp. que fue de Fuentenebro, p. 150 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, 13039 e RSE-629).

LCR1: L. Corral Rodríguez (1818): “Vamos a Belén, amigos” (arquivo musical da catedral de Mondoñedo). Publicouse por primeira vez no *Album de la Caridad* (López Cortón 1862: pp. 362-363), onde faltan as estrofas primeira, quinta e sétima. Inclúese tamén en Iglesia (1886: I, 173-174). En 1926 deu á luz o vilancico Armando Cotarelo Valledor, propietario dun manuscrito que o contiña. Ademais, o poema pódese encontrar tamén en Lence-Santar y Guitián (1943) e en Álvarez Blázquez (1959: 180-181), autores que consultaron os orixinais. Finalmente, cf. tamén Villanueva (1994: 267-268). Para os fragmentos do vilancico que non puideron ler persoalmente en Mondoñedo atívenme á lectura de Cotarelo (1926).

LCR2: L. Corral Rodríguez (ca. 1827): “Meu Neniño, miña perla” (arquivo musical da catedral de Mondoñedo). Publicárona, entre outros, Lence-Santar y Guitián (1922b, 1943) e Álvarez Blázquez (1959: 181-182), que consultaron os orixinais. Cf. tamén Villanueva (1994: 259-260). Para os fragmentos do vilancico que non puideron ler persoalmente en Mondoñedo atívenme á lectura de Lence-Santar y Guitián (1943), por estar en xeral máis limpa de erros cá de Lence-Santar y Guitián (1922b).

LLG: [V. Turnes], *Letrilla de los Labradores Gallegos á los Regios Desposorios de S.M. en las funciones de la M.N. y M.L. Ciudad de Santiago, con su acostumbrado Ala, lála, lála, lála / Ala, lála, lála, lála*, Imprenta de D. Juan Francisco Montero, Santiago, 1829 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, RSE Misc. III-11).

MPA1: León de Parma [= Manuel Pardo de Andrade] (1797): “Mais garrida que a rosa no seu leyto”, *Diario de Madrid*, nº 305 (1.11.1797). Transcrito en Pardo de Andrade (1988: I, 325.)

MPA2: [M. Pardo de Andrade] (1813): *Os rogos d’un gallego establecido en Londres, dedicados os seus paysanos para abrirelles os ollos sobre certas ñorancias, e o demais que vera o curioso lector*. Coruña, á instancias de varios patriotas amantes del Gobierno y de la Constitución. En la caja tipográfica del Diario. Pódese consultar un exemplar na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo (C - 8 / 19), do que hai unha fotocopia depositada na Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela (GA.FOLL – 3/8) e unha copia mecanografada no Instituto da Lingua Galega (signatura 82.1 PAR - 1/2).

MPA3: [M. Pardo de Andrade] (1820) [1814]: *Los serviles y liberales. Romance en gallego y castellano*. [Madrid]: Imprenta de Vega y Compañía (Biblioteca Nacional de Madrid, V.E.-822-152).

MPA4: [M. Pardo de Andrade] (1814): “SONETO Al autor del romance en gallego, titulado os servis e os liberás”, *El Ciudadano por la Constitución*, A Coruña, 31 de marzo de 1814. Pódese consultar no Museo de Pontevedra, na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo e mais na Biblioteca Nacional de Madrid.

MPA5: [M. Pardo de Andrade] (1814): “Un gallego, transportado de júbilo con la venida del rei constitucional de España, el Sr. D. Fernando VII, la anuncia á sus conciudadanos en su idioma”, *El Ciudadano por la Constitución*, A Coruña, 23 de abril de 1814, núm. 274, pp. 1111-1112. Pódese consultar no Museo de Pontevedra, na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo e mais na Biblioteca Nacional de Madrid.

MPA6: [M. Pardo de Andrade] (1814): “A los coruñeses por sus bellas elecciones”, *El Ciudadano por la Constitución*, 10 de febreiro de 1814. Pódese consultar no Museo de Pontevedra, na biblioteca da Fundación Penzol de Vigo e mais na Biblioteca Nacional de Madrid.

NPD: Nicomedes Pastor Díaz Corvelle (1868) [1828]: “A alborada”, in *Obras de don Nicomedes Pastor Díaz, de la Real Academia Española*. Madrid: Imprenta de Manuel Tello, tomo II, pp. 37-41.

OPG (O Preiteante galego): *Relacion que un litigante chamado Farruco fai ó cura da sua Parroquia do que lle sucedeu no Tribunal da Cruña ó ano de mil oito centos trinta é sete*. Existe un manuscrito (ms.), propiedade de Antón Santamarina

Fernández, que presenta significativas variantes, especialmente a representación do seseo. Ademais, coas manipulacións características desta recompilación, o folleto aparece recollido no *Album de la Caridad* (AC) (López Cortón: 332-338). O folleto publicado reproducíuno parcialmente Barreiro Fernández (1981: 240-241).

OTF (O Tío Farruco): Pedro Boado Sánchez (1823): *Diálogo entre dos Labradores gallegos afligidos y un Abogado instruido, despreocupado y compasivo. CUADERNO PRIMERO al cual seguirá el segundo. Contiene las principales disposiciones eclesiásticas y civiles, relativas á los que comunmente se llaman derechos de estola y pie de Altar*. Orense: Oficina de D. Juan María de Pazos. Pódese ler no Museo de Pontevedra (Casal, XXIX). Nunca apareceu a segunda parte anunciada, pero si se publicou unha segunda edición en 1841 (2ª ed.): Pedro Boado Sánchez (1841): *O Tío Farruco. Diálogo entre dos labradores gallegos, afligidos, y un Abogado instruido, despreocupado y compasivo. Contiene las principales disposiciones eclesiásticas y civiles relativas a los que se llaman comúnmente derechos de estola y pie de altar. Su autor, D. Pedro Boado Sánchez, Jefe político de Orense en la anterior época constitucional*. Segunda edición. Reimpreso en Orense. Oficina de D. Juan María de Pazos. Julio de 1841 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, R. 9681; faltan neste exemplar as pp. 49-50).

PB1 (Primeiro poema aos insurreccionados de Burón): “Alos insurreccionados de Buron”, *Diario Constitucional de La Coruña*, A Coruña, 23 de xaneiro de 1823. Pódese ler na biblioteca da Fundación Penzol (Vigo).

PB2 (Segundo poema aos insurreccionados de Burón): “Apronten pois as comadres”, *Diario Constitucional de La Coruña*, A Coruña, 6 de febreiro de 1823. Pódese ler na biblioteca da Fundación Penzol (Vigo).

PC: *Parola k’houbó entre Goriño Antelo, Farruco Allende, e Antón Terelo a tarde de carta feira d’a outra semana n’a taberna de Cacheiras, relatada ó pé da letra por un urbano que à oeu agachado tras d’unha pipa; que viña de camiño*, [ca. 1836] (Biblioteca particular de Xosé Ramón Barreiro Fernández). Utilicei a transcripción mecanografada do manuscrito realizada por José Luis Pensado que está depositada no Instituto da Lingua Galega.

PG: J. Fernández Neira (1810): *Proezas da Galicia, explicadas baxo la conversación rústica de los dos compadres Chinto y Mingote*. Coruña: Imprenta da Vila. Consérvanse dous exemplares desta primeira edición no Museo de Pontevedra (F. Gal. 804 / I nº 50 e, ademais, Col. Casal XXVIII-D). Existe unha edición facsímil: José Fernández Neira (1984): *Proezas de Galicia*. Editado en facsímil, con Limiar de Carlos Martínez Barbeito. Pontevedra: Bibliófilos Gallegos.

RGS: R. González Senra (1812): “Carta recomendada”, *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, Santiago de Compostela, 5 de febreiro de 1812, pp. 17-21. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña) e mais no Museo Provincial de Lugo.

- RVP: “Representacion, q.^e hicieron los vecinos de Pontedeva á S.M. sobre la imposicion de quatro mrs en quartillo de vino” (1805). Pódese consultar no Museo de Pontevedra (Colección Casal, carpeta 19, núm. 11).
- TC: *A Tertulia dos Concheiros. Diálogo entre Pascual, Basilio, Alberte y un cura*. Santiago: Imp. de José M. Paredes, ca. 1836. Segúin a reprodución de Chacón (1986: 362-364).
- TP1: *La Tertulia de Picaños, Patria del célebre y honrado Vilas, capatáz de Carreteros; Conductor de efectos estancados de la Hacienda pública; Mayordomo que ha sido del Santísimo Sacramento; de la Patrona de su Parroquia; de S. Blas; de S. Antonio y Animas; porta-estandarte en muchas y diversas procesiones sacro-profanas; individuo de várias Cofradías, con voto decisivo en ellas, &., Individuos que asisten a ella: Vilas, seu fillo Farruco, Pepe, Andruco, e Catuxá*. [Santiago]: Imprenta de D. J. F. Campaña y Aguayo, 1836 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, RSE Misc. IX-13).
- TP2: *Núm.2º. Sigue la Tertulia de Picaños. Asistentes a ella, los Consabidos Farruco, Pepe, Andruco, Catuxá, y un Abad recién llegado*. Santiago: Imprenta de D. José Fermín Campaña y Aguayo, 1836 (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago, RSE Misc. IX-13).
- TQ1: *La Tertulia en la Quintana, ó Dialogo entre Andruco, Xâcôbe è Alberte el dia de Corpus*. Santiago: Imprenta de D. Manuel Antonio Rey, 1820. Pódese ler no Museo de Pontevedra (Legado Baltar, Impresos 4 -22-).
- TQ2: *Sigue La Tertulia en la Quintana, ó segundo Dialogo entre los consabidos Andruco, Xâcôbe è Alberte el dia de Corpus*. Santiago: Imprenta de Rey, 1820.
- XM: X. de Mingucho (1812): “Artículo comunicado”, *Gazeta Marcial y Política de Santiago*, Santiago de Compostela, 29 de setembro de 1812, núm. 70, pp. 859-860. Pódese consultar na biblioteca da Real Academia Galega (A Coruña) e mais no Museo Provincial de Lugo.

Fontes complementarias

- AFM: A. Feijoo y Montenegro (1723): “E vos non vedes a teima”, in *Sagradas Flores del Parnaso, de la bien templada lyra de Apolo, que a la reverente catholica acción, de aver ido acompañando sus Magestades al SSmo. Sacramento, que iba a darse por Viatico á una Enferma, el día 28 de Noviembre de 1722*. Madrid: Imprenta de Juan de Ariztia, 1723, p. 135 (Biblioteca do mosteiro de Poio, R.S. 36 / 3 / 7).
- ALGa 1: Instituto da Lingua Galega (1990): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 1: *Morfoloxía verbal*. 2 vols. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.

- ALGa 2: Instituto da Lingua Galega (1995): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 2: *Morfoloxía non verbal*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- ALGa 3: Instituto da Lingua Galega (1999): *Atlas lingüístico galego*. Vol. 3: *Fonética*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- AP: F. R. Tato Plaza (1999): *Libro de notas de Álvaro Pérez, notario da terra de Rianxo e Postmarcos (1457)*. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega / Ilustre Colexio Notarial da Coruña.
- CAS: R. Mariño Paz (1999): “As coplas ó Apóstolo Santiago de Martín Torrado (ca. 1627). Edición e estudio lingüístico”, in M. T. García-Sabell Tormo et alii (coords.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 481-503.
- CF1: D. A. Cernadas y Castro (1778–1781): *Obras en prosa y verso del Cura de Fruime D. Diego Antonio Cernadas y Castro, natural de Santiago de Galicia*, 7 tomos. Madrid: Joachin Ibarra. As poesías galegas encóntranse en: tomo I, pp. 315, 316, 322-323, 331; tomo II, p. 42; tomo III, pp. 305, 314-318; tomo IV, pp. 191-192, 193; tomo V, pp. 72-73, 138, 181-183; tomo VII, pp. 389, 390, 391, 396, 397, 398, 399.
- CF2: D.A. Cernadas y Castro, *A Cabaza*, poesía custodiada no Museo de Pontevedra, Papeis Cabeza de León, Rexistro 1315.
- CF3: D.A. Cernadas y Castro, *Décima Gallega*, poesía custodiada no Museo de Pontevedra, Papeis Cabeza de León, Rexistro 1315.
- CF4: D.A. Cernadas y Castro, *Otra en Gallego*, poesía custodiada no Museo de Pontevedra, Papeis Cabeza de León, Rexistro 1315.
- CF5: D.A. Cernadas y Castro, *Coloquio entremesado entre el Sacristan, y los Domesticos de el Cura de Fruime, que en el dia de la fiesta de los Dolores gloriosos de Septiembre de este año lo representaron en el Atrio de la Yglesia para divertir un buen rato a los devotos menos recogidos*. Custódíase no Museo de Pontevedra.
- CF6: Composicións galegas de D. A. Cernadas y Castro, cura de Fruíme, contidas no “manuscrito compostelán”, in X. Pardo de Neyra (2002): *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Laiovento, pp. 168-183.
- CF7: Composicións galegas de D. A. Cernadas y Castro, cura de Fruíme, contidas no “manuscrito coruñés”, in X. Pardo de Neyra (2002): *O labor lírico do ilustrado cura de Fruíme. Textos galegos de Zernadas y Castro*. Santiago de Compostela: Laiovento, pp. 183-194.

- CG1: Carta de don Juan de Lanços y de Andrade a don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar (Zamora, ca. 1598). Custódíase na *Biblioteca de Palacio*, Madrid (2135, doc. 20).
- CG2: Carta de dona Beatriz da Serra a don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar (Baiona, 20—5—1603). Custódíase na *Biblioteca de Palacio*, Madrid (2137, doc. 6).
- CG3: Carta de don Diego das Achas e Petán a don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar (Baiona, 8—4—1605). Custódíase na *Biblioteca de Palacio*, Madrid (2113, doc. 10).
- CG4: Carta de don Diego das Achas e Petán a don Diego Sarmiento de Acuña, conde de Gondomar (Baiona, 20—9—1605). Custódíase na *Biblioteca de Palacio*, Madrid (2113, doc. 99).
- CI: R. Vasquez (2001): *Crónica de Santa Maria de Íria*. Estudo e edizón de José Antonio Souto Cabo. Santiago: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edición do Castro.
- CMDCG: M. Sarmiento (2002): *Coloquio en mil duascentas coplas galegas*. Facsímile do orixinal autógrafo. Con “Adro” de H. Monteagudo. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega.
- CPG: C. Martínez Barbeito (1956): “Don José Cornide y su *Catálogo de palabras gallegas*”, *Boletín de la Real Academia Gallega* 27, pp. 291-349.
- CSM: W. Mettmann (ed.) (1959–1972): Alfonso X: *Cantigas de Santa Maria*. 4 vols. Coimbra: Acta Universitatis Conimbrigensis. Reed.: Vigo, Ed. Xerais de Galicia, 1981 (2 vols.).
- CT: R. Lorenzo (ed.) (1985): *Crónica Troiana. Introducción e texto*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- CVFG: Fr. M. Sarmiento (1970): *Colección de voces y frases gallegas*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Universidad de Salamanca
- CVFLG: Fr. M. Sarmiento (1973): *Catálogo de voces y frases de la lengua gallega*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Universidad de Salamanca.
- CVGR: Fr. M. Sarmiento (1995): *Coloquio de vinte e catro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega.
- CVVVGDV: Fr. M. Sarmiento (1986): *Catálogo de voces vulgares y en especial de voces gallegas de diferentes vegetables*. Edición y estudio por J. L. Pensado. Universidad de Salamanca.

- DAB: R. Álvarez / X. L. Rodríguez Montederramo (2002): “O *Diálogo de Alberte e Bieito*. Dramaturxia, elites letradas e escrita en galego a fins do século XVI”, *Boletín da Real Academia Galega* 363, pp. 241-305.
- EF: R. Mariño Paz (1997): “Edición do *Entremés famoso sobre a pesca do río Miño* (1671)”, *Ensaio. Revista de Teatro de Galicia e do Norte de Portugal* 1, s.p.
- EHGBG: Fr. J. Sobreira (1974): “Ensayo para la historia general botánica de Galicia”, in J. L. Pensado: *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, pp. 221-267.
- FM: *Fiestas Minervales, y/ aclamacion perpetua de las Musas, à/ la inmortal memoria de el Ilus/trissimo, y Excelentissimo Señor/ D. Alonso de Fonseca/ El Grande, Arzobispo de Toledo, y de Santiago, / por/ sv Escuela, y Vniversidad, / qve/ afectuosamente las consagra, dedi/ca, y ofrece, al Excelentissimo Señor Conde del Monte-Rey, su Protector, Valedor, / y Mecenas:/ Por mano de el doctor D. Ioseph Vare/la y Vasadre, Retor de dicha Vniversidad, y Prior de la Santa y/ Apostolica Iglesia de el Señor Santiago: Con acuerdo de el/ Claustro; y por su comision; de el Secretario, que/ obediente las descriue*. Santiago: Antonio Frayz, 1697. Ed. facsímil, con *Estudio literario das Festas Minervais Compostelanas de 1697* de X. Alonso Montero. Universidade de Santiago de Compostela, 1993.
- GE: R. Martínez López (ed.) (1963): *General Estoria. Versión gallega del siglo XIV. Ms. O.I.I. del Escorial*. Edición, introducción lingüística, notas y vocabulario de —. Oviedo: Publicaciones de *Archivum*, Universidad. Tivéronse en conta as correccións de R. Lorenzo / X. L. Couceiro (1999): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (I)”, in R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 595-627; e R. Lorenzo / X. L. Couceiro (1999): “Correccións á edición da *General Estoria* de Ramón Martínez López (II)”, in X. L. Couceiro et al. (eds.): *Homenaxe ó profesor Camilo Flores*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 209-233.
- GVGH: C. García (1985): *Glosario de voces gallegas de hoxe*. Anexo 27 de *Verba* (*Anuario Galego de Filoloxía*). Universidade de Santiago de Compostela.
- HG-P: C. de Azevedo Maia (1986): *História do Galego-Português. Estado lingüístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- HS: J. A. Souto Cabo (1996): *A história de Dom Servando. Edição do manuscrito e estudo*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- HY: *Historia de Yria* (Biblioteca Apostólica Varicana, Barb lat. 3578). É unha copia da *Crónica de Iria* do século XV que se lle enviou a Tomás Tamayo de Vargas probablemente entre 1617 e 1630, cando a polémica sobre o padroado de España

compartido entre Santiago e Santa Teresa de Xesús avivou o interese polas cousas xacobeas.

- IDLG: Fr. J. Sobreira (1974): “Idea de un diccionario de la lengua gallega”, in J. L. Pensado: *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, pp. 185-219.
- JGT: J. Gómez Tonel (1612): “Soneto con falda”, in J. Gómez Tonel: *Relación de las Exequias que hizo la Real Audiencia del Reyno de Galicia a la Majestad de la Reyna Dª Margarita de Austria, Nuestra Señora (q. Dios tiene). Descriptas y Puestas en Stilo por Iuan Gomez Tonel*. Santiago de Compostela: Joan Pacheco. Ed. facsímil (con prólogo de Y. Barriocanal López): Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1997, p. 161.
- JNC: J. Noguerol y Camba (1708): “Versos gallegos à Nuestra Señora de Reza”, in *El Clarín de la Fama y Cithara de Apolo. Con métricos rasgos a la Reales Fiestas, que en el felicísimo nacimiento de el Príncipe N. Señor D. Luís Jacobo Primero el Deseado executó la esclarecida y nobilísima, y muy leal Ciudad de Orense*. Santiago: Imprenta de Antonio de Aldemunde. (Biblioteca do mosteiro de Poio, R.S. 36 / 5 / 33-34).
- LP: M. Brea López (coord. de edición) (1996): *Lírica profana galego-portuguesa*. Corpus completo das cantigas medievais, con estudio biográfico, análise retórica e bibliografía específica. 2 vols. Santiago de Compostela: Centro de Investigacións Lingüísticas e Literarias “Ramón Piñeiro”.
- MFCC: H. Monteagudo (1996): “Noticia dun texto prosístico en galego do século XVII: ‘Memoria da fundación da Confraría de Cambeadores’”, in R. Lorenzo / R. Álvarez (eds.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 351-375.
- MFI: C. Martínez Barbeito (1957): “Doña María Francisca de Isla y su romance en gallego al cura de Fruíme”, *Boletín de la Real Academia Gallega* 28, pp. 17-36.
- MS: J. L. Pensado Tomé (ed.) (1958): *Os Miragres de Santiago. Versión gallega del Códice latino del siglo XII atribuido al papa Calisto I*. Madrid: C.S.I.C. (Anexo LXVIII da *Revista de Filología Española*).
- OELG: Fr. M. Sarmiento (1998): *Onomástico etimológico de la lengua gallega*. 2 vols. Edición y estudio por J. L. Pensado. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- PDG: Fr. J. Sobreira (1979): *Papeletas de un diccionario gallego*. Ms. s. XVIII. Edición y estudio crítico por J. L. Pensado. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos “Padre Feijóo”.
- PFM: P. Feijoo y Montenegro (1723): “Escoyten que falo eu”, in *Sagradas Flores del Parnaso, de la bien templada lyra de Apolo, que a la reverente catholica*

- acción, de aver ido acompañando sus Magestades al SSmo. Sacramento, que iba a darse por Viatico á una Enferma, el día 28 de Noviembre de 1722*. Madrid: Imprenta de Juan de Ariztia, 1723, p. 134 (Biblioteca do mosteiro de Poio, R.S. 36 / 3 / 7).
- PGC: M. M. Murguía (1910): “Don José Cornide y Saavedra y sus versos en gallego”, *Boletín de la Real Academia Gallega* 10, pp. 162-169 e 179-182.
- PVN: P. Vázquez de Neira (1612): “Soneto gallego” (1612), in J. Gómez Tonel: *Relación de las Exequias que hizo la Real Audiencia del Reyno de Galicia a la Majestad de la Reyna Dª Margarita de Austria, Nuestra Señora (q. Dios tiene). Descriptas y Puestas en Stilo por Iuan Gomez Tonel*. Santiago de Compostela: Joan Pacheco. Ed. facsímil (con prólogo de Y. Barriocanal López): Santiago de Compostela, Xunta de Galicia, 1997, p. 160.
- RCX: *Relazon da carta xecvtoria* (ca. 1515), in Fernando de Saavedra Rivadeneyra y Aguiar Pardo de Figueroa (1674): *Memorial / al Rey N. Señor, / en que se recopila, adiciona y representa / quanto los Coronistas, y otros autores han escrito, y consta por instrumentos, / del origen, y antigüedad, descendencia, y sucesión, lustre / y servicios / de la Casa de Saavedra, / y de identidad, y permanencia de su primitivo / Solar, y Estados en el Reyno de Galicia, / y de la línea primogénita, recta y troncal de varon / de sus Posseedores, Cabeças, y Parientes mayores, continuada desde los / primeros siglos de su mas antigua fundación, hasta / el presente. / Por don —, / sucesor, y actual poseedor della*, Año de / 1674. Con licencia: En Granada, en la Imprenta Real de Francisco de Ochoa, en la calle de Abenamar, pp. 137-138. Pódese consultar na biblioteca da Fundación Penzol (Vigo).
- TGC: R. Lorenzo (1975/1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario de —. 2 vols. [vol. 1: Introducción, texto anotado e índice onomástico, 1975; vol. 2: Glosario, 1977]. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- TMPNAC: *Theatro Moral y Político de la Noble Academia Compostelana* (1731), in R. Mariño Paz (2000): “As liñas en galego do *Theatro Moral y Político de la Noble Academia Compostelana* (1731) de Pablo Mendoza de los Ríos”, *Revista Galega de Filoloxía* 1 (2000), pp. 35-65.
- VBO: J. Filgueira Valverde (1947): “El primer vocabulario gallego y su colector el bachiller Olea (c. 1536)”, *Cuadernos de Estudios Gallegos* 8, pp. 591-608. Consultei persoalmente o orixinal depositado na Biblioteca Provincial de Lugo.

Bibliografía

- Alarcos Llorach, E. (1968): *Fonología española*, 4ª ed. Madrid: Gredos.
- Alonso, A. (1967): *De la pronunciación medieval a la moderna en español*, 2 vols. Madrid: Gredos.
- Alonso Montero, X. (1988): “Prehistoria da Academia Galega. Á procura da norma culta de 1875 a 1905”, *Grial* 99, pp. 8-17.
- Alvar, M. / B. Pottier (1983): *Morfología histórica del español*. Madrid: Gredos.
- Álvarez, R. (1983): “O artigo en galego. Morfoloxía”, *Verba* 10, pp. 169-182.
- Álvarez, R. (1994): “Gramática descriptiva e gramática prescriptiva”, *Cadernos de Lingua* 10, pp. 19-35.
- Álvarez, R. (1997): “Variación diatópica no *Coloquio* de Sarmiento”, in *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995): O Padre Sarmiento e o seu tempo (Santiago de Compostela, 29 de maio - 3 de xuño de 1995)*. Santiago de Compostela: Consello do Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 131-153.
- Álvarez, R. (2000): “;Vivan eles, vivan elas!: achega para o estudio do tratamento en galego”, in I. de Riquer / E. Losada / H. González (eds.): *Profesor Basilio Losada. Ensinar a pensar con liberdade e risco*. Universitat de Barcelona, pp. 149-155.
- Álvarez, R. (2001): “*El vai ben así*: pervivencia e construcións de *el* invariable”, *Cadernos de Lingua* 23, pp. 5-33.
- Álvarez, R. (2002): “O legado lingüístico de Martín Sarmiento”, in *Congreso sobre Frei Martín Sarmiento. Actas das xornadas celebradas en Pontevedra os días 23, 24 e 25 de maio de 2002*. Santiago de Compostela: Xunta de Galicia, pp. 71-88.
- Álvarez, R. / X. L. Regueira / H. Monteagudo (1986): *Gramática galega*. Vigo: Galaxia.
- Álvarez, R. / X. Xove (2002): *Gramática da lingua galega*. Vigo: Galaxia.
- Alvarez Blanco, R. (1980): *O pronome persoal en galego*. 2 vols. Tese de doutoramento (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.

- Álvarez Blanco, R. (1982): “III. O pronomo persoal”, in *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 246-266.
- Alvarez Blázquez (1959). *Escolma de poesía galega. II. A poesía dos séculos XIV a XIX (1354–1830)*. Vigo: Galaxia.
- Appel, R. / P. Muysken (1996): *Bilingüismo y contacto de lenguas*. Barcelona: Ariel.
- Artaza, M. M. de (1993): *A Xunta do Reino de Galicia no final do Antigo Réxime (1775–1834)*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Barreiro Fernández, X. R. (1981): *Historia de Galicia. IV. Edade contemporánea*. Vigo: Galaxia.
- Barreiro Fernández, X. R. (1982): *Historia contemporánea de Galicia*. 4 vols. A Coruña: Gamma.
- Barreiro Fernández, X. R. (2000): “A esaxerada vida de Antonio Benito Fandiño”, in A. B. Fandiño: *A Casamenteira*. Introducción de Xosé R. Barreiro, Laura Tato e Carmen Blanco. Ourense: Linteo, pp. 15-35.
- Bestilleiro Bello, X. (2002): *O lexema do verbo traer no galego medieval e no galego medio (Estudo diacrónico)*. Tese de licenciatura (inédita). Universidade de Santiago de Compostela.
- Borrego, J. / J. G. Asencio / J. A. P. Bowie (1978): “Sobre el tú y el usted”, *Studia Philologica Salmanticensia* 2, pp. 53-79.
- Breton, R. (1991): *Geolinguistics. Language dynamics and ethnolinguistic geography*. Ottawa: University of Ottawa Press.
- Caamaño y Pardo, J. J. (Conde de Maceda) (1809): *Manifiesto sobre la Reconquista de Galicia, y la conducta, operaciones y planes para ella, del Excelentísimo Señor Conde de Maceda, perfeccionados y aprobados por el Excelentísimo Señor Capitán General Marqués de la Romana*. Santiago: Imprenta de D. Juan Francisco Montero (Biblioteca Xeral da Universidade de Santiago de Compostela: RSE. Var II - 20).
- Carballo Calero, C. (1978): “Testemunhos gráficos do galego *decer* ‘dizer’”, *Verba* 5, pp. 101-112.
- Carballo Calero, R. (1979): *Gramática elemental del gallego común*. 7º ed. Vigo: Galaxia.
- Carballo Calero, R. (1980): “Novos testemunhos gráficos do galego *decer* ‘dizer’”, *Verba* 7, pp. 203-207.
- Carvalho, J. Brandão de (1988): “Evolution phonologique, interférences grammaticales et aréologie: à propos des résultats de –ANU / –ANA en galicien”, *Vox Romanica* 47, pp. 184-198.

- Carvalho Calero, R. (1984): “Conjecturas sobre a autoria dos diálogos compostelanos de principios do século XIX (1812–1836)”, in *Actas I Congreso Internacional da Língua Galego-Portuguesa na Galiza*. A Coruña: AGAL, pp. 721-730.
- Cátedra de Lingüística e Literatura Galega (1976): *Prosa Galega I*. Vigo: Galaxia.
- Chacón, R. (1986): “Os primeiros textos en prosa. Tres novos textos”, *Grial* 93, pp. 349-364.
- Christy, C. (1983): *Uniformitarianism in Linguistics*. Amsterdam / Philadelphia: John Benjamins.
- Cintra, L. F. Lindley (1986): *Sobre “Formas de Tratamento” na Língua Portuguesa*. 2ª ed. Lisboa: Livros Horizonte.
- Cortijo Ocaña, A. (2001): “Un texto galego descoñecido do século XVI: a *Comedia de la invención de la sortija* da Bancroft Library (Berkeley)”, *Anuario de estudios literarios galegos*, pp. 17-49.
- Cotarello, A. (1926): “Un vilancico galego no ano 1818”, *Nós*, núm. 31 (25–7–1926), p. 8.
- Cunha, A. Geraldo da (1994): *Dicionário Etimológico Nova Fronteira da Língua Portuguesa*. 2ª ed. revista e acrescida de um suplemento. Rio de Janeiro: Nova Fronteira.
- Cunha, C. / L. F. Lindley Cintra (1986): *Nova gramática do português contemporâneo*. 3ª ed. Lisboa: Sá da Costa.
- Cuveiro Piñol, J. (1868): *El habla gallega. Observaciones y datos sobre su origen y vicisitudes*. Pontevedra: José A. Antúnez y Cía.
- Cuveiro Piñol, J. (1876): *Diccionario gallego*. Barcelona: Establecimiento tipográfico de N. Ramírez y Cª.
- DCECH: J. Corominas / J. A. Pascual (1987/1989/1991): *Diccionario crítico etimológico castellano e hispano*. 6 vols. Madrid: Gredos [vol. 1: 1987; vols. 2, 3, 4: 1989; vols. 5, 6: 1991].
- Dubert García, F. (1998): “Reflexións sobre o silabeo de *unha*, *algunha* e *ningunha*”, *Verba* 25, pp. 143-163.
- Dubert García, F. (1999): *Aspectos do galego de Santiago de Compostela*. Anexo 44 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Feijoo y Montenegro, Fr. B. J. (1958): “Paralelo de las lenguas castellana y francesa”, in Fr. B. J. Feijoo y Montenegro: *Teatro crítico universal*. Selección, prólogo y notas de Agustín Millares Carlo. Madrid: Espasa-Calpe, vol. 1, pp. 211-231.
- Fernández González, J. R. (1978): *Etnografía del Valle de Ancares. Estudio lingüístico según el método “Palabras y cosas”*. Anexo 10 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.

- Fernández González, J. R. (1981): *El habla de Ancares (León). Estudio fonético, morfosintáctico y léxico*. Universidad de Oviedo.
- Fernández Morales, A. (1861): *Ensayos poéticos en dialecto berciano*. León: Establecimiento tipográfico de la Viuda e Hijos de Miñón.
- Fernández Rei, F. (1978-1979): *O verbo. Contribución á dialectoloxía galega*. 2 vols. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.
- Fernández Rei, F. (1990): *Dialectoloxía da lingua galega*. Vigo: Xerais.
- Fernández Salgado, B. / H. Monteagudo Romero (1995): “Do galego literario ó galego común. O proceso de estandarización na época contemporánea”, in H. Monteagudo (ed.): *Estudios de sociolingüística galega. Sobre a norma do galego culto*. Vigo: Galaxia, pp. 99-176.
- Ferreiro, M. (1994): “Contribución á lexicografía histórica do galego: o vocabulario de Payzal”, *Cadernos de Lingua* 9, pp. 55-88.
- Ferreiro, M. (1995): *Gramática histórica galega*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Ferreiro, M. (1996): “O portugués como ficción dramática. (A fronteira lingüística no entremés *A Contenda dos Labradores de Caldelas* [1671])”, in J. M. Carrasco González / A. Viudas Camarasa (eds.): *Actas del Congreso Internacional Luso-Español de Lengua y Cultura en la Frontera (Cáceres, 1 al 3 de diciembre de 1994)*. Cáceres: Universidad de Extremadura, vol. 2, pp. 9-32.
- Ferreiro, M. (1997): *Gramática histórica galega. II. Lexicoloxía*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Filgueira Valverde, J. (1952): “Una representación en gallego a Carlos IV”, *Cuadernos de Estudios Gallegos*, 7, 22, pp. 295-298.
- Foronda, V. de (1818): *Observaciones sobre la octava edicion de la ortografía castellana por la Real Academia española, y sobre algunas de las frases del prólogo de su Gramática, cuarta edicion*. Pamplona: Imprenta de José Domingo.
- Freixeiro Mato, X. R. (1998): *Gramática da lingua galega. I. Fonética e fonoloxía*. Vigo: A Nosa Terra.
- Freixeiro Mato, X. R. (1999): “Sobre os usos do infinitivo flexionado e do futuro de subxuntivo no galego moderno”, in R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 389-416.
- Freixeiro Mato, X. R. (2000): *Gramática da lingua galega. II. Morfosintaxe*. Vigo: A Nosa Terra.
- García, C. (1985): *Glosario de voces galegas de hoxe*. Anexo 27 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidde de Santiago de Compostela.

- García de Diego, V. (1909): *Elementos de gramática histórica gallega (fonética-morfología)*. Burgos: Hijos de Santiago Rodríguez. Ed. facsímil: Anexo 23 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Santiago de Compostela, 1984.
- García Negro, M. P. / A. Gómez Sánchez (1996): *A literatura galega do pre-renacemento (1808-1863)*. Vigo: Asociación Socio-Pedagóxica Galega / A Nosa Terra.
- González González, M. / F. Fernández Rei (1982): “Sobre a lingua de Cunqueiro. II. Anotacións á morfoloxía de Cunqueiro”, in *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 186-245.
- González Seoane, E. X. (1992a): *A ortografía e a gramática do galego nos estudos gramaticais do século XIX e primeiros anos do XX*. Tese de doutoramento. Microficha. Universidade de Santiago de Compostela.
- González Seoane, E. [X.] (1992b): “A lingua galega en Celso Emilio Ferreiro: determinantes nominais”, in R. Álvarez (coord.): *Estudios dedicados a Celso Emilio Ferreiro*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 87-98.
- González Seoane, E. (1997): “Sobre o tratamento do léxico culto no *Coloquio de Sarmiento*”, in *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995): O Padre Sarmiento e o seu tempo (Santiago de Compostela, 29 de maio – 3 de xuño de 1995)*. Santiago de Compostela: Consello do Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 121-130.
- Henríquez Ureña, P. (1939): “Ello”, *Revista de Filología Hispánica* 3, pp. 209-229.
- Hermida, C. (1987): “A polémica ortográfica a finais do século XIX (1988). A grafía do /s/”, *Grial* 97, pp. 299-316.
- Hermida, C. (1991): “O alomorfo *lo* do artigo nas cantigas medievais”, *Cadernos de Lingua* 4, pp. 71-85.
- Herr, R. (1984): *Memorias del cura liberal don Juan Antonio Posse con su Discurso sobre la Constitución de 1812*. Edición a cargo de Richard Herr. Madrid: Centro de Investigaciones Sociológicas / Siglo XXI.
- Huber, J. (1986): *Gramática do português antigo*. Lisboa: Fundação Calouste Gulbenkian. Ed. orixinal: *Altportugiesisches Elementarbuch*. Heidelberg: Carl Winter Universitätsbuchlandlung, 1933.
- Iglesia, A. de la (1886): *El idioma gallego. Su antigüedad y vida*, 3 tomos. A Coruña: Imprenta de La Voz de Galicia. Ed. facsímil: A Coruña: La Voz de Galicia, 1977.
- Jovellanos, G. M. de (1898): *Obras publicadas e inéditas de D. Gaspar Melchor de Jovellanos*. Colección hecha e ilustrada por D. Cándido Nocedal. Madrid: Imprenta de Hernando y Compañía.
- Lapesa, R. (1981): *Historia de la lengua española*, 9ª ed. Madrid: Gredos.

- Lence-Santar y Guitián, E. (1922a): “La poesía en Mondoñedo. Don Antonio María de Castro y Neira”, *Vida Gallega*, núm. 189 (1–2–1922).
- Lence-Santar y Guitián, E. (1922b): “La poesía en Mondoñedo (Continuación). Don Luis Corral”, *Vida Gallega*, núm. 190 (15–2–1922).
- Lence-Santar y Guitián, E. (1943): *Nadal. Los Villancicos del glorioso Nacimiento de Nuestro Señor y Redentor Jesucristo, de la Santa Iglesia Catedral de Mondoñedo*, Nadal de 1943, p. 2.
- Lloyd, P. M. (1993): *Del latín al español. I. Fonología y morfología históricas de la lengua española*. Madrid: Gredos. Ed. orixinal: *From Latin to Spanish*. Vol. I: *Historical phonology and morphology of the Spanish language*. Philadelphia: American Philosophical Society, 1987.
- López Cortón, J. P. (ed.) (1862): *Album de la caridad. Juegos Florales de La Coruña en 1861, seguido de un mosaico poético de nuestros vates gallegos contemporáneos*. A Coruña: Imprenta del Hospicio Provincial.
- López Martínez, M. S. (1993): *O complemento directo con preposición a en galego*. Anexo 36 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- López Pereira, J. E. (1986): “¿Por que titor?”, *Verba* 13, pp. 313-316.
- López Taboada, C. (1991): “Un *Appendix Probi* na Galicia do XIX”, in M. Brea / F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 105-124.
- Lorenzo, R. (1975/1977): *La traducción gallega de la Crónica General y de la Crónica de Castilla*. Edición crítica anotada, con introducción, índice onomástico y glosario de —. 2 vols. [vol. 1: Introducción, texto anotado e índice onomástico, 1975; vol. 2: Glosario, 1977]. Ourense: Instituto de Estudios Orensanos Padre Feijoo.
- Lorenzo, R. (1985): *Crónica Troiana. Introducción e texto*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Lorenzo, R. (1986a): “Un documento galego de 1482”, *Verba* 13, pp. 127-142.
- Lorenzo, R. (1986b): “A lingua literaria na época de Rosalía”, in *Actas do Congreso Internacional de Estudos sobre Rosalía de Castro e o seu Tempo (Santiago, 1985)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade, vol. 3, pp. 7-41.
- Lorenzo, R. (1987): “Algunhas consideracións sobre a *História do Galego-Português* de Clarinda de Azevedo Maia”, *Verba* 14, pp. 441-488.
- Lorenzo, R. (1991): “Un documento galego de 1466”, in M. Brea / F. Fernández Rei (coords.): *Homenaxe ó profesor Constantino García*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 361-386.

- Lorenzo, R. (1993): “Algunhas consideracións sobre a evolución do vocalismo en galego e portugués”, in *Actas do VIII Encontro da Associação Portuguesa de Linguística*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, pp. 9-26.
- Lorenzo Gradín, P. / J. A. Souto Cabo (coords.) (2001): *Livro de Tristan e Livro de Merlin. Estudio, edición, notas e glosario*. Santiago de Compostela: Centro Ramón Piñeiro para a Investigación en Humanidades.
- Lüdtke, H. (1974): *Historia del léxico románico*. Madrid: Gredos.
- Lugrís Freire, M. (1922): *Gramática do idioma galego*. A Coruña: Imprenta de Zincke Hermanos.
- Maia, C. de Azevedo (1986): *História do Galego-Português. Estado linguístico da Galiza e do Noroeste de Portugal do século XIII ao século XVI (com referência à situação do galego moderno)*. Coimbra: Instituto Nacional de Investigação Científica.
- Mariño Paz, R. (1991): *Estudio fonético, ortográfico e morfológico de textos do Prerrexurdimento galego (1805–1837)*. 2 vols. Microficha. Universidade de Santiago de Compostela.
- Mariño Paz, R. (1992): “O sufixo número-persoal da P5 en galego: o retroceso moderno da solución *cantás*”, *Cadernos de Lingua* 5, pp. 75-97.
- Mariño Paz, R. (1994): “Testemuños de gheada nos primeiros textos galegos do século XIX”, in R. Lorenzo (ed): *Actas do XIX Congreso Internacional de Linguística e Filoloxía Románicas*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa, vol. 6, pp. 207-222.
- Mariño Paz, R. (1995a): “Estudio introductorio”, in Fr. M. Sarmiento: *Coloquio de vinteatro galegos rústicos*. Edición de Ramón Mariño Paz. [Santiago de Compostela]: Consello da Cultura Galega, pp. 7-102.
- Mariño Paz, R. (1995b): “Consideracións sobre a historia dos sufixos *-ancia / -anza, -encia / -enza, -icia / -iza, -icio / -izo* e das terminacións *-cia / -za* e *-cio / -zo* do galego”, *Verba* 22, pp. 157-189.
- Mariño Paz, R. (1996): “Aproximación ó mapa dialectal galego dos séculos XVIII e XIX”, in R. Lorenzo / R. Álvarez (eds.): *Homenaxe á profesora Pilar Vázquez Cuesta*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 77-105.
- Mariño Paz, R. (1997a): “Sobre o uso dos grafemas , <u> e <v> en textos do galego medio”, *Cadernos de Lingua* 15, pp. 5-70.
- Mariño Paz, R. (1997b): “Sobre a elaboración do galego escrito polo Padre Sarmiento”, in *Actas do Congreso Internacional do Tricentenario de Fr. Martín Sarmiento (1695-1995): O Padre Sarmiento e o seu tempo (Santiago de Compostela, 29 de maio - 3 de xuño de 1995)*. Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega / Universidade de Santiago de Compostela, vol. 2, pp. 89-119.

- Mariño Paz, R. (1998a): *Historia da lingua galega*. Santiago de Compostela: Sotelo Blanco.
- Mariño Paz, R. (1998b): “Unha cala no tratamento dos grupos consonánticos heterosilábicos iniciados por /b/ no galego medieval e no galego medio”, in M. A. Mota / R. Marquilha (1998): *Actas do XIII Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Lisboa, 1997)*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, vol. 2, pp. 31-44.
- Mariño Paz, R. (1998c): “Notas sobre a historia das terminacións -ión/-ón en galego”, in D. Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Vigo: Galaxia, vol. 2, pp. 735-760.
- Mariño Paz, R. (1999a): “Os reflexos do grupo consonántico latino /ks/ no galego medieval”, *Verba* 26 (1999), pp. 43-79.
- Mariño Paz, R. (1999b): “O tratamento do grupo heterosilábico /kt/ no galego medieval”, in A. C. Macário Lopes / C. Martins (orgs.): *Actas do XIV Encontro Nacional da Associação Portuguesa de Linguística (Aveiro, 1998)*. Lisboa: Associação Portuguesa de Linguística, vol. 2, pp. 113-134.
- Mariño Paz, R. (2000a): “As liñas en galego do *Theatro Moral y Político de la Noble Academia Compostelana* (1731) de Pablo Mendoza de los Ríos”, *Revista Galega de Filoloxía* 1 (2000), pp. 35-65.
- Mariño Paz, R. (2000b): “O idioma galego na vida, na obra e na época de Juan Antonio Posse (1766–1854), Manuel Pardo de Andrade (1760–1832) e Francisco del Valle Inclán (1736–ca. 1808)” (I), *A Trabe de Ouro* 41 (2000), pp. 27-48; e (II), *A Trabe de Ouro* 42 (2000), pp. 191-203.
- Mariño Paz, R. (2002): “A desnasalización vocálica no galego medieval”, *Verba* 29, pp. 71-118.
- Martínez Mosquera, G. (2001): *O lexema do verbo pœr/poer na época medeival*. Traballo de investigación tutelado (inédito). Universidade de Santiago de Compostela.
- Martínez Salazar, A. (1893): “Al lector”, in J. Fernández y Neira: *Proezas de Galicia explicadas bajo la conversación rústica de los dos compadres Chinto y Mingote*. Reimpresas por A.M.S. é ilustradas por R. Navarro y U. González. A Coruña: Andrés Martínez Editor, pp. 3-22.
- Menéndez Pidal, R. (1962): *El dialecto leonés*. 2ª ed. Oviedo: Instituto de Estudios Asturianos.
- Menéndez Pidal, R. (1982): *Manual de gramática histórica española*. 17ª ed. Madrid: Espasa-Calpe.
- Mirás, F. (1864): *Compendio de gramática gallega-castellana*. Santiago: Establecimiento tipográfico de Manuel Mirás. Ed. facsímil: Madrid: Akal, 1978.

- Monteagudo, H. (1986): “*Titor*, forma galega medieval para o galego moderno”, *Verba* 13, pp. 317-323.
- Montero Santalha, J.-M. (1989): *Texto de seis vilancicos de Natal cantados na catedral de Mondonhede no primeiro quartel do século XIX*. Pontevedra / Braga: Fundação Europeia Viqueira – Instituto Internacional da Lusofonia.
- Moscoso Mato, E. (2000): *Os tempos compostos no galego medieval*. Anexo 46 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Nunes, J. J. (1989): *Compêndio de gramática histórica portuguesa (Fonética e Morfologia)*. 9ª ed. Lisboa: Clássica Editora; 1ª ed.: 1919.
- Pardo de Andrade (1988): *Poesías*. Edición e introducción de María Rosa Saurín de la Iglesia. Università degli Studi di Urbino.
- Pena, X. R. (1991): “*Diálogo entre Dominjos e Farruco, sobre administrason de Xâstisia da sua Aldea*. (Un texto esquecido de 1820)”, *A Trabe de Ouro* 8, pp. 591-595.
- Pena, X. R. (1995): “*Sigue la Tertulia en la Quintana, ó segundo Dialogo entre los con-sabidos Andrúco, Xâcobe é Alberte* (texto esquecido de 1820)”, *A Trabe de Ouro* 21, pp. 117-123.
- Penny, R. (1991): *A History of the Spanish Language*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Penny, R. (2000): *Variation and change in Spanish*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Pensado, J. L. (1958): “Un vocabulario gallego del siglo XIX”, *Homaxe a Ramón Otero Pedrayo no LXX aniversario do seu nacemento*. Vigo: Galaxia, pp. 275-286.
- Pensado, J. L. (1976): *Contribución a la crítica de la lexicografía gallega. I. El Diccionario gallego-castellano de F. J. Rodríguez y su repercusión en la lexicografía gallega*. Universidad de Salamanca.
- Pensado, J. L. (1983): “De nuevo sobre la ‘gueada’ y ‘geada’ gallegas”, in J. L. Pensado / C. Pensado Ruiz: “*Gueada*” y “*geada*” gallegas. Anexo 21 de *Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 7-92.
- Pensado, X. L. (ed.) (1995): *Traducción de algunas voces, frases y locuciones gallegas, especialmente de agricultura, al castellano (1840–1858)*. Anexo 2 de *Cadernos de Lingua*. A Coruña: Real Academia Galega.
- Pintos, J. M. (1853): *A Gaita Gallega tocada po lo gaiteiro, ou sea Carta de Cristus para ir dependendo a ler, escribir e falar ben a lengua gallega, e ainda mais*. Pontevedra: Imprenta de José y Primitivo Vilas. Ed. facsímil: A Coruña: Real Academia Galega, 1981.

- RAE (1726–1739) = Real Academia Española (1726–1739): *Diccionario de la lengua castellana*, 6 vols: vol. 1: Madrid: Francisco del Hierro, 1726; vol. 2: Madrid: Francisco del Hierro, 1729; vol. 3: Madrid: Viuda de Francisco del Hierro, 1732; vol. 4: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1734; vol. 5: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1737; vol. 6: Madrid: Herederos de Francisco del Hierro, 1739. Ed. facsímil: *Diccionario de Autoridades*. 3 vols. Madrid: Gredos, 1990.
- RAE (1771) = Real Academia Española (1771): *Gramática de la Lengua Castellana*. Madrid: Joachín de Ibarra. Ed. facsímil con introducción de Ramón Sarmiento: Madrid, Editora Nacional, 1984.
- RAE (1779) = Real Academia Española (1779): *Ortografía de la lengua castellana*. 6ª ed. Madrid: Joachín Ibarra.
- RAE (1815) = Real Academia Española (1815): *Ortografía de la lengua castellana*. 8ª ed. Madrid: Imprenta Real.
- RAE (1850) = Real Academia Española (1850): *Prontuario de ortografía de la lengua castellana, dispuesto de Real Orden para el uso de las escuelas públicas*. Con arreglo al sistema adoptado en la novena edición de su diccionario. 3ª ed. Madrid: Imprenta Nacional.
- Real Academia Galega / Instituto da Lingua Galega (1995): *Normas ortográficas e morfolóxicas do idioma galego*. Vigo: RAG / ILG; 1ª ed., 1982.
- Regueira, X. L. (coord.) (1998): *Os sons da lingua*. Vigo: Xerais.
- Regueira, X. L. (2002): “A sílaba en galego: lingua, estándar e ideoloxía”, in R. Lorenzo (coord.): *Homenaxe a Fernando R. Tato Plaza*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 235-254.
- Rivas Quintas, E. (1989): *Lingua galega. Historia e fenomenoloxía*. Lugo: Alvarellos.
- Rodríguez, F. J. (1863): *Diccionario gallego-castellano*. A Coruña: Imprenta del Hospicio Provincial.
- Rodríguez, J. L. (2000): “Para um perfil das formas de tratamento: vostede/vosté... você”, in J. L. Rodríguez (ed.): *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 847-883.
- R[odríguez] Rodríguez, M. (1900): “Apuntes gramaticales sobre el romance gallego de la *Crónica Troyana*”, in A. Martínez Salazar (ed.): *Crónica Troiana*. A Coruña: Imprenta de la Casa de Misericordia, vol. 1, pp. 1-87.
- Rojo, G. (1974): *Perífrasis verbales en el gallego actual*. Anexo 2 de *Verba (Anuario Gallego de Filología)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Romaine, S. (1996): *El lenguaje en la sociedad. Una introducción a la sociolingüística*. Barcelona: Ariel.

- Rosemblat, A. (1951): “Las ideas ortográficas de Bello”, in A. Bello: *Obras completas*. Caracas, vol. 5, pp. IX-CXXXVIII.
- Saco Arce, J. A. (1868): *Gramática gallega*. Lugo: Soto Freire; 2ª ed.: Ourense: Gráficas Tanco, 1967.
- Sánchez Rei, X. M. (1999): *Se o vós por ben teverdes. A interpolación pronominal en galego*. Santiago de Compostela: Laiovento.
- Sánchez Rei, X. M. (2002): *Os pronomes demostrativos: do latín ao galego contemporáneo*. Monografía 1 da *Revista Galega de Filoloxía*. Universidade da Coruña.
- Santamarina, A. (1974): *El verbo gallego. Estudio basado en el habla del Valle del Suarna*. Anexo 4 de *Verba (Anuario Gallego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Santamarina, A. (1980): “Novas consideracións ó redor das orixes da gada”, *Verba* 7, pp. 243-249.
- Sarmiento, Fr. M. (1732): *Demonstración crítico-apologética del Theatro Crítico Universal que dio à luz el R P. M. Fr. Benito Geronimo Feijoo, Benedictino*. 2 vols. Madrid: Viuda de F. del Hierro.
- Sarmiento, Fr. M. (1775): *Obras póstumas del Rmo. P. M. Fr. Martín Sarmiento. Tomo primero. Memorias para la Historia de la Poesía y Poetas Españoles*. Dadas a luz por el Monasterio de S. Martín de Madrid y dedicadas al Excmo. Sr. Duque de Medina-Sidonia. Madrid: Joachim Ibarra.
- Sarmiento, Fr. M. (1969): “Castellanos de Orense. Edición de I. Millán”, *Grial* 26, pp. 413-420.
- Sarmiento, Fr. M. (1974): “Sobre el origen de la lengua gallega y sobre la paleografía española”, in J. L. Pensado: *Opúsculos lingüísticos gallegos del siglo XVIII*. Vigo: Galaxia, pp. 17-41.
- Saurín de la Iglesia, M. R. (1991): *Manuel Pardo de Andrade y la crisis de la Ilustración (1760–1832)*. A Coruña: Galicia Editorial.
- Saurín de la Iglesia, M. R. (ed.) (1997): *El Ciudadano por la Constitución (1812–1814)*. Edición facsímil al cuidado de María Rosa Saurín de la Iglesia. 2 vols. A Coruña: Deputación da Coruña / Biblioteca Nacional.
- Silva Domínguez, C. (1996): “É meu amigo / é o meu amigo / é amigo meu”, *Cadernos de Lingua* 14, pp. 5-20.
- Silva Domínguez, C. (2002): *Frases nominais con posesivo en galego. Estructura e valores referenciais*. Anexo 50 de *Verba (Anuario Gallego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.
- Souto Cabo, J. A. (1996): *A história de Dom Servando. Edição do manuscrito e estudo*. Tese de doutoramento. Universidade de Santiago de Compostela.

- Souto Cabo, J. A. (2002): “Sobre (falsos) testemunhos galegos de *dezir e recibir*: dous documentos de Ribas de Sil”, in J. L. Rodríguez (ed.): *Estudos dedicados a Ricardo Carvalho Calero*. Santiago de Compostela: Parlamento de Galicia / Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 937-962.
- Souto Cabo, J. A. (2001): “Estudo lingüístico”, in R. Vasquez (2001): *Crónica de Santa Maria de Íria*. Estudo e edizón de José Antonio Souto Cabo. Santiago: Cabido da S.A.M.I. Catedral / Seminario de Estudos Galegos / Edicións do Castro, pp. 157-207.
- Tato Fontañá, L. (1999): *Historia do teatro galego. Das orixes a 1936*. Vigo: A Nosa Terra.
- Tato Plaza, F. R. (1998): “Breve contribución á historia dos resultados de *dĩcere* en galego”, in D. Kremer (ed.): *Homenaxe a Ramón Lorenzo*. Vigo: Galaxia, vol. 2, pp. 721-734.
- Tejada Caller, P. (1999): *El cambio lingüístico. Claves para interpretar la historia de la lengua inglesa*. Madrid: Alianza.
- Tobío, L. (1973): “Gondomar e o galego”, *Grial* 40, pp. 133-144.
- Trudgill, P. (1974): “Linguistic change and diffusion: description and explanation in sociolinguistic dialect geography”, *Language in Society* 3, pp. 215-246.
- Valladares Núñez, M. (1884): *Diccionario gallego-castellano*. Santiago: Establecimiento tipográfico del Seminario Conciliar Central.
- Valladares Núñez, M. (1970) [1892]: *Elementos de gramática gallega*. Vigo: Galaxia.
- V[alle] Y[nclan], F. (1800): “Discurso IV”, in *El Caton Compostelano*. Santiago: Viuda de Fraiz, pp. 49-62. Ed. facsímil: Santiago de Compostela: Consello da Cultura Galega, 2000.
- Varela Barreiro, X. (1982): “Aproximación sintáctica ó posesivo en Cunqueiro”, in *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 267-307.
- Varela [Barreiro], X. (1998): “Verrá: os futuros irregulares con vibrante múltiple na *Lírica Profana*”, in X. L. Couceiro Pérez / L. Fontoyra (eds.): *Día das Letras Galegas 1998: Martín Codax, Mendiño, Johán de Cangas*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 175-188.
- Varela Barreiro, X. (1999): “A evolución do radical dos pretéritos irregulares sigmáticos”, in R. Álvarez / D. Vilavedra (eds.): *Cinguidos por unha arela común. Homenaxe ó profesor Xesús Alonso Montero*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 1047-1072.
- Varela Vázquez, B. (1997): “Os posesivos con substantivos de parentesco”, in B. Fernández Salgado (ed.): *Proceedings of the 4th International Conference on*

- Galician Studies (University of Oxford, 26-28 September 1994) / Actas do IV Congreso Internacional de Estudos Galegos (Universidade de Oxford, 26-28 setembro 1994)*. Oxford: Center for Galician Studies / Centro de Estudos Galegos, vol. 1, pp. 353-373.
- Vasconcelos, J. Leite de (1900-1901): *Estudos de Philologia Mirandesa*. 2 vols. Lisboa: Imprensa Nacional.
- Vasconcelos, J. Leite de (1901): *Esquisse d'une dialectologie portugaise*. Thèse pour le Doctorat de l' Université de Paris, Faculté des Lettres. Paris-Lisboa.
- Vázquez Cuesta, P. / A. Mendes da Luz (1988): *Gramática da Língua Portuguesa*. Lisboa: Edições 70.
- Veiga Arias, A. (1983): *Algunas calas en los orígenes del gallego*. Vigo: Galaxia.
- Villanueva, C. (1994): *Los villancicos gallegos*. A Coruña: Fundación Pedro Barrié de la Maza, Conde de Fenosa.
- Wilson, W. E. (1940): “‘Él’ and ‘Ella’ as Pronouns of Address”, *Hispania* 23, pp. 336-340.
- Xove [Ferreiro], X. (1982): “Sobre a lingua de Cunqueiro: o sistema verbal”, in *Homenaxe a Álvaro Cunqueiro*. Universidade de Santiago de Compostela, pp. 308-378.
- Xove Ferreiro, X. (1992): “A lingua galega en Celso Emilio Ferreiro: o verbo”, in R. Álvarez (coord.): *Estudos dedicados a Celso Emilio Ferreiro*. Universidade de Santiago de Compostela, vol. 1, pp. 119-170.
- Zamora Vicente, A. (1979): *Dialectología española*. 2ª ed. Madrid: Gredos.
- Zamora Vicente, A. (1986): *Estudios de dialectología hispánica. Anexo 25 de Verba (Anuario Galego de Filoloxía)*. Universidade de Santiago de Compostela.

ESTA OBRA
SAÍU DO PRELO
DE LUGAMI EN BETANZOS
O DÍA
12 DE DECEMBRO DE 2003

Outras publicacións:

Biblioteca-Arquivo Teatral “Francisco Pillado Mayor”

Departamento de Galego-Portugués, Francés e Lingüística

1. Xaime Quintanilla: DONOSIÑA. Edición de Laura Tato.
2. Denis Diderot: O PARADOXO SOBRE O ACTOR. Edición bilingüe de X. C. Carrete Díaz e F. Sucarrat Boutet.
3. Antón Villar Ponte: ENTRE DOUS ABISMOS e NOUTURNIO DE MEDO E MORTE. Edición de Emílio Xosé Ínsua López.
4. Oscar Wilde: ERNEST. Edición bilingüe de Miguel Pérez Romero.
5. Aristóteles: POÉTICA. Edición bilingüe de Fernando Muñoz.
6. Hildegard de Bingen: O DESFILE DAS VIRTUDES. Edición bilingüe de Xosé Carlos Santos Paz.
7. O FIDALGO E O TEATRO. TRES TEXTOS DRAMÁTICOS DE RAMÓN OTERO PEDRAYO. Edición de Xosé Manuel Sánchez Rei.
8. TRES PEZAS CÓMICAS MEDIEVAIS. Edición bilingüe de Henrique Harguindey Banet.
9. Pedro P. Riobó Sanluís: O TEATRO GALEGO CONTEMPORÁNEO (1936-1996).
10. O TEATRO DE CHARLES BAUDELAIRE. PROXECTOS. Edición bilingüe de Xesús González Gómez.
11. Ricardo Carvalho Calero: ESCRITOS SOBRE TEATRO. Edición de Laura Tato.
12. António Ferreira: CASTRO. Edição de María Rosa Álvarez Sellers.
13. Rosvita de Gandersheim: OBRA DRAMÁTICA. Edición bilingüe de Xosé Carlos Santos Paz.
14. Llorenç Villalonga: DESBARATOS. Edición bilingüe de Xesús González Gómez.
15. José Oliveira Barata: O ESPAÇO LITERÁRIO DO TEATRO. ESTUDOS SOBRE LITERATURA DRAMÁTICA PORTUGUESA/I.
16. Alexandre Ballester: NUN PREGUE DE VELUDO. Edición bilingüe de Xesús González Gómez.
17. Goretti Sanmartín Rei: O TEATRO DE XAN DA COVA. *LA GALICIANA* e *MARÍA PITA*.
18. Josep Pere Peyró: DESERTOS. Edición bilingüe de Xesús González Gómez.
19. Afonso Álvares: AUTO DE SANTIAGO. Edição de Juan M. Carrasco González.
20. Ramón Cabanillas: A VIRXE DO CRISTAL (Edición de Manuel Ferreiro e Goretti Sanmartín Rei).
21. TEATRO BRASILEIRO: TEXTOS DE FUNDAÇÃO (Edição de Maria Aparecida Ribeiro).
22. Joan Guasp: O VENDEDOR DE AMENDOÍNS (Edición bilingüe de Xesús González Gómez).
23. Roberto Cordovani: TEATRO BRASILEIRO NA GALIZA (Edição de Eisenhower Moreno).
24. François Riccoboni: A ARTE DO TEATRO (Edición bilingüe de Roberto Salgueiro).
25. Mª Isabel Morán Cabanas: FESTA, TEATRALIDADE E ESCRITA. *ESBOÇOS TEATRAIS NO CANCIONEIRO GERAL* DE GARCIA DE RESENDE.
26. Ana Kiffer: ANTONIN ARTAUD. UMA POÉTICA DO PENSAMENTO.
27. Paulino Pereiro: A MÚSICA TEATRAL.
28. Francisco Gomes de Amorim: FIGADOS DE TIGRE (Edição de Carme Fernández Pérez-Sanjulián).
29. Gil Vicente: FARSA DOS ALMOCREVES (Edição de Xoán Carlos Lagares).
30. Manuel María: EDIPO (Edición de Miguel A. Mato Fondo).

Serie “Clásicos e Modernos”

Área de Filoloxía Galega e Portuguesa

1. CLÁSICOS E MODERNOS / 1 (1999). Xosé Luís Méndez Ferrín (Álvaro Cunqueiro), Pilar Pallarés (Manuel Antonio) e Xosé Mª Álvarez Cáccamo (Celso Emilio Ferreiro).
2. CLÁSICOS E MODERNOS / 2 (2000). Manuel María (Ánxel Fole), Xosé Manuel Martínez Oca (Castelao), Xosé Carlos Caneiro (Otero Pedrayo) e María Xosé Queizán (Blanco Amor).

Actas

CASTELAO NA GALIZA DO SÉCULO XX (2000). En colaboración coa ASPG.

RICARDO CALVALHO CALERO, MEMORIA DO SÉCULO. En colaboración coa ASPG.

REVISTA GALEGA DE FILOLOXÍA, nº 1.

REVISTA GALEGA DE FILOLOXÍA, nº 2.

REVISTA GALEGA DE FILOLOXÍA, nº 3.

REVISTA GALEGA DE FILOLOXÍA, nº 4.

REVISTA GALEGA DE FILOLOXÍA. Xosé Manuel Sánchez Rei:
OS PRONOMES DEMOSTRATIVOS: DO LATÍN AO GALEGO CONTEMPORÁNEO.

